

ՌՈՒԳԱՆ ԿԱՐՈՐԾԱՆ

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

РУЗАН НАНУМЯН

СТЕПАНОС НАЗАРЯН

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1978

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

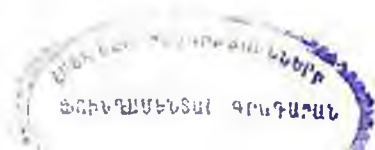
ՌՈՒԶԱՆ ՆԱՆՈՒՄՅԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԿՅԱՆԺՐ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

A
11
61-144

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԸ ՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1978

Աշխատությունը նվիրված է Ստ. Նազարյանի կյանքի և գործունեության քննությանը: Մամուլում, արխիվներում և պատմա-րանասիրական գրականության մեջ Լղած նոր նյութերը հարստացնում են ականավոր գործչի դիտական կենսագրությունը, միաժամանակ հնարավորություն ստեղծում լուսաբանելու նրա լուսավորական աշխարհայացքի և հասարակական գործունեության հետ կապված մի շարք հարցեր:

Պատասխանատու խմբագիր
բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Ս. Ն. ՍԱՐԻՆՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Ս. Ա. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ
և բանասիրական գիտությունների քեկեաժու
Մ. Ա. ՍԱՂՅԱՆԸ

70202

ն 703(02)—78 59—78

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

«Հյուսիսսփայլի» հիմնադիր, հրատարակիչ և խմբագիր Ստեփանոս Նազարյանի ազգային-լուսավորական գործունեությունը նշանակալից տեղ է գրավում հայ հասարակական մտքի և մշակույթի պատմության մեջ: 1840-ական թթ. նա հետեողական պայքար է սկսում Ռուսաստանի կազմում նոր կյանքի կոչված հայության ազգային առաջադիմությունը կասեցնող կղերաֆեոդալական տիրապետող ուժերի դեմ: Մեռած հայտարարելով գրաբար և մերժելով միջնադարյան դոգմաները, Նազարյանը նվաճում է գրական նոր լեզվի իրավունքը, նպաստում ազգային գրականության աշխարհիկ բովանդակության ստեղծմանը, հայ հոգևոր զարգացումը դնում եվրոպական քաղաքակրթության ուղիների վրա:

1858 թ. Մոսկվայում Նազարյանը հրատարակում է «Հյուսիսսփայլ» ամսագիրը: Մ. Նալբանդյանի աշխատակցությամբ նա պայքարի գլուխ է բարձրացնում աշխարհիկ և եկեղեցական դասի գերիշխանության դեմ, իր ձեռքն առնելով հայության հոգևոր վերածնության գլխավոր դործոնները՝ գրական նոր լեզվի, կրթության, գիտությունների տարածման, ազգային մշակույթի զարգացման, ինչպես և դրանք ժողովրդին մոտեցնելու պատմական գործը:

«Հյուսիսսփայլի» արժարժած ազգային-հասարակական խնդիրները, ազգաշինության և հասարակաշինության ծրագրերն աղղարարում են ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնող շրջանի ազգային նոր կյանքի կազմակերպման պահանջները: Նազարյանը գիտակցում էր իր առաջարկների առնչությունը ռուսահայ բուրժուազիայի դասակարգային շահերի ու հեռանկարների հետ: «Սակայն այդ շահերն ու հեռանկարները չունենր նա նկատի անձնապես,—գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,—այլ ազգի ընդհանուր բարեկեցությունը, նրա զարգացման և լուսավորության հեռանկարները, որոնք նրան պատկերանում էին բուրժուական պրոգրեսի հետ լծորդված»¹:

¹ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 2, Երևան, 1956, էջ 84:

Նաղարչյանը բուրժուական լուսավորիչ էր: Ուստի և չի կարելի մոռանալ Վ. Ի. Լենինի հայտնի դրույթն այն մասին, որ XVIII—XIX դդ. լուսավորիչները պայքար էին մղում ճորտատիրական իրավունքի դեմ և «... թե՛ Արևմուտքում և թե՛ Ռուսաստանում նրանք լիովին անկեղծորեն հավատում էին ընդհանուր բարօրության և անկեղծորեն ցանկանում էին այն, անկեղծորեն չէին տեսնում (մասամբ դեռ չէին կարող տեսնել) հակասություններ այն կարգի մեջ, որ հորսատիրականից էր աճում»²:

Ինչպես բոլոր լուսավորիչները, այնպես էլ Նաղարչյանը չէր կարող հասկանալ կապիտալիզմի էությունից բխող այն հակասությունները, բայց արդեն երևում էին նոր կազմավորվող հասարակության ներքին հարաբերությունների մեջ:

Համառուսական հեղափոխական ճգնաժամին հաջորդող տարիներին Նաղարչյանը խոր հիասթափություն ապրեց ցարական ռեֆորմի նկատմամբ ունեցած հավատի հանդեպ, իր առջև տեսնելով «... մի թշվառացած, բարձիթողի արած ժողովրդական կացություն»: Նաղարչյանը գրում է. «Բանականությունը, առողջ դատողությունը ասում է մեզ, որ մենք պիտի սկսանենք գործը, այդ մարդու կամ ժողովրդի նյութական կյանքը բարվոքացնելով, նորա ֆիզիքական ապրուստի պայմանքը հնարավորելով, որովհետև մարդս նախ շնչավոր է, ապա հոգևոր, և հոգին աճելու զորանալ կարող է, եթե նյութական պայմանքը պահպանեն»³:

Նա գալիս է այն եզրակացության, որ ազգի գլխավոր ուժը և զորությունը հասարակ մարդկանց մեջ է, որ ամեն մի ստեղծագործություն բխում է ժողովրդից, և ինքը՝ ժողովուրդը պետք է հասկանա իր բարոյական ուժի վեհությունը, իր «կշիռը» ազգի մտավոր և բարոյական վերաշինության համար: Իհարկե Նաղարչյանը չէր կարող հանդել արմատական եղրակացությունների՝ հեղափոխության մեջ տեսնել հասարակական կյանքի վերափոխման հնարավորությունը:

1861 թվականի մանիֆեստի հրապարակումից հետո Նաղարչյանը տպագրեց «Քաղաքային ընկերության արմատական նյութերը», ուր արտահայտեց իր խորհրդածությունները պետական տարբեր սիստեմաների վերաբերյալ: Հավատարիմ մնալով «Լուսավորված միապետի» իդեալին, Նաղարչյանը անհրաժեշտ է համարում նաև նշել, որ կարևորը ժողովրդի կյանքի բարելավումն է:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 2, Երևան, 1950, էջ 654:

³ Սոկոլաևսո Նաղարչյան, Երկեր, Երևան, 1913, էջ 272 (այսուհետև՝ «Երկեր»):

1870-ական թթ., ուսու-թուրքական պատերազմի ընթացքում, եվրոպական պետությունների դիվանագիտական խաղերը կասեցրին հայությունից ազգային հարցի լուծման համար ստեղծված հնարավորությունները: 1876 թ. հոկտեմբերին գրած մի նամակում, մերկացնելով եվրոպական պետությունների դիվանագիտությունը, Նաղարյանը գրում է. «Իզուր մենք պահանջում ենք քրիստոնեական մարդասիրություն Եվրոպայից առ մեզ: Քրիստոնեական մարդասիրություն չգիտես պոլիտիկան, այլ նա ուշագիր է միայն այնպիսի ազգերի, որ հասկանալով յուրյանց քաղաքական իրավունքը, ունին երկաթ և քաջություն, այդ իրավունքը զինվորված ձեռամբ պահանջելու: Ես այսպես եմ հասկանում մեր ազգի պատմությունը»⁴:

Նաղարյանի ժառանգությունն զնահատությունն առաջին փորձն է Ս. Շահազիզի 1881 թ. հրատարակած «Հրապարակախոս ձայնը»: 1902 թ. էժեն հրատարակում է «Ստ. Նաղարյանց» աշխատությունը, ուր քննություն է առնվում հայ լուսավորչի ազգային-հասարակական գործունեության պատմական նշանակությունը բուրժուա-դեմոկրատական շարժման մեջ: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ բուրժուական պատմագրությունը, հալ հասարակական հոսանքների մեջ անտեսելով հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքի գոյության փաստը, Նաղարյան-Նալբանդյան համագործակցության մեջ անտեսել է նաև նրանց քաղաքական դավանանքների տարբերությունը: Այս հարցի քննությանն են անդրադառնում Ստ. Շահումյանը, Ալ. Մյասնիկյանը և ուրիշներ: Դեռևս 1910 թ. Մ. Նալբանդյանին նվիրած գրքույկում Ալ. Մյասնիկյանն անդրադառնում է «հայկական վերածնության», ինչպես և Նալբանդյան-Նաղարյան» պրոբլեմին: «Վերածնության դարը,— գրում է նա,— սովորաբար շփոթում են լիբերալիզմի շրջանի հետ: Ճիշտ է, լիբերալիզմը վերածնության դավան է, առաջինը մասնավորված ձևով քարոզում է երկրորդի իդեալները, որոնց որպես ուղեցույց ձողեր նկարված են վերածնունդների կողմից: Այդ բոլորը ճիշտ է, բայց չպետք է մոռանալ, որ վերածնության էպոսան այն չէ, ինչ որ 70—80-ական թվականներն են եղել: Այլ են վերածնունդները և այլ լիբերալները: Տարբերությունը նկատելի է: Տարբերություն կա Նաղարյանի և Արծրունու միջև»⁵:

Ո՞րն է տարբերությունը: «Վերածնությունը կանգնած է ժամանակի հասարակության առաջադեմ խավերի շահերի տեսակետի վրա: Այդ խա-

⁴ Ստ. Նաղարյան, Նամականի, Երևան, 1969, էջ 471 (այսուհետև՝ «Նամականի»):

⁵ Ա. Ֆ. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի), Ընտիր երկեր, Երևան, 1957, էջ 22:

վերն էին՝ առևտրական դասը, լայն դեմոկրատիան և լուսավորյալ ինտելիգենցիան: Եկատենք, որ նրանցից ամենաուժեղը և պրեմիերիաներ ունեցողը նոր-նոր կազմավորվող բուրժուազիան էր: Այդ լայնածավալ մասսան ունենալու էր բավականին ընդարձակ ծրագիր: Վերջինս ներշնչված էր դեմոկրատական ոգով: Դասակարգային շերտավորումը հասկերի մոտ 50-ական թթ. տակավին թույլ էր: Բացի այդ, կոիվը տարվում էր մի հայտնի խավի դեմ, որից անբավական էր մնացյալ ողջ հասարակությունը: Մարտի դաշտում վճռվում էր ճակատագիրն այն կարգի, որի խորտակումով շահագրգռված էր ընդհանուր հայությունը, մինչև էղերը: Պարզ է, որ այդօրինակ հանգամանքներում շարժումը կրելու էր լայն կերպարանք»⁶:

Նաղարչանցի հրապարակախոսության հասարակականորեն պրոպագանդա կողմը,—գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,—գիտակցում էր լիովին նալբանդյանը և պաշտպանության տակ առնում ազդային-կղերական բոլոր տեսակի օբսկուրանտների դեմ: Այս հողի վրա էր հանդիման հենց «Հյուսիսային» գլխավոր աշխատակցի և նրա խմբագրի գրական գործակցությունը⁷: Պատմարանն իր աշխատության առաջին դուստներում նշում է այն ընդհանրությունները, որոնք միասնական պայքարի էին կոչում նրանց կղերաֆեոդալական սիրապետող ուժերի դեմ:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո հայ քրե-նագատությունը դադարում է դասական գրականության և հրապարակագրության անցյալ արժեքների վերագնահատության հարցերով: Նաղարչանի գործունեության դնահատության առաջին փորձերից պետք է համարել Յ. Խանդավանի իր ժամանակին շտապգրված գրախոսականը և Շահազիզի «Դիվան Մ. Նալբանդյանի» ժողովածուի առթիվ: 1956 թ. Աշ. Հովհաննիսյանի հրատարակած «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» գրքի առաջին հատորում տրված է Նաղարչանի հայացքների քննությունը: Առանձին ուղադրության են արժանի հայ լուսավորչի առաջին շրջանի գործունեությանը տրված դնահատականները: Նաղարչանի պատմական դերի դնահատության հարցին է նվիրված Խ. Գուլանյանի «Ուրվագծեր հայ տնտեսագիտական մտքի պատմության XVIII — XIX դդ. 90-ական թթ.» աշխատության համապատասխան գլուխը, Հ. Գաբրիելյանի «Հայ փոլիտիկայության մտքի պատմության» 3-րդ հատորում զետեղված Նա-

⁶ Նույն տեղում, էջ 10:

⁷ Աշ. Հովհաննիսյան. Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. I, Երևան, 1955, էջ

վարչանին վերաբերող հատվածը, Մ. Մխիթարյանի «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը» գրքում նազարյանի գործունեությանը վերաբերող գլուխը, Մ. Շիմշիրյանի՝ «Նազարյանի պատմագիտական հայացքները», Խ. Սարգրսյանի, Է. Աղաջանի գիտարկումները նազարյանի լիզվաբանական հայացքների շուրջը:

Նազարյանին և «Հյուսիսափայլին» վերաբերող մի շարք նոր նյութեր են հրապարակվել Ս. Գ. Արեշյանի «Армянская печать и царская цензура» գրքում, Միքայել Նալբանդյանի «Վավերագրերի ժողովածուում», ԳԱ հասարակագիտական բաժանմունքի «Տեղեկագրի» տարբեր համարներում:

Վերջին տարիներս նազարյանի հայացքների քննության կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև Ա. Խաչատրյանի «История прогрессивной армянской философии и общественно-политической мысли конца XVIII—середины XIX в.», Ս. Դարոնյանի «Ան-կաէլ Ուլաբադյանի և յոթնամյակի վերաբերյալ», Վ. Մարտիրոսյանի «Մարգարեի և նրա կերպարը գրականության մեջ», Խ. Գյուլնազարյանի «Հայ քննադատական միտքը 1920-ական թթ.», Ս. Սարգսյանի «Հայկական ուսման տիպ», Պ. Հակոբյանի «Սոցալատար Արուստան» աշխատությունում ձևակերպված մի շարք գրություններ:

Գ Լ ՈՒ Խ ԱՌԱՋԻՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Ստեփանոս Նաղարչանի նախնիների՝ Շահնաղարչան տոհմի մասին տեղեկություններ մեզ չեն հասել: Ծնողները XIX դարի սկզբին դաղթել են Պարսկաստանի Խոյ բաղաքից¹: Ստեփանոսի հայրը՝ տեր Շուսային, Հալաբար թաղամասի նորաշեն եկեղեցու քահանան էր: Ստեփանոսը և մյուս երեխաները ծնվել են Թիֆլիսում: Առաջինը՝ Դեմիտրիոսը մեռել է մանուկ հասակում, դուստրը՝ Հռիփսիմեն՝ հոր մահից մեկ շաբաթ առաջ².

Երբ է ծնվել Նաղարչանը: «Փարոս Հայաստանի» թերթը նրա մահվան առթիվ տպած աղղարարության մեջ նշել է 1810 թվականը, Պետերբուրգի «Голос»-ը՝ 1812 թ., «Մշակը» նույնպես՝ 1812-ը: Նույն թվականին էլ նշել նաև Ս. Շահաղիդն ու Ալ. Երիցյանը՝ Նաղարչանի մահից հետո գրած ուսումնասիրություններում: Սակայն դրականադետ Փիրումյանը, 1941 թ. Արմֆանի Հասարակագիտական բաժանմունքի «Տեղեկագրում» «Մի ճշտում» վերնագրով հոգվածում հրապարակում է 1832 թ. Վրաստանի «Հայ հոգևոր գործերի կառավարչությունից» Նաղարչանի ձեռքով վերցրած մի տեղեկանք, ուր նրա ծննդյան թվականը նշված է 1814-ը, օրը՝ մայիսի 15-ը³:

Այդ հարցի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերոհիշյալ փաստաթուղթը կարիք ունի ճշտման: Կասկած հարուցողը ինքը՝ Նաղարչանն է: 1864 թ. «Հյուսիսփայլի» էջերում մոր մահվան առթիվ տպագրված կենսագրական ակնարկում, անդրադառնալով նրա տարիքին, նա կատարում է հետևյալ հաշվումը: «Իմ մայրս շատ շատ 52 տարեկան էր,

¹ «Собрание Актов, относящихся к обозрению истории Армении», 1833, М., I, стр. 199, 261.

² «Հյուսիսփայլ», 1864, № 5, էջ 321:

³ Տե՛ս ՀԱՍԷ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1941, № 2, էջ 27—28:

երբ որ ևս 20 տարեկան հասակում՝ 1832 թ. թողնցի Թիֆլիսը, որ ուղևորվում գեպի Դորպատ: Այժմ ևս 52 տարեկան տղամարդ եմ, ուրեմն և իմ մայրս կարող է վախճանված լինել 84 տարեկան, բայց ոչ 104»⁴: Նազարյանը դրանով ճշտում էր ոչ միայն մոր, այլև իր տարիքը: Որ նազարյանը Դորպատ մեկնելու ժամանակ քսան տարեկան է եղել, դա հաստատում է նաև 1849 թ. մարտի 26-ին Գ. Սուլթանյանին ուղղած մի նամակը, ուր գրում է. «Ես սկսա ուսանիլ իմ քսան տարիցս: Տփլիս ծնած և կացած, ճշմարիտը ասեմ, մինչև իմ քսան տարիս մի արվեստ, մի լեզու օրինավոր չեմ իմացած...»⁵: Այդ պահին, երբ նազարյանը խոսում էր իր տարիքի մասին, անշուշտ, չէր մոռանում, որ իր ձեռքին կա վերոհիշյալ տեղեկանքը և որ ծառայության ցուցակներում ամենուրեք ինքը գրել է 1814 թ.: Պարզապես նա փոքրացրել է իր տարիքը, նկատի ունենալով, որ մինչև համալսարան ընդունվելը գուցե պետք ունենար անցնելու գիմնապիական կուրսը, ինչպես և եղավ:

Այժմ ծննդյան օրվա հարցը: Լեոն իր «Ստեփանոս Նազարյանց» մեկնագրության մեջ այդ օրը համարել է դեկտեմբերի 25-ը: Փիրումյանը գտնում է, որ դա պատահական մի թիվ է: Բայց ինչո՞ւ հատկապես այդ թիվը: Դա բացատրելի է: Հենվելով յոգովորդական այն ավանդույթի վրա, որ մեծ մասամբ սրբերի անունով մկրտում են այն նրեխաներին, որոնք ծնված են լինում նրանց անունով սահմանված կրոնական օրերին, Լեոն որոշել է, թե քանի որ դեկտեմբերի 25-ը ս. Ստեփանոսի օրն է, ուրեմն նազարյանը պետք է ծնված լիներ այդ օրը: Բայց իրականում աղբյուս է: 1869 թ. դեկտեմբերի 25-ին, ինչպես և 1876 թթ. նույնպես դեկտեմբերի 25-ին Ս. Մայսուրյանին ուղղած նամակներում նազարյանը գրում է, որ այդ օրը իր անվանակոչության օրն է: Ներկայացված տեղեկանքում նրա ծննդյան օրը նշված է մայիսի 15-ը: Նա կարող էր անհրաժեշտ համարել փոխել ծննդյան թիվը, բայց օրը փոխելու հարկը չկար: Ուստի պետք է ընդունել, որ նազարյանը ծնվել է 1812 թ. մայիսի 15-ին:

Տեղեկություն Թիֆլիսի Հավաքար թաղի հայ քահանաներից էր: Այ. Երիցյանն իր «Պատմություն 75-ամյա գոյության Ներսիսյան հայոց հոգևոր դպրոցի» աշխատության մեջ նկարագրում է դարասկզբի հայ քահանաներին, որոնք, քիչ բացառությամբ, ոչ միայն հետամոնաց էին և տղետ, այլև չգիտեին մայրենի լեզուն: Միայն եկեղեցիներում հնչում

⁴ «Հյուսիսափայլ», 1864, № 4, էջ 325:

⁵ «Նամակների», էջ 122—123:

էին նրանց աղաւաղված գրաբար շարականները, որից իրենք էլ ոչինչ չէին հասկանում: Տեր Եսային ոչ միայն գրագետ էր, այլև լավատեղյակ հայոց պատմութեանն ու մատենագրութեանը: «Հայրս շուներ գիտնական կրթութիւն, ինչպես մինչև այժմ ևս ասիական տիտուր հանգամանքի մեջ, շունի ոչ մի հայ քահանա, — գրում էր որդին, — բայց իմ հայրս ուներ մի տեսակ վերին կրթութիւն յուր անձնական աշխատասիրութեամբ ստացած...»⁶: Նաղարչանը հիշում էր, թե ինչպես հայրը օր ու գիշեր խմորատախտակի վրա «տարածված» ընդօրինակում էր սուլագրած և գրչագիր մատչաններ, գրում էր «բավական ընտիր հայկաբանութեամբ», մեծ հարգանք էր վայելում, գիտուն «բարեմիտ, աղնվասիրտ, ցածուն հոգու» տեր լինելու համար: Ալ. Երիցյանը հիշում է, որ նրա մահից հետո ծխականները երկար ժամանակ չէին մոռանում «երկարամորուք» քահանային և ուխտի էին գնում նրա գերեզմանին:

Առանձին խանդաղատանքով որդին խոսում է մօր մասին: Նա թեպետ անգրագետ էր, բայց «հեռատես էր և պայծառահայաց»: Հակառակ ամուսնու դուրսբորբոք բնավորութեանը, մեղմ էր և համբերատար: Ընտանիքում տիրապետողը նահապետական պարզ ու առաքինի կենցաղըն էր, փոխադարձ հարգանքը և սերը՝ շաղախված կրոնական զգացումներով, որոնց մեջ մայրն ավելի ուժեղ էր, քան քահանա հայրը:

Հետեւելով ժամանակի սխալաստիկ ոճին, քահանան իր որդիներին ուսուցումը սկսում է սաղմոսներից, ծանոթացնում կտակարանին, հասնում մինչև Մ. Զամչյանի «Հայոց պատմութիւնը»: Հորից ստացածը համեմատելով եվրոպական «բազմամասնյա» ուսանելի նյութերի հետ, նաղարչանը այն համարում է «մի թշվառ աղքատիկ բան»: «Բայց իմ զխաւոր ստացվածը, — գրում է նա նույն տեղում, — և օգուտը եղել է միշտ իմ հոր հատուկ գրասիրութեան և ուսումնասիրութեան օրինակը, նորա կենդանի խոսքը և խրատներն ինձ»: Մ. Թաղիադյանը «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս» ուղեգրութեան մեջ նկարագրում է 1822 թ. դարնանը Ներսէսի ճանապարհորդութիւնը Շուշի, որի շքախմբի մեջ էր տեր Եսայի անունով մի քահանա⁷: Պետք է ենթադրել, որ այդ քահանան նաղարչանի հայրն էր, քանի որ նա չէր կարող գրաված լինել Ներսէսի ուշագրութեանը՝ իր գիտելիքներով և գործունեութեամբ:

⁶ «Հյուսիսփայլ», 1864, № 4, էջ 322:

⁷ Մեսրոպ Թաղիադյան. Ուղեգրութիւններ, հոգվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Երևան, 1975, էջ 172:

1822 թ. փետրվարին Ներսիս Աշտարակեցին Երմոլովի և այլ բարձրաստիճան անձանց ներկայությամբ կատարում է իր կառուցելիք դպրոցի հիմնարկումը: Նույն տարվա աշնանը նրա հրավերով Շուշիից Թիֆլիս է ժամանում Պողոս Ղարազաղցի վարդապետը՝ աշակերտներ նախապատրաստելու ապագա դպրոցի համար: Նազարյանի պատմածի համաձայն, հայրը՝ տեր Եսային, վարժապետից թանկ գնով վերցնում է Չամչյանի «Քերականությունը» և իր որդիներին հանձնում նրան «խելք և իմաստություն ուսանելու»: «Ապովյանը, ինչպես որ մյուս հայազգի պատանյակքը,—գրում է Նազարյանը,—որոց մինն էր այս բառերի գրողը, աշխատում էր օր ու ցերեկ գլուխ ջարդելով Չամչյանի քերականության, Ագոնց Ստեփանոսի ճարտասանության և Թևսավրոսի վերայ: Պողոս վարդապետը կարող էր միայն մեքենաբար ուսուցանել առանց կենդանացնելու յուր դասատվությունը հին մեռյալ հայկաբանության մասին, որ միայնակ ուսանելիքն էր նորա երկաթե վարժապետական դավադանի տակ»⁸: Նախկին աշակերտն ընդգծում է իր ուսուցչի գիտելիքների սահմանափակությունը և մատուցման հին եղանակները:

Առաքել Արարատյանն իր անտիպ ժողովածուում ղետեղում է 1823 թ. օգոստոսի 19-ին գրած մի ոտանավոր, ուր նկարագրում է ուսուցչի ղեմ ղմբոստացած մի աշակերտի: Ուսուցիչն ասում է նրան.

Թե ոչ կոփի կոճղն անպիտան,
Զլինի հետո ընտիր արձան,
Այս է խրատ մեր նախորդաց,
Տուեալ յիւրեանց աշակերտաց»:

Բայց աշակերտն այլևս չի կամենում ենթարկվել նախորդների այդ դարավոր պատգամին: Նա պատասխանում է ուսուցչին.

Բաւ է որքան ես լաբւեցայ յայդպիսեայց,
Զեմ անասուն ես անդգայ, զի
Միշտ թիկունս իմ քեզ տաց
Առ անողորմ և անդադար
Ի խոշտանգես ի հարուած»⁹:

Ներսիս Աշտարակեցին՝ տարված ժողովրդական դպրոց ստեղծելու

⁸ «Հյուսիսափայլ», 1858, № 2, էջ 144.

⁹ Գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Առաքել Արարատյանի ֆոնդ, № 2, էջ 31:

գաղափարով, դեռևս 1820 թ. գրում էր, որ մտադիր է հավաքագրել 400-ի շափ հայ մանուկներ, ուսումը հայտարարել ձրի, չքավոր երեխաների գրեհական պիտույքներին ծախսը, հանրակացարանը, ուսուցիչը հոգալ դպրոցի հաշվին: Այդ ծախսերի համար նա առաջարկում է ամեն մի բընակչից հավաքել մեկական ուրբի: Նրա նպատակն էր հայ հասարակությանը սուր եվրոպական կրթությամբ լուսավորված ուսուցիչներ և գործիչներ: Որքան էլ զարմանալի էր, հոգեւոր կրթության գործը նա թողեց ապագային:

1824 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ներսես Աշտարակեցու նորակառույց դպրոցն սկսում է իր ընդունելութունը: Դա մի արտակարգ օր էր: Դպրոցի բակում հավաքվել էին ոչ միայն քաղաքի, այլև գյուղերից, հեռավոր ուսումնատենչ մանուկներ և պատանիներ, որոնց իրավունք էր տրվում սովորելու ազնվականների և վաճառականների երեխաների հետ: Դպրոցի ընդունելությունը դեկավարում էր Մոսկվայից ժամանած Հարություն քահանա Ալամդարյանը: Ալամդարյանը Աստրախանի Աղաբաբյան ուսումնարանը, 1813 թ. նա Հովակիմ Լազարյանի հրավերով փոխադրվել էր Մոսկվա և նշանակվել նորաբաց Լազարյան ճեմարանի ուսուցիչ և տնօրեն: Այստեղ ծավալվում է նրա մանկավարժական և գրական գործունեությունը: Նա կազմում է հայոց և ուսաց լեզուների քերականության դասագրքեր և հայ-ռուսերեն բառարան:

Ռուսաց լեզվի քերականության մինչ այսօր անտիպ մնացած ձեռագրում ուշադրավ են ուսում հեղինակներ Կարամզինից, Կոխովից, Դմիտրիևից քաղված մի շարք մտքեր՝ հայրենասիրության, քաղաքացիության, մարդկայնության մասին: «Լավագույն փիլիսոփայությունն այն է, որ... սովորեցնում է մեղ սիրել հայրենիքի օգուտը, որովհետև անխղելիորեն նրա հետ է կապված մեր սեփական երջանկությունը: Նրա փառքը՝ մեր փառքն է»: Մի այլ կապակցությամբ Ալամդարյանն օգտագործում է Կարամզինի հետևյալ միտքը՝ գրողի կոչման մասին. «Ասում են, թե գրողը պետք է ունենա տաղանդ, դիտելիքներ, սուր, խորաթափանց միտք, վառ երևակայություն և այլն: Դիշտ է, բայց այդքանը բավական չէ: Գրողը պետք է ունենա նաև բարի, քնքույշ սիրտ, եթե նա ցանկանում է լինել մեր հոգու բարեկամը և սիրելին...»¹⁰:

Ներսիսյան դպրոցի գործունեության առաջին տարիներին Ալամդարյանի մանկավարժական տաղանդը հստակ էր գալիս կազմակերպչական ձիրքի հետ: 1824—1830 թթ. նրան հաջողվում է ստեղծել դպրոցա-

¹⁰ Տե՛ս «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. I, Երևան, 1962, էջ 294:

կան ուսուցման այնպիսի մի սիստեմ, որը պետք է ի մի բերեր թե՛ բազմաբղետ աշակերտության ուսման և թե՛ դեռևս անկազմակերպ ուսուցչական կոլեկտիվի գործունեությունը:

Դպրոցն իր ուսումնական կյանքն սկսեց Ալամդարյանի կազմած կանոնադրությամբ և ծրագրով: Մատուցելով ուսուցչին՝ սովորեցնելու և աշակերտին՝ սովորելու հղանակները, նա հայ կրթության կազմակերպման գործում օգտագործեց եվրոպական և ռուսական մանկավարժության նվաճումները: «Յուցակ պարտաւորութեանց վարժապետաց» բաժնում Ալամդարյանը խոսում է երեխաների անհատականության, նրանց հոգեկան հատկանիշների կազմակերպման և մշակման հիմունքների մասին: Ալամդարյանի մանկավարժական հայացքների դործնական միտումն էր օգնել հայ մանուկին Բաղաբացի և մառդ դառնալու գործում:

Պ. Ղարադաղցու աշակերտները, թվով 70 հոգի, տեղավորվեցին երրորդ դասարանում: Քանի որ աշակերտների խմացությունը միատարր չէր, նույն դասարանում կատարվեց ներքին բաժանում: Առ. Արարատյանը, խաչատուր Աբովյանը, Ստ. Նազարյանը և ուրիշներ գրավեցին երրորդ դասարանի առաջին խմբի տեղերը: Նույնպիսի բաժանումներ հղան առաջին և երկրորդ դասարաններում: Տարվա ընթացքում հո մնացած աշակերտները հասան առաջադեմներին, և տարվա վերջին երրորդ դասարանից 30 հոգի ներկայացան տարեկան քննություններին:

1826 թ. փետրվարի 3-ին քննության ներկայացած 30 աշակերտից 18-ը ստացան ավարտական վկայականներ: Ավարտողների թվում էին՝ Առ. Արարատյանը, Աբովյանը և Նազարյանը: Նույն թվականի փետրվարի 24-ին տեղի է ունենում առաջին հանդիսավոր նիստը, ուր ավարտած աշակերտները ստանում են դոկտասանագրեր և ոսկեկազմ զրբեր: Արարատյանը ստանում է „Описаніе философов“, Աբովյանը՝ „Изречение Мефодіева“, իսկ Նազարյանը՝ „Опыт о человеке“¹¹ գիրքը:

Նորակառույց դպրոցը, որը, բնականաբար, անվանվում է Ներսիսի անունով, հետո արդեն Ներսիսյան ուսումնարան կամ դպրոց, առաջին կրկու տարին պատմության մեջ մնում է որպես «Ալամդարյան դպր»:

1826 թ. դարնանը Աբովյանը թողնում է Թիֆլիսը՝ էջմիածին գնալու, իսկ այնտեղից Վենետիկ մեկնելու մտադրությամբ: Աբովյանի հետ ավարտած Առ. Արարատյանը նշանակվում է Ներսիսյան դպրոցի հայոց

¹¹ Տե՛ս Պ. Հ. Հակոբյան, խաչատուր Աբովյան, Երևան, 1967, էջ 217—218 (տե՛ս ծանոթագրությունը):

լեզվի կրտսեր դասատու: Նազարյանը, ինչպես գրում է Լեոն, շարունակում է կրթությունը նույն տեղում՝ դարնանը բացված շորրորդ դասարանում: 1827 թ. փետրվարին նա ստանում է երկրորդ ավարտական վկայականը:

Լեոն գրում է, թե Նազարյանը 1827 թ. փետրվարի 4-ին, վերջացնելով ուսումը հեռացավ Ներսիսյան դպրոցից: Սակայն պարզվում է, որ 1827 թ. Ներսիսյան դպրոցում բացվել է 5-րդ դասարան, և Նազարյանը շարունակել է իր կրթությունը: Հաջորդ տարին նա փոխադրվել է 6-րդ դասարան և 1829 թ. ավարտել լրիվ դասընթացը¹²:

Նազարյանի ուսման տարիների մասին մեզ հասել են կցկտուր տեղեկություններ: Ալամդարյանի, Արարատյանի, Մսերյանի և Աբովյանի նամակներից քաղված տեղեկություններից երևում է, որ նա եղել է «բաղմածիր» ընդունակություններով օժտված պատանի, ունեցել է նկարիչու շնորհք: Գևորգ աղա Արծրունին նրա համար արտասահմանից բերել է տվել ներկեր և իր պատկերասրահի համար պատվիրել ընդօրինակել մի շարք նկարներ: Ալ. Մսերյանը Նազարյանի աշակերտական էջանքից հիշում է մի զավեշտական դեպք: Աշակերտներին ամեն կիրակի ուղարկում էին եկեղեցի՝ քաղող կարդալու և շարական երգելու: Մի անգամ ս. Վարդանի տոնին Նազարյանին հանձնարարվում է քարոզ կարդալ Ձորաբաշի եկեղեցում: Քարոզի ժամին նա մի քանի անգամ արտասանում է «բաշ», «բաջեր» բառերը: Հավաքարցի մեծահարուստ Սոսոն ընդհատում է քարոզը և զայրացած դռնում՝ «Ա՛յ տեր Նսալու տղա, դո՛ւ կարաս հոգուց խոսիր, թե չէ այս սուրբ եկեղեցու մեջ հեռի մեզանից քաջքերն ու դեերը ի՞նչ բան ունին»¹³:

1826 թ. Ներսես Աշտարակեցու հրավերով Փարիզից Թիֆլիս է փոխադրվում հայտնի հայագետ Շահան Զրպետը: Ներսեսը մտադիր էր նրան նշանակել իր ուսումնարանի տեսուչ, բայց հանկարծահաս հիվանդությունը Զրպետին դաժնում է անկողնուն: 1827 թ., երբ Ներսեսն արդեն պատերազմի դաշտումն էր, Զրպետն ապաքինվում է և սկսում մասնակցել դպրոցի աշխատանքներին: Շահան Զրպետի մասին Ա. Մսերյանի հրապարակած նյութերից պարզվում է, որ եվրոպացի հայ գիտնականը ցանկացել է որոշ փոփոխություններ կատարել դպրոցական ծրագրում, առաջարկել է ուսման պլանում մտցնել տրամաբանություն, բնաբանու-

¹² Տե՛ս ծանոթագրությունը:

¹³ «Փորձ», 1879, № 11, էջ 36 (տե՛ս ծանոթագրությունը):

թյուն, երկրաչափություն առարկաները: Բայց Ալամդարյանը և Գ. Արծ-
րունին դժգոհել են և զանգատվել ներսեսին:

Ներսեսը բարձր է գնահատել Զրպետի արժանիքները: «Կիրթ են լը-
սելիք նորա և լեզու, լսել սքանչելիս և խօսիլ զսքանչացուցիչս, այլ հա-
ւատարիմ է՝ թէ առաւել քան զիս և քան զձեզ-անծանոթ է նա փորձոյ
փորձելոյ և սրբել ի հոգոյ զուսկի և զարծաթ, որոց նա կարէ ամենափորձ
հանդիսանալ ի վաչկելոյթեան»¹⁴: Արծրունուն ուղղած նամակում ներ-
սեսը դիտում է, թե մենք ղեռ նույնիսկ կարգին ձու խաշել չգիտենք, բայց
այլ խոհարարների բազմապիսի համադամ կերակուրները սիրում ենք
քննադատել:

Ներսեսին ուղղած նամակներից երևում է, որ Զրպետը 1827 թ. սեպ-
տեմբերի սկզբներին բացում է Ֆրանսերեն լեզվի «վարժարան»: «...ի
5 դասս (փոխարեն չորիցն՝ զոր արարեալ էի յառաջն) և կանոնավորեա-
ցի՝ զի իւրաքանչիւր դաս ունիցի զմի դասապետ, զմի ծանոթարար և զմի
վերժանող, զմի պահապան իրաց վարժարանին և զմի տեսուչ ամե-
նից»¹⁵: Զրպետն իր աշակերտներն ընտրել է ներսիսյան դպրոցի բարձր
դասարանից: Պահպանվել է նրա ձեռքով կազմված մի ցուցակ, ուր
նշված է նաև Ե-րդ դասարանի աշակերտ նազարյանցի ազգանունը:
Ֆրանսերեն պարապմունքներին ղեկավարող Զրպետը ծանոթացրել է
նրանց եվրոպական ուսուցման եղանակներին, տվել օգտակար գիտե-
լիքներ:

1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին ուսական դորքը մտնում է Երևան: Թիֆ-
լիսից Ալամդարյանը գրում է, որ Հայաստանի ազատագրումը մեր սիրտը
լցրեց անպատում ուրախությամբ. «...շնորհատրեմ զփրկութիւն Հա-
յաստան աշխարհի յերկաթի հնոցէ անագորոյն Պարսից»¹⁶: Հեռավոր
Հնդկաստանից երևանցիներին ուղղած նամակում իր ուրախությունն է
հայտնում Մ. Թաղիադյանը. «Աչքներդ հաղար լույս, որ մեր քաղցր աշ-
խարհքն պարսից դառն չարչարանքիցն ազատվեց, քրիստոնի տերության
ներքո ընկավ: Փառք բարերարին աստուծո, որ այսուհետև ավել նեղու-
թյուն չիք ունենալեց, ազատ քաղաքացի պիտի անվանիք, ձեր ազգա-
սիրության, իմաստասիրության լուրն և արվեստից հառաջագիմութունն
բոլոր աշխարհ պիտի տարածվին»¹⁷:

¹⁴ Ալ. Երիցյանց, Պատմություն 75-ամյա գոյության Ներսիսյան հայոց հոգևոր
դպրոցի, հատ. 1, Թիֆլիս, 1898, էջ 157—158:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 155:

¹⁶ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 55, վավ. 211:

¹⁷ Մեսրոպ Թաղիադյան, Ուղեգրություններ, հոգվածներ, նամակներ, վավերագրեր,
էջ 410:

Դարերով խոշտանգված և քայքայված երկիրը իրավունք է ստանում ևս կանչելու իր որդիներին: Ներսեսը գրում է Լազարյաններին, թե Հայաստանի փրկությունն այժմ նրա գավառների վերականգնման և ժողովրդի համախմբման մեջ է: Այդ նպատակով էլ նա նամակներ է գրում պարսկահայերին, կոչ անում վերադառնալ հայրենի հինավուրց հողը, մտնել ուսաց իշխանության տակ և ազատվել ֆիզիկական խոշտանգումներից ու տառապանքներից:

Հայաստանի ազատագրումից հետո կազմվում է երեանի Մարզի ժամանակավոր վարչություն: Վերականգնվում են «Հայաստան», «Հայոց երկիր» անունները: Ներսեսի կարգադրությամբ էջմիածնի դաշտում հայոց զորքը ղինավարժություններ է անում: Իրականում են նախորդ դարի կեսերից ծայր առած հայ լուսավորիչ-հասարակական գործիչների բաղձանքները: Դեռևս Հայաստանի ազատագրումից առաջ Աբովյանը գրում էր.

Ե՛րբ տեսցին նեղեալ որդիք Արամեան
Յաշխարհի իւրեանց լոյս խաղաղութեան
Ե՛րբ սփռփեսցին անյոյս դերդաստանք
Ի դառն հարուածոց՝ անլախճան»¹⁸

«Մուտ ի Հայկայ ի Հայաստան և արհամիրք երեակայութեան նորա ի ժամ պատերազմի նոր ի 1826 ամին» բանաստեղծությամբ Աբովյանը ուղջունում է արդեն ուսակալ զորքի մուտքը Հայաստան:

Ներսիսյան դպրոցի մյուս սաների մասնակցությամբ 1828 թ. հրատարակվում է «Ներախայրիք Ներսիսյան դպրոցի» բանաստեղծությունների ժողովածուն: Ե-րդ դասարանի աշակերտ Գալուստ Շերմաղանյան-Վարդանյանը իր բանաստեղծության մեջ գրում է.

«Աքանչացի Աթենք՝ յայս մեր նոր կաղանդ՝ յայս դար փառացի
Խոր ակնարկեսցի յակճիոս կալով մեր տեսարանի.
Նոր արձան ընտիր, կայսեր բարերար ի սիրտ կանգնեսցի,
Գիտասցէ աշխարհ թէ շինք մեք ծառայ՝ Բէլլալ երկրորդի»¹⁹:

Հ. Ալամդարյանի գրչին պատկանող Գրիգոր Մելիքյան ստորագրությամբ «Տեսիլ» բանաստեղծության մեջ նկարագրվում է, թե ինչպես իր

¹⁸ Խաչատուր Աբովյան, ԵԺ, հատ. 1, Երևան, 1948, էջ 17:

¹⁹ «Ներախայրիք Ներսիսյան դպրոցի», մ. 2, Թիֆլիս, 1828, էջ 25:

հայրենիքի հրկնի կապույտի վրա սեւթույր ամպեր են կուտակվել, ինչպես ինքը հուզվում է և դժվարութեամբ մղվում առաջ դեպի կատարը: Նրա առջև խփվում են կայծակները, սկսվում է սաստկակոծ փոթորիկը: Իսկ հետո խաղաղվում է ամեն ինչ, հիասքանչ նվագի մեջ լսվում է «արարչի» ձայնը: Նա հրամայում է Հայաստանին՝ մեքեանալ իր սգո քրձերից՝ պննվելու համար շքեղ, ոսկեխայտ պատմուճանով, քանի որ ավարտվել է դարավոր տրամուլյունը, եկել է բերկրության ժամը, և զառամյալ Հայաստանը աչմմ մանկացած վերակենդանացնում է «մոռացված ոսկեդարը»²⁰:

Նույն ժողովածուում ղետեղված է նաև Ս. Նաղարյանի 1828-ի հունվարի 1-ի թվադրութեամբ Հայաստանի ազատագրմանը նվիրված հետևյալ բանաստեղծութիւնը.

Ձայնարկեալ առ ձեզ՝ լեռինք ամպամերձք՝ տանա Ասքանազեան
մատչիլ հրաւիրեմ յայս դար ոսկեղէն ի նոր յայս խրախճան
Ահա նոր տարի՝ նոր ամ փրկութեան՝ սեռի մարդկութեան
զուարճացէ՛ք այսօր տօնեցէք ընդ մեզ՝ օր խնդութեան.

Կիրք զգայութեանց՝ սիրով բորբոքեալ՝ զուարճ բերկրանաց
ցանկալ տեսանիլ՝ զգումարտակ զուարթնոց՝ վերին Պետութեանց
Թե զիարդ փողեն՝ զձայն քաղցրութեան ի լուր ականջաց
Գրիչ ինչ արագ՝ ճառել չկարէ՝ զնոցին հրճուանաց

Ահա տեսանիմ՝ բացակայ յինէն զգրո՞ւ բանակարդաց
խանդակաթ ըղձեն՝ հողույն ինքնաշարժ հիւսնն ղերդդ փառաց.
անդ է Որփէոս՝ յայտնի աշխարհի անզոյգ հրգասաց
Պինդար, Ապոլոն՝ քաջաբան երգիչք՝ անմահ Դիւցազանց.

Զիարդ կարացից հայթայթիլ ղբան՝ արժան ի դրուատ
անդուլ վաստակ երախտեաց Ձերոց՝ քաջաղէսլ հանդարտ
Կարկեալ կապկապի լեզու թերավարժ բնութեանս նուաստ
առ բարձրաձայնիլ զայս հիւսուած բանիս եռանդեանս աւանդ:

Արժարծեալ այսօր՝ է սէր գերապանծ՝ մեծ ուրախութեանց,
Սիրտ իմ սիրաշարժ՝ ցանկայ յերկարիլ՝ զայս ժամ գերազանց
սէր իմ կաթողին՝ սիրտ իմ բոցավառ՝ եռան չափազանց
դրգեն հարկանիլ՝ զլարս, շնչին քնարիս՝ ի գով հայրենեաց

²⁰ Նույն տեղում, էջ 29:

Ով սուրբ Հայրապետ շառաւիղ լուսոյ՝ ի պերճ Հայաստան,
Դու մշակ անխոնջ՝ խրախոյս մեր ազգի ցուցար աննման.
Բարձցի առ ի մէնջ՝ շարատանջ անուր՝ մեր դառն անձկութեան,
Նետք անգութ հինից՝ քոյով օրհնութեամբ՝ չբացցին համայն:

Այդ շնորհ արասցիք՝ յայս շքնաղ հանդէս՝ աւուրս բարեաց
դուարձանալ խայտալ խրախոյս ցնծութեան՝ տալ բարեկամաց.
խանդակաթ դիմօք բերկրալի մտօք ճշգրիտ հրճուանաց
Հայրաբար սփռիել ըղսիրտ, ըզհոգի՝ Ձեր իսկ զաւակաց:

Նման եղչերուաց՝ կարօտ աղբերաց՝ առ Քեզ դիմեցաք
Պետ Աստուածատիպ՝ տենչամբ օրհնութեանց Քոյոց երկնառաք
Կարկառեա՛ զաջ Քոյ հեղ յանձինս մեր զօրհնութեան վտակ
զայս նոր Տարեգլուխ՝ կնքեա աղոթիւքդ բանիւքդ անքատակ

Ձայս երեխայրի աղքատ իմ մտաց՝ շնչին նորախայծ
Ընկալ Բարերար, հայրօրեն սիրով Տէր մեր ողորմած.
Օրհնեա զօրանալ գիտութեամբ, ուսմամբ՝ շահեկան բարեաց.
Լինել միշտ ծառայ մինչև ցել շնչոյս՝ Հօրդ հասարակաց²¹:

Գրականութեան և արվեստի թանգարանի ֆոնդերում պահվող Առաքել Արարատյանի ձեռագիր տետրակներից մեկում հանդիպում ենք Նազարյանի մեկ ուրիշ բանաստեղծությանը՝ «Առ 1829 նոր տարին» վերնագրով: Երկարաշունչ այդ երկը տոգորված է խոր հայրենասիրությամբ: Բանաստեղծը ցանկանում է, որ ճշմարտացի ներկայացվեն Մովսես Խորենացու և Եղիշի գրչին արժանի նոր քաջերի սխրագործությունները.

«Արթուն դուարթուն պէտ տանս հայկայ սերունդ կամսարեան
Ոչինչ որ չաշխարհ եղիցի քեզ շուք պարծանք իսկական
դու նոր ազգասէր յար ճգնիս ի գիւտ մերոյս կորստեան
կացցեն քեզ յաստիս անմահ յիշատակ գործի քո, պատուական»:

Դիմելով Ներսեսին նա ասում է.

«Մի խավարեսցի ճրագ քոյդ կենաց հայր անդուգական
լուսատու լինել տանն Արարատայ ի դար յաւիտեան
յայն ժամ կոչեսցի ձեր անգին աւուրց ստուար առասան
երբ թոթափեսցին աստեղք ի յերկինս ի հայս զանազան»²²:

²¹ Նույն տեղում, էջ 31:

²² ԳԱԹ, Արարատյանի ֆոնդ, 1, էջ 58—59:

Պատանի նազարյանի և նրա ընկերների հասարակական տրամադրությունները հասունանում են հայրենասիրական բուռն մթնոլորտում: Աղատագրված երկիրը՝ Հայաստան աշխարհը, բերում է հույսի և լույսի նոր երազներ:

Ինչպես պատերազմից առաջ, այնպես էլ հետո, ներսիսյան դպրոցի դահլիճը ծառայում էր իբրև ուսւ ղինվորական-պետական գործիչների հավաքատեղի: Աշակերտները, բնականաբար, հաղորդակից էին դառնում աչքի ընկնող իրադարձություններին: Բայց մեզ շեն հասել տեղեկություններ, որոնք հնարավորություն կտային ներկայացնելու նազարյանի վերաբերմունքը տեղի ունեցող անցքերի հանդեպ: Առ. Արարատյանի թողած անտիպ տետրակներում մնացել է նազարյանի մի նամակի պատճեն՝ թվագրված 1829, նունվաբի 12: Նամակն ուղղված է մի բարերարի: Դպրոցի լիակատար դասընթացն ավարտած պատանին խոսում է իր կրթած նյութական ծանր զրկանքների և հոգեկան տառապանքների մասին, նա երախտագիտությամբ է լցված իր բարերարի ցույց տված օժանդակությունից: Այժմ, գրում է նա, ինքը կանգնած է նոր դժվարությունների առջև, երազանքների ունի, որոնց իրականացման համար հանդգնում է առանց «թևերի» «ճախրել ի բարձունս երկնից», մի «ազոտ լապտերիկ» ձեռին ուղում է անդնդախոր ձորի մեջ «մարգարիտ» որոնել, կամ ընկղմել իր անձը լայնատարած ծովի մեջ, որը նման է օվկեանոսի և չգիտե թե «ալիք դի՞ս ընկլուցեն, թէ ես զալիս»²³: Բայց նա չի ուղում ընկրկել այդ դժվարությունների առջև. «Ապաքլն յամեն ժամանակ բանից իմոց, վաստակիմ ի մտրակելոյ ղերիվար պրշիս, ղի գիտեմ ղբերողութիւն կարեաց իմոց, և թէ փոքունց յանդգնել յառաւել մեծամեծս՝ դատապարտութիւնք են, ղի չիք հնար ումեք նաւել անցանել ընդ ահադին ծովս փոքու մակուկաւ: Ուստի և իմ ամփոփեալ յիս զնւտս մտաց իմոց, երկնչիմ՝ մի գուցէ չկարացայց ուժել ի կէտ բացակայ նպատակին, և զգեցցին երեսք իմ դամօթ նախատանց և եղից ես առակ նշաւակի առաջի աշխարհի»²⁴:

Իսկ ի՞նչ է արել նազարյանը դպրոցն ավարտելուց հետո մինչև Դորպատ գնալը:

Լեոն իր մենագրության մեջ իրավացիորեն կասկածի տակ է առնում այն ենթագրությունը, թե Աբովյանի դորպատյան օրագրում հիշատակ-

²³ «Նամականի», Լջ 29:

²⁴ Նույն տեղում, Լջ 30:

ված Ստեփանոսը կարող է Ստեփանոս Նաղարյանը լինել²⁴։ Նա նշում է
ուսակ Մ. Մսերյանի «Հիշատակարան տոհմին կաղարյանց» գրքուկում
ընտելված որդեգիրների մի ցուցակ, ուր կա և Ստ. Նաղարյան ազգանու-
նը։ Լեոն գրում է, որ եթե Նաղարյանը Ռուսաստան էլ գնացած լիներ,
1832-ին վերադարձել է Թիֆլիս, Դորպատ դնալուց առաջ, հարավատնե-
րին հրաժեշտ տալու համար։ Հետագայում մերժվել է Նաղարյանի Պե-
տերբուրգ կամ Մոսկվա գնալու վարկածը։

1947 թ. «Էջմիածին» ամսագրում Գր. Հարությունյանը «Ս. Արուվ-
յանի և Ստ. Նաղարյանի կենսագրության շուրջը ստեղծված մի առեղծ-
վածի լուծումը» հոդվածում հրապարակում է մի շարք նոր տեղեկու-
թյուններ, որոնք ցույց են տալիս, որ Նաղարյանը դպրոցն ավարտելուց
հետո մնացել է նույն տեղում իբրև դասատու։ Առաջին փաստաթուղթը
1830 թ. սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսներին կազմած մի ուճակցու-
ցակ է, որտեղ նշված են Ներսիսյան դպրոցի այն ուսուցիչների անուն-
ները, որոնք ստացել են աշխատավարձ։ Այստեղ նշված է և Նաղարյանի
անունը։ Նա ստացել է ուճիկ «20 մանեթ և 3 մանեթ յաւելի վկայու-
թեամբ Առաքելի (23 մանեթ)»²⁵։ Երկրորդ փաստաթուղթը՝ 1831 թ. Նա-
ղարյանի ձևորով կազմած ցուցակ-ն է «աշակերտաց երրորդ դասատան,
որք ուսանին զաշխարհագրութիւն, զպատմութիւն, և զքերականութիւն
ուստաց»։ Ուրեմն Նաղարյանը աշխարհագրության և պատմության հետ
դասավանդել է և ուսերեն քերականություն։ Մյուս փաստաթղթերը լը-
կացում են, որ նա Ներսիսյան դպրոցում ուսուցիչ է եղել մինչև 1832 թ.
և ազատվել իր պաշտոնից Դորպատ մեկնելու կապակցությամբ։

Հայտնի է, որ Հ. Ալամդարյանի հեռանալուց հետո Ներսիսյան դըպ-
րոցը 1831 թ. սկզբին վերաբացվել է իբրև Հայոց հոգևոր դպրոց, տնօրեն
է նշանակվել Հակոբ Արղանյանը, Նաղարյանի հետ ուսուցչություն են
արել Առ. Արարատյանը, Մ. Մսերյանը, Ալ. Թալիրյանը և ուրիշներ։ Պահ-
պանվել է Նաղարյանի մի դիմումը դպրոցի «Բարեկարգության կոմի-
տեին», որով խնդրում է իրեն արամադրել մի սենյակ դպրոցի մերձա-
կայքում։ Կոմիտեն իր հերթին գրում է Վրաստանի Հայոց հոգևոր կառա-
վարչությանը. «Ուսուցիչ ուսումնարանի մերոյ Նաղարյանցն եկեալ ի
կոմիտետս յաշտենաց նմա՝ թի նա բնակելով Հաւաբար, ըստ պատճա-
ռի հեռավորութեան այն յուսումնարանէ՝ ոչինչ կերպիւ չկարէ գալ յու-
սումնարանն յիւրում ժամանակք, մանաւանդ յառաւորտեանն՝ ոչ հայելով

²⁴ «Ս. Սեմ. Խաչատուր Աբովյան. Ելժ, հատ. VI, էջ 9։

²⁵ «Էջմիածին», 1947, № 7—8, էջ 64—65։

յայն, թե ջանայ յամենայն սրտէ կատարել զկամս անդամոյս և պաշտպանել զօգուտ ուսանողացն ի նմանէ: Արդ կոմիտետս քաջ գիտելով զքերմեռանդութիւն ուսուցչին Նազարեանցի և ճշմարիտ համարելով յիւրոյ կողմանէ զառաջ հղեալ նովաւ պատճառն բարւօք համարեաց զիմել այսր խնդրանօք առ հոգեւոր կառավարութիւնդ՝ զի զատարկեալ սենեակն գտանեալ ի պատկանեալ սուրբ Նշան եկեղեցւոյ տան: Հրամայեցէ ումն հարկն է տալ նման վասն բնակութեան, այնու միանգամայն, զի եթէ կառավարութիւն հաճեացի նշանակել վասն այնօրիկ զվարձ ինչ կոմիտետս պատրաստ է վճարիլ զայն, զի ուսուցչի Նազարեանցն վասն օգտի ուսումնարանի ունիցի բնակարան ինքեան ի մերձակա տեղոջ, թէպէտ Կոմիտետս հաւաստի է՝ թէ կառաւարութիւնդ որ միշտ այնքան մեծ իմն քերմեռանդութեամբ մասնակից լինի ամենայն առհասարակ օգտից ուսումնարանին՝ ոչ կամեցի այժմ աւելորդ ծախիւք սպառել զսակաւաթիւ գումար այնօրիկ»²⁶: 1832 թ. հունվարի 25-ին պատասխան գրութեամբ Հայոց հոգեւոր գործերի կառավարչութեանը հայտնում է, որ խնդրատուն կարող է առայժմ զբաղեցնել վանքի խցերից մեկը (Արարատյանի խցին կից), մինչև կգտնվի ավելի հարմար կացարան:

Աւամդարյանի ուսումնական ծրագիրը հետզհետեւ ընդլայնվելու հեռանկար ուներ, եթե տեղի ունեցած իրադարձությունները չկասեցնեին այդ հնարավորությունները: Ուստի իրավացի էր Նազարյանը, երբ Աբովյանի մասին գրած իր համառոտ ակնարկում նշում էր, որ «Ապովյանը մի մեծ ուսումն գուրս շտարավ ներսիսյան ուսումնարանից (ինչպես ոչ որ մեկանից), և անկարելի էր այդ բանը այն վայր ի վերո, չբավոր ուսումնատվութեան մեջ. բայց պիտո է ասել արդարութեամբ, որ մի քանի կենդանի սերմեր, մի ազնիվ ձգտողություն դեպի ուսումն հառաջացան այդ ուսումնարանից մի քանի մասնավորների մեջ: Եվ Ապովյանը հրաժարելով Թիֆլիսից դեպի էջմիածին, տարավ յուր սրտի մեջ մի վառ ուսումնասիրութեան կրակ. ինչքան սակավ կարողացել էր ուսումնարանը տալ նորան, այնքան ևս կարոտ ու սոված սրտով գուրս զնաց նա»²⁷: Հետագայում Վ. Ռոսկովչենկոյին ուղղած իր նամակում Աբովյանը գրում է. «Ապրել և մեռնել հայրենիքի համար,— ահա տակավին վաղ պատանեկան տարիներից իմ ընտրած նպատակը: Դեռ ճնշված լինելով ինչպես բռնակալութեան, նույնպես տգիտութեան բեռների ներ-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 66—67:

²⁷ «Հյուսիսփայլ», 1858, № 2, էջ 165—166:

քո, դեռ ո՛չ մի գաղափար չունենալով եվրոպական կրթության մասին, ո՛չ մի նեցուկ, և, մինչև իսկ, ո՛չ մի միջոց չունենալով հասնելու իմ առաջադրած նպատակին, ևս հոգուս մեջ տաժում էի միայն այդ մտածությունը, միայն այդ ցանկությունը այրվում: Բարբարոսության լծի տակ ձնշված իմ հայրենակիցների թշվառ բախտը, վշտալի հիշողություններս երբեմն փայլած, բայց իմ օրերում հանգած իմ թանկագին հայրենիքի մեծության և փառքի մասին,— ահա՛ թշվառիս, թախծալիիս և որբացալիս հոգին ալեկոծող առաջին տպավորությունները, առաջին ծանր զգացումները»²⁸:

Նաղարյանը դեռ Թիֆլիսումն էր, երբ Աբովյանը նորընտիր կաթողիկոսին գրում էր: «Բաւական տքնեցաւ ազգ մեր, բաւական թափառեցաւ ժողովուրդ մեր...»²⁹: Այժմ հասել է ժամանակը, որ արթնանա մեր ժողովուրդը դարավոր անշարժությունից և բռնի լուսավորության ուղին. «...ի լուսաւորութենէ՛ կանգնի ազգ ինչ, ի լուսավորութենէ՛ ևլանեն ամենայն բարեբախտութիւնք, լուսաւորութեա՛մբ հաստատի կապ հպատակաց առ իշխանաւորս իւր, սեր առ հայրենիս իւր, սէր առ բարեկամս իւր, հնազանդութիւն առ կայսրն, երախտազիտութիւն առ յերախտաւորս, պաշտպանութիւն հայրենեաց»³⁰: Աբովյանը խորհուրդ է տալիս հավաքել իր շուրջը հայրենիքին նվիրված գործիչներին: «Զմիհն ահա ունիք ի ներկայութեան զ Մ'եսրոպ Թաղիադեանն, եղիցին ընկերք նորա բազում-բազում-բազում»:

Նաղարյանի ակնարկը Ներսիսյան դպրոցի տված «մի քանի կենդանի սերմերի» մասին վերաբերում էր Աբովյանի՝ վերև հիշված այն խոհերին ու զգացումներին, որոնցով նա ապրում էր դեռևս նախադրուպատյան տարիներին Թիֆլիսում և էջմիածնում: Նման զգացումների յուրաձև վերհուշ էին նաև 1832 թ. հունվարին Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած Նաղարյանի մի նամակի հետևյալ տողերը: «Ծնեալ, սնեալ ի զիրկս խնամակալութեան Զերոյ ուսումնարանի՝ մո՞ռացայց արդեօք զայս ոսկի օրոց բարոյականս մանկութեան, յորում կենդանասուն նեկտարաւ ուսմանց զմտաւորականն ստացեալ կարողութիւն յառաջ խաղամ օրրստօրէ ի քաղաքականութեան ասպարիդի»:

Բայց Ներսիսյան դպրոցից ստացածը, ինչպես նշում է Նաղարյանը, չէր կարող բավարարել իր հոգու «թռիչքներին»: 1831—1832 թթ.

²⁸ Խաչատուր Աբովյան. ԵԼԺ, հատ. 10, 1961, էջ 257:

²⁹ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», հատ. 1, Երևան, 1840, էջ 37:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 38:

Աբովյանի հետ ունեցած նամակադրույթունից, ինչպես և Աբովյանի օրադրից երևում է, որ երկու բարեկամների միջև եղել է նախնական խոսակցություն նազարյանի ուսման հարցի վերաբերյալ: 1831 թ. Աբովյանը կանչում է նրան Դորպատ՝ ուսումը շարունակելու: Նազարյանը պատրաստ է իրականացնելու իր երազանքը, սակայն դրամական միջոցների պակասը կասեցնում է նրան: Մյուս կողմից նա հանդիպում է բարեկամների և ընկերների դիմադրությունը: Պարզվում է, որ Մ. Մսերյանը, Առ. Արարատյանը, Մ. Սալլանյանը քննադատաբար են վերաբերում Աբովյանի դորպատյան ուսուցմանը և պահանջում են նրանից պահպանել մտքերի նախկին «անմոլար ընթացքը», ուսումնասիրել աստվածաբանություն և լեզուներ, հավատարիմ մնալ լուսավորչական եկեղեցու սկզբունքներին³¹:

1831 թ. Մ. Սալլանյանը դիմում է Ներսես Աշտարակեցուն՝ օգնելու դիտական միաբանությունն ստեղծելու գործին: Միաբանությունը միտում էր համախմբել երիտասարդ ուժերը և եվրոպական լուսավորության նվաճումները «աստվածաբանական հիմունքների» շրջանակներում յուրացնելու նպատակներ: Այդ գործին նա նախատեսում էր մասնակից դարձնել Աբովյանին, Առ. Արարատյանին և Նազարյանին³²: Միաբանությունն, իհարկե, գլուխ չի դալիս, բայց այդ առթիվ եղած բանակցություններից երևում է, որ բարեկամները հաստատ որոշում են խանդարել Նազարյանին՝ Աբովյանի բարեկամությամբ Դորպատի «Լուսեբրդաւան» համալսարանում շարունակելու իր կրթությունը:

Իսկ Աբովյանը նույն բարեկամներին ուղղած նամակներում խընդրում է օգնել Ստեփանոսի Դորպատ գալու գործին: Աբովյանին ուղղած պատասխան նամակում Առ. Արարատյանը գրում է: «Ամենայն հայրենասիրական ոգով շաղկալ բանբղ առ իս վասն զուարթամիտ պատանւոյն Ստեփաննոսի, անսահման գերալրական սիրով չինէն սիրեցելոյ բարի են և ախորժելի»³³: Բայց նա միաժամանակ զգուշացնում է՝ ոչ մեկին չգրել այդ մասին, քանի որ նրա «արտասահման» գնալուն համաձայն չեն ոչ ընտանիքը, ոչ դպրոցի ղեկավարությունը և ոչ այն հոգևորականները, որոնք ակնկալիքներ ունեն նրանից. «...սա պատանի բազմաձիր է, ընդաբոյս,—շարունակում է նա,—ընդունակ ամենայն ուսմանց և որպես քաջ գիտես, վասն որոյ արժան դատիմ ուսանիլ սմա

³¹ Տե՛ս «Գիւման հաշատուր Աբովյանի», հատ. 2, երևան, էջ 92—98:

³² Տե՛ս Պ. Հակոբյան, հաշատուր Աբովյան, էջ 465-ի Ն: 5 ծանոթ.

³³ «Գիւման հաշատուր Աբովյանի», հատ. 2, 1848, էջ 100:

ոչ ամս երիս, այլ զէորս կամ զհինգ»³⁴։ Այնուհետև Արարատյանը գրում է, որ ինքը առաջարկել է նյութական օգնություն, բայց նա մերժել է։ «...որդի քաջաբարոյ է, բաղձայ, զի արտաքուստ լիցի իւր թոշակ և արքունուստ ականարկութիւն, որում հակառակիլ ոչ որ մարթանայ զի թէ և ունիցի այժմ 200 թուման, այնուամենայնիվ ընտանիք և ուսումնա-րան ոչ թողցին զնա»։

Նազարյանի Դորպատ գնալուն դեմ է արտահայտվում և Մանվել Կլումոնշխանեցին։ Նա գրում է Աբովյանին. «Մնայ ինձ ուրեմն ծանուցանել միայն վասն մանկանն Ստեփաննոսի Նազարիանց, խնդրելոյ ի քէն։ Սա ըստ որում վարժիչ է այժմ ուսումնարանի հայոց քաղաքիս, ոչ զսաւ հանձնառու տեղաշարժ լինելոյ, համարելով դժուարին գուցե և անհնարին, վասն անձեռնհասութեան և առաւել վասն ընտանեացն, զորոց հոգովք զբաղեալ է ինքն»³⁵։ Նազարյանի Դորպատ մեկնելու հարցում ձեռնպահ է եղել և Հ. Ալամդարյանը։ Նա գրում է Աբովյանին, որ «Ստեփանոսը հաջողությամբ պաշտոնավարում է Ներսիսյան դպրոցում, շատ առաջադեմ է հայերեն, ռուսերեն, պարսկերեն և ֆրանսերեն լեզուներում և մանավանդ ընտիր բանաստեղծության» մեջ, ունի 300 ուսկամուտ (1200 ու. թղթագրամ) և հազիվ թե ցանկանա բախտ որոնել Դորպատում։

Նազարյանի Դորպատ գնալուն խիստ դեմ է եղել նաև Սալլանթյանը։

Հուլյսը կտրելով դրսի օգնությունից, Աբովյանը Նազարյանի համար բարերար է որոնում տեղում։ 1831 թ. սեպտեմբերի 3-ին Պարբուտը նրա հետ ունեցած մի զրույցի ժամանակ ասում է, թե լավ կլիներ, ձեթե Աբովյանը ունենար մի սրտակից բարեկամ՝ հայրենիքում միասին գործելու համար։ Վերջինս, առանց Նազարյանի անունը տալու, պատասխանում է, թե ունի ալդպիսի բարեկամ։ «Տէր տացէ զիւր օրհնութիւն ի բարիս Հայրենեաց ձերոց ձեզ բարեկամին»³⁶ պատասխանում է Պարբուտը։ Աբովյանը չի համարձակվում իր բարեկամի համար օգնություն խնդրել նրանից, հաշվի առնելով այն նյութական և հոգեոր պարտավորվածությունը, որ ուներ նա իր բարերարի հանդեպ։ Աբովյանին հաջողվում է Դորպատում գտնել մի նոր բարերար։ Դա Շվեյս

³⁴ Նույն տեղում, էջ 102։

³⁵ Նույն տեղում, էջ 106։

³⁶ Խաշատուր Աբովյան, Եկթ, հատ. 6, 1955, էջ 17։

ազգանուճումը գերմանացի մի ազնվական էր, պետական պաշտոնյա, 1832 թ. ապրիլի 3-ին մի հանդիպման ժամանակ նա հետաքրքրվում է Հայաստանով և հարցնում, թե կա՞ն աշխույժ աշխարհիկներ, որոնք ցանկանան ուսանել: Աբովյանը պատասխանում է. «Բազումք. մանավանդ պատանի տն, բարեկամ իմ Ստեփան անուն»³⁷, որին ցանկացել է անցյալ տարի բերել իր մոտ, սակայն չի հաջողել: Շվեյցար սկզբում խորհուրդ է տալիս ղեմել լուսավորութան միջնորդին, իսկ հետո որոշում է իր ծախսով կանչել նրա բնակրոջը Դորպատ: Աբովյանն անմիջապես հայտնում է նաղարչյանին այդ բերկրալից լուրը:

Նույն օրերին Առ. Արարատչյանը նամակ է ստանում Բազելի ավետարանական ընկերության անդամ Դիտրիխ Ավգուստից, որը 1823 թ. Գարեմբաչի հետ Շուշում հիմնել էր դպրոց ու տղարան և փորձում էր բարեկամանալ հոգևոր հայ գործիչների հետ: Բողոքական վանականը գրում էր, թե քանի որ Արարատչյանը մի ժամանակ ցանկություն է հայտնել Դորպատ գնալու, ինքը պատրաստ է միջնորդել Լուսավորության միջնորդությանը՝ այդ նպատակի իրականացման համար: Արարատչյանը հետո հրաժարվել է այդ մտքից (ամուսնություն պատճառով) և խնդրել բարեխոսել նաղարչյանի համար: Բողոքական վանականը պահանջել էր համապատասխան թղթեր՝ Պետերբուրգ ուղարկելու: Սակայն Աբովյանի ավետարելը նամակը կանխել է այդ ձևադրվումը: Ուրախացած նաղարչյանը 1832 թ. հունիսի 9-ին գրում է իր բարեկամին. «Բայց քո դիրքը. ահա Ստեփանոսը՝ քո հայրենակիցը, շտապում է քո մոտ սիրո թևերով: Ահա նա ոտքի տակ տալով փոսքի բոլոր անկալուն, սին փայլը, աճապարում է աշխույժ, որտեղ դու ես՝ իր և քո ցանկությունը կատարելու համար»³⁸:

1832 թ. հունիսի 15-ին նաղարչյանը ղեմում է ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Դ. Արզանովին՝ իրեն ուսուցչի պարտականությունից ազատելու համար: ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ պահվում է դպրոցի տեսչի ղեկավար Բարեկարգման կոմիտեի նախագահին. «Միջին դասարանների աշխարհագրության և պատմության ուսուցիչ նաղարչյանը սույն տարվա հունիսի 15-ին հաղորդեց ինձ, թե Ռուսաստան գնալու պատճառով ինքը չպիտի կարողանա շարունակել իր ծառայությունը դպրոցում: Այս մասին հայտնելով կոմիտեիդ, ես պարտք եմ համարում զրան ավելացնել, որ որով-

³⁷ Նույն տեղում, էջ 176:

³⁸ «Նամականի», էջ 34 (աշխարհաբար թարգմանություն):

Հետև հարկավոր էր հիշյալ առարկաները սովորեցնելու համար մի առանձին ուսուցիչ և մինչև արձակուրդը մնում էին շատ քիչ ուսման օրեր, ուստի պարոն Նազարովի դասարանը ևս ժամանակավորապես հանձնեցի ավագ աշակերտ Մանգինովին»³⁹։ Նույն տարվա հունիսի 20-ին կոմիտեն կարգադրել է աղատել Նազարյանին իր պաշտոնից՝ Ռուսաստան մեկնելու համար։

Ունենալով փոքր խնայողություն, բժիշկ Հ. Տեր-Ղուկասյանի օժանդակությամբ, 1832 թ. հունիսի 26-ին Նազարյանը դուրս է գալիս Թիֆլիսից։ Հայտնի չէ, թե ո՞րքան ժամանակ է եղել նա ճանապարհին, ե՞րբ է հասել Դորպատ։ 1832 թ. սեպտեմբերի 18-ին Աղ. Շերմազանյանի գրած մի նամակից երևում է, որ Նազարյանը դրանից առաջ եղել է Մոսկվայում, կարճ ժամանակ անց մեկնել է Պետերբուրգ, այնտեղից Դորպատ գնալու համար⁴⁰։

* * *

Դորպատի հին համալսարանի շենքն ուսումնական տարվա առաջին օրերին լցվում էր տարբեր վայրերից եկած երիտասարդներով։ Հընօրյա ուսանողներն իրենց հուշերում պատմում են այդ օրերին դեռևս անժանոթ քաղաքից ստացած առաջին տպավորությունները, որոնք երբեք չեն մոռացվում։ Ի՞նչ ապրումներ է ունեցել Նազարյանը Դորպատ մեկնելիս։ Աբովյանն է հանդիպել հայրենիքից ժամանած իր մտերմին, թե՛ կառապանը, գուցե և ճանապարհին ծանոթացած մի տեղացի տարել է նրան Պարրոտի տունը. մեզ հայտնի չէ։ Վերջապես հաջողությամբ են պսակվում Աբովյանի ջանքերը, և Նազարյանը հասնում է իր տարիների բաղձանքին։ Նազարյանի մասին առաջին հիշատակությանը Աբովյանի օրագրում հանդիպում ենք դեկտեմբերի 24-ի գրառման մեջ։ Պարրոտը խնդրում է Աբովյանին՝ Ստեփանոսի հետ ներկա գտնվել իր տան տոնածառի հանդեսին⁴¹։ 1833 թ. հունվարին 13-ին Դորպատ է գալիս Աբովյանի բարեկամ Գրասսը՝ հատկապես ծանոթանալու Նազարյանի հետ և «խնդայ յանշափ ի վերայ ծանոթութեան իւրոյ ընդ նմա»⁴²։ Հունվարի 20—28-ին Աբովյանը հիվանդանում է տենդով։ Բարեկամները խնամում են նրան. «եվ իմ բարեկամ Ստեփանոս ոչ մոռացաւ զիս»։ Փետրվարի 5-ին Աբովյանի հետ Նազարյանը հրավիրվում է ճաշի պրոֆ. Մորգենշտերնի մոտ։ Այդ օրը խոսակցություն է սկսվում արևելագետ

³⁹ «Էջմիածին», 1947, № 7—8, էջ 67—68։

⁴⁰ Տե՛ս «Դիվան խաչատուր Աբովյանի», հատ. 2, էջ 129։

⁴¹ Խաչատուր Աբովյան. Եկթ. հատ. 6, էջ 250։

⁴² Նույն տեղում, էջ 254։

Ժողերի 1805 թ. հրատարակած «Ճանապարհորդութիւն Հայաստան և Պարսկաստան» գրքի շուրջը: Մայիսի 27-ի տեղեկութեամբ հայտնի է դառնում, որ Պարոտը Աբովյանին և Նաղարյանին ներկայացնում է Դորպատ ժամանած լուսավորութեան մինիստր Ս. Ուլարովին: «Սիրով ընկալիս նորա զմեզ հոգի և ալ հարցմանց, «ջանացարութ», ասէ, յուսմանս ձեր և տերութիւն ո՛չ թողցէ զձեզ»: Ուլարովը խոստացել է անտես չառնել նրանց: Այստեղից էլ կարելի է կռահել, որ Նաղարյանն այդ շրջանում դբադված է եղել համալսարան ընդունվելու հարցով:

1833 թ. Խ. Աբովյանի օրագրի էջերից պարզվում է, որ Նաղարյանն առաջին տարին ապրել է Աբովյանի հետ նույն բնակարանում: Աբովյանի տեղեկությունները ընդհատվում են, և մեզ անհայտ են մնում Նաղարյանի դորպատյան կյանքի հետ կապված շատ էջեր: Այդ շրջանի մասին ընդհանուր տեղեկություններ կան Ս. Շահապիլի «Հրապարակախոս ձայն» աշխատության մեջ: Այդ տեղեկությունները նա հիշատակում է ժամանակին Նաղարյանի հետ ունեցած զրույցներից մնացած հուշերի հիման վրա: Լեոն իր գրքում շատ քիչ բան է ավելացրել Նաղարյանի դորպատյան շրջանի մասին եղած փաստերին:

Հետագայում հայտնաբերված նյութերից պարզվում է, որ Դորպատում Նաղարյանն անցել է տեղի գիմնազիայի լրիվ դասընթացը: 1833 թ. սեպտեմբերի 3-ին նա պաշտոնապես գրանցվել է երրորդ դասարանի ցուցակում: Աշակերտական գրանցման մատյանում նրա ազգանունը նշված է 1239-ի տակ, այնուհետև հոր անունը և բնակավայրը, գիմնազիստի ծննդավայրը՝ Թիֆլիս, օրը և տարին՝ 15 մայիս, 1814, և այն դասարանը, ուր արձանագրվել է՝ երրորդ դասարան (տեքստ): Ե՞րբ է ընդունվել գիմնազիա՝ 3 սեպտեմբերի 1833 թ.: Ե՞րբ է թողել գիմնազիան և ի՞նչ մտադրությամբ է դուրս եկել երրորդ դասարանից՝ 8 ապրիլի 1834⁴³:

Նաղարյանի՝ Դորպատում եղած ժամանակ համալսարանի հսկողութեան տակ էին գտնվում տարրական, գավառային դպրոցները և գիմնազիան: Տարրական դպրոցում (6 տարի) մանուկները սովորում էին գերմաներեն ընթերցանություն, մաթրագրություն, թվաբանություն և կրոն: Գավառային դպրոցը (2 տարի) սահմանված էր արհեստագործություն, արդյունաբերության և առևտրի բնագավառների աշխատողների

⁴³ SL⁴⁰ Արտ. Արեղյան, Ստեփանոս Նաղարյանց և Դորպատ, Բուենոս Այրես, 1954, էջ 20—21:

պատրաստելու համար: Գիմնազիան (5 տարի) նախատեսված էր այն քաղաքացիների համար, որոնք իրենց պետք է նվիրեին պետական ծառայության կամ գիտության: Յածր դասարանը համարվում էր հինգերորդը (կվինտա), բարձրագույնը՝ առաջինը (պրիմա): Ըստ կանոնադրության, առաջին կիսամյակը սկսվում էր հունվարից: Աշակերտը իրավունք ուներ ամեն կիսամյակին քննությանը փոխադրվել հաջորդ դասարանը:

Ուրեմն 1833 թ. սեպտեմբերի 3-ից Նաղարչյանը գրանցվել է գիմնազիայի 3-րդ դասարանում: Ըստ կանոնադրության նա պետք է նախորդ կիսամյակին (1833 թ. հունվարից մինչև հունիս) մասնակցած լիներ չորրորդ դասարանի պարապմունքներին: Էստոնական ՊԿՊ արխիվի ֆոնդերում մենք հանդիպեցինք 1833 թ. չորրորդ դասարանի աշակերտների մի ցուցակի (հունիսի 4-ի թվագրությամբ), որի վերջում ավելացված էր Նաղարչյանի ազգանունը: Դորպատի գիմնազիայում Նաղարչյանի աշակերտելու մասին առաջին տեղեկությունը տվել է բանահավաք Ս. Քամալյանը: Դորպատում Աբովյանի մասին նյութեր ժողովելիս նա հանդիպում է համալսարանի դասախոս պրոֆ. Օտտո Դումբերգին, որը հիշում է Նաղարչյանին. «...երբ նրան առաջին անգամ գիմնազիա բերին՝ փոքրերիս շարքում նստեցրին, պատճառը գերմաներեն չիմանալն էր... Սակայն, երբ սկսեց պարապել գերմաներեն, ա՛յ դարմանք. նա լեզուն ոչ թե սովորում, այլ անկուշտի պես կլանում էր: Տե՛ր իմ աստված, ի՜նչ երեւելի գլուխ ուներ այդ հայր, ամեն մի տված դասանդիր սերտելով, լեզվին այնպես շուտ և արագ վարժվեց, որ կարճ միջոցին ստորին բաժանմունքների գլխով թռավ հասավ իր հասակակից գերմանացիներին»⁴⁴: Դումբերգը զարմացած է եղել Նաղարչյանի արտակարգ աշխատասիրության վրա և հիշում է, որ այն ժամանակ նա իրենից լավ էր խոսում գերմաներեն:

Ուրեմն պետք է ենթադրել, որ Նաղարչյանը Դորպատ դալուն պես, անկասկած, Պարրոտի օգնությամբ, տեղավորվել է գիմնազիայի ցածր դասարանում, 1833 թ. առաջին կիսամյակին անցել է չորրորդ դասարան, իսկ երկրորդ կիսամյակին պաշտոնապես գրանցվել երրորդ դասարանում: 1834 թ. ապրիլի 8-ին նյութական ծանր պայմաններից զրդված նա թողել է գիմնազիան: Դորպատի գիմնազիայի ֆոնդերում մեզ հաջողվեց գտնել երկու փաստաթուղթ ևս, որոնք վկայում են Նա-

⁴⁴ «Ժամանակակիցները և. Աբովյանի մասին», Նրեան, 1941, էջ 100:

գարյանի առաջագիմությունը ուսման մեջ: Առաջինը՝ 1833 թ. դեկտեմբերի 1-ին 3-րդ դասարանի դասողեկ Կ. Հերմանի տված բնութագիրն է, որ նաղարյանը զնահատվում է իբրև լավերի մեջ լավագույնը⁴⁵, Երկրորդ փաստաթուղթը ներկայացնում է 1833 թ. երկրորդ կիսամյակին նաղարյանի հանձնած քննության արդյունքները: Գիմնադիայի կանոնադրությամբ, ամեն կիսամյակի վերջին դասողեկը կազմում է յուրաքանչյուր աշակերտի քննության թերթիկը՝ դրեկցիային ներկայացնելու համար: Կ. Հերմանը իր վերը հիշված բնութագրի հետ տալիս է հետևյալ տեղեկությունը:

Այդ տարիների Դորպատի գիմնադիայի և նրա ուսուցիչների մասին հետաքրքիր հուշեր են գրել նախկին սաները: Երաժշտագետ Յուրի Առնոլդը գրում էր, որ պատմության ուսուցիչ Խախվելդեն բանաստեղծական հրանգներ էր տալիս իր նյութին: Երբ պատմում էր եգիպտացիների և սիրիացիների մասին, կամ երբ անցնում էր Տրոյայի պատերազմը, ընդարձակ հատվածներ էր բերում Հերոդոտից և Հոմերոսից: Պարսիկներին նա ծանոթացնում էր Թուրքիտեսի միջոցով: Երբ անդրադառնում էր Անգլիայի պատմությանը, հիշում էր քրոնիկները և արտասանում Շեքսպիրի դրամաներից ընդարձակ հատվածներ: Առնոլդը ջերմությամբ հիշում է նաև Հերմանին և Բուբրիխին, որոնք ձրի վարում էին դրադարանավարի պաշտոնը: Ծշտությամբ պրանցելով երևիսներին տրված գրքերը, զրուցում էին նրանց հետ, մշակում ընթերցման ձաշակ, գեղարվեստական ըմբռնում, նյութի ավշտ վերարտադրության կարողություն և այլն:

Գիմնադիայի աշակերտական մատյանում նշված է, որ նաղարյանը լիողնում է գիմնադիան 1834 թ. ապրիլին: Դումբերդը հիշում է, թե «նաղարյանի հագուստից երևում էր, որ ապրուստի համար քիչ փող էր ուտանում»⁴⁶: Պաշտոնապես թողնելով գիմնադիան, նաղարյանը շարունակում է հետևել դասերին, այն հույսով, որ կկարողանա հաջորդ տարին ընդունվել համալսարան: 1834 թ. սեպտեմբերին լրանում է Աբովյանի ուսումնառության ժամկետը: Մայիսի 29-ին նա դիմում է բարձրագույն դպրոցական հանձնաժողովին՝ քննություն տալու և մասնավոր դասատվության իրավունք ստանալու համար: Հունիսի 10-ին նա գրում է Ներսես Աշտարակեցուն, որ պատրաստվում է վերադառ-

⁴⁵ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁴⁶ «Ժամանակակիցները և. Աբովյանի մասին», էջ 100:

Նաղարայան
1833 թ. երկրորդ կիսամյակ*

Վարձ-կարգապահություն և նստակեցություն, հա- մեատույթյուն և պահվածք	Ուշադրություն	Տնային ջանասիրություն	Առաջադիմություն
Լավ	Լատիներեն — լավ-աշխույժ	Լատիներեն — միշտ նկատելի է և կել	Լատիներեն — նկատվում են
Լավ	Հունարեն — լավ	Հունարեն — լավ	Հունարեն — ուղասելի են
—	Եբրայերեն —	Եբրայերեն —	Եբրայերեն —
Լավ	Ռուսերեն — լավ	Ռուսերեն — լավ	Ռուսերեն — լավ
Լավ	Գերմաներեն — լավ	Գերմաներեն —	Գերմաներեն — լավ
—	կրոն —	կրոն —	կրոն —
Լավ	Պատմություն — լավ	Պատմություն — լավ	Պատմություն — լավ
—	Աշխարհագրություն —	Աշխարհագրություն —	Աշխարհագրություն — լավ
—	Բնապատմություն —	Բնապատմություն —	Բնապատմություն —
—	Ֆիզիկա —	Ֆիզիկա —	Ֆիզիկա —
Լավ	Մաթեմատիկա — լավ	Մաթեմատիկա — լավ	Մաթեմատիկա — հիմք են ապրիս
—	Բանավոր (հաշիվը)	Բանավոր	լավ հույսերի, ինչպես և միտ-
—	Գրավոր (գրելը)	Գրավոր (գրելը)	ընթ առարկաներից
—	Ֆրանսերեն —	Ֆրանսերեն —	Բանավոր
Բայց նա նկարչության դասերը հաճախ բաց է թո- ղել	Նկարչություն —	Նկարչություն —	Գրավոր
—	Նրդեցողություն —	Նրդեցողություն —	Ֆրանսերեն —
			Նկարչություն (լավ)
			Նրդեցողություն —

* ЦГИА ЭССР (այսուհետև՝ էստ. ՍՍՀ ՊՊՍ), Դորուպայան ղիմնադիւ, ֆ. 405, ց. 1, գ. 386:

նալ հայրենիք և ցանկություն ունի այնտեղ ուսումնարան բացել ազգատ մանուկների համար, ուստի խնդրում է դրամական օգնություն: Նույն նամակում նա խոսում է նաղարչանի մասին, հիշեցնում նախորդ տարվա խոստումը. «Ճանաչելով ի վաղուց զընդունակութիւն պատանւոյն,—գրում է Աբովյանը,—սիրտ իմ ցաւէր թողուլ զնա յաշխարհի մերոյ ի տգիտութեան և յանդուստոյթեան, ևս և յայնժամ քանիցս զրեցի առ Յարութիւն վարդապետն Ալամդարեան և առ այլս, օգնական լինել նմա առաքել աստ, այլ ոչ ոք էառ յանձն դայն»⁴⁷: Աբովյանը նկատարարում է նաղարչանի այժմյան ծանր վիճակը. «Եւ նա ինքն ողորմելի պատանին,—գրում է նա,—թէ և համբերությամբ տանի զայս ամենայն թշուառութիւն, բայց ի պակասիլ դրամոց նա ո՛չ կարէ մուրալ և ևս նոյնպէս ո՛չ. քանի՞ նախատինք, քանի՞ ամոթ յայնժամ ազգին, բայց յայսմանէ, ո՞ր կորուստ վասն ազգին, զի այնպիսի ընդունակ և ժիր պատանին ի չբաւորութենէ ոչ կարասցէ ուսանիլ: Գերի եղեց նմա, որ հանձն առնու դամս երկուս, կամ երիս, հոգալ զպիտոյս նորա, որ ո՛չ լինի ավելի քան զ200 ոտբլի արծաթ դրամ մի տարին»⁴⁸:

Ներսէսը չի պատասխանում Աբովյանի նամակին և անուշադրութեան է մատնում նրա խնդրանքը: Նույն տարվա ամռանը Պարրոտր միջնորդում է՝ Աբովյանին մի տարի ևս Դորպատում պահելու համար: Նաղարչանը շարունակում է տանը պարապել, կապերը չկտրելով գիմնադիպից:

1834 թ. նոյեմբերի 21-ին Աբովյանը և նաղարչանը նամակ են օտանում Մ. Մսերյանից, որը հայտնում է Հ. Ալամդարչանի ողբերգական մահը: Աբովյանը այդ նամակը, Ալամդարչանի մասին զրաժ իր բնութագրի հետ, տպագրում է «Dörptsche Zeitung» թերթի դեկտեմբերի 1-ի համարում: Թեպետ Մսերյանին դուր չէր գալիս այն օտարադավան միջավայրը, ուր կրթվում էին նրա բարեկամները, բայց դեռ հուշեր էր կապում նրանց հետ: «Այժմ ձեզ մնաց, սիրելիներ, ձեզ մնաց կանգնել Արամի կործանված տունը, ձեզ մնաց պատառել խաւարաւքօղ տգիտութեան վարագույրը...»⁴⁹,—գրում է նա:

1834 թ. դեկտեմբերի կեսերին Աբովյանը գնում է Պետերբուրգ, այստեղ մնում մինչև 1835 թ. փետրվարի կեսերը: Նա հանդիպումներ

⁴⁷ Խաչատուր Աբովյան, ԵԼԺ, հատ. 10, էջ 156:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 157:

⁴⁹ «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», հատ. 1, էջ 277:

է ունենում պետերբուրգաբնակ հայ մեծահարուստների և այլ պաշտոնական անձանց հետ և նրանց ներկայացնում հայ կուլտուրական-լուսավորական կյանքի վերափոխման նախօրոք կազմած իր նախագիծը: 1834 թ. դեկտեմբերի վերջին նա հանդես է դալիս գերմաներեն լեզվով մի ճառով և ունկնդիրներին ծանոթացնում իր ծրագրին, ալենկայելով նյութական և բարոյական օգնություն: «Ում հետ էլ, որ ես խոսել եմ իմ այս ծրագրին իրագործելու մասին,—գրում է նա,—թե իմ բարերարի և թե ուրիշների, տեսիլ եմ, որ նրանք բոլորն էլ միաբերան, լավագույն ձևն այն են համարել, որ հայ ժողովուրդը, հատկապես հարուստներն ու մեծատունները, ինչպես նաև հոգևորականներն իրենց վրա վերցընեին այդ կենսական հոգսը, այսինքն՝ Երևանի մոտերքում մի միջնակարգ դպրոցի կառուցումը, ինչպես նաև դրա համար անհրաժեշտ ուսումնական և այլ պիտույքների հայթայթումը, ուսուցիչներին ուժիկ տալը և այլն»⁵⁰:

Աբովյանի կազմած նախագիծն արձագանք չի գտնում հայ մեծահարուստների մոտ: 1835 թ. հունվարի 21-ի նամակում նա դժգոհում է Նաղարյանին. «Ցավ մեծ պատճառեաց ինձ պատմութիւն քո փափկասրտութենէ՛ այդի հայոց մերոց,—գրում է վերջինս,—այդ չէ ինչ նոր լսելիաց իմոց: Հաւանիմ յոյժ ընդ զգուշաքայլ ընթացիս բանակատարութեան քո և աղաչեմ զհաստիչն աշխարհաց հասուցանել քեզ ի թիկունս զաներևույթ զօրութեան ամենակարող աշոյ իւրոյ»⁵¹: Նամակից երևում է, որ Նաղարյանը նյութական խիստ կարիքի մեջ է: Իր բարեկամի համար հայ հարուստներից օժանդակություն ստանալու Աբովյանի ջանքերն էլ դեռևս արդյունքի չեն հասել: Նաղարյանն ինքն էլ չգիտե կարող է մնալ Դոդրպատում, թե՛ կվերագառնա հայրենիք:

«Ա՛խ խաչատուր, խաչատու՛ր,—գրում է նույն նամակում Նաղարյանը,—որ միայն կարես հասկանալ զիմ լեզու՛՝ մոլթն և անհասկանալի արանց անպիտանից, նպատակ քո արդարև բարի և գովանի, ոյր վասն և անմոռանալի երախտընկալն բարեկամութեան միջնորդութիւն քո ի մասին գալստեան իմոյ յնվրոպիա, բայց պտուղը այսպիսի բարերար միջնորդութեան տտիպ և անախորժ. յայսմ ամենայնի երջանիկ զիս կարդամ տեսանելով զիմ հոգի յարուցեալ ի քնոյ թմրագգեած էութեան ի ժրաջան արթնութիւն նորահրաշ կենաց»:

⁵⁰ խաչատուր Աբովյան, Ելժ, հատ. 8, Երևան, 1956, էջ 309:

⁵¹ «Նամականի», էջ 36:

1835 թ. Աբովյանը դեռ շարունակում էր մնալ Դորպատում: Պետերբուրգյան հանդիպումները, բարձրաստիճան անձանց ուղղած նամակներն ու դիմումները ցույց էին տալիս, որ հայրենիքում դժվար պետք է լիներ նվիրական երազների իրականացումը, մանավանդ որ ստացված տեղեկությունների համաձայն իր և Նաղարյանի շուրջը հույսեր և աշխարհիկ ռեակցիոն շրջաններում խմորվում էին անբարենր-պաստ կարծիքներ, որոնք և որոշելու էին նրանց ճակատագիրը հայրենիքում:

1835 թ. մայիսին Նաղարյանը դիմում է Դորպատի համալսարանին՝ հասունության քննություններ հանձնելու ի՞նչը առիթ դարձավ փոխելու հայրենիք վերադառնալու մտադրությունը և մնալու Դորպատում՝ մեզ հայտնի չէ:

Քննությունները ավարտվում են հունիսի 7-ին: Քննական հանձնաժողովը հրապարակում է հետևյալ արդյունքները՝ լատիներեն—լավ, պատմություն և աշխարհագրություն—լավ, մաթեմատիկա—լավ, գերմաներեն իբրև օտարերկրացի, ասված է արձանագրության մեջ—շատ լավ, ռուսերեն—լավ: Նաղարյանցը,—նշված է նույն տեղում,—գերմաներենում հանգես բերեց միանգամայն գոհացուցիչ, իսկ լատիներենում, պատմության, աշխարհագրության, մաթեմատիկայի և ռուսերենի մեջ բնորոշանալու առումով գոհացուցիչ քննություն: Արձանագրության շարունակության մեջ միաժամանակ ասված է, թե քանի որ Նաղարյանը չի ներեյացեղ հունարեն լեզվի քննությանը, ուստի համալսարանական կանոնագրությամբ՝ նշված առարկաներից սահմանված քննությունները իրավունք են տալիս նրան ուսանելու միայն դիվանագիտական, դեղագործական և տնտեսագիտական (կամերալիա) բաժիններում: Նա ընտրում է վերջինը՝ կամերալիան⁵²:

Ինչպես պարզվում է, հետագայում այդ ընտրությունը Նաղարյանին չի բավարարել: Նա ցանկություն է ունեցել սովորել բժշկական ֆակուլտետում, բայց հունարենի իմացության թերին խանգարել է նրան: Այդ նպատակով էլ նույն տարվա վերջին արձակուրդ ստանալով, Նաղարյանն իր գերմանացի բարեկամներից մեկի աջակցությամբ գնում է Դորպատից ոչ հեռու, Կոդասիմ կոչված ագարակը՝ հունարեն պարապելու, հաջորդ տարվա սկզբին բժշկական ֆակուլտետ փոխադրվելու որոշումով: 1836 թ. հունվարի 10-ին Նաղարյանը վերադարձել է Կոդասիմ

⁵² Տե՛ս Ժանոթագրությունը:

ազարակից, հաջողությամբ հանձնել հունարենը և նույն ամսի 18-ին գրանցվել բժշկական ֆակուլտետում: Դորպատի համալսարանի ֆոնդերում պահպանվել է նաղարյանի լսած առարկաների ցանկը դասախոսների ստորագրությամբ⁵³: 1836 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին հայտնի է դառնում, որ նրան չի հաջողվի ստանալ պետական թոշակ, ուստի բժշկական ֆակուլտետում ուսումը շարունակելը հնարավոր չէր:

Աբովյանին գրած նամակից պարզվում է, որ այդ կիսամյակին նա ապրել է սուղ միջոցներով: 100 ռ. նվեր է ստացել պրոֆ. Զամենից, որից 60 ռ. տվել է տան վարձ և մնացածով հոգացել ամենասուղ կարիքները: Նա թվում է այն գերմանացիների անունները, որոնց տանը աշակ է շաբաթը մեկ անգամ: «...դի՞նչ պիտոյ է առնել անդ, ուր ամենուտեք հալածին դիս կարիք և աղքատություն,—գրում է նա,—աղգականք իմ և բարեկամք, աւա՜ղ այսօրիկ բաւք են միայն հողմածայնք, չկամին գիտել, կե՞ամ դեռ արդէն, թե խլաց գիս արդէն յաշխարհէ մահ յաղքատութեան... միմիայն ինձ մնաց, ինձ աշխատիլ վասն գտանելոյ ինձ յօտար աշխարհի, ապրուստ կենաց և միջոց ուսման»⁵⁴: Նաղարյանը հիշում է Շվեբսի տված խոստումը, իրք ինքը դեռ Թիֆլիսումն էր, և նրա անակնկալ սնանկացումը, որով և հօգս ցնդեցին բոլոր երազները: Բայց ինքը պատրաստ է անտրտունջ և անմռունջ տանել բոլոր դժվարությունները՝ «Թողցուք զի ժամանակն արդարացուցէ դքեզ յաշս կարճատես մարդկան և հանցէ զաշխատանս իմ յերևան արանց բանագիտաց...»:

Աբովյանին գրած նույն նամակից երևում է, որ նաղարյանը միտք է ունեցել երկրորդ կիսամյակին (սեպտեմբերին) ընդունվել «պետադոդյան սեմինարիան»: Շվեբսի աղգականներից մեկը խոստացել է նրան պահել իր ազարակում՝ քննություններին նախապատրաստվելու համար: Անհաջողության դեպքում նա որոշել է վերադառնալ հայրենիք, և նամակով դրամական օգնություն է խնդրել իր նախկին բարերար բժիշկ Տևր-Ղուկասյանից: Սակայն հանգամանքները փոխվում են: Դորպատի ուսումնական շրջանի ղեկավարությունը Պետերբուրգից փոխադրվում է Դորպատ: Նաղարյանը պրոֆեսոր Բլումենի խորհրդով և աջակցությամբ դիմում է հոգաբարձուին՝ օգնել իրեն համալսարանի թոշակառուների շարքն անցնելու համար: Հոկտեմբերի 3-ին հոգաբարձուն հետևյալ գրությունն է ուղարկում լուսավորության մինիստրությունը:

⁵³ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁵⁴ «Նամականի», էջ 39:

Тифлисский уроженец армянин Степан Назарьян одушевляемый благородным желанием быть полезным соотечественникам своим в звании учительском решился для достижения сей цели отправиться в Дерпт; ободряемый в сем намерении единоземцем своим Абовьяном, который был вывезен из Армении профессором Парротом с успехом занимался в Дерпте науками,—несмотря на недостаточное состояние свое прибыл в Дерпт, и прилежанием своим достиг до того, что принят уже теперь в число студентов. Пользуясь до сего времени незначительным пособием некоторых особ, принимающих в нем участие, он тяготится однако-же своею бедностью и даже колеблется в предположенном намерении своем образоваться к учительскому званию. В таковой крайности он обратился ко мне с просьбой исходатайствовать ему вспомошествование, для независимого в Дерпте существования.

Уважая благородное стремление студента Назарьяна, и входя в затруднительное его положение, а равно принимая в уважение доказанное им прилежание и похвальное его поведение, я осмеливаюсь рекомендовать его вниманию вашего высокопревосходительства и покорнейше просить: не угодно ли вам будет исходатайствовать ему от щедрот монарха, впредь до окончания им полного в Университете курса, пятисот рублей ежегодного содержания.

При сем честь имею приложить составленное им на немецком языке описание своей жизни⁵⁵.

Նկատի ունենալով, որ Աբովյանին հատկացված թոշակը նրա հայրենիք մեկնելու կապակցությամբ դադարեցված էր, Սովարովը հնարավոր է համարում նադարյանին ևս հատկացնել միջոցներ՝ համալսարանում կրթությունը շարունակելու համար: Այդ խնդրով հոկտեմբերի 12-ին նա դիմում է մինիստրների գլխավոր կոմիտե: Դիմումը հարգվում է: Նոյեմբերի 7-ին Սովարովը Գորպատի համալսարանի հոգաբարձուին գրում է.

г. Попечителю Дерптского уч. округа

Государь император по положению Комитета гг. министров вследствие представления моего в оный основанного на ходатайстве вашего превосходительства, в 3 день текущего ноября высочайше повелеть соизволил: студенту Дерптского университета

⁵⁵ ՀՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 56, գ. 640, էջ 1—2.

армянину Назарьяну, готовящемуся ко вступлению в учительское звание производить до окончания им университетского курса на содержание по 500 рублей в год из государственного казначейства.

О таковой высочайшей воле имея честь уведомить ваше превосходительство, должом считаю присовокупить, что вместе с сим я отнесся к г. министру финансов с просьбой о предписании Лифляндской казенной палате насчет отпуска сказанного количества денег из Дерптского уездного казначейства помянутому студенту Назарьяну со дня состояния высочайшего повеления⁵⁶.

Արժանի է հիշատակութեան այն փաստը, որ Աբովյանը, խիստ մըտաւոր և շահագրգիռ լինելով, խնդրում է Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ ունեւորներին՝ նյութապես օգնել Դորպատում մնացած հայ ուսանողին: Նրան հաջողվում է հավաքել 275 ռ. թղթադրամ և մարտի 16-ին ուղարկել նրան: Նամակը դրամի հետ ստացվում է միայն հոկտեմբերի 17-ին⁵⁷:

Նույն թվականի նոյեմբերի 16-ին Նաղարյանը գրանցվում է համալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետի պատմութեան բաժնում: Նրա կյանքում նոր շրջադարձ է կատարվում:

Դորպատյան համալսարանի ազատահայաց գաղափարներով տոգորված գիտական մթնոլորտը, որը բավական հանգամանորեն ներկայացված է Պ. Հակոբյանի «Նաչառուր Աբովյան» աշխատության մեջ, անշուշտ, իր խոր կնիքն է դնում հաղարյանի հայրենասիրական դրսևումների և լուսավորական ձգտումների վրա: Նրա հոգեկան և մտավոր աշխարհն են թափանցում գաղափարներ, որոնք առաջին հերթին նպաստում էին կրոնական գոյմաներից և միջնադարյան նախապաշարումներից ազատագրման: Դա մի կարևոր հանգամանք էր, որով Նաղարյանը պետք է ճանաչեր իրեն և իր շրջապատը, խորամուխ լինել մարդկային խորհուրդներին, հոսկանար այն նոր գաղափարները, որոնք եվրոպայից թափանցում էին հետամնաց ժողովուրդների հոգեբանության և կյանքի մեջ:

Նաղարյանի և Աբովյանի դորպատյան բարեկամությունն անվերապահ հաստատում են նրանց գաղափարների ընդհանրությունները՝ լուսավորությամբ հայրենակիցներին միջնադարյան խավարից ազատագրելու և եվրոպական կրթությամբ աղգային դարգացումը նոր հունի մեջ դնելու համար: 1832 թ. ապրիլի 2-ին Աբովյանի գրած նամակը Հով-

⁵⁶ Նույն տեղում, թ. 9 և հաջորդ էջը:

⁵⁷ Տե՛ս «Նամականի», էջ 41:

Հաննես Կարբեցի կաթողիկոսին բավական էր արդեն բացահայտելու
այն դիւստր ուղղութիւնը, որին ապավինում էր Աբովյանը դորպատ-
յան տարիներին, և որի անձնավեր հետեւորդը հանդիսացաւ Նաղարչանը:
Աբովյանի նամակում արտահայտուած կարծիքներն ինքնին հաստա-
տում են ոտնդծած հակասութիւնները, որոնք և սահմանադատեցին
նոր դարաշրջանի հայ առաջին լուսավորչին և Նաղարչանին կղերա-
ֆեոդալական կաստայի դիրքորոշումներից:

Ռուսական իշխանութեան սահմաններում գտնվող Դորպատյան
համալսարանը 1830-ական թթ. շարունակում էր մնալ իբրեւ երկրի ա-
ռաջնակարգ ուսումնական հաստատութիւններից մեկը: Աբովյանի մա-
տին խոսելիս Նաղարչանը գրում էր, որ «...նորա երեք տարու կեցու-
թիւնը, ուսումը և նկատողութիւնքը դորպատյան գիտուն և բարեմիտ
մարդերի մեջ, մի նոր իմացական մկրտութեան ավազան դարձաւ նորա
հոգւո համար և վերստին ծնաւ նորան»⁵⁸: Լեոն միանդամայն ճիշտ է
նկատում, որ այդ «իմացական ավազանը» վերածնեց և Նաղարչանին.
«Այնքան համոզված քարոզիչ դառնալու համար պետք էր մինչև ոսկուր-
ների ծուծը տոգորվել եվրոպական դադափարներով, վերածնվել տն-
ձամբ, կյանքի առաջին նոյառակ դարձնել այն ամենը, ինչ առաջար-
կում էր ուրիշներին»⁵⁹:

Նաղարչանի դորպատյան կյանքի մասին խոսելիս Լեոն իր ձեռքի
տակ համարւա նյութ չի ունեցել: Արխիվային մի շարք փաստաթղթեր
հրապարակվել են 1934 թ. Բուհնոս-Ալեքսում հրատարակուած «Նաղար-
չան և Դորպատ» վավերագրերի փոքրիկ ժողովածուում: Ինչպես այդ,
այնպես էլ արխիվային մի շարք նոր նյութեր հնարավորութիւն են տա-
լիս վերականգնելու հայ լուսավորչի ուսանողական տարիների ուսում-
նառութեան ընթացքը բացահայտող մի շարք կարեւոր էջեր: Առանձին
հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաեւ համալսարանի ֆունդամեն-
տալ գրադարանում պահվող տպագիր այն մատչանները, ուր զետեղ-
ված են համալսարանի տարեկան հաշիւութիւնները և նշված է
բոլոր ֆակուլտետների դասախոսների հանձնարարած դրականութիւնն
ըստ տարեթվերի: Մեր տրամադրութեան տակ եղած 1836—1840 թթ.
փիլիսոփայական ֆակուլտետի պատմութեան բաժնի ուսանողներին
տրված գրականութեան ցանկերն, ինքնին, ընդհանուր գաղափար են

⁵⁸ «Հյուսիսփայլ», 1858, № 2, էջ 145:

⁵⁹ Ա.Ռ. Ստեփանոս Նաղարչանց, մասն 1, Թիֆլիս, 1902, էջ 70—71:

տալիս այն գիտելիքների մասին, որոնք պետք է ձեռք բերած լինելու այն-պիսի մի բարեխիղճ, աշխատասեր և ընդունակ ուսանող, ինչպիսին եղել է Նազարյանը:

«Այստեղ, Դորպատի համալսարանում,—գրում է Ս. Շահազիզը,—Նազարյանը մեզմբ բնավորությամբ և դարմանալի աշխատասիրությամբ սիրելի է դառնում յուր ընկերակիցներին և նույնիսկ համալսարանի ուսկուղիին: Ինքը՝ Նազարյանը պատմում է այն քաղցր տպավորությունների մասին, որ վայելել է ուսկուղի և նորա օտարասեր կնոջ շնորհիվ: Շարափվա որոշված երկեղներին ...ուսկուղի տանը լինում էին հանգիստներ. միայն այն հանգեսների խորհուրդը ոչ կերուխում է, և ոչ էլ թղթախաղ, այլ մատենագրական և գրասիրական ղրուցներ: Ամենայն մարդ գիտէ այդ ղրուցների նշանակությունը, մանավանդ մի այնպիսի բաղմամբայեց մարդու ընկերակցությամբ, որպիսին ուսկուղին էր»⁶⁰:

Նազարյանը ապրել է էմայրգի (Էմբախ) գետի ափին գտնված Պետեր-բուրգյան փողոցի վրա (այժմ՝ քաղաքային այդի), քաղաքի ճարտարապետ Ֆր. Զիգելի տան վերնահարկում: Նազարյանից հետո այդ տանը ապրել են հայ ուսանողները: Այդ փողոցը, ինչպես հիշում են դորպատյան հայ ուսանողները, սիրում էին անվանել «հայկական փողոց»:

Փիլիսոփայության ֆակուլտետում Նազարյանի ուսումնասիրության դիսավոր առարկան դառնում է պատմությունը: «Եթե ես գիտական աշխարհում փոքր-ինչ նշանակություն ունենալ եմ ցանկանում,—գրում է նա 1837 թ. մարտի 20-ին Աբովյանին ուղղած նամակում,—ապա ես պիտի իմ ամբողջ գործողությունը առավելապես մի առարկայի նվիրեմ, ինչպես որ ես հայտնի չափով պատմությունն եմ ընտրել, և հետո նրա բաղմամբով օժանդակ գիտությունները ջանքով և եռանդով ուսումնասիրեմ»⁶¹:

Դորպատի համալսարանի ղրամատյաններում պահպանվել են 1836—1840 թթ. Նազարյանի սովորած պատմագիտական առարկաների ցանկերը⁶², ինչպես և նրա խնդրանքը ֆակուլտետի ղեկան պրոֆեսոր Քրուլեին՝ հնագիտության և լեզվաբանության առարկաների ուսուցման համար համապատասխան ղրականություն ձեռք բերելու մասին⁶³:

⁶⁰ Ս. Շահազիզ. Հրապարակախոս ձայն, 1881, Մոսկվա, էջ 11:

⁶¹ «Նամականի», էջ 49:

⁶² Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁶³ «Նամականի», էջ 53—55 (տե՛ս ծանոթագրությունը):

Նաղարչյանը Դորպատի համալսարանում ստացավ դատական կրթություն: Ընտրելով պատմությունը, նա չկամեցավ, ինչպես գրում էր Աբովյանին, սահմանափակվել ժողովրդական ուսուցչի գիտելիքներով: Նա յուրացրեց գերմանական համալսարանում տիրապետող այն միասնական հայացքը, որի շնորհիվ, ինչպես նկատում է Ջերնիշևսկին, նախկին միակողմանի գիտությունները իրենց տեղը զիջեցին նոր գաղափարների առջև և որոնք արդեն չէին պատկանում բացառապես այս կամ այն ժողովրդին, այլ հալասար սեփականություն էին դառնում ժամանակակից մարդու համար՝ որ երկրում էլ նա ծնված լիներ, ինչ լեզվով էլ նա խոսեր կամ գրեր: Բոլոր կենսական հարցերի նկատմամբ ստեղծված այդ միասնական հայացքը, հզորացնում է ռուս հեղափոխական ականավոր մտածողը, սկսում է դառնալ ժամանակակից մարդկանց միասնության ճշմարիտ ձգտումը⁶⁴:

Տիրապետելով լատին և հուլյն լեզուներին, Նաղարչյանը ուսումնասիրեց անտիկ աշխարհի պատմությունը, փիլիսոփայությունը, արվեստը և գրականությունը: Գիտականորեն ընկալելով ժողովրդիների պատմական կյանքի զարգացման ընթացքն ամենատարբեր ազգերի մոտ, հաշտ ուսանողը յուրացրեց եվրոպական լուսավորական դարաշրջանի աշխարհայացքից բխած պատմահայեցողությունը:

Համալսարանի պրոֆեսորներ Քրուդեի և Բլումի դասախոսությունների միջոցով Նաղարչյանը ծանոթանում է Ռուսաստանի պատմությանը: Ինչպես Քրուդեն, այնպես էլ Բլումը ունեին ազատահայաց մտքեր, որոնք այդ շրջանում արտահայտվում էին ճորտատիրական հարաբերությունների քննադատությամբ:

Քրուդեն և Բլումը հզակի օրինակներ չէին: Աբովյանի օրագրում գրանցված մի շարք փաստեր ցույց են տալիս Դորպատի համալսարանի դասախոսական կազմի առաջադիմական միտումները, որոնք իրենց որոշակի ներգործությունն են ունենում և՛ Աբովյանի, և՛ Նաղարչյանի վրա: 1836-ին Աբովյանը վերադառնում է հայրենիք: Պաշտոնական իշխանությունը հրաժարվում է իրականացնել նրա ծրագրերը զպրոցաշինության բնագավառում, կղերական կառույցի հարձակվում է նրա վրա, իբրև «լուսեռադավանի», ազգային հիմերը խախտող հայ լուսավորչական եկեղեցու, թշնամու: Աբովյանն իր հոգեկան ապրումներին

⁶⁴ Տե՛ս Н. Г. Чернышевский, Полное собр. соч., т. III, 1948, стр. 923—924.

հաղորդակից է դարձնում Նաղարյանին: Նույն տարվա դեկտեմբերի 5-ին վերջինս պատասխան նամակում գրում է. «Քո հաղորդածը հայ հոգևորականի հիմար հայացքների մասին լուծերական եկեղեցու վերաբերմամբ իմ սիրտը երկյուղով լցրեց: Այսպիսի հանգամանքներում շատ զգուշ պիտի լինել այն մարդկանց հետ հարաբերություն ունենալիս, որոնց հոգին հավիտենապես կաղապարների մեջ սառել է և ընդունակ չէ բարձրանալու դեպի ճշմարտությունը»⁶⁵: Նաղարյանի կարծիքով այդ մարդիկ ապրում են մի «ողորմելի շինական աշխարհում», ուր ամեն ինչ մոլեռանդաբար մեծ բան են համարում և արհամարհում են օտարը.

«Որոմն է իշխում ոսկե գահի վրա և հօգուտ ժողովրդի արած բուժիչ առաջարկներին ոչ ոք ականջ չէ դնում»⁶⁶: «Ոսկե գահը» նրա համար ժողովրդի հույսերի և երազանքների պատվանդանն էր, որի վրա գիտության և լուսավորության դափնեպսակի փոխարեն իշխում էին տգիտությունն ու բռնությունը: 1830-ական թթ. համառուսական ուսուցիչի մթնոլորտում Նաղարյանի ընդվզումը հայ իրականության մեջ բխում էր նրա հակաֆեոդալական միտումներից: Ընդհանուր մարդկության կյանքի բարելավման եվրոպական լուսավորիչների երազանքները Նաղարյանի մոտ կոնկրետ ձև և բովանդակություն են ստանում սևփական ազգի մասին խորհելիս: Պետք է զինվել համբերությամբ, խորհուրդ էր տալիս նա Աբովյանին նույն տեղում, քանի որ «...յուրաքանչյուր ռեֆորմատոր մարդկային պատմության մեջ ստիպված է եղել կռվել շատ բաների դեմ, չնայած որ շատերը ստիպված են եղել հրատակվել կարճատևների կատաղությանը: Ուրեմն ցույց տանք մենք մեր համբերությունը և խոհեմությունը ամեն մի անախորժության առաջ, հուսալով, որ կգա լավ ժամանակ, երբ աչքն ավելի պարզ կտեսնի ճշմարտությունը և սիրտն ավելի ուժգին կզգա բարին ու գեղեցիկը: Ես կարծում եմ՝ երախտագետ հետնորդները մեզ կգնահատեն և մեզ վրա կնայեն զարմացած հայացքով, որպես հայրենյաց մաքուր սիրո դուլիլի օրինակների վերա»:

Այս տողերում խտացված են լուսավորության հանդեպ անկեղծ հավատով լցված ապագա գործչի խոհերն ու ձգտումները, որը նրա հոգին փոթորկում է նորածին գաղափարներով, ուժ և կարողություններ չունի դիմակայելու բոլոր փորձություններին, հանուն հաղթանակի

⁶⁵ «Նամականի», էջ 52:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 44:

ծառանալու խափանարար բոլոր արգելքների դեմ: Նաղարչանի այս նորածին գաղափարների ձևավորման համար կարևոր նշանակություն է ունեցել այն մթնոլորտը, որից ստանում էր հոգևոր անունը: Ս. Շահազիզը նշում է գերմանական լուսավորական դարաշրջանի և այդ հիմքի վրա՝ աճած դարասկզբի գեմոկրատական գրականության գաղափարական ազդեցությունները. «Դեմոկրատական ոգին, որ այն միջոցին տիրապետել էր գերմանական գրականությանը, որոշելով և զասակարգելով նոր ժամանակի հարաբերությունները, ներս բերեց և կենդանի հոսանք ու շարժողություն ժողովրդական կյանքի մեջ: Ռոմանտիկական վերացականությունը, որ ջանագիր էր վերականգնել միջին դարերը կրոնական և ասպետական զանգվածով, այժմ փուլ էր եկել առաջագնիմ գաղափարների առջև: Մյուս կողմից և պատմապրությունը, պատմական կրիտիստությունը և բնախոս գիտությունները յուրյանց ականավոր հեղինակների շնորհիվ, այնպիսի աստիճանի էին հասել, որ քաղաքականության իդեան թափանցել էր ամենայն խորշ, և ահա մագնիսությունը ողջունում էր նոր արշալույսը...»⁶⁷: Լևոն իր «Ստեփանոս Նաղարչանց» մենագրության մեջ խոսում է Շահազիզի ականարկած 1830-ական թթ. գերմանական գրական շարժման մասին և ընդհանրություններ տեսնում այդ շրջանի քաղաքական գործիչներից՝ Բյոնի և Նաղարչանի միջև⁶⁸:

«Նաղարչանցը,—շարունակում է Շահազիզը՝ նույն տեղում,—որ շրջանկատ աչքով հետևում էր եվրոպական մտքի շարժողության, կարող չէր ընդհանուր ընթացքից դուրս մնալ, այլ պիտի ոտից մինչև գլուխը մկրտվեր նույն իմացական ավազանում: Այդտեղ արդարև Նաղարչանյի ներքին մարդը այնպիսի տոկոսնություններ ձուլվեց և կազդուրվեց, որ այնուհետև արդելք ասած բանը նրա համար դարձավ աշխատասիրության աղբյուր»: «Մկրտության ավազան» ասելով Շահազիզը նկատի ունի իրեն՝ Նաղարչանի տված գնահատականը Աբովյանի դորպատյան տարիների ուսուցման վերաբերյալ:

Դորպատի համալսարանում այդ ժամանակ պաշտոնավարում էին Կանտի աշակերտներ և Հեգելի առաջին հետևորդներից՝ պրոֆեսորներ Եշեն և Մորգենշտերնը⁶⁹: Նաղարչանն այդ շրջանում առանձին հետաքրքրություն է հանդես բերում Լեսսինգի, Հերդերի, Շիլլերի, Գյոթեի

⁶⁷ Խ. Շահազիզ, Հրապարակախոս ձայն, էջ 13:

⁶⁸ Տե՛ս Ա. Ս. Ստեփանոս Նաղարչանց, էջ 97:

⁶⁹ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

պատմագիտական, գրականագիտական, էսթետիկական հայացքների հանդեպ: Ռուս գրականության դասախոս Մ. Ռոսբերգը⁷⁰ խորացնում է Նաղարյանի՝ դեռևս Ներսիսյան դպրոցում Հ. Ալամդարյանի ներարկած սերը ռուս գրականության հանդեպ: Հայ ուսանողը անթերի յուրացնում է ռուսաց լեզվի քերականությունը և բառապաշարի հարստությունը, կատարում թարգմանություններ ռուսերենից գերմաներեն և գերմաներենից ռուսերեն:

Ինչպես երևում է Նաղարյանի հետագա ակնարկներից՝ Դորպատի համալսարանում ուսանելու տարիներին նրա կապերը թիֆլիսյան բարեկամների հետ համարյա ընդհատվում են: Առ. Արարատյանի և Մ. Մրսերյանի մեզ հայտնի նամակներում արված ակնարկներն ինքնին արտահայտում են նրանց բացասական վերաբերմունքը թե՛ Աբովյանի ձեռք բերած գիտելիքների և թե՛ Նաղարյանի ուսուցման վերաբերյալ: 1837 թ. օգոստոսի 28-ի նամակում անհանգստացած Աբովյանի տված տեղեկություններից, նա ցավով նշում է, որ այդ մարդիկ ապրում են «...անասունի նման, նախապաշարումների և սնոտիապաշտության շղթաներով կաշկանդած, առանց ինքնագիտակցության...»:

Նաղարյանի ուսանողական վերջին տարիների մասին մեզ հասել են բավական քիչ տեղեկություններ: Հայտնի է, որ 1836 թ. նա ապրել է քաղաքի ճարտարապետ Ֆր. Զիգելի տանը, իր ջանասիրությամբ աչքի է ընկել և վայելել դասախոսների ու ռեկտորի համակրանքը: Վերջին տարիներին հիվանդացել է գերհոգնածությունից, և նրա մոտ հայտնաբերվել են հյուծախտի նշաններ:

1840 թ. Նաղարյանը կրկին հիվանդանում է և չի մասնակցում պետական քննություններին: Հուլիսի 31-ին նա մի դիմումով խնդրում է փրկսոփայության ֆակուլտետի դեկանին, նկատի առնելով իր առողջական վիճակը, թույլ տալ ներկայանալ քննություններին երկու նվազով: Դիմումին կցվում է դոկտոր Ֆրիդրիխ Ուլթի տեղեկանքը, ուր ասվում է, թե ուսանող Նաղարյանը ավարտելուց հետո կարիք ունի ապաքինվելու ավելի մեղմ կլիմայում:

Փրկսոփայության ֆակուլտետի դեկանի համաձայնությամբ Նաղարյանը օգոստոսի 17-ին և հաջորդ օրերին ներկայանում է առաջին քննություններին: Նրա ուսանողական գործում պահվում են այդ քննությունների վերաբերյալ կազմված արձանագրությունները, ինչպես և

⁷⁰ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

ստացած թվանշանները: Արձանագրության վերջում նշված է, որ Նաղարյանը ազատորեն կարող է ուսերին լիզվով գործեր վարել: Պրոֆեսոր Քրուզեն ավելացնում է հետևյալը. «Պարոն Նաղարյանցը ցանկություն հայտնեց խստորեն քննվել: Այդ պատճառով էլ նրան տրվեցին ավելի դժվարին հարցեր, քան օրենքն էր պահանջում: Այդ ամենին նա կամ «լավ» և կամ «բավական լավ» պատասխաններ տվեց»⁷¹:

Նաղարյանը նույնպիսի հաջողությամբ մասնակցում է հաջորդ քննություններին և, ըստ համալսարանական կանոնադրության, իրավունք է ստանում ներկայացնել ավարտական մի շարագրություն, որը համապատասխանի թեկնածուական դիսերտացիայի պահանջներին: Այնուհետև ֆակուլտետի դեկանը ներկայացնում էր տվյալ ուսանողի քննության արդյունքները՝ ղեկավարին և տեղեկություններ՝ դեռևս քննության չենթարկած շարագրության մասին: Ռեկտորի համաձայնությունից հետո տեղի էր ունենում պաշտպանությունը, և ուսանողն ավարտում էր համալսարանը, ստանալով թեկնածուի աստիճան:

Դեկտեմբերի 10-ին փիլիսոփայության ֆակուլտետի դեկանը հայտնում է ղեկավարին, որ Նաղարյանը հանձնած քննություններով իրավունք ունի ստանալու թեկնածուի աստիճան, միայն եթե ներկայացնի իր դրած ավարտական շարագրությունը: Նաղարյանը ներկայացնում է «Սպարտան և Աթենքը Պելոպոնեսյան պատերազմում, և մի քանի խոսք նախընթաց դեպքերի մասին» պատմական ակնարկը, որը հիմնական պատճառով մնացել էր սեպիր: Հաշվի առնելով տարիների ընթացքում Նաղարյանի հանդես բերած ջանասիրությունը և հաջող քննությունները, ղեկավարը համաձայնում է շնորհել նրան թեկնածուի աստիճան, այն պայմանով, որ պաշտպանությունը կայանա հաջորդ տարին:

1840 թ. դեկտեմբերի 14-ին Նաղարյանը ստանում է վկայական՝ համալսարանն ավարտելու և թեկնածուի աստիճան ստանալու մասին: Նույն օրը նա դիմում է հոգաբարձուին և խնդրում միջնորդել՝ վերադառնալու հայրենիք: Հոգաբարձուն նույն խնդրանքով դիմում է լուսավորության մինիստրություն⁷²: Նաղարյանը պատրաստվում է մեկնել Պետերբուրգ՝ հայրենիք վերադառնալու թույլտվություն ստանալու համար:

⁷¹ Աբտ. Աբեղյան, Ստեփանոս Նաղարյանց և Գորպատ, էջ 67 (տե՛ս ծանոթագրությունը):

⁷² Տե՛ս ծանոթագրությունը:

Նաղարչյանը ութ տարի սովորում է Ռուսաստանի գիտական բարձրագույն մի հաստատությունում, ուր դեռևս պահպանվում էին լուսավորական դարաշրջանի ավանդույթները, դեռևս արդիական էին հնչում Լեսսինգն ու Հերգերը, Գյոթենն ու Շիլլերը, և դեռևս համալսարանի պատերի ներսում ապրում էր հունական արվեստի ոգին: Նաղարչյանը Դորպատից իր հետ տանում էր եվրոպական դասական կրթությամբ ձևոք բերած հիմնավոր գիտելիքներ, գիտական լայն աշխարհայացք: Նա ելազում էր իր ստացած հոգևոր հարստությունը փոխադրել հայրենիք, նոր պատվաստներ զնեկ գիտություն և լուսավորության համար խոսկանացած հոգում:

1840 թ. դեկտեմբերի 28-ին Նաղարչյանը գալիս է Պետերբուրգ: Հենվելով պատեր Կևոլի հուշերի վրա, Լեոն իր մենագրության մեջ նշում է, որ Նաղարչյանը գալով Պետերբուրգ, դիմել է Լավարյաններին՝ ձևաբանում պաշտոն ստանալու, բայց չի հաջողել, ուստի և լուսավորության միևնույն ստիպված է եղել Կադանի համալսարանում ստեղծել հայոց լեզվի և գրականության ամբիոն, Նաղարչյանին պաշտոն տալու համար⁷³:

Այս թյուրիմացությունը հերքվում է ՍՍՀՄ ՊԿՊ արխիվում պահվող մի շարք փաստաթղթերով: Պարզվում է, որ Նաղարչյանը 1840 թ. հունվարի առաջին օրերին Պետերբուրգում ներկայացել է լուսավորության միևնույն Ուվարովին՝ համապատասխան փաստաթղթերով և պրոֆ. Ռոսբերգի հանձնարարական նամակով⁷⁴ ու ինդրել իրեն ուղարկել հայրենիք: Ուվարովն իր հերթին հունվարի 10-ի թվագրությամբ մի պրոթյուն է ուղարկել Կովկասյան երկրի Կառավարչությանը՝ Դորպատի համալսարանի նորավարտ ուսանողին համապատասխան պաշտոնի նշանակելու առաջարկությամբ: Պահպանվել է պատասխան գրությունը՝ մարտի 14 թվագրությամբ: Կովկասյան երկրի Կառավարչության գրասենյակը հայտնում է, որ Նաղարչյանի համար առաջժ համապատասխան պաշտոն չկա: Խոստանում են ապագայում տեղավորել նրան Նուխիի գավառում բացվելիք դպրոցում, իբրև պատմության, աշխարհագրության և ռուսաց լեզվի դասատու⁷⁵:

Պետերբուրգում Նաղարչյանին հայտնի է դառնում, որ Կադանի հա-

⁷³ ՏՆ՝ս Ան, Ստեփանոս Նաղարչյան, մաս 1, էջ 111—113:

⁷⁴ ՏՆ՝ս «Նամականի», էջ 524:

⁷⁵ ՏՆ՝ս ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. բաժ.), 1957, № 2, էջ 108—109:

մալսարանը 1839 թ. մրցույթ էր հայտարարել նոր կալմակերպված հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնի համար: Հայկական ՍՍՀ ՊԿՊ արխիվի № 733 ֆոնդում (ց. 42, № 162) պահվող նյութերից (մի մասը հրապարակված)⁷⁶ պարզվում է, որ բացի Արուստանից, այդ մրցույթին մասնակցել են Հ. Ավագյանը, Ս. Տիգրանյանը, Արզանյան եղբայրները, Մ. Բևիտյանը⁷⁷: Տարբեր պատճառներով նրանք մերժվել են, և համալսարանի հոգաբարձու Մուսին-Պուշկինի առաջարկով առաջ է քաշվել գերմանացի պրոֆեսոր հայագետ Պետերմանի թեկնածությունը⁷⁸:

Պետերմանը Բեռլինից հայտնում է, որ տեղի համալսարանում դասեր ստանալու պատճառով հրաժարվում է Կադանի համալսարանի հիշյալ ամբիոնից: Հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի համար նախատեսված պաշտոնը նորից մնում է թափուր: Ահա այդ ժամանակ Նաղարյանի բարեկամները խորհուրդ են տալիս նրան առաջադրել իր թեկնածությունը: Նկատի առնելով ստացված նախնական տեղեկությունները՝ Նաղարյանը համոզվում է, որ դրական պատասխան չի ստանալու Թիֆլիսից, ուստի և որոշում է դիմել ակադեմիկոս Ֆրենի օգնությանը՝ Կադանի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնի համար սահմանված մրցույթին մասնակցելու թույլտրվություն ստանալու համար⁷⁹:

Նկատի ունենալով Նաղարյանի կրթական բարձր ցննվը, ակադեմիկոս Ֆրենը 1841 թ. մարտի 6-ին հատուկ գրությամբ խնդրում է Լուսավորության մինիստրությանը հնարավորություն տալ նորավարտ ուսանողին՝ նախապատրաստվելու Կադանի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնի համար⁸⁰: Նույնպիսի մի պրոթյուն ուղարկում է և ակադեմիկոս Բրոսսին⁸¹:

Ուվարովը տալիս է իր համաձայնությունը և առաջարկում Կադանի համալսարանի հոգաբարձու Մուսին-Պուշկինին՝ օգնել Նաղարյանին նախապատրաստվելու մրցույթին՝ համապատասխան աշխատություններ ներկայացնելու համար: Մուսին-Պուշկինն իր հերթին իրազեկ է

⁷⁶ Տե՛ս «Նախաշավիղ», Թիֆլիս, 1940:

⁷⁷ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁷⁸ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁷⁹ «Նամականի», էջ 60—61:

⁸⁰ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁸¹ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

դարձնում համալսարանի ռեկտորին առաջադրված թեկնածուի մասին⁸²:

1841 թ. մայիսից Նազարյանը հայտարարվում է Կաղանի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնի թեկնածու: Նրան հանձնարարվում են համապատասխան թեմաներ միտարի ժամկետով, ղեկավարներ են նշանակվում ակադեմիկոսներ Ֆրենը և Բրոսսեն:

Պետերբուրգում Նազարյանին մեկ անգամից մատչելի են դառնում երկու կարևոր հաստատություններ՝ համալսարանը և Ասիական թանգարանը: Արևելագիտության բնագավառում Ֆրենը հայտնի դարձավ դրամագիտության մասին գրած աշխատություններով: Կաղանի համալսարանում նա հիմնադրեց Արևելյան ֆակուլտետը և դասախոսում էր արաբերեն, թուրքերեն, պարսկերեն, ինչպես և սեմական լեզուներ: 1817 թ. Պետերբուրգում նրան շնորհվում է արևելյան հնագիտության պաշտոնակարգ (օրդինար) ակադեմիկոսի կոչում և տրվում նորաստեղծ «Արևելյան կաբինետը», որը հետագայում վերանվանվում է «Ասիական թանգարան»:

Նազարյանի ժամանակ այդ թանգարանն արդեն աչքի ընկնող գիտական հաստատություն էր: Այստեղ կենտրոնացված էին Պետրոս Մեծի ժամանակներից պարբերաբար ձեռք բերված դրամային հարուստ ֆոնդը՝ Բաղդատի ֆրանսիական դեսպան Ռուսսոյի անունով հավաքածուները, «Հնդկական ձեռագրերի հարուստ ժողովածուն», «Համբուրգյան ձեռագրեր», «Պարսկական ձեռագրեր», «Կովկասյան ձեռագրեր» և այլ նյութեր, ինչպես նաև պատմության և աշխարհագրության վերաբերող հարուստ գրականություն:

Թանգարանի հետ կապված էին արևելագետներ Սենկովսկին, Դորնը և Բրոսսեն: Դորնը 1840 թ. մայիսից փոխարինում էր Ֆրենին: Ակադեմիկոս Բրոսսեն, որի հետ կապված են Աբովյանի և Նազարյանի՝ Կաղանի համալսարանի հետ առնչվող մեզ արդեն հայտնի դեպքերը, այդ ժամանակ մեծ դեր էր կատարում հայ և լրացի մասնագետների ընտրության գործում: Բրոսսեի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ (1902) ակադեմիկոս Մառը նշում է, որ Ռուսաստանում վրացագիտությունը և հայագիտությունը երբեք չէին արժանացել այն ուշադրությանը, ինչպես այդ ժամանակ: Դա արգասիք էր, ասում է Մառը, ոչ այնքան այդ բնագա-

⁸² Տե՛ս Ժանոթագրությունը:

վաճանքի նկատմամբ եղած նրա դիտական հետաքրքրության, որքան այն «սպասարկական տրամադրության», որն իշխում էր այդ շրջանում:

Հուսավորության միջնատրոսության թղթերում պահպանվել են ակադեմիկոսներ Ֆրենի և Բրոսսերի՝ առաջադրանքները նաղարյանին: Ֆրենը առաջարկում է հայ դպրոցականների համար պատրաստել հայերեն լեզվով Հունաստանի աշխարհագրության և պատմության հանրամատչելի ձևերով: Բրոսսեն հանձնարարում է ասորի պատմիչ Միքայել պատրիարքի «Ժամանակագրության» հայերեն տեքստի (քննդիրն այդ ժամանակ դեռ համարվում էր կորած) թարգմանությունը հունարեն՝ համապատասխան ծանոթագրություններով և առաջաբանով:

Նույն շրջանում նաղարյանը ավարտում է իր թեկնածուական դիսերտացիան՝ «Սպարտան և Աթենքը Պելոպոնեսյան պատերազմի ընթացքում, և մի քանի խոսք նախընթաց դեպքերի մասին» վերնագրով⁸³: 1841 թ. գարնանը նա իր աշխատությունը ուղարկում է Դորպատի համալսարանին՝ նախորդ տարին ստացած թեկնածուական աստիճանը վավերացնելու համար: Դիսերտացիայի մասին տրված կարծիքները ցույց են տալիս, որ այն համապատասխանում է նաղարյանի ստացած աստիճանին: Իբրև եզրակացություն պրոֆ. Քրուդեն գրում է. «Հեղինակըն իր աշխատության վերնագիրն է ընտրել «Սպարտան և Աթենքը... և այլն», մի վերնագիր, որ ոչ բավարար կերպով է արտահայտում գրվածքի նպատակը...: Պատմական աղբյուրների մեջ նա արել է լավ ընտրություն, որ արդեն իսկ ամենակարևոր պարագան է մի աշխատություն հաստատուն աներկայացնելու համար՝ աղբյուրները հնթարկելով առողջ քննադատության ու կողմ չբռնելով այս կամ այն քաղաքական հայացքին: Զանց առնելով դասական լատինականության դեմ կատարած մի քանի վրիպումները՝ իմ կարծիքով աշխատությունը գրված է լավ լատիներենով, սահուն, անսխալ: Այս վերջին կետը սակայն իմ պաշտոնակիցների ավելի ձեռնհաս գնահատման թողնելով՝ ես կարող եմ իմ կողմից հետևյալ կարծիքը հայտնել: Ներկա փոքրիկ աշխատությունը պատմական տեսակետից կատարելապես համապատասխանում է իր նպատակին և բավարար է ցույց տալու համար, թե պարոն նաղարյանը ընդունակ է պատմական հիմնավոր ուսումնասիրություններ կատարելու»⁸⁴:

1841 թ. սեպտեմբերի 13-ին ֆակուլտետի դեկան Ֆ. Գեոբելը դիմում է համալսարանի խորհրդին՝ հաստատելու ֆակուլտետի կողմից

⁸³ Տե՛ս Արտ. Արեղյան, Ստեփանոս նաղարյանց և Դորպատ, էջ 75:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 76—77:

նախորդ տարին նազարյանին տված փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի աստիճանը: Սեպտեմբերի 16-ին համալսարանի խորհուրդը № 898 գրությամբ վկայում է, որ պատմական գիտությունների նախկին ուսանող Ստ. Նազարյանը, թիֆլիսեցի քահանայի որդի, իր բարձրագույն ուսումը 1835 թ. հուլիսի 29-ից սկսած մինչև 1840 թ. դեկտեմբերի 24-ը ստացել է Դորպատի համալսարանում: Տվել է հաջող քննություններ. «Հաջողակ է» նաև ուսա լեզվի և գրականության մեջ և կատարելապես ընդունակ՝ այդ լեզվով գործեր վարելու: Նկատի ունենալով, որ ներկայացված գիտական շարադրությունը կարիք ունի որոշ մշակման, համալսարանի խորհուրդը որոշում է ընդունում դիսերտացիայի պաշտպանությունը մեկ տարով հետաձգել: Բայց այդ չի խանգարում, որ նա պայմանական կերպով ստանա փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի աստիճան⁸⁵:

Նազարյանի ներկայացրած դիսերտացիան պարունակում է հույն-պարսկական պատերազմից հետո Աթենական ծովային դաշնակցության ներսում տեղի ունեցած իրադարձությունների նկարագրությունները, որոնց հետևում է 431—404 թթ. (մ. թ. ա.) Պելոպոնեսյան պատերազմը: Այդ ժամանակ աթենական ստրկատիրական դեմոկրատիայի զուլի է կանգնում Պերիկլեսը: Նազարյանը քննադատում է մի շարք պատմաբանների սուբյեկտիվ վերաբերմունքը Պերիկլեսի հանդեպ: «Մեծ մարդ» անվանելով Աթենական պետության ստրատեգին, ցույց է տալիս, թե նա ինչպիսի դժվարություններ հաղթահարեց, ղեկավարելու համար ժողովրդի կամքը: «Ի՞նչ դարմանալի բան կա,—ասում է Նազարյանը,— որ նա սիրելով հայրենիքը, նրա փրկության համար ի կատար է ածում իր ծրագիրը»: Դիսերտանտը մանրամասն քննում է պատմական այն իրադրությունը, որի մեջ Աթենական պետությունը ձգտում էր պահպանել իր գերիշխանությունը թե՛ հակառակորդի և թե՛ դաշնակիցների հանդեպ:

Աթենքում տիրապետողը ստրկատիրական դեմոկրատիան էր, Սպարտայում՝ ստրկատիրական օլիգարխիան: Պատերազմը ընդգրկում է ողջ Հունաստանը և ընդունում քաղաքացիական բնույթ: Ընդհանուր ականարկ նետելով Պելոպոնեսյան դաշինքի առաջին շրջանի վրա, Նազարյանը սկզբում գնահատում է Սպարտայի բռնած դիրքն իր դաշնակիցների հանդեպ. «Սպարտան արժանի է բարձրագույն գովասանքի,—գը-

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78:

րում է նա,—որովհետեւ իր ծաղկման շրջանում Պելոպոնեսյան պետութ-
յուններից ոչ մեկին չի գրկել ինքնավարությունից, եթե անգամ հարմար
առիթ էր լինում»։ Բայց իրողությունն այն էր, որ Պելոպոնեսյան դա-
շինքն այդ շրջանում օժանդակություն էր Սպարտային և նրա դաշնա-
կիցներին ճնշելու շահագործվող իլոտների ապստամբությունը։ Նազար-
յանը գրում է, որ վերջում Սպարտան կամավոր իր դիրքերը վիջեց Ա-
թենքին. մինչդեռ այդ տեղի ունեցավ արդեն որոշակիորեն բարձրացող
հասարակական նոր ուժերի ճնշման հետևանքով։ Դրանից առաջ խոշոր
առևտրականների և արհեստավորների ներկայացուցիչ Կլիսթենեսը ոչըն-
չացրեց սոհոմական մնացորդները և հիմք դրեց ստրկատիրական դեմոկ-
րատիային։ Աթենական ստրկատիրական դեմոկրատիայի ծաղկումը
ուժեղացնում է նրա քաղաքական գերիշխանությունը Հունաստանի
մյուս պետութայնների նկատմամբ։

Նազարյանը Աթենական պետության ներսում նկատում է ստրկա-
տիրական ճգնաժամի գոյություն փաստը, որը, ինչպես ինքն է ասում,
արագ կերպով քայքայում է գյուղացիներին և արհեստավորներին, կանդ-
նեցնելով նրանց թշվառության առջև։ Հենվելով Թուկիդիտեսի ներկա-
յացրած պատմական եղելությունների վրա, նա ընդգծում է նաև Աթե-
նական պետության և նրա դաշնակիցների միջև սրվող հակասություն-
ները, բերում Պելոպոնեսի ժողովում մյուստիլինացիների ճառից մի հատ-
ված, ուր նրանք դժգոհում են աթենացիներից։ Աթենքը դառնում է Հու-
նաստանի տնտեսական-քաղաքական և կուլտուրական կյանքի խո-
շոր կենտրոն։ Նրա պետական կարգերը ուժեղ ներգործություն ունեցան
մյուս պետությունների քաղաքական կյանքի զարգացման, առաջին հեր-
թին նրա հետ դաշնակցած քաղաք-պետությունների վրա։ Դա Հունաս-
տանի ներքին ծաղկման շրջանն էր։ Պելոպոնեսյան պատերազմը կոր-
ծանեց Աթենական հանրապետությունը։

Իր շարադրանքի վերջում ամփոփելով Պելոպոնեսյան պատերազ-
մի արդյունքները, Նազարյանը գրում է. «Ուրեմն այս պատերազմը հույ-
ների մեջ այնպես էր տարվում, որ ձգտում էին դուրս վտարել քաղաքա-
ցիներին, կործանել քաղաքները, սպանել հաղթվածներին և անպաշտ-
պաններին։ Եվ չկար ոչ մի այնպիսի սրբություն, որ այդ ամենակոր-
ծանարար պատերազմի ընթացքում չխախտեին հույները... Պետերի
որբաղնությունը աստվածների հանդեպ, հեղուկությունը գերիների նկատ-
մամբ և գթասիրտ վերաբերմունքը բոլորովին դուրս էին նետվել հույ-
ների հոգեբանությունից»։ «Այսպիսով,—գրում է Նազարյանը,—հանրա-

պետութեան ուժերը քայքայվում են, այն հանրապետութեան, որի ընթացքում հունական ժողովուրդը առաքինութիւնների լավագույն ծաղիկն էր աճեցրել»⁸⁶։ Ընդգծելով Հունաստանի այդ պատմական ժամանակաշրջանում ստեղծված՝ կուլտուրայի դերը դարերի ընթացքում դարգացող ժողովուրդների հոգևոր վերածնութեան մեջ՝ կարող է պատահել, ասում է նա, որ հույների մոտ տապալված բնածին հատկութիւնները նորից բարձրանան և ստեղծեն ավելի տեսական ու փառավոր գործեր։

1842 թ. ապրիլին Նաղարյանը ակադեմիկոսներ Ֆրենխն և Բրոսսին է ներկայացնում հանձնարարված աշխատութիւնները։ Առաջինը Հունաստանի համառոտ պատմութիւնն էր, որը 200 էջանոց մի ձեռնարկ էր հայ մանուկների համար։ Դա մի «հաջողված առձեռն գիրք է», որին Նաղարյանը կցել է մի ընդարձակ առաջաբան, — նշում է Ֆրենքը։ Նյութերը վերաբերում են հույն-պարսկական պատերազմներից մինչև մակեդոնական իշխանութեան ստեղծմանը և դրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանին՝ համապատասխան մեկնութիւններով։

Երկրորդ աշխատութիւնը ասորի պատրիարք Միքայելի (Միխայիլ) «Ժամանակագրութիւնն» է։ Եվրոպական արեւելագետներին հայտնի «Ժամանակագրութեան» բնագիրը հայերեն թարգմանվել է XIII դարում՝ հայ պատմիչ Վարդան Արեւելցու կողմից։ Տարբեր թվագրութեամբ արտագրութիւններ գոյութիւն են ունեցել Երուսաղեմի, էջմիածնի մատենադարանի, Փարիզի Արքայական գրադարանի ֆոնդերում և Ասիական թանգարանում։ Հայերեն թարգմանութեանը առաջինն անգրագարձել է Բրոսսեն։ Հայ պատմիչի ձեռքով թարգմանված գործի վերնագիրն է՝ «Համառոտ ժամանակաց զրոյցք քաղուածոյ արարեալ ի յոլովից պատմադրաց ի վարժս բանասիրաց սղաժամանակ տեղեկութեան յԱղամայ յետէ մինչև յետին աւուրս թուեցեալ զգլխաւորս»։ Առաջին անգամ տպագրվել է Երուսաղեմում՝ «Տիառն Միխայելի Ասորոց պատրիարքի ժամանակագրութիւն» վերնագրով։

1836 թ. դարնանը, հայերենիք վերագառնալիս, Խ. Աբովյանը նոր Նախիջևանում հանդիպում է Միքայել պատրիարքի գրվածքի (իրեն անծանոթ) հայերեն թարգմանութեան արտագրութիւններից մեկին՝ «Համաշխարհային պատմութեան վերաբերյալ առաջին քրիստոնեական

⁸⁶ Մեջբերումներն արվում են մեր ձեռքի տակ եղած թարգմանութիւնից «Ուսանող Ստեփանոս Նաղարյանի անձնական գործը», 1840—1841, էստոնական ՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 17468, 1940, էջ 21—37։ Տե՛ս նաև Շ. Գ. Արեւիյան, Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957, с. 128—130.

եկեղեցուց սկսած մինչև իր օրերը» վերնագրով⁸⁷ 1836 թ. հուլիսին նա այդ մասին տեղեկացնում է ակադեմիկոս Ֆրենին։ Նամակը հասցևատիրոջ ձեռքն է հասնում մի տարի անց։ Հայտնի չէ՝ Ֆրենը հետաքրքրվե՞լ է այդ ձեռագրով, թե ոչ։

Հենիսգրադի Արևելագիտության ինստիտուտում, որտեղ այժմ գտնվում են Ասիական թանգարանի ֆոնդերը, պահվում են Միքայել Ասորու ձեռագրի հայերեն երկու արտագրություններ։ Երկրորդ ձեռագիրը, ըստ նշված տեղեկությունների, թանգարան է հանձնվել սենատոր Հաանի միջոցով, որն իբրև նվեր ստացած է եղել էջմիածնի միաբանությանից։ Ձեռագիրը Ասիական թանգարանում գրանցվել է 1838 թ.՝ Բրոսսեի ձեռքով։ Բրոսսեն նկարագրում է նադարյանի կատարած աշխատանքը թանգարանում պահվող ձեռագրերի և Փարիզի Արքայական գրադարանից ստացված ձեռագրի համեմատության, տեքստի ճշտման, ինչպես և լատիներեն թարգմանության, ծանոթագրությունների կազմման ուղղությամբ։ Աշխատությունն առաջաբանով ստացվել էր 490 էջ։

Այս երկու աշխատությունների մասին ակադեմիկոսներ Ֆրենի և Բրոսսեի ներկայացրած համատեղ կարծիքը⁸⁸ ցույց է տալիս, որ նազարյանը կատարել է գիտական, բանասիրական լուրջ աշխատանք և արժանացել դրական գնահատականի։ Միքայել Ասորու մասին գրած աշխատության վերաբերյալ Բրոսսեն գրում է. «Այստեղ հարցը մի տիեզերական պատմության մասին է, աշխարհի ստեղծումից մինչև 1224 թվականը։ Ուստի հարկավոր էր բոլոր երկրների պատմիչներից քաղել քննադատական, պատմական, ֆիլոլոգիական և ամեն բնույթի ծանոթություններ հերկուլեսյան մի աշխատանք, որ անհնարին էր տվյալ պայմաններում»⁸⁹։

Աշխատությունները ներկայացվում են Կազանի համալսարանի կադմված հանձնաժողովին, ուր նշվում են հայ երիտասարդ դիանականի արժանիքները, միաժամանակ ավելացվում, որ նրա էությունը աշխատանքը իրավունք է տալիս արժանացնելու նրան ավելի բարձր կոչման, քան նրա խնդրած ադյունկտի պաշտոնն է։

Սրանով սպառվում են մեր ձեռքի տակ եղած տվյալները։ Նազարյանը հիշեցնում է միայն իր անցկացրած «անիծյալ օրերը»։

⁸⁷ Տե՛ս խաչատուր Աբովյան, *Ե՛կ ձառ. 10, էջ 207—208*։

⁸⁸ Տե՛ս ծանոթագրությունը։

⁸⁹ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1956, № 8, էջ 89—90։

Ինչպիսի ակադեմիկոս Յորենը, այնպես էլ ակադեմիկոս Բրոսսեն համոզված էին, որ Նաղարյանը կխորանա իր գիտական-բանասիրական աշխատանքների մեջ և կտա «ընտիր դործեր, ինչպես Նվրոպայի, այնպես էլ հայոց պատմության և բանասիրության բնադավառում»:

Բայց Նաղարյանի կարծիքով ինքը կոչված էր ավելի միժ գործի համար, գիտությունը նրան պետք է օգներ միայն անձնվիրաբար իրականացնելու իր նպատակները: Պետերբուրգաբնակ հայերը հիշում էին Աբովյանի ներկայացրած նախագիծը հայ ժողովրդի լուսավորության առաջնահերթ խնդիրների մասին: Նաղարյանը ևս մտաբերում էր իր բարեկամի նամակը, ուր նա խորին էսկիծով հաղորդում էր նույն հայերի ցուցաբերած անտարբերությունը այդ մեծ գործի նախաձեռնության վերաբերյալ: Մենք հիշում ենք իր պատասխան նամակում Նաղարյանի հուզիչ և միաժամանակ հուսադրող տողերը ասպագայի նկատմամբ: Այժմ Պետերբուրգում նա հանդիպում է նույն ցավալի փաստերին: Նաղարյանին հուզողը ոչ միայն լուսավորության գործի համար նյութական հնարավորությունների ապահովության հարցն էր, այլև լուսավորության հանգեպ կղերական դոգմատիկ մտածողության աղղկցությամբ մտավոր շրջաններում ամրապնդված հոռի կարծիքները: Պաշտոնական տեսակետըն այն էր, որ հաղորդակցումը և վրոպական լուսավորությանը պետք է ընթանա ոչ թե գիտությունների «ազատահայաց» դադափարների յուրացումով, այլ աղգային-կրոնալուսավորչական դադափարաբանության ամրապնդման ուղիով: Ըստ որում «ազատահայաց» դադափար ասելով էղերական և պահպանողական խավերը հասկանում էին այն ամենը, ինչ դիպչում էր կրոնին, եկեղեցուն և ֆեոդալական իշխանության «օրինականությունը»:

«Յառ է ինձ, դի հայք, ոչ ի բացառեալ և զորս էին ի Պետերբուրգ, ուր միջոցք լուսաւորութեան բազմաթիւ էին, ըստ մեծի մասին անընդունակ զանձինս ցուցանեն առ այն գեղեցիկ խորհուրդ, նպատակս և գիտաւորութիւնս իմ յօգուտ մերոյ աշխարհի. ցաւ ասեմ՝ դի թանձր խաւար տգիտութեան պատեալ պաշարեալ ունի զսիրտ և զմիտս մերայնոց. միմիայն մակերևութական (поверхностная) գիտութիւնք առանց և՛ րուպական ուսումնականութեան յանդիման լինին ինձ առ Հայս մեր՝ յաշս որոց գեղեցիկ արտաքին շարժումնք մարմնոյ առաւել ի յարգի են, քան այլ ամենայն էական գիտութիւնք»⁹⁰: Չհասկանալ իսկական «խոր-

⁹⁰ «Նամականի», ԼՂ 59:

հուրդը» եվրոպական լուսավորություն, շարունակում է նազարյանը, ալդ հենց ցույց է տալիս, որ թանձր խավարը դեռևս իշխում է մեր մտածողության վրա, խանգարում եվրոպական շողերի ներթափանցմանը: Հայերը, գրում է նա, կարծես եվրոպական կրթություն են ստանում միայն սեփական դարգացումն ապահովելու և պետական պաշտոններ ունենալու համար, «...առանց ցանկանալույ ուսումնական եղանակաւ խորամուխ լինիլ ի գաղտնիս մարդկային ոգւոյ, որը ըստ թուոյ և որակութեան ազգաց և ազանց հիասքանչ պէսպիսութեամբ ի լոյսս ելանեն ի գրուածքս նոցին»: Նազարյանը վշտանում է, որ Պետերբուրգում դժվար են հասկանում իր շատ պարզ և հասկանալի մտքերը: «Սիրտը փակեալ վասն գեղեցիկ զգացմանց, միտք խաւարեալ և մռայլեալ վասն տեսանելոյ ճշմարտութեան զլոյս»: Երիտասարդ հայրենասերը մերժում է հայ հարուստների նյութամոլությունն ու եսասիրությունը, իսկ նրանք, ինչպես ինքն է նկատում, ուղղակի մերժում են իր սկզբունքները և վարմանում, որ ինքը հայրենիքի սիրով «վառված» չի կամենում որոնել անձնական փառքի ճանապարհներ:

Նույն նամակում նազարյանը գրում է, թե կազարյանները թևակա «հավան են» իր մտքերին, բայց չեն խրախուսում իրեն: Հովակիմ կազարյանի հիմնած ուսումնական հաստատությունը դեռևս չունի իր կանոնադրությունը, որով պետք է պարզվեր, նախ՝ նրա բնույթը, և այն, թե որ լեզվով պետք է տարվեր ուսուցումը՝ հայերեն, թե արևելյան լեզուների թարգմանիչներ պատրաստելու նպատակով՝ ռուսերեն: Մեզ հասել է նազարյանի մի նամակը կազարյան ճեմարանի երիտասարդ դասախոս Մկրտիչ էմինին, որին նա առաջարկում է համագործակցել իր հետ ազգային-լուսավորական ծրագրերին իրականացնելու համար՝ համախմբվել, «միագումար զօրութեամբ», բարձրացնել հայրենական լուսավորության գործը:

Նազարյանի ուսումնառության տարիների մասին խոսելիս, նրա «Երկերի» առաջաբանի հեղինակը հատկապես ընդգծում է, որ «գերմանական ազգային շարժումը սնունդ տվեց նրա ազգասիրական զգացումներին և գերման աստվածաբանությունը, որին նա հմտացավ խորապես՝ գոհացում տվին նրա կրոնական հարցասիրությանը»⁹¹: Այդ պատճառով էլ «...նա առիթ չունեցավ իրական կյանքի ժխորը տեսնելու և «կրակոտ ասիական մանուկը» դարձավ մի մասնագետ, մի առանձ-

91 «Երկեր», էջ 19—197:

նասենյակի մարդ... Այնուհետև, շարունակում է նա, հայրենիքի տուգավորությունները կամաց-կամաց աղոտացան նրա մտքի մեջ. հայրենիքի կարոտն ու սերը, հեռավորության պատճառով, ստացան իդեալական երանգ. նրա միտքն ու սիրտը կապված մնալով հայության՝ գերմանա-նուս էին»:

1934 թ. ռուսերեն լույս տեսած «Նաշատուր Աբովյան» գրքի հեղինակը մեղադրում է Նաղարյանին հայրենիք չվերագոռնալու և Կաղանի համալսարանում Աբովյանի համար նախատեսված պաշտոնը «գրավելու» համար: «Նա Աբովյանին սխրանքի էր կոչում, իսկ ինքը օր-օրի պատրաստում էր իր համար խաղաղ ու անշառ գիտական կարիերա «քաղաքակրթված միջավայրում»⁹²:

Ինչպես դորպատյան, այնպես էլ պետերբուրգյան տարիների մեր ակնարկն ինքնին հերքում է Նաղարյանի գործունեության սխալ և միտումնավոր մեկնությունները: Դորպատյան կրթությունը բավական լայն շրջանակների մեջ էր զրկել Նաղարյանի հետաքրքրությունները, որոնց հիմքում ընկած էր եվրոպական քաղաքակրթության յուրացման պահանջը՝ լուսավորական դարաշրջանի մտածողների սահմանած դրույթներով:

Նաղարյանն անկախ իր կամքից մնաց Պետերբուրգում և ստիպված փոխեց որոշումը՝ հայրենիքի փոխարեն Կաղանում ստանձնելով համալսարանի նորաստեղծ հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնը: Պետերբուրգից գրած նամակներից երևում է, որ նրա ծրագրերը գործնական բնույթ ունեին, և նա պայքարում էր այդ ծրագրի իրականացման համար:

1842 թ. մայիսին Նաղարյանը պաշտոնապես ձևակերպվում է Կաղանի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնում՝ աղյուսկտի կոչումով: Հունիսի կեսերին նա գնում է Դորպատ, ամուսնանում իր նախկին տանտիրոջ՝ քաղաքի ճարտարապետ Ֆրիդ. Զիգելի աղջկա՝ էմիլիա Զիգելի հետ: Պսակադրությունը կատարվում է բողոքական քահանայի ձեռքով: Հուլիսի 10-ին նորաստեղծ կնոջ հետ նա վերադառնում է Պետերբուրգ:

Հուլիսի 23-ին Նաղարյանը դուրս է գալիս Պետերբուրգից և նույն ամսի 25-ին հասնում Մոսկվա, իջեանում Լաղարյանների տանը: Ճեմարանի տեսուչը և ծանոթ անձինք նրան ընդունում են սիրով: Իր հանդիպումներից նա հիշում է Մ. Սալլանյանին և իր նամակներից մեկում

⁹² В. А. Ваганян. Начаток Абовян, М., 1934, стр. 141.

ցավով նշում, որ ծերունի հայկաբանը ամեն ինչ խոսեց իր հետ, «բալց նոր ոչինչ դադետալի վիճակէ հայոց լեզուի և աղգի»:

Աւարտովում է նազարչանի ուսումնառութչան շրջանը: Ութ տարի 'Կորպատում, երկու տարի Պետերբուրգում նա յուրացնում է իր ժամանակի եւրոպական գիտական մտքի նվաճումները փիլիսոփայության, պատմութչան, հասարակական գիտութչունների, արեւելագիտութչան և գրականութչունների բնագավառներում, սովորում է ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, լատիներեն, հունարեն, ծանոթանում եւրոպական և արեւելյան ժողովուրդների ազգային կյանքի կազմավորման և հոգեոր մշակութի նվաճումներին, մշակում մի ծրագիր, որը պետք է օգնէր նրան հասարակական պայքարի մեջ մտնելու, եւրոպական քաղաքակրթութչամբ թոթափելու ասիական խավարամտութչունը, լուսավորութչամբ վերածնելու հայերի ազգային էյանքը: Իսկ դա մեծ և դժվարին գործ էր, որը պահանջում էր համառ կամք, համբերութչուն և հավատ՝ հաղթանակի հասնելու համար: Երիտասարդ լուսավորիչը նախապատրաստել էր իրեն այդ վեհ նպատակի իրականացման համար: Նա մեկնում է Կազան՝ այնտեղից հայրենիք գնալու մեծ հույսերով համակոված:

ՍՏ. ՆԱԶԱՐԱՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

1

1804 թ. հիմնադրված Կաղանի համալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետում 1807 թ. բացված արևելագիտության բաժինը XIX դարի առաջին կեսին դառնում է արևելյան լեզուների և գրականությունների ուսումնասիրության կարևոր օջախներից մեկը: Ժամանակի ընթացքում ստեղծվում են ընդհանուր լեզվաբանության, արաբական, պարսկական, մոնղոլական, թաթարական-թուրքական, սանսկրիտ, չինական և վերջում՝ հայկական ամբիոններ: Այդ բաժնի հիմնադիրներից էր ակադեմիկոս Ֆրենը: Բաժնում աչքի էին ընկնում պրոֆեսորներ էրզմանը, Կյապլամ բեկը, Բերյովինը, Պոպովը և ուրիշներ:

Դասախոսական կազմի նախաձեռնությամբ համալսարանում կազմակերպվում են «հասարակական լսարաններ», ուր լսվում էին դասախոսություններ տարբեր գիտություններից: Առաջին իսկ տասնամյակում ձգտում է նկատվում՝ օգնելու թաթարների ազգային դարձնալին:

1809 թ. ներկայացվում է թաթարական բերականության մի ձևունարկ, բայց ցարական գրաքննությունը արգելում է տպագրությունը, ավելորդ համարելով թաթարներին պրաճանաչ դարձնելը: 1812 թ. օրհնաբուրգի վաճառական Մուֆթիջան Հուսեյնը առաջարկում է իր միջոցներով հայրենի քաղաքում և Կաղանում կազմակերպել թաթարական դպրոցներ: 1822 թ. ուսուցիչ Իբրահիմ Խալֆիին հաջողվում է հրատարակել թաթարերեն քրեատոմատիա: 1834-ին Կաղանի համալսարանի ռուս ուսանող Նիկոլսկին խնդրում է թույլտվություն՝ «Մով նորություններ» անունով թաթարերեն ամսագիր հրատարակելու, այդ ժողովրդի

հողեւոր կշանքին հարովյալուն տալու և ընդհանուր լեզու ստեղծելու ձեռնարկով:

1846 թ. Կաղանի համալսարանն է ավարտում Բուրյաթ-Մոնղոլիայից եկած երիտասարդ Ջորջի Բանգարովը: Շատ շուտով նա գիտական շրջաններում Արեւելի պատմությունը ուսումնասիրողի մեջ համբավ է ձեռք բերում, բայց հրաժարվում է գիտական փառքից և գնում հայրենիք՝ սեփական ժողովրդին լուսավորելու նպատակով: Սակայն իր ժողովրդի ահալուր հետամնացության հետեանքով հարուցված արգելքները խափանում են նրա երազանքների իրականացման հնարավորությունները:

Նշանավոր գիտնական, համալսարանի նախկին ուսկուսի Ն. Լորաշևսկին 1826 թ. խոշոր հայտնագործություն է անում գիտության բնագավառում: 1827 թ. նա կրկին նշանակվում է համալսարանի ուսկուսի: Մեծ գիտնական լինելով հանդերձ՝ նա աչքի է ընկնում նաև իր ազատահայաց և բարենորոգչական գաղափարներով: Ինչպես Գ. Պարրոտն իր ուսկուսության օրերին, այնպես էլ Լորաշևսկին ուսանողների մեջ սերմանում էր գիտության և լուսավորության ազատ դարդացման պահանջներ:

Մարդը ծնվում է ազատ, իբրև տեր բնության, ասում է նա իր ձայնից մեկում, իմաստությունն է, որ պետք է ժառանգի զահր: Նշանավոր գիտնականի մեծ հեղինակությունը նպաստում է Կաղանի համալսարանում ոչ միայն գիտական դիսցիպլինների ամրապնդմանը, այլև ուժեղացնում կապը շրջապատի տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների հետ, նրանց մասնակից դարձնում լուսավորությանն ու գիտությանն նվաճումներին:

1842 թ. օգոստոսի 7-ին Նաղարչանը ժամանում է Կաղան: Համալսարանի ուսկուսի Ն. Լորաշևսկին կարգադրում է փլիլսոփայության ֆակուլտետի ղեկանին՝ հայոց լեզվի ու գրականության ամբիոնի ծրագիրը և Նաղարչանի գործունեության պլանը քննարկել համալսարանի խորհրդի առաջիկա նիստում:

Նույն թվականի սեպտեմբերի 12-ին Նաղարչանը ներկայացնում է մի ծրագիր, որ հիմնավորում է հայոց լեզվի դերն ու նշանակությունը ինչպես ընդհանուր լեզվաբանության, այնպես էլ սեփական ժողովրդի հողեւոր զարգացման համար: Այդ շրջանում Կաղանի համալսարանի նվաճումներից մեկը պետք է համարել հայոց լեզվի՝ իբրև ինքնուրույն առարկայի ուսումնասիրության ուղղությամբ առաջին ձեռնարկումները,

1 Տե՛ս ծանոթագրությունը:

որոնք, զժբախտաբար, հնարավորություն չունեցան հետագա դարգացման:

1843 թ. ընթացքում նաղարչանն ապրում է մեծ հույսերով ու սպասումներով: Մարտի 31-ին Թիֆլիս ուղարկած նամակներից մեկում նա ոգևորված նշում է, որ հայոց լեզուն այժմ հավասար իրավունքով դասվում է արևելյան ժողովուրդների լեզուների շարքը, որ հայկազյան լեզվի հնությունը հնարավորություն կտա ուսումնասիրելու մեր հեռավոր նախնիների հին հուշարձանների հարստությունները և այլն: Նաղարչանի նպատակն էր ստեղծել հայոց լեզվի ուսումնասիրության գիտական կենտրոն, ստեղծել նոր կադրեր, ընդհանուր լեզվաբանության հիմունքներով ոչ միայն հին հույների, այլև ժողովրդական լեզվի՝ աշխարհաբարի տեսական և գործնական ուսումնասիրության համար:

Կազանի և ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվներում պահվող նյութերը բացում են նաղարչանի այդ տարիների լուսավորական գործունեության մի շարք էջեր: Մխիթարյան միաբան Մ. Բժշկյանին ուղղված մի նամակից (1843 թ. սեպտեմբերի 21) երևում է, որ նաղարչանը, համալսարանի խորհրդի համաձայնությամբ և նյութական օժանդակությամբ, համալսարանի գրադարանը հարստացնում է մխիթարյան հրատարակություններով և ձեռք բերում մայր տառեր՝ հայկական տպարան ստեղծելու նպատակով: ՊԿՊ արխիվում պահպանվում է նրա գրադրությունը Լազարյան նամարանի վարչության և Մխիթարյանների հետ հայոց տառանիշեր ձեռք բերելու առթիվ: Կազանի համալսարանի պրոռեկտորի հաշվետվությունից պարզվում է, որ 1843—1844 թթ. նաղարչանը համալսարանի խորհրդին և ուսումնական շրջանի հոգաբարձուին տպագրության համար ներկայացրել է հետևյալ աշխատությունները. 1. Հայերեն գրականության քրեստոմատիա, 2. Ընդհանուր պատմության վերաբերյալ նյութեր (Համառոտ ակնարկ): 3. Նույն աշխատության երկրորդ մասը, որը վերաբերում է Հայաստանի պատմությանը և աշխարհագրությանը:

1843 թ. հունվարի 8-ին նաղարչանը հոգաբարձու Մուսին-Պուշկինին գրում է, որ պատրաստել է ռուս-հայերեն քերականության և ընթերցանության ու վարժությունների ձեռնարկներ:

Ի՞նչ լեզվով է շարադրել նաղարչանն իր ձեռնարկները. գրաբար, թե՞ աշխարհաբար: Մեզ հասել են որոշ փաստեր, որոնք ենթադրել են տալիս, որ լուսավորիչը ցանկություն է ունեցել կազանյան տարիների իր գործունեությունը փառքով պսակել հայ գիտության և գրականության մեջ ժողովրդական լեզվի՝ աշխարհաբարի գործածությամբ:

Այդ փաստերից մեկը պետք է համարել 1843 թ. սեպտեմբերի 1-ին Նաղարչանի գրած դիմումը Կապանի «Ուսումնական շրջանի» հոգաբարձու Մուսին-Պուշկինին՝ Ներկայացնելով «Ընդհանուր պատմության անցքերի համառոտ նկարագրությունը սկզբից մինչև մեր օրերը» աշխատությունը, Նաղարչանը գրում է, որ նախ իր նպատակն է հայերին սովորող ուսանողներին տալ հայկական ընթերցանության զիրք, իսկ հայերին՝ ընդհանուր պատմության ուղեցույց։ Միաժամանակ նա մտածել է «պատմական հայտնի փաստերի շարագրությունը տալ ավելի պարզ ձևով, նկատի ունենալով արտահայտությունների խստագույն ճշգրտությունը և ընդհանրապես լեզվի հանրամատչելիությունը»²։ Մուսին-Պուշկինը 1843 թ. դեկտեմբերի 4-ին Լուսավորության մինիստրությանն ուղարկած գրության մեջ կոնկրետ նշում է, որ հեղինակն իր աշխատությունը գրելիս պարզեցրել է լեզուն, օգտագործելով աշխարհաբարը³։ Լուսավորության մինիստրությունը Նաղարչանի աշխատությունը ուղարկում է Գիտությունների ակադեմիա՝ կարծիքի Գիտությունների ակադեմիայի կենտրոնական արխիվում պահպանվում է լիցե պրեզիդենտ Դոնդուկով-Կորսակովի դեկտեմբերի 14-ի պրոթյունը՝ Նաղարչանի գործը ակադեմիկոս Բրոսսինի գրաքննության հանձնելու համար 1844 թ. մարտի 1-ին Բրոսսեն ֆրանսերեն լեզվով ներկայացնում է հետևյալ գրախոսությունը։

«Գիտությունների Կայսերական Ակադեմիայի պատմության և ֆիլոլոգիայի բաժանմունքի կոնֆերանսին

Ակադեմիայի 1843 թ. դեկտեմբերի 15-ի նիստում ինձ հանձնարարվել էր քննարկել պ. Նաղարչանի հայերեն լեզվով խմբագրված ձեռագիր աշխատությունը, որը բովանդակում է տեղեկություններ տիեզերական պատմության մասին։ Սույն գիրքը, որի մեջ աչքի անցկացված են տասներեք դարերի իրադարձությունները՝ Աղամից մինչև վերջին հեղափոխությունը, որը հեղաշրջել է Ֆրանսիան, հավաստում են հեղինակի համբերատարությունը և գիտելիքները։ Աշխատությունն իր այդ բնույթով կարող է ավելի մշակված, բանավոր դասախոսությունների հիմք ծառայել և հաճելի ու օգտակար ընթերցանության նյութ դառնալ Ռուսաստանի հայերի համար, որոնք իրենց լեզվով գրված նման աշխատություն դեռևս չունեն։ Սակայն ցավալի է, որ ավելի արժեքավոր գոր-

² Տե՛ս ծանոթագրությունը։

³ Տե՛ս «Նամականի» ծանոթագրությունները, էջ 530—531։

ծերի ընդունակ մի այնպիսի դասատու, ուսումնական պահանջների բերումով, ստիպված է եղել մոտ հարյուր էջի մեջ ամփոփել այն, ինչ կարող էր գեղեցիկ ու պատկանելի երկասիրության նյութ դառնալ, ի՞նչ, օրինակ, հեղինակը կազմեր մի այնպիսի պլան, որտեղ առանձին բաժինների մեջ դրվեին Եվրոպայի և Ասիայի մեծ ազգերի համառոտ պատմությունն ու նրանց փոխհարաբերությունները: Դա կլիներ ընդհանուր պատմության հաջողված մի տեսություն: Լավ կլիներ, եթե զբոյժվերջում զետեղված լիներ ժամանակագրական մի լավ ուղեցույց»:

Մարտի 1, 1844, Բրուսսել:

Ուրեմն, պարզվում է, որ հեղինակից պահանջվում էր ոչ թե ժողովրդյին մատչելի ընդհանուր պատմության ձևնարի, այլ պատմադիտական ուսումնասիրություն: Ձեռագիրը վերադարձվում է մինիստրություն⁴:

Լուսավորության մինիստրության ամսագրից տեղեկանալով նապարչանի գործի մասին, Աբովյանն իր նամակում հարցնում է, թե ի՞նչ եղավ այդ աշխատության տպագրությունը: Նազարյանը պատասխանում է նրան 1845 թ. նոյեմբերի 10-ին ուղարկած նամակում. «Ցանկալի էր, որ սիրելիդ իմանար, թե ի՞նչ վերջ ունեցավ իմ «Համաշխարհային պատմության» փոքրիկ տեսությունը, որի մասին դու ասում ես, թե կարդացել ես Ռուսաստանի Լուսավորության նախարարության օրագրի մեջ: Այդ իմ շնչին երկասիրությունը, որ հարմարեցրած էր մեր հայրենակից մանուկների պիտույքին, մնում է մինչև այսօր, ուր որ կա, որովհետև ուսաց վեհապատիվ ձեմարանը անարժան համարեց տպագրել, ասելով, թե դա պիտանի է միայն հայերին և ոչ ինչպես ասում են (der Wissenschaft, welcher sie angeblich huldigen soll) մատնված է խորին մոռացության»⁵: Խոսքն ուղղելով Բրուսսելին, Նազարյանը շարունակում է. «Բնավ չեն մտածում այս անմիտ ու խելացիոր ուսումնականները, որ ավելի ևս հեշտ կլիներ ինձ համար երկասիրել մի կատարյալ դիտական գործ, քան թե մանուկների ընթերցանության համար: Ինձ համար, ասում եմ, որովհետև մատչելի են ինձ Եվրոպայի գիտական-պատմական աղբյուրները: Բայց դրանցից ի՞նչ օգուտ մերայնոց: Այդպիսիների հետ շարժել վեճի բռնվել, որովհետև դրանք մտածում են ոչ հայերի լուսավորության մասին»:

Անդրադառնալով աշխատության խափանման մյուս պատճառին,

⁴ ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի կենտրոնական արխիվ, ֆ. 1, ց. 2, 1843:

⁵ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁶ «Նամականի», էջ 94 (աշխարհարար թարգմանությամբ):

նա գրում է. «Պետերբուրգի ճեմարանը միշտ հակառակ պիտի լինի և ինձ և այդ բնական է. հայոց լիզուն կարոտ չէ վերանորոգության: Ինչո՞ւ համար, ասում են, թողնել նախահայրերի ականավոր լիզուն և ձգտել գրական լիզվի աստիճանին բարձրացնել ժողովրդի ռամիկ բարբառը: Մի խոսքով ինչո՞ւ համար բանալ ժողովրդի աչքերը, որ նա տեսնի այն, ինչ նա պարտական է տեսնելու»⁷: Ուրեմն հարցը պարզ է. հարկավոր չէ հայերին լուսավորել Եվրոպայի պատմությունից անվաճ օրինակներով, պետք չէ, որ ժողովուրդը խորամուխ լինի նոր ժամանակների զաղափարներին, այն էլ իրեն հասկանալի հայերենով: Պարզվում է, որ նազարյանն, այդ առթիվ գրել է «Մի հայացք Հայաստանի ներկայի և ապագայի մասին» վերնագրով «Ճառ» և ուղարկել Պետերբուրգի Ակադեմիային: Բայց այդ «Ճառը», ինչպես ինքն է գրում Աբովյանին, համարվել է «խիստ վտանգավոր» և արգելվել է դրա հրատարակումը ևս:

Ալթունյանին ուղղած նամակներից երևում է, որ նազարյանը ցանկացել է այդ աշխատությունը հրատարակել մասնավոր կերպով, բայց դրամ չունենալու պատճառով դիմել է պետերբուրգահայ հարուսաներին: Ալթունյանը 3 տարի դբադվել է այդ գործով, բայց արդյունքի չի հասել:

1843 թ. վերջին հայտնի է դառնում, որ Կադանի համալսարանի արեևագիտության ֆակուլտետի դործունեությունը զգալիորեն կրճատվելու է և դրա փոխարեն ուժեղանալու է Պետերբուրգի արեևագիտության ամբիոնը: Նազարյանի նամակներից երևում է, որ ծանր ապրումների մեջ է: Նա դժգոհ է Կադանից, ապրում է երեք «անպիտան» սենյակներում՝ 500 ռուբլի վարձով: Սպասավորին և խոհարարին վճարում է 250ռ. «և դու հաշվեա արդեն զայլ պիտոյս կինաց»: «Տառապանք անբավ», իսկ «միտիթարություն և ոչ մի»: Հարուստները ապրում են «տանելի», «բայց վա՛յ և ավաղ արտասուելի աղքատաց՝ յորոց սակի և մեք հմբս»: «Ահա քեզ վարձ պատուական զկնի այն սևա և անիծեալ աւուրց կինաց իմոյ ի Պետերբուրգ»: Նազարյանի դժգոհությունն ավելի է խորանում, երբ տեսնում է, որ հազիվ թե իրեն հաջողվի իրականացնել իր գիտական-լուսավորական ծրագրերը: «Մեռեալ է սիրտ իմ,—գրում է նա Ալթունյանին,—թեև սկսանիմ արիական հոգով, այլ պաղեալ եռանդանն ի կէս ասպարիսին՝ գոսացուցանէ զճիզն իմ և նահանջէ զյաջողութեամբ կատարածն, ուստի սկզբունք անթիւք և անհամարք իսկ վախճան և ոչ մի»⁸:

1844 թ. Պետերբուրգի համալսարանում հիմնվում է հայոց լիզվի

⁷ «Նամականի», էջ 95 (աշխարհաբար թարգմանությամբ):

⁸ «Նամականի», էջ 85:

ամբիոն: Ե. Ալթունյանին գրած նամակներից երևում է, որ Նաղարյանը ցանկություն է ունեցել փոխադրվել Պետերբուրգ, բայց առաջարկված պայմանները նպաստավոր չլինեղև, ուստի և մնացել է Կազանում:

Կազանյան տարիներին Նաղարյանը չի սահմանափակվում հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի գիտական գործունեությամբ և սեփական աշխատությունների հրատարակությամբ: Առաջին իսկ օրերից նա կապվում է հայրենիքի և Ռուսաստանի հայ գաղութներում աչքի ընկնող աշխարհիկ և հոգևոր մտավորականների հետ, մեծ ցանկություն ունենալով միավորել նրանց՝ լուսավորական զաղափարների տարածման համար: Նա նամակներ է գրում հայ վաճառականներին, նրանց հետ կապելով ազգի զարգացման նյութական միջոցների հայթայթման և հոգևոր պարգացման հեռանկարները: Այս նամակագրության մեջ առանձնանում են 1845 թ. կազարյան Հովհաննեսին և Խաչատուրին ուղղած ուսերեն երկու նամակ: Առաջինը ծրագրային բնույթի մի ընդարձակ խոսք է՝ ազգային կրթության զարգացման ուղիների մասին:

Կառավարության միջամտությամբ որոշում է կայացվում կազարյան ձևմարանում բացել հոգևոր կրթության հատուկ բաժանմունք, միաժամանակ ձևմարանի վրա է դրվում գինվորական-քաղաքացիական կադրեր պատրաստելու պարտականությունը: Դա նշանակում էր, որ ձևմարանը հայկական կրթության օջախ դարձնելու հարցը հանվում էր: ձևմարանի վերակառուցման առթիվ, կազարյանների խնդրանքով, Նաղարյանը հայտնում է իր կարծիքը: Մեր այսօրվա խնդիրն է՝ օգնել հայերի լուսավորության գործին, գրում է նա: «Մեր ժամանակը զարթուցիչ է, նրա երկաթյա լիզուն հզորությամբ ազդարարում է հայկազյան որդիներին արթնանալ մտավոր թմրությունից և քայլել առաջ մարդկության զարգացման հանապարհներով»⁹: Լուսավորությամբ են արթնացել և զարգացել եվրոպական ազգերը, հայտարարում է հայ լուսավորիչը, «հույները գցելով իրենց վրայից դարավոր ստրկության ամոթալի լուծը, կարծես թե վերակենդանանում են դազաղից, որպեսզի Եվրոպայի հովանավորությամբ մտնեն գիտության զարգացման ասպարեկը»¹⁰: Ու՛մ հայտնի չէ, գրում է նա, սլավոնական ցեղերի՝ լուսավորվելու և ժողովրդական զարգացումն առաջ մղելու ուժեղ ձգտումը: Նաղարյանը հիշատակում է XIX դարի առաջին տասնամյակներին հնդկ լուսավորիչներ Բրաման Ռոյի և Տվակարանտ Թագորի մղած պայքարը իրենց ժողովրդի ազգային միավորման և հոգևոր վերածնության համար:

⁹ Նույն տեղում, էջ 74:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 75:

Այս բուրբից հետո մի՞թե հայերը պետք է գերադասեն խավարը լուսից, հավիտենապես գերի մնան հետամնացությանը և տղիտությանը։ Ո՛չ, հայտարարում է նաղարյանը. «Մենք պետք է ծառայենք ժամանակին, ուշադիր հետեւելով նրա բնթացքին, սրպակովի նա շոշնջացնի մեզ իբրեւ իր ուշացած որդիներին... Պետք է հմտորեն օգտագործենք ժամանակը, սովորենք ափրապետել նրան։ Բանականությունը թելադրում է մեզ ծառայել ժամանակին, բայց ոչ իբրեւ ստրուկ, այլ իբրեւ իշխող»։ Նաղարյանի առաջադրած ազգային-լուսավորական ծրագրի միտումն է՝ փոխել ձեւարանի ուսուցման դրվածքը, հիմք ընդունելով սեփական ժողովրդի լուսավորական պահանջները։ Քանի որ հայերը չունեն իսկական իմաստով ազգային ուսումնարաններ, կադարյան ձեւարանը, նրա կարծիքով, պարտավոր է ծառայել ազգին։ Բայց նա չի կարող կատարել այդ գերը, քանի որ դասավորությունը վարում է ոչ իր մայրենի լեզվով։ Նաղարյանն առաջարկում է մշակել այնպիսի պլան, որով ձեւարանը հետզհետեւ վերափոխվի հայկական բարձրագույն ուսումնական հաստատության։ «Ազգային հայկական ինստիտուտն իր առանձնահատուկ նշանակությունը կարող է միայն գոյություն ունենալ մաքուր ժողովրդական զգացմունքի և նրա մտածության հիմքի վրա։ Նա պետք է բացասի այն ամեն օտարը, ինչ հակադրվում է նրա նպատակին և ուղղությանը»¹¹։ Միայն և միայն այդ ձևնապարհով է հնարավոր «փրկել հայերի ժողովրդայնությունը՝ ապահովելով նրանց ժողովրդական ուղղության դարգացումը արվեստի և գիտությունների բնագավառում։ Ահա հարցեր, որոնց լուծումները պետք է դառնան ձեր սխրանքների պսակը երկրային կյանքում»¹²։

Կադարյան ձեւարանը, գրում է նաղարյանը, պետք է ունենա մի ղեկավար՝ գիտամանկավարժական լայն պատրաստությամբ, ընդունակ հասկանալու հայ ժողովրդի հոգեւոր զարգացման պահանջները, կարողանա ներդաշնակել ժամանակակից կրթության սկզբունքները հայության դարավոր մշակույթի թողած ավանդույթների հետ՝ հայ աշակերտի մեջ աճեցնելու համար ազգային ինքնաճանաչության հատկանիշները։

Առաջին հարցը, որ հետաքրքրում է նաղարյանին, գրական լեզվի մշակման և ազգային գրականության ստեղծման անհրաժեշտությունն էր, առանց որի նա չէր պատկերացնում ժողովրդական զարգացում և ազգային հոգեւոր կյանքի բարգավաճում։ Նաղարյանի նամակներում օգտա-

¹¹ «Նամականիս», էջ 78։

¹² Նույն տեղում, էջ 79։

գործված են Հերդերից և Ժան-Պոլից մտքեր՝ կրթության և դաստիարակության մասին:

Քարոզելով հայ կյանքի եվրոպականացում, Նաղարյանը չէր կարող հենվել միայն մտավորականության գործունեության վրա: Հայ նոր ձևավորվող հասարակության մեջ նա տեսնում է ֆեոդալիզմին հակադրվող առևտրական այն դասին, որը ձգտում էր մասնակից լինել ազգային կյանքի կազմակերպման գործին: Ո՛չ Աբովյանը և ո՛չ էլ Նաղարյանը այդ առևտրական դասի մեջ մյուս լուսավորիչների նման չէին տեսնում այն հակասությունները, որոնք աճում էին ֆեոդալիզմի ընդիրքում: Ուստի և, գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը, «...պատճառ չունենին ժխտելու այն, ինչի բացասական ազդեցության մասին նրանք պիտի գաղափար չունեին»¹³:

Նաղարյանը ենթադրում էր, որ «աղնիվ ու իմաստուն» իշխանավորների և առևտրական դասի սերտ համագործակցությամբ հնարավոր է ազդի բարօրության և նրա հողեկոր զարգացման գործի կազմակերպումը: «Ազգային վաճառականության» ստեղծման պահանջը Նաղարյանը կապում էր կապիտալիզմի զարգացման անհրաժեշտության հետ: Հասարակ ժողովրդի փրկությանը ֆեոդալական հետամնացությունից նա սրոնում էր այդ առևտրական դասի առաջադիմության մեջ:

Առևտրական կապիտալի զարգացման թույլ ընթացքը, Աբովյանը, ինչպես և հետագայում Նաղարյանը, բացատրում էին հայ վաճառականության անգրագիտությամբ ու հետամնացությամբ: Դա, ասում էին նրանք, խանգարում է ոչ միայն ազգային կյանքի նյութական հիմքերի ամրապնդմանը, այլև տնտեսական-կուլտուրական առաջադիմությանը: Ուստի և նրանց մտահոգության առարկան էր նաև հայ վաճառականների «լուսավորելու» հարցը:

Մեզ հասած տվյալների համաձայն Նաղարյանը մեծ թվով աշխարհաբար նամակներ է գրել Աստրախանի հայ վաճառականներ Սաղբաթովին, Բալասանյանին, Մելիքյանին, Սուլթանյանին, Պոպովյանին և օրիշներին: Նամակներում նա շոշափել է ազգային-լուսավորական հարցեր, տվել բազմապիսի խորհուրդներ ժողովուրդը խավարի ճիրաններից պոկելու և նոր քաղաքակրթությանը մոտեցնելու համար: Այդ բազմաթիվ նամակներից մեզ հասել է Պոպովյանին ուղղած մի նամակ, 1847 թ. նոյեմբերի 29-ի թվագրությամբ:

Վաճառականը գրում է Նաղարյանին, որ նորընտիր առաջնորդը ժողովրդի առջև արտասանած իր ճառում հայտարարել է, թե եկեղեցուն

¹³ Աշոտ Հովհաննիսյան, Նաղարյանը և նրա ժամանակը, հատ. 2, էջ 238:

ծառայելը ժողովրդի զինավոր պարտականությունն է, բանի որ գրանույժ են պաշտանավորված տատծո կողմից տրվելիք հաջողությունները: Նա-
դարյանը առաջնորդի աչք խոսքերը համարում է «գատարկ բառեր»: «... աշխարհի սեռավեղար խաբերա, անուսումն մարդկերանց հավատար
արժան չէր ունենալ: Եվ զարմանք բան է, որ աշխարհիսիրը համար-
ձակվում են պահանջել, որ ազգը դոցա ախանջ դնե. դոցա ախանջ դնելով
չէ՞, որ ազգը էս վերջին շունչին է հասել»¹⁴: Հաջորդ տողերում Նազար-
յանն ավելի որոշակի է ձևակերպում իր միտքը. «... և ասում եմ, և կա-
սեմ միշտ, ինչքան որ բերանումս շունչ կա՞, թե՞ հասցե ազգի ճրագը մեր
մարմնապաշտ և խավարասեր և անուսումն հոգևորներից ծագելու չէ
խսկի. և թե հույս մի կա՞ աշխարհականներից կա՞, աշտնի բան է՞ լու-
սավորյալ աշխարհականներից»:

Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում պահվող վավերա-
գրերից հրեում է, որ Աստրախանի վաճառականները համակրանքով են
վերաբերվել Նազարյանի լուսավորական քարոզչությանը և ցանկացել են
իրականացնել նրա առաջարկներն: Աստրախանում: Այդ նկատառումով
էլ վաճառական Ջանում Ստեփանյանը մի նամակ է գրում կաթողիկոսին,
խնդրում նիժնի-նովգորդի հայ եկեղեցու վերանորոգման համար իր
աված գումարները հատկացնել Աստրախանում դպրոց բացելու գործին
և դպրոցի տեսուչ նշանակել Կազանի համալսարանի դասախոս Ստեփան
Նազարյանին¹⁵: Ջանում Ստեփանյանի ցանկությունը, իհարկե, չի իրա-
կանանում, և Նազարյանն էլ Պոլսովյանին ուղղած նույն նամակում գրում
է, թե դուր է Ստեփանյանը զիմեղ կաթողիկոսին և հույսեր կապել նրա
հետ: «Կրկին անգամ ասեմ՝ լույսը և խավարը միմյանց թշնամի են.
ուրեմն պատճառ չկա, որ լուսավոր մտքերը խավար մտքերին մոտե-
նան»¹⁶:

Նազարյանը ծանոթ էր և՛ Սերովբե, և՛ Բարսեղ արքեպիսկոպոսներին:
1846-ին նա մի նամակով զիմեղ է Սերովբեին՝ Աստրախանում մանկա-
վարժական ինստիտուտ հիմնելու համար համապատասխան շենք և մի-
ջոցներ տրամադրել իրեն: Սերովբե արքեպիսկոպոսը համաձայնություն
չտված կնքեց իր մահկանացուն:

1848 թ. հունվարի 6-ին Նազարյանը նամակ է գրում Սերովբեի հա-
ջորդ՝ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին: Նշելով ելրոպական ազգերի նվա-

¹⁴ «Նամականի», էջ 111:

¹⁵ Մատենադարան, Կաթող. դիվան, թղթ. 129, վավ. 130:

¹⁶ «Նամականի», էջ 112:

հումանիզմը լուսավորության բնագավառում, նա տրտմությամբ անդրադառնում է մեր ժողովրդի հետամնացությանը: «...այո, անլիզու և անասուն միանգամայն, ուրեմն և անընդունակ իսկ մշակելոյ առ ինքեանս գիտութեանցն անգաստան ըստ որում աշխարհաբար լիզուն մինչև դօրս յայս ոչ յումեք է ի կիրարկեալ և մաքրադարգեալ»¹⁷: Նաղարայանը կամենում է դպրոց բացել, բարձրագույն ուսումնական հաստատություն հիմնել, հայրենասիրական ընկերություն հաստատել, մի խոսքով՝ Աստուախանը դարձնել հայության կրթական օջախներից մեկը: «Կամի՞ք զանմահութիւն Զիզ ժառանգել զանթարշամելի մշտականաչ յիշատակ ի տարեգիրս մարդկութեան ահաւասիկ է ուղիս»,—հանդիսավոր հայտարարում է նաղարայանը: Եթե Սերովբեն ձգձգեց, ապա Բարսեղ արքեպիսկոպոսը լրիվ անտեսեց նաղարայանի խնդրանքը:

1843 թ. դեկտեմբերի 8-ի նամակում նաղարայանը գրում է Ներսեսին. «Հսկայն եվրոպայ ցալօք և հեծութեամբ» մշակել է և արգասավորել արվեստի ու գիտությունների անգաստանը և այսօր հրավեր է կարդում մեզ յուրացնելու յուր հոգեւոր նվաճումները: Հայոց ազգը պետք է արագ ընդունի այդ հրավերը և առաջ գնա դարի պահանջների ոգով, ապա թի ոչ՝ «կլցել զմեզ անյագ ծերունին Կրոնոս իբրև անպիտանացեալ որդիս ժամանակի»¹⁸: Նախ պետք է բացել հայերի «մտքի աչքը», ճանաչելու մեր պատմական անցյալը, գրում է նա հայոց կաթողիկոսին, և ապա քաղելով եվրոպական կրթության ընտիր ծաղիկները, փոխադրել «հայկազւան ժողովրդի» հայրենիքը՝ Արարատյան դաշտը, բացել մի «վերին դպրոց» (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ն.), հավաքել 20-ի չափ «քանքարավոր» պատանիների, պատրաստել նրանցից գիտնականներ, որոնք կերկասիրեն դպրոցական մատյաններ՝ հայ պատանիներին հիմնավոր տեղեկություններ տալու եվրոպական գիտությունների մասին:

Հետեւելով եվրոպական դպրոցների ուսումնական ծրագրերին, հայկական դպրոցներում նա նախատեսում է հայերեն լեզու, պատմություն, հայոց հին և նոր դպրություն, աշխարհագրություն, ընդհանուր չափաբանություն, բնաբանություն, քրիստոնեական վարդապետություն: Օտար լեզուներից նա ընտրում է լատիներենը և հունարենը, իսկ նորերից՝ ռուսերենը, գերմաներենը և անգլերենը: Հայերեն լեզուն «...կալ և մնալ միայնակ միջոց լուսավորության»—հայտարարում է նաղարայանը:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 114:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 81:

«Սովաւ հնարատրեսցին հայկազունք ի մայրենի լեզու իւրեանց մտածել, խոկալ և խոսիլ զուսումնական իրաց»¹⁹:

Իսկ ինչպե՞ս պետք է ազգային այդ գպրոցն ասպահովեր իր նյութական հիմքերը: Նազարյանն առաջարկում է համաժողովրդական հանգանակություն: Չորս միլիոն հայից գոնե երկուսը, գրում է նա, կարող են մասնակցել այդ հանդանակությանը, բնդհանուր դրամարկդը մոծելով մեկական ուրբի, իսկ ունեւորներն՝ ավելի: Այդ դումարով՝ նազարյանը միանգամայն հնարավոր է համարում ոչ միայն գպրոցաշինարարության գործի կազմակերպումը, այլև «արժանավոր եղանակաւ թոշակավորելով զի նմին աշխատավորս յասպարեզի գիտութեանց և պալլ սպասավորս և պաշտոնեայս՝ որոց նոյն կարօտեսցի,—գրում է նա նույն տեղում,—այո հնարավոր էր յանցանել ժամանակաց և ի բաղմասպատկիլ տոկոսեաց զլսոյն դրամոյ, նաև առաքել ի Գերմանիա՝ դորս յառաջագեմ և յաջողակ գտանեցին յուսմունս, առ ի կատարեկացործիլ առ ոսոս գիտնական վարդապետաց Եւրոպիոյ ի հռչակավոր յայն համալսարանս, որպիսի են Բերլինոյ-Պրուսիոյ, Լեյպցիխոյ-Մաքսսնեայ, Գետինդենայ-Հաննովրիոյ և այլն»:

Ներսեսի պատասխանը մեզ չի հասել, բայց նազարյանի 1844 թ. մարտի 10-ի նամակից պարզվում է հայոց կաթողիկոսի վերաբերմունքն իր նախկին սանի նկատմամբ: «Վեհամեծար նամակ Ձեր է զի նմանեալ ահեղաձայն ճայթմանց թղպային ամպոց, զկաշժակունս հրոյ արտաքս ցօլացոյցանողաց իբր ի պատուհասակոծ առնել պանձն պարտաւոր, և է զի մեղմատարաւ անձրեոյ բաղցր ի սնունդ բուսականաց յերկիր տեղացելոյ, արդարեւ շնաշխարհիկ իմն զուգախառնութիւն երկոցունց ներհական տեսարանց հատու յանդիմանութեանց ասեմ և ճշմարիտ հայկական սիրոյ ինձ առաջի պատկերացոյցանէլ»²⁰: Ներսեսը հանդիմանել է նրան բնությունից սահմանված աստվածային կարգը խախտելու մեջ, որ «համարձակվել է եւրոպական օրինակներով» նորամուծություններ առաջարկել: «Վեհապատիւ Հայրութիւն Ձեր,—գրում է նազարյանը նույն տեղում,—հաւան չգտեալ բնդ ջատագովութիւն իմ՝ որ ի շնորհս Եւրոպայ ազգացն ուսումնականութեան, և իմոյս քաջալերական հրաւիրանաց առ հասարակ ի նոցայն թեակոխելի ի շաւիղս գիտութեան և ճարտարութեան, զեղեցիկս իմաստասիրէ՝ թէ այս՝ հռչակեալ նոցա յիմանալեացն հանդիսի գերազանցեալ քան զչափ գերազույն իմաստութեան պարզեատուին Եւրոպեան շնորհացն»:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 82:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 87:

Մեզ հասել է 1847 թ. Ներսեսին գրած Աբովյանի մի նամակի սևագիրը, որտեղ նա նույնպես դառնորեն բնագրատում է հայոց կաթողիկոսի վարած քաղաքականությունը: «...**ո՞ր նորոգություն, ո՞ր առաքինադործություն ջերմացուցե՞լ այժմ զսիրտ մեր հովացեալ. գովազելո՞ւն, թե չբռնե՞լն ուսումնարանաց. հոյակապ դո՞ւն թե գեղջկական դպրոցն սուրբ Աթոռոյն...**»²¹:

Աբովյանը ներկայացնում է այն իրականությունը, որն իր կարծիքով խնդրված էր հին կրոնական դոգմաների և ավանդական հետամնաց բարքերով ամրապնդված կուրություն և խավարամտության հետ «Զի՞նչ, բարեբախտություն ներկայիս և ապագային,—գրում է նա,—մինչ ի բառնալ քաղաքական անրոյ, այժմ անուր խառնաբարոյութեան, ապականութեան բարուց ժողովրդեան, խաբեութեան յառ և ի տուրս, սպառումն սիրոյ առ կրօնս և առ ընկերս...»²²: Թշվառությունն ու անտերությունը հաղարավոր տարիներով տիրում էր մեզ, շարունակում է Աբովյանը, և այժմ, երբ դրանք համարում ենք վերացած, իրականում գոյություն ունեն նոր ձևեր, որոնք արգելակում են եվրոպական լուսավորություն մոտաբը հայկական կրթական կյանք: Նորատիպ այն դպրոցները, որոնք կոչված էին լայն դոնեի բացելու եվրոպական կրթության առջև, փաստորեն դիջում են իրենց զիրքերը կղերական և աղղային պահպանողական բարոյախոսական սկզբունքներին:

«Անուրանալի է դրական այն դերը, որ կատարեց Նազարյանը ուսահայ լուսավորչության արշալույսին,—գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,—Աբովյանի հետ գրեթե միաժամանակ և Աբովյանից անկախ՝ առաջիններից մեկն էր նա, որ ձևակերպեց ուսահայ լուսավորչության կարևոր մի շարք խնդիրներ՝ ուսահայ կյանքի եվրոպականացման պահանջը՝ ուսահայ գրականության աշխարհականացումը, նոր դրական լեզվի ձևավորման խնդիրը, ուսահայ ժողովրդական մասսաների լուսավորության հարցերը»²³:

Ներսեսը, որ իր կաթողիկոսության տարիներին մի կոնդակով անգամ չխրախուսեց Թադիաղյանի հայրենանվեր դործունեությունը հեռավոր պաղթօջախում, մերժեց Աբովյանին, շարձազանքեց նաև հայրենիք վերադառնալու և Աբովյանի հետ գործելու Նազարյանի բաղմամբով դիմումներին: Ներսեսը համամիտ չէր իր վաղեմի որդեգիրներին տեսա-

²¹ Խաչատուր Աբովյան, ԵԼԺ, հատ. 10, էջ 296:

²² Նույն տեղում, էջ 295—296:

²³ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 210:

կետներին՝ հայոց ճակատագրի լուծման հարցում։ Նրա դժգոհությունը ծալք էր առնում այն համոզումից, որ կղերական դոգմաների քննադատությամբ արմատախիլ են արվում հայ եկեղեցու հիմքերը և եվրոպական նորածե կրթությամբ սերմանում ազատահայաց զաղափարներ, որոնց դեմ բազմաթիվ արգելափակեր էին դրված Ռուսաստանում կրորորդ քաժանմունքի կողմից։

Ներսես Աշտարակեցին ևս չբավարարվեց միայն դժգոհությամբ։ Նա իր շուրջը համախմբեց այդ նորամուծ զաղափարների թշնամիներին՝ կտրուկ միջոցներ ձեռնարկելու համար։ 1847 թ. փետրվարին Նաղարչանք Կաղանից հաղորդակից է դարձնում Ն. Շահխաթունյանին իր ունեցած տաղնապներին։ Թեպետ շատախոսում են Մեսսիայի գալստյան մասին, գրում է նա՝ ակնարկելով Ներսեսին, բայց ինքը չի տեսնում այն. «...գուցե յարիցէ մեզ այլ ոմն մեսսիաս բժշկիչ և բուժիչ հնաքեալ վիրաց անբաղդ ազգի իւրոյ»²⁴։ Բայց այդ ևս անհուսալի էր թվում նրան, քանի որ չկան «գիտուն սերմնացաններ», որոնք ցանկացած «սպառններ» հասունացնեն։ Ուրեմն ի՞նչ է մնում մեզ, վշտացած գրում է Նաղարչանք, կուզենալ «վիթխարի հսկային, քանի որ արժան շէնք սեփական կյանք ունենալու»։

1849 թ. հոկտեմբերի 15-ին Մ. Սալլանթյանը Ներսեսին ուղղած նամակում մեղադրում է այն հայերին, որոնք խախտում են հայ եկեղեցու հիմքերը, դառնում լութերական, այլև նշում է անուններ՝ Աբովյան, Նաղարչան։ Իկ. Նրիցյանը 1896 թ. «Արձագանք» թերթում տպագրում է Նաղարչանի 1840-ական թվականներին Ներսես Աշտարակեցուն գրած նամակները և ծանոթության մեջ նշում, որ Ներսեսի վրա իր ժամանակին տհաճ տպավորություն է թողել Նաղարչանի «անապարձ ինքնադուլությունը», «անվայել կծու լեզուն», որ Նաղարչանի մասին Ներսեսը ստանալիս է եղել աննպաստ տեղեկություններ։ Իբրև օրինակ Նրիցյանը բերում է Ներսես Աշտարակեցուն գրած Մ. էմինի հետևյալ տողերը. «Չեղէ ևս պատասխանատու երիտասարդին տառապելոյ, որ թէև ազգասէր բարոյէ դանձն ի լուր աշխարհի ի խօսս փրացեալս և առ մեծահանձար արս կրեկիս, որսլիսիք են կութերոս, Հոսս և այլք, ունի զանձն սակայն անդուսոյ բերան նորա ամբաստան լինի զնմանէ և յակամայ կամս գոր ի սրաի նորա է, ակն յանդիման ցուցանէ որոց տեսանել կամին և հասու լինել...»²⁵։ «Լութերոս», «Հոսս» և այլ սխալներ տալով Նաղարչանին, աղպային պահպանողականները կղերական մտայնություն

²⁴ «Նամականի», էջ 107։

²⁵ «Արձագանք», 1896, № 112, էջ 2։

ներկայացուցիչների հետ աշխատում էին քաղաքական անբարեհույսների շարքը դասել այն լուսավորիչներին, ովքեր բնդլայնում էին հայ հոգևոր ղարդացման շրջանակները և Եվրոպայից բերում կյանքի վերափոխման արմատական զաղափարներ:

Նաղարչանը, որը Կազան եկավ, ինչպես նշեցինք, հույս ուներ համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնը դարձնել հայագիտական օջախ: Բայց արևելագիտության ֆակուլտետի ղործունեության սահմանափակումները մեկ անգամից օգը ցնդեցրին նաղարչանական բոլոր ծրագրերը: Երիտասարդ հայ դասախոսը մնաց ողբերգական կացության մեջ: Նա նորից փորձեց վերադառնալ հայրենիք, դիմեց Կովկասյան կառավարչությանը, Վորոնցովին, Ներսես Աշտարակեցուն, բայց նրա ջանքերը դուր անցան:

Ինչպես տեսնում ենք, նույն կացության մեջ էր և Աբովյանը: Երկու «ազատահայաց» գորպատականներ, մեկը բուն հայրենիքում, մյուսը հեռավոր Կազանում, երազում էին միացյալ ուժերով իրականացնել աղղային-լուսավորության իրենց ծրագրերը: Նաղարչանի նամակները հագեցած են կյանքի հետ կապվելու, իր ժողովրդին մոտիկից շփվելու, նրա ձգտումների հաղորդակիցը և լուսավորության ռահվիրան դառնալու քերմ ցանկությամբ: Հայկական խիստ հետամնաց իրականությունը, հայ հասարակական ուժերի թույլ զարգացումը և իշխող խավերի գործադրած ձնշումները ստիպում են Նաղարչանին իր զաղափարներն ու ծրագրերը բացահայտել ռուսերեն աշխատությունների մեջ:

* * *

1843 թ. վերջերին Նաղարչանը համալսարանի «Գիտություն սիրողների ընկերության» նիստերից մեկում հանդես է գալիս «Թուրքիկ ակնարկ հայ գրականության պատմության սկզբնավորումից մինչև 13-րդ դարը» ղեկուցումով: Այդ ղեկուցումը հաջորդ տարին նույն վերնագրով տպագրվում է «Ученые записки» ամսագրի № 1-ում: 1846-ին նույն ամսագրի էջերում Նաղարչանը հանդես է գալիս «Տեսական հայացք Հայկական նոր գրականության. 14-րդ դարից մինչև մեր օրերը» ուսումնասիրությամբ: Այդ աշխատությունները հրատարակվում են նաև առանձին գրքերով: 1846-ին Նաղարչանն իբրև մագիստրոսական դիսերտացիա ներկայացնում է երկրորդ աշխատությունը և հաջողությամբ պաշտ-

պանում՝ ստանալով մագիստրոսի աստիճան հայ-պարսկական գրական-նությունիցան գծով²⁶։

Նազարյանից առաջ իտալերեն հայ մատենագրության պատմության ընդհանուր ակնարկ է տպագրել մխիթարյան վարդապետ Սուրբաս Սոմալյանը՝ «Շրջան Հայաստանի գրականության պատմության» (Վենետիկ, 1829)։ Երկրորդ գիրքը լույս է տեսնում կայսցիզմում 1836-ին՝ դերմանացի հայագետ Նեյմանի հեղինակությամբ «Փորձ հայ գրականության պատմության, մխիթարյանների աշխատությունների հիման վրա ազատ վերամշակությամբ» վերնագրով։ Նազարյանը օգտագործել է Նեյմանի վերցրած փաստական նյութը և մեջբերումների արել նրանից։

Ն. Մառը Նազարյանի առաջին գրքի մասին գրում է, որ այդտեղ «նկատվում է ձգտում հայ գրականության շարագրանքը դնել ոչ աշխրան իր ժամանակի գիտական պահանջների մակարդակին, որքան արտահայտել ժամանակի ռուսահայ մտավոր շարժման հետ բարձրացող պահանջները»²⁷։ Նազարյանն, իսկապես, նպատակ չի ունեցել ներկայացնել գիտականորեն մշակված հայոց գրականության պատմություն։ Հետևելով իր ժամանակի ռուս գրաքննադատության ոճին, նա թուղցիկ ակնարկով ուրվագծում է հայ մատենագրության անցած ուղին։

Նազարյանը, ինչպես նշել է նաև Մառը, առաջինը ուշագրություն դարձրեց հայ հին բանահյուսության վրա, որի առանձին բեկորները մեղ են հասել Մ. Խորենացու միջոցով։ Նա գրում է, որ հայ հին գրականությունը, ինչպես և մյուս գրականությունները սկսվում են հնագույն հերոսական սիրանքները ներկայացնող երգերով։ «Ժամանակը և մեր նախնիների անփթությունը ժողովրդական բանավոր երգերի, ավանդությունների հավաքման գործում զրկել են մեզ մեր ամբողջական հերոսապատմից»²⁸։ Քրիստոնեությունը, ասում է նա, պետական կրոն դառնալով՝ սեփական գոգմաները հաստատելու համար ոչնչացրեց հեթանոսական ազգային բանավոր և գրավոր մշակույթի մի ամբողջ զանձարան։

Անգրագառնալով V դարի իրադարձություններին, Նազարյանը նշում է դրերի պո.տի պատմական նշանակությունը մեր ժողովրդի ազգային ինքնության հաստատման և հոգևոր հեղաշրջման համար։ Ընդգծելով հիլենական ազդեցությունը լեզվի վրա, նա ցույց է տալիս, որ մեր լե-

²⁶ Տե՛ս ծանոթագրությունը։

²⁷ С. Г. Арешян, Армянская печать и царская цензура, стр. 136.

²⁸ Ст. Назарянц, Беглый взгляд на историю Гайканской литературы, до конца 13 столетия..., Казань, 1844, стр. 8.

դուռն ոչ միայն պահպանեց իր ինքնությունը, այլև կարողացավ բեղմնավոր կերպով խորացնել սեփական ձևերը, որը և նրան տվեց «անօրինակ հարստություն»: Ինչպես այս ուսումնասիրության մեջ, այնպես էլ հետագայում Նավարյանը հետևելով մինչև XIX դ. կվրոպական լեզվաբանության մեջ տեղ գտած այն կարծիքին, թե ժամանակակից լեզուները հին լեզուների «աղձառված» ձևերն են՝ գտնում է, որ հայոց լեզուն ևս ժամանակի բնթացքում սկսում է «խանդավիլ» կամ «ավիրվել»: Ժողովրդական բարբառների առաջացումը նա կապում է գրաբարի «խանդարման» կամ «ավերման» հետ: Ժամանակակից բարբառներից նրա կարծիքով միայն արարատյան բարբառն է, որ համեմատաբար հարազատ է մնացել իր սկզբնաձևին՝ գրաբարին:

Նազարյանի երկրորդ աշխատությունը սկսվում է XIV—XVIII դդ. հայ մատենագրությանը վերաբերող մի ընդհանուր ակնարկով: Այդ ժամանակներում, ինչպես նկատում է նա, մեր քաղաքակրթությունը սկսեց նվազել: XVII դարում «ազգի մի քանի ընտրյալներ» ճգնում են վերականգնել կործանված գրականությունը: Այնուհետև նա նկարագրում է Մխիթար Սեբաստացու ղործունեությունը, որը իբրև «անխորտակիկ պատվար» կանգնեց «ղրական խանդարման սաստիկ հեղեղումների գեմ»²⁹:

Նավարյանը ճիշտ էր գնահատում Մխիթար Սեբաստացու և Մխիթարյանների ղործունեության պատմական նշանակությունը հայ ազգային մշակույթի վարդապետ մեջ: Ծիշտ էր նաև Մ. Աբեղյանը, որը Մխիթարից առաջ հանդես եկած «սակավաթիվ լավագույն մարդկանց» ղործունեության մեջ տեսնում էր հին կյանքի վերածնության և միաժամանակ եվրոպական լուսավորությունից օգտվելու ձգտումը, որը և «մեր գրականության համար,—ինչպես գրում է նա,—նույն դերը պիտի ունենար, ինչ որ հին բյուզանդականը մեր հին գրականության համար»³⁰: «Աերանորոգության դարերի մշակույթը,—ինչպես նկատում է Ս. Սարինյանը,—կառուցեց, վավերացրեց մի աշխարհայացք, մի ուրույն պատմափիլիսոփայություն, որի բովանդակությունը կարելի է սպառել «հայկական գաղափարաբանություն» ընդհանուր հասկացությամբ³¹: Կրոն, հայրենիք, լեզու նշանաբանով հանդես եկած մեր վերանորոգիչները պարփակվելով ազգային իդեալների շրջանակներում, անշուշտ, պետք է սրբազործին

²⁹ Ст. Назарянц, Обозрение истории Гайканской письменности в новейшие времена, Казань, 1846, стр. 74.

³⁰ Մանուկ Աբեղյան, Երկեր, հատ. Դ, 1970, էջ 546:

³¹ Ս. Սարինյան, Հայկական ուսման տիպ, Երևան, 1966, էջ 88:

միայն . անցյալի փառքը: Այն ժողովուրդը, որը հագիլ սկսել է ազատ շնչել, այն ժողովուրդը, որի պատմական հիշողությունը և հոգևոր բարության մտայնությունը, բացի կրոնից և ֆիզիկական ինքնությունից, դառնում էր ասիական դեմոկրատի լծի տակ՝ խլացված ու թշվառ, այդ ժողովրդի համար իրավունք չունենր ենթադրելու հանկարծակի ծաղկման հնարավորություն³²։ Չկան թուրքներ, գրում է Նազարյանը, ինչպես նյութական, այնպես էլ հոգևոր կյանքում: Ամեն ինչ ենթակա է աստիճանական դարգացման: Ամեն մի նոր դարգացում պահանջում է ժամանակ, երջանիկ հանդամանքներ՝ կենարար շունչ առնելու համար: Այդ կենարար շունչը Նազարյանը տեսնում է Հայաստանը մոստաստանի միանալու կարևոր փաստի մեջ:

XIX դարի առաջին տասնամյակների հայ լուսավորական շարժման մասին խոսելիս Նազարյանը հիշատակում է Զմյուռնիայի, Կ. Պոլսի, հնդկահայերի կրթական օջախները, «Սյունյաց» բնկերության մասին, հիշում Թաղիադյանին, նշում Զմյուռնիայի ու Մեսրոպյան վարժարանի անօրեն Անդրեաս Փափազյանի մանկավարժական գործունեությունը, միաժամանակ նկատում, որ նրա ուսումնարանը դեռևս թույլ է կապված կյանքի հետ:

Բարձր գնահատելով կաթոլիկ հայրերի գիտական գործունեությունը, Նազարյանը հայտարարում է, որ այսօր, այնուհանդերձ, նրանք չեն կարող նոր կյանք ներշնչել «ժամանակակից հայ ժողովրդի մարմնին», բանի որ հին ձևը, որ այլևս չի համապատասխանում նոր ծագած կեցությունը, որ խորթ լինելով ժողովրդի կյանքին և հասարակաց գործունեությանը, կոչվում է իր նշանակությունը, չի կարող կրթական գործիք դառնալ ներկայի պալանների համար:

Պահպանել դրաբարը, Նազարյանի կարծիքով, նշանակում է «կուրսսյան մատնել» հայ ժողովուրդը, որովհետև նա հնամաշ, արդեն «մեռած ձևերի մեջ» ընդունակություն չունի այլևս հետևելու եվրոպական քաղաքակրթությանը: Սրանով Նազարյանը հակադրվում էր ոչ միայն Մխիթարյաններին, այլև հայ կղերապահաշահողական աշխարհիկ մտայնությանը, ինչպես նաև ուսական պաշտոնական ուղեգծին, որի արտահայտություններից մեկն էր ակադեմիկոս Բրոսսևի տված բացասական կարծիքը Արուստանի և Նազարյանի աշխարհաբար գրքերին:

Նազարյանի քննադատական խոսքն իր մեջ կրում էր հասարակական հետադեմ խավիրում ավանդաբար ամրապնդված դոգմա-

³² См. Назарянц. Обзорение и тории Гайканской письменности в новейшие времена, стр. 119--120.

ներն արմատախիլ անհետ պատմական առաքելությունը: «Մինչև որ ազգը չի հասել իր մտավոր չափահասության,—գրում է նա,— մինչև որ նրա մեջ չեն դարձնել ինքնաճանաչություն, ինքնագիտակցություն և այն միտքը, թե նա անկողնուպտելի իրավունք ունի իր սևիական լեզուն սրբագործելու, մինչև այդ ժողովրդական կրթության ղեկը պիտի վարեն եկեղեցու պաշտոնյաները»³³ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ն.): Ժողովուրդը, հայտարարում է նա, իսկապես շատ քիչ մասնակցություն է ունեցել և ունի իր գրականության ճակատագրի մեջ: Ուրեմն, պետք է հասկանալ, որ «...մինչև այժմյան սերունդը իր մեջ չկրի այն գիտակցությունը, թե ի՞նչ է եղել անցյալը, և ինչ է բերում ներկան մրտավոր անդաստանի համար, այն չի կարող համարել իրեն սևիականը: Դատապարտել հայերին, նշանակում է չիմանալ ժամանակակից կրթության մարդկության պատմության զարգացումը և պահանջել նրանից այն, ինչի նշանները չկային աշխարհի ժողովրդական կրթության տարե-դրության մեջ»³⁴: Այստեղ նազարյանը ակնարկում էր պահպանողական այն խավերին, որոնք թե՛ հայ, թե՛ ռուս միջավայրում անտեսում էին հայ ժողովրդի ազգային-հասարակական զարգացման հնարավորությունները:

Ունենալով լայն հայացք ժողովրդական լուսավորության և հոգևոր կյանքի զարգացման հարցերի լուծման հնարավորությունների նկատմամբ, նազարյանն այդ օրերին բավական հստակ պատկերացնում էր ռուսական դրական շարժման առաջադիմական միտումները և այն պահանջները, որոնք դրվում էին ռուս գրականության առջև: «Բայց ինչպե՞ս ծնվի ազգային գրականություն մեզ մոտ,—գրում է նա,— որ գոյություն չունի դեռ բնդհանուր միասնական լեզու, որ չկան հանրամատչելի խոսքեր՝ դադափարներ և զգացմունքներ արտահայտելու համար: Դժվար է պատկերացնել զարգացում ժողովրդի մեջ, որի բանաստեղծը և խոստասերը հարկադրված են իրենց հոգու պատկերները մտքի շրջանակներից ձևին անցնելու միջոցին՝ սովորական կենդանի լեզվից մեռած լեզվին փոխադրելու»³⁵: Երբ հրապարակի վրա կլինի նոր գրական լեզուն, ապա, նազարյանի կարծիքով, գրականությունը հնարավորություն կըստանա ղեկավարելու պատկերների միջոցով արտահայտելու հասարակությանը հուզող հարցերը: Ուրեմն «լեզուն և գրականությունը իս-

³³ Նույն տեղում, էջ 149:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 147:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 151—152:

կույն ծնունդ կառնեն, երբ հայ զրադեաները կսկսեն գրել կենդանի ներկայի համար»³⁶։

Ռուսական հասարակական այն միջավայրը, որի մեջ իր ժողովրդի հոգևոր զարգացման ուղիներն էր որոնում Նաղարչյանը, դարասկզբին արդեն լուծել էր ազգային գրականության ձևի և բովանդակության հարցերը։ Արդեն պատմություն էր դարձել Ա. Շիշկովի 1803 թ. տպագրած «Рассуждение о старом и новом слоге российского языка» գրքի հրատարակությամբ սկիզբ առած պայքարը ընդդեմ ռուս եկեղեցական լեզվի։ Ռեակցիայի դեմ ծավալված կարամզինյան գրական շարժումն ավարտվում է պուշկինյան լեզվի և գրական ոճի հաղթանակով։ 1830-ական թթ. արդեն հրապարակ եկած ռուս ականավոր գեմոկրատ-քննադատ Բելինսկին հիմնավորում էր ազգային գրականության նոր բովանդակության հիմնական հատկանիշները, որոնք պետք է ամբողջանային դոգույան նորաստեղծ գործերում։

Իսկ ի՞նչ կար հայ գրական անդաստանում։ Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին»՝ գրված աշխարհաբար և ազգային նոր բովանդակությամբ, գրված էր գրվանի տակ։ Պաշտոնական լեզուն դրաբարն էր, որով թարգմանվում էին կրոնալուսավորչական և կրոնաբարոյախոսական բովանդակությամբ գրքեր։ «Մենք,—գրում էր Նաղարչյանը նույն աշխատության մեջ,—կրկնում ենք, որ հին հայոց լեզուն իր խիստ գիտական և գեղարվեստական կառուցվածքով չի կարող ծառայել ժամանակակից հայերին իբրև կրթական միջոց։ Եթե հայերը, որոնք հետ են մնացել իրենց հայրերի լուսավորությունից, չեն ուզում զրկվել իրենց հոգևոր ինքնությունից, ապա պետք է գրականորեն մշակեն իրենց ժողովրդական լեզուն, ընդունելով հիմք Արարատյան բարբառը, իբրև ավելի մաքուրը մյուսների մեջ, փոխառնելով ազնիվ տարրերը մնացածից, որոնք գոյություն ունեն Հայաստանի տարբեր մասերում»³⁷։

Այն ժամանակ, երբ Աբովյանը ճանապարհներ էր որոնում դուրս գալու ռեակցիայի կապանքներից, Նաղարչյանին հաջողվում է հրապարակել ազգային-լուսավորական այն մեծ ծրագիրը, որը խարսխված էր գրական նոր լեզվի, ազգային գրականության ստեղծման և զարգացման միանգամայն նոր պահանջների վրա։

Նաղարչյանը կոչ էր անում հետևել և՛լրոպական քաղաքակրթված ազգերի օրինակին, որոնց մոտ մարդկային մտքի հաջողությունները լու-

³⁶ Նույն տեղում, էջ 155։

³⁷ Նույն տեղում, էջ 152։

սավորութիւնն ձառագայթներով հասնում են «մինչև երկրագործի խորհի-
թը», բարձրացնում նրա գիտակցութիւնը կրթութեան և դարդացման
համար: Անհրաժեշտ էր ստեղծել նոր տիպի դպրոցներ, կազմել բնկերու-
թիւններ, հրատարակել պարբերականներ՝ լուսավորութեան և գիտու-
թեան նվաճումները հայերի մեջ տարածելու համար, դրում է հայ լու-
սավորիչը: Պետք է հետեւել մարդկութեան առաջադիմութեանը, վերածնն-
վել և անդադար կատարելագործվել, «ասպ թի ոչ իբրև հակասութիւն
ժամանակի ոգուն, իբրև մի բան, որ տեղ չունի կյանքի մեջ, վաղ թի ուշ
պիտի դառնա «շատակեր կրոնոսի անբարբառ զոհ»»: Անհրաժեշտ է
ականջ դնել «խորհրդավոր կերպով աղաղակող ժամանակի ձայնին».
«...կամ զեպի առաջ դարի հետ, կամ քարացում և հոգևոր բարոյական
մահ»:

Լեոն իր մենագրութեան մեջ հատուկ տեղ է տալիս Նազարյանի
«Գրականութեան պատմութեան» II մասին: Սեջ բերելով մի քանի հատ-
վածներ, նա գրում է. «Այստեղ մենք մի շոր ու ցամաք գիտական հե-
տադոտութիւն չենք գտնում, այլ հրապարակախոսի լայն վառվռուն
սիրտ, որ դուրս է գալիս նյութի նեղ սահմաններից, քարոզում է իբրև
նոր ժամանակի մարդարև: Այստեղ Նազարյանցը մեր առաջին գրական
քննադատն է, որին ղեկավարում են հասարակական որոշ իդեալներ»: Մի-
անգամայն ճիշտ բնորոշելով այդ աշխատութեան գաղափարական մի-
տումները, Լեոն նույնքան իրավացի նշում է, որ այն լոկ մի հետազո-
տութիւն չէր և ոչ միայն դիսերտացիա, այլ դրոշակ, ծրագիր, հրա-
պարակախոսութիւն. «...այստեղ է, — ավելացնում է նա, — ամփոփված
«Հյուսիսամերիկայի» ոգին, այստեղ ենք տեսնում այն սաղմերը, որոնցից
կազմվեցան Նազարյանցի հրատարակած հայերին գրքերը... այստեղ մեր
առջևն է ասպդա հայ հրապարակախոսը իր վերանորոգչական և առա-
ջադիմական դործունեութեան սկզբունքներով»³⁸:

Կապված լինելով ռուսական մտավոր շարժման հետ, Նազարյանը
40-ական թվականների հայ կղերաֆեոդալական մտայնութեան միտում-
ները քննում էր այդ շարժման առաջավոր դիրքերից: Նույն դիրքերից
նա գիտում է նաև ցարական ռեակցիայի տարբեր դրսևորումները տար-
բեր ժողովուրդների, նրանց թվում և հայերի նկատմամբ: 1841 թ. Աստ-
րախանում լույս է տեսնում «Նոթեր Աստրախանի մասին» գրքույկը:
Հեղինակ Ռիբոշկինը ընդհանուր ակնարկով ներկայացնում է ռուսական
քաղաքի աճը և նրա կյանքում տեղի ունեցած փոփոխութիւնները, միա-

³⁸ Լեո, Ստեփանոս Նազարյանց, մասն 1, էջ 147:

ժամանակ անդրադառնում է հայերին, որոնք թե՛ իրենց թվով և թե՛ գործունեությամբ աչքի էին ընկնում քաղաքում: Հեղինակի տպավորությունը հայերից խիստ բացասական է, նա կրկնում է ուսական շինությունների հորինած այն կարծիքը, թե հայերն ի բնի փառասեր են, անգրասեր, բացի առետրից այլ գործերի մեջ անկարող մի ժողովուրդ³⁹:

Հետագայում նույնպիսի մի կարծիք է հայտնում «Կովկասի» էջերում աշգլխի շինովնիկներից մեկը՝ Սլիվիցկին: Նա ևս գտնում է, որ հայ վաճառականների հետամնացությունը բնածին է և չի կարող օգնել հայության առաջագիմությանը: Նաղարյանը քննադատում է և՛ առաջին, և՛ երկրորդ կարծիքները. նախ ինքը՝ նաղարյանը բազմիցս անդրադարձել է հայ վաճառականության հետամնացությանն ու անգրասիրությանը: Հայոց վաճառականությունը, գրում է նա իր «Յաղագս փորձական յոգեբանութեան ճառ»-ում, ...մեր տեսանկյունից յամեն շարդարացի պարծանաց և նախատինք, քան թե փառք հայկական անուան»⁴⁰:

Կապիտալիզմի առաջընթացին կողմնակից նաղարյանը ձգտում էր բուրժուազիմոկրատական լուսավորությանը բնորոշ հասարակական կենսաձևերի եվրոպականացմանը: Սակայն նա թե՛ Ռիբուշկինի և թե՛ Սլիվիցկու գնահատումների մեջ բացահայտում է ենթակա ժողովուրդներին ազգային բացասական հատկանիշներով ստորադասելու միտումը: Նկատի ունենալով Ռիբուշկինի քննադատությունը, նաղարյանը գրում է, որ անարդարացի է աշգլխի եզրակացություններ անել մի ամբողջ ժողովրդի մասին և խլել նրանից ազնիվ հատկությունները, համարելով նրան պիտանի միայն առետրի մեջ, ինչպես անում է Ռիբուշկինը:

«Ժիշտ է,— գրում է նաղարյանը,— որ ժողովրդական ղանգվածները ամեն տեղ հակված են ավելի նյութական-արտադրական հիմքերին և նրանք քիչ են ձգտում գիտության բարձունքներին...»⁴¹, սակայն ազդի նկարագիրը տալիս պետք է առաջին հերթին հաշվի առնել դարերի հոգևոր նվաճումների մեջ ստեղծված կերտվածքը (որին Բելինսկին անվանում է «սուբստանց»): Ինչպես մյուս ազգերի, այնպես էլ հայերի մասին խոսելիս, նաղարյանի կարծիքով, պետք է «ուշադրության առնել նրա ծաղիկները՝ այն ներկայացուցիչներին, որոնք արտահայտում են ազգի հոգևոր-բարոյական կեցությունը, այլ ո՛չ թե խեղված և կործանարար ազդեցությունները կտրված գեղեցիկ ամբողջից»⁴¹:

³⁹ *Տե՛ս Рубышкин, Заметки об Астрахане, 1841, стр. 53—54.*

⁴⁰ Սու. նաղարյան, *Յաղագս փորձական յոգեբանութեան ճառ*, էջ Իէ:

⁴¹ „Обозрение истории...“, стр. 112.

Նման կարծիքները, գրում է Նազարյանը, բխում են հեղինակի անպիտակցությունից Հայաստանի մյուս հատվածի հայերի կյանքի նկատմամբ: Նա հիշում է Մխիթարյանների բեղմնավոր գործունեությունը, եվրոպական հայագետների ուսումնասիրության հոյակապ արդյունքները և այլն: Ռուսաստանի հայ դադուիները, գրում է նա, կտրված հայրենիքից՝ շունեցան իրենց բնական զարգացումը, իսկ օտարին էլ մնացին անհաղորդ տեղացիների հետամնացության պատճառով: Այժմ նրանք կարող են օգտվել ժամանակի քաղաքակրթության «պտուղներից»: Բայց շունեն միավորող օրգան՝ թերթ, գրականություն, ազգային կրթություն՝ լուսավորությանը հաղորդակից դառնալու համար: Ամեն մի ժողովրդի ինքնաճանաչումը սկսվում է ազգային կրթությունից, շարունակում է նա, բայց տվյալ պայմաններում բոլորին չէ, որ վիճակվում է կրթություն ստանալ: Հասարակ ժողովուրդը, ասում է նա, «ամեն տեղ էլ քիչ է հնարավորություն ստանում բարձրանալու «գիտության գահին»⁴²:

Ինչպես մյուս ժողովուրդները, գրում է Նազարյանը, այնպես էլ հայերը կարող են վեր հանել իրենց հոգևոր զանձերը, զբաղվել հաստատունով ոչ միայն իրենց ինքնության, այլև պատմական զարգացման իրավունքը:

1847 թ. փետրվարի 28-ին Նազարյանը գրում է Հ. Շահխաթունյանին, որ պատրաստվում է ուղարկել նրան իր ձեռագիր աշխատություններից մեկը հոգեբանության առարկայի մասին, «...ուր ի ճառ մտանեմ զկարողութեանց մարդկեղեն հոգույ և զնոցուն գործականութեանց, յաւելեալ ի վերջն և զկանոնս դաստիարակութեան՝ իբրև Հանդես իմն, ուր տեսականք պայծառափայլ ևս յառաջ մատչին ի գործականի անդ»⁴³: Զեռագրին կցած նամակում Նազարյանը հայտնում է, որ այդ ձեռնարկով արձագանքում է եվրոպացիներին և ցանկանում հայերին հաղորդակից դարձնել մարդկային հոգու գործունեության և դաստիարակության կանոններին:

Հոգեբանության առարկան կազմում է Նազարյանի փիլիսոփայական ըմբռնումների կարևոր օղակներից մեկը: Գլխավոր հարցը Մարդն է՝ բնության և իր շրջապատի, ինչպես և հասարակության մեջ խաղացած դերով: Այստեղից էլ բխում են հասարակական-բարոյական դաստիարակության այն հարցերը, որոնք նա առաջադրում է իր ազգային-լուսավորական դադափարների մեջ: Ուրեմն, իբրև եվրոպական տիպի մը-

⁴² Նույն տեղում, էջ 111—112:

⁴³ «Նամականի», էջ 106:

տածող, հայ լուսավորիչը փորձում է հիմնավորել նոր մարդու հասարակական կեցության և գիտակցության հետ կապված այն հարցերը, որոնք պետք է խոր համադրությամբ իրար շաղկապեին դարաշրջան կազմող բոլոր խնդիրները, առաջ մղելով հայ ժողովրդի ազգային կազմավորման գործը:

Եվրոպայում հոգեբանության ձևանարկներ շատ կային: 1839 թ. Լուսավորության մինիստրության ամսագրում հրատարակվում է Բադելի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆր. Ֆիշերի «Փորձական հոգեբանության ներածական» ուսումնասիրությունը: Պաշտոնական այդ օրգանին հետաքրքրում էր հատկապես Ֆիշերի գիտության սվյալներով ընդունված փորձի հարմարեցումը «նախասկիզբ» ոգու անվախճանության գաղափարին: Փիլիսոփայությունը գիտություն է, գրում է հեղինակը, որը կրկնում է աստվածային մտքերը աշխարհի ստեղծագործության, նրա պահպանման և կառավարման մասին: Այդ օրենքները մեր ոգու օրենքներն են, որոնք հոգեբանության առարկայի մեջ պետք է ուսումնասիրվեն և բացահայտվեն փորձի միջոցով:

1840-ին Կիևում հրատարակված պրոֆ. Նովիցկու «Փորձական հոգեբանություն» գիրքը վարդապետում է Ֆիշերի մտքերը: Հեղինակն այստեղ նույնպես առանձին ուշադրություն է դարձնում «հոգու» վերաբերյալ մատերիալիստական տեսության բննադատության վրա: «Յաղագս փորձական չոգեբանության հառ» աշխատության մեջ, գրում է Մ. Մալմանյանը, մարդու հոգեֆիզիկական պրոբլեմը լուծելիս, նազարյանը պաշտպանում է «...գուալիզմի արիստոտելյան հասկացությունը»: «Որպեսզի հոգին կարողանա աշխատել, նա պետք է դիմի մարմնին, օգտվի մարմնականից»⁴⁴: Հոգեկանը անջատելով մարմնից, նազարյանն այնուհանդերձ ընդունում է հոգու և մարմնի փոխազդեցությունը և նյարդային ռեֆլեքսների գործունեության անհրաժեշտությունը ղղայնության և շարժումների համար:

Ճիշտ է նազարյանը, գրում է Մ. Մալմանյանը, որ առանց արտաքին աշխարհի և առանց նրանից ստացած տպավորությունների, հոգեկանը չի կարող գործի դրվել: Հոգեկանը կախված է այն միջավայրից, որտեղից նա ստանում է իր տպավորությունները: Այսպիսով, հոգեկանի և մարմնականի փոխազդեցության հարցերի լուծման նազարյանի իդեալիստական պատկերացումները որոշ մատերիալիստական գունավորում են ստանում:

⁴⁴ «Հոգեբանության գիտական հետազոտությունների լարորատորիա» (գիտական աշխատությունների ժողովածու), Երևան, 1959, էջ 220:

Հատկանշական է, որ հոգեկան կարողությունների դրսևորման մեջ նա կարևոր տեղը տալիս է ուղեղին. «Մեք գիտենք, որ ինքներս կանք և մտածում ենք. մեր ղգացողությունքը ասում է մեզ, թէ մեր մտածողական զօրությունը չէ մեր ձեռքերի կամ ոտների մեջ, այլ դրած է գլխի մեջ: Ուրևմն հաւանական է, թէ հոգու բնակարանը է Ուղեղը. բայց թէ հոգին ի՞նչ բան է և ի՞նչ տեղում է իսկապես, այդ ոչ ով չգիտէ»⁴⁵:

«Յաղագս ախտականին» զլխում նաղարյանը բացատրում է, որ դրսից ստացած տպավորությունները «...որ ախորժ է և է որ անախորժ, կամ՝ զի խօսեցաց ընդ Քանթի (գերմանացի իմաստասիրի ծաղկելոյ յրնթացս ժ՛ր դարու)՝ հաճոյութիւն կամ անհաճոյութիւն. այս կարողութիւն տարբերելի է խնամով յիմացութենէ որ՝ արբանեկելով արտաքին ղգայարանաց՝ ղեկուցանէ մեզ ղորայիսութիւն արտաքին աշխարհի, զորոյ ընդդէմն՝ ծանօթս տայ մեզ ախտականն ղմերոյ անձնական որպիսութիւնէ, ոչ թէ գիտակիցս ղմեզ առնելով, այլ որչափ առ հեշտութիւն կամ առ ցալ պատկանի»⁴⁶: Նաղարյանը կանտին ընկալում է այնպես, թի մարդոց անկախ ինքնին գոյություն ունեցող առարկան բոլոր ղեպքերում ճանաչելի է դառնում հոգեկան երևութիւնների բարդ վերարտադրումների մեջ: «Թէ ղի՛ արդ և ո՛րպէս գոյանան ախտը՝ ղայդ ի հետաւօտել ակարանամբ. անբացատրելի նոյնպէս մնան մեզ փոփոխութիւնքն որ յառաջ գան անտի ի մերումս մարմնի. յաւէտ մերձաւոր պատճառք սոցա բնաւորեալ են ստէպ ի լոյս մատչիլ փորձով. բայց ասել հաւաստեալ ունիմք այսչափ ինչ. իւրաքանչիւր ախտ չէ լոկ ոգեկան ինչ երկվոյթ, այլ կցորդ միշտ մարմնաւոր յեղափոխութեանց»⁴⁷:

Մարդը լինելով ղգացող, մտածող և բանական էակ, ըստ նաղարյանի, արտաքին աշխարհից ստացած տպավորություններին ձև և բովանդակություն է տալիս լեզվի միջոցով: Լեզուն է, որ արտացոլում է մարդու կապը շրջապատի հետ: «Ո՛չ քնար Ամփոռնի շինեաց ղքաղաքս, ոչ կախարդական ինչ դաւաղան բաղխեալ յեղափոխեաց ղանապատս ի շէնս, լե՛ ղու է ապաքէն որ հրաշագործեաց ղայդ ամհնայն, լեզուն՝ ղմեծն ասեմ ի միաբանողս մարդկան»⁴⁸, դրում է նաղարյանը, ընդարձակ հատվածներ բերելով Հերդերի «Գաղափարներ մարդկության պատմության փիլիսոփայության շուրջը» աշխատությունից:

⁴⁵ «Հանգես նոր հայախոսութեան», հատ. I, Մոսկվա, 1857, էջ 304:

⁴⁶ «Յաղագս փորձական յողերանութեան ճառ», էջ 46—47:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 48:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 35:

Ուրեմն, նազարյանը ևս կարծում է, որ մարդը հասարակական միջավայրի ծնունդ է, և որ լեզվի հետագա զարգացումը նրա համար հանգիստանում է անհրաժեշտ գործոն: Հերդերի նման նա ևս մտածում է, որ լեզվի ծագումը կապված է մարդու գաղտնիություն անհիշելի կարողություն հետ: Սակայն ինչպես Հերդերը, նույնպես և նազարյանը չեն լուծում այն հարցը, թե ինչպես մարդը կարող է հասնել պատկերացումները կամայական նշանների հետ զուգակցելու և նրանց հաղորդելու ունակությունը: Այստեղ նրանց մոտ բացակայում է հասարակական կեցությունից բխող մարդու հաղորդակցման կարիքի՝ պիտական այն բացատրությունը, որը հետագայում առաջադրեց մարքսիստական լեզվաբանությունը:

Հոգեբանության առարկայի ուսուցումը դնելով գիտական հիմքերի վրա, նազարյանը մի կողմ է նետում մարդու և բնության կապի մասին տիրապետող կրոնական-սխալաստիկական ըմբռնումները, նպատակ ունենալով զգայական ընկալումների միջոցով բացահայտել հոգեկան աշխարհի և միջավայրի միջև գոյություն ունեցող հակասությունները: «Այժմ պահանք,—գրում է նա,—առ կարողությունս նկատել զոր արտաբույ մերույս անձին է աշխարհ և զորս ի մեզ գոյանան փոփոխությունք»⁴⁹: նազարյանը մարդուն համարում է բնության «հրաշակերտ զարդը»: Բնությունը տվել է նրան ազատության իրավունքը: Բայց հասարակության տիրապետող ուժերի «անբանական» խշխանությունը զրկել է այդ մարդուն ազատորեն օգտվելու իր բնական իրավունքներից:

Մարդը տարբերվում է անասունից իր բանականությամբ: Հենց այդ, գրում է նազարյանը, «...այս ներքին կենդանություն է նոյն ինքն անձնաւորութիւն իմացականութիւն և ազատութիւն, այն՝ չորոյ բռնիլ ի բաց՝ զահալէթ կործանի մարդ ի խոնարհ քան վանասունս»⁵⁰: Իսկ ինչու է մարդը պահպանում իր գոյությունն ու իրավունքը բնության հանդեպ և հասարակության մեջ: «...պահպանութիւն անձնական կենդանութեանս,—գրում է նա նույն տեղում,—է միայն գործ և վաստակ մարդոյ. ուստի արդարանայ ասելն. կեանք մարդոյ է վաստակ իւր. բայց այս վաստակ հնարաւոր լինի միայն՝ մինչև դեռ մարդ հաղորդ է բանի, վասն զի սա է արծարծանողն անձնական կենաց. ի վերանալ բանի ոչ ևս ալլ ընդունակ է մարդ կենացս այսմիկ, ըստ որում անազատ

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 7:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 21:

է. և այս անաղատութիւն յայտարար է կորստեան բանի ի հասարակի և իւրաքանչիւր խանդարման հոգւոյ ի մասնաւորի»:

Մարդու հոգեկան խանգարումների, բնավորության անհարթությունների հասարակական հիմքերի այս բացատրությունը ցույց է տալիս լուսավորիչ նաղարչանի հասարակական հայացքների առաջադիմական բնույթը: Նա կասկած չունի, որ «զավազանի իշխանությունը» հասկանալի է մարդու ազատության իրավունքը: Այդ ազատությունը պետք է վերադարձնել իրեն, հայտարարում է նաղարչանը: Բայց, զգուշացնում է նա, պետք է հաշվի առնել ազատության «սահմանները» և «ընչափ և կշիռ դնել անձին»։ Ազատությունն ըստ նաղարչանի, պետք է մարդը նվաճի ոչ թե ուժով, այլ գիտակցությամբ: «...և այս չափադրութեամբ անձին լինի պահպանել մարդոյ զբանականութիւն իւր և զազատութիւն, որպէս ընդհակառակն՝ սանձակոտոր բերմամբ անկեալ ի ստրկութիւն՝ զրկի ի բանէ»⁵¹:

Նաղարչանի մոտ, այսպիսով, «Միտք, դատողութիւն և բան» հասկացությունները դառնում են հասարակական այն գործոնները, որոնցով մարդը պետք է լուծի իր սոցիալական և քաղաքական հարցերը, դրանով վերգտնի իր կորած «ազատությունը»: «Ուղիղ դատողականութիւնն է՝ որ առաջնորդէ մեզ առ ճշմարտութիւն, առ բարին, առ օգտակարն, առ գեղեցիկն, որ և լուսաւիայլութիւն մեծ տայ մերոց ճանաչմանց»⁵²:

Հոգեբանութեանը վերագրելով մարդու հոգեկան կարողությունների բացահայտման և նրա մեջ միջավայրից ստացված «արատների» քննության ու վերամշակման խնդիրներ, նաղարչանը առաջ է քաշում նախամարքսյան փիլիսոփայության կարևոր պրոբլեմներից մեկը՝ լուսավորական էսթետիկայի դերն ու նշանակությունը մարդու դաստիարակության և բարոյական վերածնության գործում:

«Տեսական ախտ» գլխում նաղարչանը ձևակերպում է իր հայացքը գեղեցիկի հասկացության վերաբերյալ: Գեղեցիկն ինքնին գոյություն ունի բնության մեջ, բայց նրա հասկացությունը իմաստավորվում է այն ընկալող սուբյեկտի միջոցով: Արտացոլելով օբյեկտիվ աշխարհը, մարդը հաստատում է այն ոչ միայն հասկացությունների, այլև զգացմունքների միջոցով: Գեղեցիկն հաճ է հաւանեցուցանէ զմիտս՝ ոչինչ խուղելով զօգուտ կամ զպիտանութիւն նորա, ապա ուրեմն առանց իրիք շահախնդրութեան. նմին հակառակ՝ ախորժականացն և եթ զհետ կրթի

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵² Նույն տեղում, էջ 29:

ախտ զգայական, ուստի լծորդ է շահախնդրության»⁵³։ Բնությունը ըստեղծում է առանց մտածելու, թե այն էսթետիկական է, թե ոչ։ Այդ գնահատականը տալիս է մարդը։ Ամեն մարդ, գրում է Նազարյանը, կարող է ընդունել իր հոգեկան կարողությունների չափանիշներով։

Եթե արվեստի տեսականների բովանդակության հարստությունը որոշվում է նրանով, թե կյանքի ո՞ր կողմերն է ընդգրկում նրանցից ամեն մեկը, դա նշանակում է, որ նա արտահայտում է էսթետիկական բովանդակություն։ Այդ բովանդակության մեջ է մտնում և՛ գեղեցիկը, և՛ տգեղը, վեհը, կոմիկականը, ողբերգականը։ «Գեղեցիկն յանկուցան է զմեզ յինքըն, իսկ տգեղն ի բաց ոստուցան է յիրմէ. բայց և տգեղը ի ներքոյ արարեալ ճարտարապետական ձեռին՝ կարեն ապաքէն զուգապատշաժ կերպարանիլ»⁵⁴։

Բնության մեջ գոյություն ունեցող առարկաները կամ հրեւոյթներն առաջացնում են երբեմն վսեմի, վեհի տպավորությունը։ «Վսեմն որ հաճէ զմիտս ոչ զուգապատշաճութեան ձեռց,— գրում է նա նույն տեղում,— այլ ահեղ իմն, այլ ակնածելի մեծութեամբ ձեռց, որ է հանդիման լինի մեզ է որ ի տարածութիւնս մարմնոց և է որ յազդեցութիւնս բնութեան»։ Նազարյանը բերում է հրաբուխի, վիթխարի լեռների, ջրհեղեղի օրինակները։ «Իմացութիւն գեղեցիկին և ախտ վսեմականաց կամակար մտօք բերին ի հաղորդակցութիւն ընդ այլս. սովիմբ և հասարակացն զննութեամբ գեղեցկաց և վերամբարձից բնաւորեալ են այնք կորովանալ և բարգաւաճիլ»⁵⁵։

Իհարկե, Նազարյանը, ինչպես կտեսնենք, չի սահմանափակում միայն գեղեցիկով։ Գեղեցիկը արվեստի անհրաժեշտ պայմանն է։ Արվեստն ունի և իր հասարակական ֆունկցիան՝ հասարակական շահերին ծառայելու պարտականությունը։ Գեղեցիկի զաղափարն ինքնին մարդու ձգտումներից մեկն է, արվեստի մոմենտներից մեկը։ Ուստի պետք է ստեղծել այնպիսի տեսություն, որի առարկան լինի ոչ թե միայն գեղեցիկը, այլ առհասարակ արվեստը և գրականությունը իրենց բոլոր էական առանձնահատկություններով։ Նազարյանը հետազոտում անդրադարձաւ այդ հարցերին։

Ուրեմն մարդուն հատուկ են շատ հատկանիշներ, որոնք գեղեցկացնում են նրան, դարձնում վեհ։ «Իւրաքանչիւր ականաւոր կատարելու-

⁵³ Նույն տեղում, էջ 50։

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 51։

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 51—52։

թիւն մտաց,—գրում է Նաղարայանը,—իւրաքանչիւր իմաստութիւն յայտնի կացուցեալ ի քաջակշիռ և մեծապարունակ առաջարկութիւնս, իւրաքանչիւր առաքինութիւն, իւրաքանչիւր զրկանք անձին յօգուտ մարդկութեանս, իւրաքանչիւր անշահախնդրութիւն՝ զորոց օրինակս յառաջ բերէ նկարագիր ի հայրենասէր քաջազունս անդ, իւրաքանչիւր ասեմ արիութիւն և վստահութիւն ի լաւն սովոր է յարուցանել ի մեղ տեսական ախտըս. մեծագործութիւն ոչ մեռանի երբեք, այլ ներդրօժէ միշտ և հանապազ, վասնզի ազդեցութեամբ օրինակին զօրէ ասպաքէն և զինի հաղարամեայ ժամանակաց հանդիսացուցանել զսիրտ աղնիւ ի գործ ազնուական»⁵⁶:

«Հոգեբանության» ձեռնարկում Նաղարայանը հատուկ գլուխ է նվիրում մանկավարժությանը: Այդ շրջանում հայկական կրթության անդաստանում դեռևս չկային մանկավարժական դաստիարակության համար մշակված սկզբունքներ: Ինչպես գրում է Մ. Մալմանյանը, այս աշխատությունից երևում է, որ Նաղարայանը լրիվ ծանոթ էր ոչ միայն Կոմենսկուն, Ռուսոյին, այլև Պեստալոցցուն:

Այդ բաժինը Նաղարայանը վերնագրել է «Ձեկուցումք յաղագս դաստիարակութեան, իբրև յաւելուած Յոգեբանութեան»: Լուսավորիչ մանկավարժների հետևութեամբ նա ձևակերպում է իր մտքերը երեխայի տարբեր հասակների դաստիարակության, դպրոցական կրթության, «մարդուն» «մարդ» դարձնելու, հասարակական բարքերը վերափոխելու և այդ ձանապարհով ներքին հակասությունները լուծելու մասին: Դաստիարակության մեջ հայ մանկավարժ-դիտնականը տեսնում է երկու շրջան: Առաջինը, երբ երեխան դառնում է ծնողի և ապա ուսուցչի հովանավորության տակ: Դա մի կարեւոր և պատասխանատու շրջան է, երբ երեխայի մեջ ձևավորվում և մշակվում են հատկություններ, որոնք հետագայում դառնում են նրա բնավորության գլխավոր գծերը:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալ «զեկուցումից», Նաղարայանն իսկուպիս առանձին նշանակություն է տվել հայտնի մանկավարժ Ի. Գ. Պեստալոցցու մի շարք գործերին՝ «Իմ դաստիարակչական փորձերը» (1801), «Իմ մեթոդի հիմնական գծերը» (1802), «Ինչպես է սովորեցնում Գերտրուդն իր երեխաներին»: Ինչպես Պեստալոցցին, Նաղարայանը նույնպես գտնում էր, որ մարդու հասունացումը կատարվում է երեխայի կյանքի բոլոր հանգամանքների ազդեցությամբ: Նրանք զարգացնում են կամ

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 52:

շեղծագրանում այն հատկանիշները, որոնք կրում է Լերիսան իր ներսում, անորոշ կամ որոշակի ձևերի մեջ: Պետալոցցիին դաստիարակության արվեստը համեմատում է այգեպանի աշխատանքի հետ: Նկատի առնելով Լերիսայի ֆիզիկական, մտավոր, բարոյական հատկանիշները, Նազարյանը Պետալոցցու նման հատուկ ուշադրություն է դարձնում զգայությունների միջոցով յուրացված փորձի ընդհանրացմանը: Նա հիշատակում է Պետալոցցու «Տախտակ միությանց» հայտնի տեսությունը, որը «...լծակց է թիւ և գիծ ի մի, որով բռնն հարկանէ զիսկական միջոցէ տարրական հրահանգութեան. ի տախտակի յայսմիկ հնարավոր է տեսութիւն ընդգրկել միանգամայն զառնչութիւն թուոյ և չափու. և օրինակ դայս լինի դաստիարակութեան զհետ երթալ ճշդիւ մանկականին բնութեան, որ յառաջին պաշտամունս իւր ներդրծէ իբր կշռաբանօրեն և մեքենայաբար»⁵⁷: Բայց դա, զրու՞մ է Նազարյանը, միաժամանակ օգնում է այն բանին, որ «զգայական տեսութիւն տարածութեան և ժամանակի զանխուլ իմն փոխանցէ ի վերաստեղծիչն զօրութիւն երեւեակական»: Նազարյանի կարծիքով՝ մանուկը պետք է դպրոցական հասակում անհրաժեշտաբար սովորի նկարչություն, երաժշտություն, ճանապարհ բացի դեպի դատողություն պահանջող առարկաների յուրացումը:

Անցնելով պատանեկան հասակի դաստիարակությանը, Նազարյանն արգեն ուշադրություն է դարձնում այն հանգամանքի վրա, թե ինչպիս պետք է պատանին օգտագործի իր ձեռք բերած ունակությունները արտաքին աշխարհի բացասական երևույթներին դիմագրկուլ համար: «Աղբիւր ստութեանց՝ երկիւղ զանից և խստութիւն կարի իմն կոշտ՝ ցասուցիչ սրտի և հիմնարկու սարկայինն բնավորութեան այն՝ որ անպիտանացուցանէ զմարդ առ ամենայն աուրս կենաց նորա»⁵⁸: Պատանին աշխարհ մտնելու պահին տատանվում է առաքինության և արատի, զգայականի և բարոյականի միջև՝ ինչպիս «կողեղնը»: Ծշմարիտ դաստիարակությունը նրան հնարավորություն կտա, ասում է Նազարյանը, իր ձեռք բերած ունակություններով կողմնորոշվել դեպի լավը: «Ուրանօր երկպառակեալ են ի մարդ միտք և սիրտ փակ է անդանօր ճանապարհ բարոյականութեան և կրօնի»: Իսկ մարդը կարող է բարձրանալ դեպի առաքինությունը այն ժամանակ, երբ նրա մեջ արմատանան «ուրտիւր», «սերը» և «վեհանձնությունը»: Առաջինը հարստացնում է մարդու անձնամացությունը, երկրորդը ազնվացնում սիրտը, երրորդը մշա-

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 66:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 73:

կում է նրա բարոյական կամքը: Սրանք հնարավորութուն կտան մարդուն, ասում է Նազարյանը, ուժեղացնելու սլաքարի ոգին, խափանելու շարը, արմատախիլ անելու կեղծիքը, բռնությունը, բարձրացնելու աղնը-վությունն ու ճշմարտությունը: «Մի խլեր ի բաց դրականապես, դայն՝ առ որ կարգեալ է մարդ ի բնութենէ, այլ խնդրեա՛ղեկավարել զգերագույն բերումն նորա, որպեսզի պաշտիցէ զբոլորն և ներգաշնակ իմն զուգախառնիցի ընդ այս գործականութիւնս հոգւոյ»⁵⁹: Բնությունը պահանջում է իր սովածը դնել կանոնի տակ, հանել երեսայի միջից «մուլախոտը», որը աճում է շրջապատի «արատներից» և նրա տեղը դնել «աղնրվագույն սերմեր», «նոր բնձյուղներ» աճեցնելու համար: Որքան փորձված լինի սերմնացանը, այնքան նրա ցանած սերմերը կգտնեն իրենց տեղը, կաճեն և առատ բերք կտան: «...ամենայն ինչ յաղնուադործութիւն բնաորութեան կախեալ կա. սակա՛ւ յոյժ՝ ի շատագիտութիւն և ի լոկ ուսումնականութիւն»⁶⁰: Այս խոսքերով Նազարյանն ավարտում է իր «Յաղագս փորձական հոգեբանութեան ճառ» աշխատությունը:

Տարիներ անց «Հյուսիսափայլի» էջերում Ս. Ավետիքյան ծածկանունով գրված հոդվածում, խոսելով 1851 թվականին հրատարակած իր գրքի մասին, Նազարյանը հետևյալ գիտողությունն է անում. «Ցավում ենք, որ հեղինակը ստիպված է եղել առանձին խորհուրդով գրել այդ գիրքը գրաբար ոճով»⁶¹: Մի նամակից պարզվում է, որ նա այդ աշխատությունը գրել է գրաբար, ցույց տալու իր թշնամիներին, որ ցանկության դեպքում կարող էր և գրել գրաբար: Նազարյանի այս աշխատությունն իր ժամանակին չհասկացվեց ոչ միայն գրաբարի, այլև գաղափարական այն բովանդակության պատճառով, որի դեմ դուրս եկավ կղերական կաստան: Հակառակորդ բանակին հաջողվեց շարքից հանել «ոռուսահայերի առաջին գիտական ինքնատիպ այդ աշխատությունը», որովհետեւ, իսկապես, ինչպես նշում էր Նազարյանը, հայ իրականությունը շատ էր հետամնաց, չկար այն միջավայրը, որի մեջ պետք է լուսավորվիր և գիտական նոր գաղափարներով հասունանար ու կազմակերպվեր հայ նոր հասարակության քաղաքացին:

* * *

1849 թ. հուլիսի 21-ին Լազարյաններին ուղղած մի նամակում Նազարյանը գրում էր, որ կազանյան տարիներին նա հիմնովին ուսումնա-

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 79:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 80:

⁶¹ «Հյուսիսափայլ», 1859, № 9, էջ 724:

սիրելի է հայկազայան լեզվի ներքին կազմը, նրա առնչությունները արեւել-
յան և այլ լեզուների հետ: Պրոֆեսոր Ֆոյգտի հաշվետվությունից երևի-
վում է, որ Նաղարյանը գրած է եղել «Հայ քերականությունը ընդհանուր
լեզվաբանության հիմքի վրա», որը մեզ չի հասել: Գրական նոր լեզվի
քերականական կառուցվածքը պետք է ինչնր պատմահամեմատական
մեթոդի ձեռք բերած նվաճումներից, հաստատելու համար կենդանի լեզ-
վի առավելությունը մեռած լեզվի նկատմամբ: Հայտնի է, որ հայերեն
աշխարհաբարը հայրենիքի երկու հատվածներում դանդաղորեն կազմա-
կերպվում էր իբրև ազգային գրական լեզու: Դրա լավագույն օրինակն է
XVIII դարի նշանավոր տաղերգու, քերական և մանկավարժ Բաղդասար
Դպիրի լեզուն: 1755 թ. Ջաքարիա Մարտիրոսյանը իր «Ճշմարտության
խմաստություն» գրքի առաջաբանում պահանջում է գրել ոչ թե միայն
դիտնական մարդկանց, այլ ընդհանրապես բոլորի համար:

XIX դարի առաջին տասնամյակներին հայ հասարակական դար-
դացումը հրապարակ է բերում աշխարհաբարի իրավունքի պաշտպա-
նության հարցը: Հանդես է գալիս Աբովյանն իր «Նախաշավիղ» և այլա
«Վերք Հայաստանի» գործերով, սկզբնավորելով հայ աշխարհաբար
գրականությունը և պայքարը աշխարհաբարի քաղաքացիական իրա-
վունքների նվաճման համար:

Չպետք է անտեսել այն, որ Մխիթարյանների լեզվաշինական գոր-
ծունեությունն առհասարակ նպաստում էր XIX դարի առաջին տասնամ-
յակների հայագիտության նոր զարթոյի զարգացմանը: Մյուս կողմից
հրապարակի վրա էին Մինաս Բժշկյանի «Հմտություն մանկանց» քա-
ռամաս գիրքը, էդվարդ Հյուրմյուզյանի «Դասն քերականութեան հայ-
կադեան լեզուի» գիրքը (1833), Գաբրիել Ավետիքյանի «Քերականու-
թիւն հայկադեան» (1815) ծավալուն աշխատությունը, որի առաջին մա-
սը՝ «Ձևաբանութիւնը» շարադրված էր աշխարհաբարով:

Դեռևս XVIII դարում Մխիթար Սեբաստացու, Գ. Պալատացու,
Գ. Ավետիքյանի ուսումնասիրություններում առաջ է քաշվում հայերենի,
հունարենի, լատիներենի և այլ լեզուների միջև եղած ընդհանրություն-
ների հարցը՝ լեզուների ցեղակցական կապերի բացահայտման ուղղու-
թյամբ: Եվրոպական լեզվաբանության պատմահամեմատական դպրոցը
նոր նվաճումների է հասնում հայոց լեզվի ուսումնասիրության բնա-
յտվածոմ: Նաղարյանը XIX դարի հայ լեզվաբանության դպրոցի այն
առաջին ներկայացուցիչներից էր, որոնք կարևոր նշանակություն էին
տալիս հայերենի՝ հնդեվրոպական այլ լեզուների հետ ունեցած ցեղակ-
ցական փաստին:

իր աշխատություններում նազարյանը կասկածի տակ է առնում հնդեվրոպական լեզվաընտանիքներում հայերենը իրանական լեզու համարելու վարկածը: Հայերը, լինելով սահմանային երկիր և երբեմն էլ ենթակա միգր-պարսիկներին, վերցրել են փոխառություններ, գրում է նա, սակայն լեզվի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրա մեջ կան և առանձնահատկություններ, որոնք կարող են լիովին ժխտել նման մի ենթադրություն այդ երկու լեզուների արմատական ընդհանրությունների մասին: Նազարյանի այս կարծիքը 1875 թ. հիմնավորվում և հաստատվում է գերմանացի հայագետ Հյուբերմանի կողմից: Հայերենը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեջ է մտնում որպես ինքնուրույն լեզու:

Նույն աշխատության մեջ անդրադառնալով V դարի գրական լեզվի ձևավորման հարցին, Նազարյանը խոսում է հունարենի ազդեցության մասին, միաժամանակ նշում, որ հայոց լեզուն իր փոխառությունների հետ կարողացել է օտարը վերափոխելով դարձնել այն իր սեփականությունը և զարգացնել նոր ձևեր, որոնք հարստացրին նրան: Խոսելով հետադայում հայոց լեզվի կրած նոր ազդեցությունների մասին, նա փորձում է հաստատել իր ժամանակին տարածված այն տեսակետը, թե մեր լեզուն թուրքերենի ազդեցության տակ աղավաղվել է: Հ. Աճառչանի քննական ուսումնասիրությունը պարզում է, որ հայերը գտնվելով թուրքական և ասիական զանազան ազգերի գերիշխանության տակ, կրել են մեծ ազդեցություններ, բայց դրանք ժամանակի հետ անհետացել են և պահպանել լեզվի վրա ազդել թույլ չափով:

Նույն տեղում Նազարյանը խոսում է մինչև V դարը մեզ մոտ «ոստանիկ» լեզվի կողքին նաև «եղերական» լեզուների գոյության մասին: Բարբառների հարցը մինչև այսօր քննության առարկա է մեր լեզվաբանության մեջ: Ե՞րբ ևն առաջացել նրանք: Ի՞նչ հարաբերությունների մեջ են եղել դրաբարի հետ, ի՞նչ փոփոխությունների ևն ենթարկվել. հարցեր, որոնց նա անդրադառնում է հետագա տարիներին կատարած իր նոր ուսումնասիրություններում:

Նազարյանին դբադեցրել են և ընդհանուր լեզվաբանության խնդիրները: Հետաքրքրություն է ներկայացնում 1849 թ. հրատարակած Ֆիրդուսու «Շահնամի» մասին տպագրած ռուսերեն աշխատության մինչև այժմ ուշադրություն չառնված ներածությունը: Այստեղ երևան են գալիս Նազարյանի դիտական հայացքները՝ կապված XIX դարի առաջին կեսի ընդհանուր լեզվաբանության և ընդհանուր բանասիրության մեջ արժարծված հարցերի հետ:

Սանոթ լինելով բնական գիտությունների մեջ նյութի սխտեմատիւրման և համեմատութեան մեթոդներին (ինչպես դա կտեսնենք հետագայում), Նազարյանը գրում է. «XIX դարի գիտությունների մեջ առաջացած մեծ շարժումը անվիճելիորեն արտահայտում է մարդկային ազնիւ և ճշմարիտ ձգտումը՝ բանականութեամբ ճեղքել դարավոր նախապաշարումների ստեղծած սահմանները և սառը արհամարհանքը ոչ եւրոպական ազգությունների պատմութեան, լեզուների և գրականութեան նկատմամբ, թափանցելու համար համաշխարհային կյանքի բազմաառակ հարցերի մեջ»⁶²: Ընդգծելով բնական գիտությունների և փիլիսոփայութեան պատմական դերը աշխարհի և մարդու ճանաչման հարցում, վերջինների կողքին նա նշում է նաև լեզվաբանութեան դերը: Եթե լեզվաբանութեանը, գրում է նա, բնորոշ է ընդհանրութեան բնութիւնը, ապա նա չի կարող մնալ հայտնի լեզուների և գրականութեան սահմաններում: Իբրև վերջնական նպատակ նա պետք է հանգի բոլոր լեզուների և հոգևոր գործերի ուսումնասիրութեանը: Բոլոր լեզուները հավասար են գիտութեան արդարադատութեան սեղանի առջև, ամեն մեկն ունի իր տեղը և օգտակար դերը»⁶³:

Ամեն մի դար, ասում է Նազարյանը, իր մեջ կրում է սրբազան պարտականութեան նախ՝ յուրացնելու նախնիներից մեզ հասած հոգևոր արժեքները և ապա այն, ինչ արժանի է ի պահ տալ սուրբ սերնդին:

«Անցել են ժամանակները,—գրում է Նազարյանը նույն տեղում,—երբ համաշխարհային պատմութեանը, մի կողմից՝ նյութի ուսումնասիրութեան պակասի, սահմանափակվածութեան և մյուս կողմից՝ ինքնահավանութեամբ, իր տարեգրութեանից դուրս էր նետում շատ ժողովուրդներ: Մեր օրերին արդեն համաշխարհային պատմութեանը սկսում է հասկանալ իր կոչումը և բացում է արևելյան քաղաքացիութեան բազմազան դույնները»⁶⁴: Նազարյանը ընդգծում է, որ Արևելքն իր պատմութեամբ և ժամանակակից կյանքով մտնում է արդեն համաշխարհային ասպարեզ: «Բանասիրութեանը,—գրում է նա այնուհետև,—մենք նկատի ունենք այստեղ իր ամբողջութեան մեջ, որը համաշխարհային պատմութեան օրինակով կարողանա անվանվել համաշխարհային բանասիրութեան»:

Ամեն մի ժողովրդի գրականութեան կմնա պարփակված իր ազգա-

⁶² См. Назарянц, Абул-Касем. «Восточный творец книги царей», известной под названием Шах-Наме, Казань, 1849, ч. I. Предисловие, стр. 1.

⁶³ Նույն տեղում, էջ 2:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 1:

յին նեղ շրջանակներում, գրում է նա, եթե նա չգտնի այն ընդհանրությունները, որոնք «...սկստք է վերականգնելին գրականությունների մեջ եղած փոխադարձ հարաբերությունները. լինելի դա անմիջական, ոչ անմիջական, առաջ կամ հետո, այն հարաբերությամբ, ինչպես նա կա լեզուների մեջ»⁶⁵։ Կարևորն այստեղ, իհարկե, սովորական գրական կապերի կամ լեզուների լոկ ցեղակցության արդյունքների ամփոփման պահանջը չէ, «ալլ մինչև այժմ չգնահատված լեզուների և գրականությունների բացահայտման և արժեքավորման հարցը»։ Նաղարյանի կարծիքով, չկա դեռ այն բանասիրությունը, որն ազատ լինի դասականության միակողմանիությունից։ Մի քանի ժողովուրդների «աստվածացումը» մյուսներին պահում է անհաստատության մեջ, վայրենիների կամ բարբարոսների պիտակի տակ «անարժան համարում ճանաչվելու»։

Հետևելով պատմահամեմատական դպրոցի մշակած նոր նյութերին և հրապարակած փաստերին, «եվրոպական» և ոչ «եվրոպական» լեզուների քերականությունների ստուգաբանական ընդհանրություններին, Նաղարյանը գտնում է, որ եվրոպական լեզուների մի մասի «մատրուպոլիան» գտնվում է Արևելքում, և եվրոպական ժողովուրդների նախահայրերից շատերը երևում են Ասիայում և ցեղակիցներ ունեն Ուրալից Սիբիր ընկած տարածքի վրա ապրող հնագույն ժողովուրդների մեջ։ Նաղարյանը մի շարք օրինակներ է բերում եվրոպացի լեզվաբանների ուսումնասիրություններից, հիշատակում արևելյան ծագում ունեցող ժողովուրդների լեզուների ընդհանրությունները։ Նրա կարծիքով, կելտական լեզուներն ունեն հնդեվրոպական բնույթ, քանի որ նրանց բառային քերականական նմանությունը կելտական բարբառում ակնհայտ են հնդգերմանականի հետ։

Տվյալ դեպքում չենք քննում Նաղարյանի բերած օրինակների սխալ կամ ճիշտ լինելը։ Կարևորն այստեղ հայ լեզվաբանի ընդհանուր հայացքն է եվրոպական լեզվաբանության ձևոք բերած նոր նվաճումների նկատմամբ։ Կազանի համալսարանի ամբիոններում արևելյան լեզուների շուրջը տարվող եռանդագին աշխատանքն ինչպես ընդհանուր լեզվաբանության, այնպես էլ հայ՝ լայն ճանապարհներ է հարթում դնահատկելու հայերենի տեղը համաշխարհային լեզվաբանության մեջ։

* * *

1848 թ. օգոստոսի 23-ին Նաղարյանը համալսարանի պրոֆեսորին է դիմում՝ դոկտորական դիսերտացիայի պաշտպանության թույլտվու-

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 41

իցուն ստանալու համար: Պրոռեկտոր Ֆոյգտի հանձնարարականով, նա փրկիսոփայության ֆակուլտետին է ներկայացնում «Ռուդակի, Դադիդի, Ֆիրդուսի» բուսերեն գրված աշխատությունը⁶⁶: 1849 թ. մարտի 6-ին սեդի է ունենում հրապարակային պաշտպանությունը, և նազարյանին շնորհվում է արեևլան գրականությունների դոկտորի աստիճան: Դիսերտացիայի առաջին մասը տպագրվում է 1849 թ. Կազանում, իսկ երկրորդ մասը՝ Մոսկվայում՝ 1851-ին:

Ռուս հասարակայնությունն առաջին անգամ ծանոթանում է պարսից դասական պոեզիային, մասնավորապես Ֆիրդուսու կյանքին ու ստեղծագործությանը: 1849 թ. Ժուկովսկին «Շահնամից» թարգմանում է «Ռուստամ և Զոհրապ» հատվածը: Նազարյանը ողջունում է գերմաներենից կատարված այդ թարգմանությունը և հույս հայտնում, որ Ժուկովսկու առաջին փորձն իր հետևորդները կգտնի «ռուս ժողովրդի կրթված դասի շրջաններում և ռուս պատանիների մեջ կարթնացնի մրցման ազնիվ ճգտում օտար հողում աճած պոեզիայի ծաղիկները ռուսական պառնասում պատվաստելու համար»⁶⁷:

XIX դարի առաջին կեսին պարսից պոեզիայի նմուշների առաջին ծանոթություններին հանդիպում ենք Սենկովսկու հրատարակած «ВНУТРОТКА ДЛЯ ЧТЕНИЯ» ամսագրի էջերում: Նազարյանի ուսումնասիրությունը հարուստ է պատմական-բանասիրական բազմապիսի փաստերով և գեղարվեստական հետաքրքիր մեկնություններով: Նա օգտագործում է ոչ միայն հիմնական, այլև իրանական աղբյուրները, կատարում ընդհանրացումներ և արժեքավոր դիտողություններ:

Իր աշխատության մեջ Նազարյանը առաջադրում է մի շարք հարցեր, որոնք անմիջապես կապվում էին իր ժամանակին հիմնական ֆիրդուսագիտության մեջ մշակվող նոր հարցադրումների հետ: Առաջին հարցը, որը հետաքրքրում է նազարյանին, դա այն է, թե մինչև Ֆիրդուսին դուրսից ունեցել է պարսկական պոեզիա: Անդրադառնալով հակադիր կարծիքներին, նա համաձայնում է արեևլագիտության մեջ առաջադրված այն մտքին, որ «...պարսիկները ոչ միայն ծանոթ են եղել պոեզիային դեռևս Ալեքսանդր Մեծից մի քանի դար առաջ, այլև հունական իշխանության տակ եղած ժամանակ: Բայց մեզ չեն հասել տվյալներ»: Նազարյանի օրինակները հետադաշում հաստատվում են պարսից պոեզիայի ակունքներին վերաբերող ուսումնասիրություններում:

⁶⁶ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁶⁷ „Абул-Касем Фердауси...“, I, стр. 104.

Աշխատության հաջորդ էջերում նաղարյանը խոսում է Ֆիրգուսու անմիջական նախորդներ Ռուդակիի և Դաղլիլի մասին: Ռուդակին, գրում է նա, կարևոր դեր կատարեց պարսից լեզվի քաղաքացիական իրավունքի նվաճման և նոր պոեզիայի քաղաքական բովանդակության ձևավորման ուղղությամբ: Նա հանդես եկավ իր ժամանակի փքուն ոճի դեմ և ժողովրդին հասկանալի պարզությամբ պարսից դասական լեզուն բարձրացրեց մի նոր աստիճանի⁶⁸: Նրկրորդ բանաստեղծը Դաղլիլին է: Առաջինը նա իրանական պոեզիայի մեջ մտցրեց վիպերգության ժանրը, գրում է նաղարյանը: «Պատմություն պարսից» աշխատության մեջ Մ. Թաղիադյանը նշում է, որ Ֆիրգուսին օգտագործեց նրա թողած վիպերգության ավանդները և՝ «Հրաշակիրտ յօրինեաց յայն շինութիւն զարմանազան, որ առանել քան զամբարտակ հսկայից ի Բաբելոն տեկելով մշտնջենաւորեաց առ յապաշ զփառս հնութեանց Պարսկաստանի, անուանեալ նոցա Շահ-նամա, կամ գիրք թագաւորաց»⁶⁹: Նաղարյանը նույնպես բարձր է գնահատում Դաղլիլի բանաստեղծական տաղանդը և նկատում, որ մեծ Ֆիրգուսին օգտագործելով Դաղլիլի ստեղծագործությունն իր պոեմի համապատասխան տեղերում, պատշաճ գնահատական չի տվել նրան: Այնուհանդերձ նա գրում է. «...մենք շնորհակալ ենք անմահ երգչից, որ իր պոեմում պահպանել է պարսից հնագույն հերոսների դաղիլյան նկարագրությունները և հանձնել սերունդներին»⁷⁰:

Առաջին գրքում նաղարյանը տալիս է Ֆիրգուսու կյանքի և նրա ժամանակաշրջանի համառոտ բնութագիրը: Աշխատության մեջ հեղինակը մի շարք մեջբերումներ է անում Գյոթեի «Արևելյան դիվանից», օգտագործելով մեծանուն գերմանացի մտածողի մի շարք մտքերը: Գյոթեի նման նա ևս գտնում է, որ համաշխարհային պատմական իրադարձությունները նախապես ունենում են իրենց հասունության շրջանները, այնուհետև ստեղծվում են համապատասխան գործոններ, որոնք առաջ են մղում այդ իրադարձություններից ծնունդ առած գաղափարները՝ նոր հայտնությունների համար⁷¹: Իհարկե, նաղարյանն այստեղ չի անգրադառնում քանակական և որակական փոփոխություններին, բայց, ինչպես և Գյոթեն, արտահայտում է միանգամայն ռեալիստական զգացողություն պատմա-

⁶⁸ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁶⁹ Մ. Թաղիադյան, Պատմություն պարսից, Կալկաթա, 1848, էջ 74—75:

⁷⁰ „Абул-Касем Ферлауси...“, I, стр. 46.

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 29—30:

կանության և պատմական հանգամանքներից ծնվող երևույթների նկատմամբ:

Երկրորդ գիրքը Նաղարչանը վերնագրել է «Ֆիրդուսու բնութագիրը»: Այստեղ հիղինակը հանդես է բերում բաղմակողմանի և խոր իմացություն ֆիրդուսագիտության թև՝ պարսկական և թև՝ եվրոպական աղբյուրների նկատմամբ: Լայնորեն օգտագործելով բանասիրության պատմահամեմատական մեթոդի նվաճումները, նա հետաքրքիր հետազոտություններ է անում բնագրի և թարգմանությունների միջև իր կատարած համեմատություններից: Դա ցույց է տալիս, որ Նաղարչան իր թեմային մոտեցել է միանգամայն ինքնուրույն գիրքերից և կարողացել է նկատել այն թերությունները, որոնք թույլ են տվել թարգմանիչները, կատարել է բավական հետաքրքիր և հատուկ ուսումնասիրության արժանի հետազոտություններ:

Նաղարչանը «Շահնամեն» քննում է իբրև համաշխարհային գրականության զուգործոցներից մեկը: Անդրադառնալով պոեմի եվրոպական քննության մեջ արտահայտված տարբեր կարծիքներին, Նաղարչանը զբոսում է. «Եթե ճիշտ է, որ այն ժողովուրդը, որին պատկանում է պոետը, իրավունք է վերապահում իրեն քննել իր սեփականությունը, մտածելով, թե ինքը չի սխալվում իր ենթադրությունների և ելրակացությունների մեջ, ապա պետք է ասել, որ պարսիկների կարծիքները Ֆիրդուսու մասին ունեն ավելի կշիռ մյուս ազգերի քննադատների տված կարծիքների համեմատությամբ»⁷²:

Ֆիրդուսուն նվիրված երկհատորյակում (1819) հնադեո Գերրեսը հունական, գերմանական և հրեական աշխարհադրական-պատմական մի շարք տվյալների համեմատությամբ ցանկանում էր ինչ-որ ընդհանրություններ գտնել Ֆիրդուսու «Շահնամի» և հունական-եվրոպական առասպելների միջև: Այս թեղը բացասող մի հատված բերելով Գյոթեի «Արևելյան դիվանից», Նաղարչանը վերջում եզրակացնում է, թե «Գյոթեն, բաղմակողմանի Գյոթեն, տալով արևելյան պոեզիայի լիարժեք և արդարացի գնահատականը, զգուշացնում էր ամեն մի համեմատությունից մեր պոետին՝ հելլենական էպոպեայի հետ»⁷³: Ֆիրդուսու «Շահնամեն» չի կարելի համեմատել ո՛չ Հոմերոսի և ո՛չ եվրոպական հնագույն առասպելների վրա հյուսված բանաստեղծական կոթողների հետ: Այդ կարգի համեմատությունները, գրում է Նաղարչանը, խախտում են նրանց ինքնու-

⁷² Նույն տեղում, էջ 27:

⁷³ Նույն տեղում, էջ 28—29 (խոսքը «Իլիականի» մասին է.—Ռ. Ն.):

թյան հիմքերը, արժեքագրվում ժողովուրդների տարբեր ժամանակաշրջանում ստեղծած հոգևոր հարստությունները և ստեղծագործական ուժի Էնդեցկությունները: Հետևելով Գյոթեի բնութագրումներին, Նազարյանը աշխատության երկրորդ մասում հակիրճ գնահատում է Ֆիրդուսու հաջորդներին՝ Անվերիի, Նիզամիի, Զալալ Լո Դին Ռումիի, Սաադիի, Զամիի, Հաֆեզի ստեղծագործությունները:

Նազարյանի աշխատության առաջին մասի հրատարակության առթիվ գրախոսականներ տպագրվեցին ռուսական մամուլում: Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում 1851 թ. «Современник» ամսագրում տպագրված հոդվածը: Գրախոսը առանձին ուշադրություն է դարձնում Նազարյանի առաջաբանի վրա: Ծիշտ համարելով առաջադրված թեզերը, նա ընդգծում է, որ «...անհնարին է վիճարկել սրա անհրաժեշտությունը այն մեծագույն արդյունքներից հետո, որոնք ձեռք է բերել ժամանակակից բանասիրությունը»⁷⁴: Դրա հետ է կապվում, նշում է գրախոսը, հեղինակի ձգտումը՝ ներկայացնել մեր ժողովրդին այնպիսի մի հարստություն, որպիսին Ֆիրդուսու «Շահնամեն» է: Գնահատելով Նազարյանի աշխատանքը, հեղինակը միաժամանակ անում է որոշ դիտողություններ, որոնք վերաբերում են արևելյան պոեզիայի գնահատություններին: Սխալ համարելով Արևելքի մասին Նազարյանի արտահայտած բարձր կարծիքը, գրախոսը մնում է բանասիրության այն հին կարծիքին, ըստ որի համաշխարհային մշակույթի և արվեստի պատմության մեջ բացառիկը և վեհը կապվում են հույների ու հռոմեացիների հետ: Գրախոսն իր հոդվածը ավարտում է հետևյալ խոսքերով: «Գիրքը գրված է շատ լավ լեզվով և ցույց է տալիս հեղինակին իբրև կրթված մարդու, լավ ծանոթ եվրոպական գրականությանը»:

Դոկտորական դիսերտացիայի նյութերի մեջ պահպանվել են Նազարյանի գրած համառոտ ակնարկները Պարսկաստանի և Թուրքիայի պատմության և հոգևոր մշակույթի մասին⁷⁵: Այստեղ առանձնապես ներկատելի է Նազարյանի խոր հումանիզմը հարևան ժողովուրդների պատմական կյանքի լուսավոր կողմերը բնութագրելիս: 1851 թ. Բեռլինի հրնագույն ամսագրերից մեկում նա տպագրում է գերմաներեն շարադրված մի ընդարձակ հոդված պարսից պոեզիայի մասին: Հիմնական նյութը բաղված է «Շահնամենի» մասին գրած իր գրքից⁷⁶:

⁷⁴ «Современник», 1851, ноябрь, раздел «Новые книги», стр. 48. տե՛ս նաև ծանոթագրությունը:

⁷⁵ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁷⁶ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

Հետագա տարիներին իր մասնագիտությունն ընտրելով պարսից և արաբ լեզուներն ու գրականությունը, Նաղարչանը շարունակում է գրող-վեպ արեւելյան պոեզիայի ուսումնասիրությունը: 1857 թ. հրատարակում է պարսից գրող Սաադիի «Գուլեսթանի» թարգմանությունը («См. Назарян, Розовый кустарник иейха Муслехеддин Саади. Ширазского славный под названием Гулистана»): Նաղարչանի այս թարգմանությունը պետք է համարել հաջողված դործ ուսու գրականության մեջ⁷⁷:

Նաղարչանը թարգմանությունը կցում է մի հետաքրքիր առաջաբան: Եվրոպական և պարսկական աղբյուրներից վերցրած նյութերի հիման վրա ներկայացնում է Սաադիի էպոխան, տալիս նրա կենսագրությունը և պարսից ականավոր գրողի մանրապատումների սոցիալ-քաղաքական բնույթը: «Սաադին,—գրում է նա,—այն գրողներից է, որոնք իրենց գաղափարներով դուրս են գալիս ազգային նեղ շրջանակներից, նվիրում իրենց հումանիզմի մեծ գաղափարին: Իբրև գրող և մտածող նա պատկանում է ոչ միայն պարսից ժողովրդին, այլև ամբողջ քաղաքակրթված մարդկությանը»⁷⁸: Նաղարչանին հետաքրքրում է Սաադիի բարոյախոսությունը, որի մեջ գրողն ամփոփել է մարդկության կատարելության բարձր հասկանիշները: «Ոչ մի պարսիկ պոետ-դիդակտիկ չի ներկայացնում այնքան հոգեւոր և բարոյական շփման կետեր Արեւմուտքի և Արեւելքի միջև, որքան Սաադին: Ոչ մի արեւելյան ստեղծագործություն այնքան մոտ չէ եվրոպացու մտքերին և զգացմունքներին, որքան Գուլեսթանը»,—գրում է հալ լուսավորիչը:

Ընդհանուր ակնարկ նետելով արեւելյան գրականության վերաբերյալ Նաղարչանի ձեակերպած մտքերի և եզրակացությունների վրա, կարող ենք ասել, որ նա իր հաշտեցնելով արձագանքում էր գրականության ժողովրդագնությունն այն դասական ավանդներին, որոնք իրենց նոր ձևով և նոր բովանդակությամբ կապվում էին համաշխարհային գրականության մեջ զարգացող համամարդկային գաղափարների հետ, գաղափարներ, որոնք ճանապարհ էին հարթում մարդու բարոյական վերածնության համար ձևավորվող նոր ձգտումների զարգացման համար: Նաղարչանն այդ ձգտումների ամենավառ արտահայտիչներից մեկն էր:

Պետերբուրգի համալսարանի արեւելյան ֆակուլտետում հայագիտա-

⁷⁷ Տե՛ս Վ. Ներսիսյան, Գուլեսթանի ուսերեն առաջին թարգմանության հարցի շուրջը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 1, էջ 236—243):

⁷⁸ «Розовый кустарник иейха Муслехеддин Саади. Ширазского славный под названием Гулистана», М., 1857, Предисловие.

կան ամբիոն հիմնվելուց հետո, Կաղանի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնն իր գործունեությունը սահմանափակում է միայն հայոց լեզվի ուսուցմամբ: Հրաժարվելով Պետերբուրգ փոխադրվելու մտքից, Նաղարչյանը մտածում է վերադառնալ հայրենիք կամ հաստատվել Ռուսաստանի հայ գաղութներից մեկում՝ ալգալին-լուսավորության գործին ծառայելու նպատակով: 1846-ին Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած նամակում նա դժգոհում է իր վիճակից. «Իմ ձեռն և բերան փակեալ են,— գրում է նա,— վասնզի գոլով այր պաշտաման առ դռան օտարին և տառապեալ ամենուստեք, պարտական եմ անհրաժարելի իմն պաշտել ոչ պորս պիտանի են մեզ և կարևոր մերոց ժամանակաց, այլ զորս պահանջելն պիտոյք քանի մի ռուսաց՝ ինձ աշակերտելոց»⁷⁹:

2

Տարիներ անց, օգնություն և քաջալերություն շատանալով հոգևոր իշխանությունից և վաճառականներից, Նաղարչյանը ստիպված է լինում դիմել Հաղարչյան Հովհաննեսին՝ ճեմարանում պաշտոն ստանձնելու խնդրանքով: 1848-ին արևելյան լեզուների այդ կրթությունը կառավարության որոշումով վերակառուցվում և դառնում է արևելյան լեզուների ու գրականության ուսուցման կարևոր օջախ: Նույն տարվա մայիսի 4-ին Նաղարչյանը գրում է ճեմարանի հոգաբարձուին. «Իմ ջերմագին ցանկությունն է կյանքս նվիրաբերել հայրենիքի ծառայությանը: Շատ որոշակի նկատառումներով կարևոր է թվում, որ ես՝ որպես հայ, հասունացած եվրոպական կրթության և դիսցիպլինայի դպրոցում, ձեռք եմ բերել հնարավորություն՝ իմ հայրենակիցների բախտավորության համար գործելու ոչ թե որպես օտար վարձկան, այլ որպես մասնակից բարեկամ»⁸⁰: Նաղարչյանի առաջին խնդրանքն է իրեն հանձնել «հայկական ուսուցումը». եթե այդ հնարավոր չլինի, ապա նա հիշատակում է իր «ակադեմիական» ուսումնառությունը Դորպատում՝ պատմության, դասական բանասիրության, գերմանական լեզվաբանության և այլ ուղղություններով: Նաղարչյանը պարտք է համարում հիշեցնել նաև, որ Կաղանի համալսարանում նրան շնորհվել է հայերեն և պարսկերեն լեզուների և գրականության մագիստրոսի աստիճան և այժմ էլ պատրաստվում է պաշտպանելու դոկտորական դիսերտացիա արևելյան լեզուների և գրականության դժով: «Այսպիսով,— գրում է նա,— թե իմ ասիական դասընթացները որքանով

⁷⁹ «Նամականի», էջ 99:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 117:

են ինձ անհրաժեշտ իրազեկություն և փորձություն տալիս արևելագիտական առարկաների դասավանդումը ճեմարանում հաջող վարելու համար՝ ավելի մանրամասն քննարկման պետք չունի, բանի որ առանց այն էլ հասկանալի է և անհրաժեշտի չափ բավարար»⁸¹:

Երկար տարիների լուսթյունից հետո վերջապես կադարյաններն արձագանքում են Նաղարյանի խնդրանքին: Նվրոպական գիտությունների մեծ պաշար ունեցող, հայ, պարսից և արաբական լեզուների ու գրականության այնպիսի գիտնական-մանկավարժ, որպիսին էր Նաղարյանը, ճեմարանի համար կարող էր միայն հայտնություն լինել: Ստանալով դրական պատասխան, Նաղարյանը հաջորդ տարվա փետրվարին ուղարկում է նրանց իր դիտերտացիայի թեզերը, իսկ պաշտպանությունից հետո անմիջապես մեկնում է Պետերբուրգ, անձամբ որոշելու իր հարցը: 1849 թ. նոյեմբերի կեսերին Նաղարյանը փոխադրվում է Մոսկվա: Հեմարանում նա ստանում է պարսից և արաբ լեզուների ու գրականության ամբիոնը: Իբրև լրացուցիչ առարկա, նրա խնդրանքով տրվում են և լատիներենի ժամեր: Ճեմարանում նա պաշտոնավարում է, մի փոքր ընդմիջումով, մինչև 1879 թվականը:

1850—1851 թթ. կադարյան ճեմարանում արևելագիտության ամբիոնը հիմնովին կազմավորված չէր: Պակասում էին թուրքերեն և թաթարերեն լեզուների դասատուներ: Նաղարյանը ժամանակավորապես իր վրա է վերցնում այդ առարկաների դասավանդումը: Այդ ծանրաբեռնվածությունը աղղում է նրա առողջական վիճակի վրա: «Պատճառ հիվանդության»,—գրում է նա Ալթունյանին,—որ, այո, մերձ էր վտանգել գլխահանություն իմ, էր ապագէն մաշումն կենսական ոգեաց ի մեքոմս ծանր ամենածանր պաշտաման...»⁸²:

1852 թ. հունվարին ճեմարանի վերափոխուլը կրկին դիմում է Նաղարյանին՝ իրեն պրոֆեսորական դրույքով վարձատրելու առաջարկով: Նաղարյանը գտնում է, որ ցանկություն ունի թողնել լատիներենի դասավանդումը, սակայն չի կարող, քանի ղեռ չի լուծվել իր աշխատավարձի հարցը: Զանազան պատճառաբանություններով կադարյանները շարունակ հետաձգում են այդ հարցի լուծումը: Նաղարյանի նամակներում զգացվում է դժգոհություն իր վիճակից: Նույն շրջանին է վերաբերում Մոսկվայի համալսարանին կից կազմակերպված, այսպես կոչված, կովկասյան

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 118:

⁸² Նույն տեղում, էջ 145:

որդեգիրներն զասընթացներն տնօրեննի պաշտոնն ստանձնումը: Այստեղ նա դասավանդում է մի քանի լեզուներ⁸³:

Լազարյան ճեմարանում առաջին իսկ քայլերից Նազարյանը հակադրվում է Մ. Էմինի՝ աշխարհաբար լեզվի վերաբերյալ ունեցած կարծիքին: 1849 թ. վերջինս հրատարակել էր «Բնտրի հատուածք ի պէտս աշակերտաց Լազարյան ճեմարանի արեւելյան լեզուաց» վերնագրով: Մի ճեմնարկ, որը պետք է ծառայեր աշակերտներին դուրսի դրաբար ուսուցանելու և հին մատենագրութեանը ծանոթանալու նպատակին: 1838—1850 թթ. նա հայոց լեզվի ուսուցիչ էր, իսկ հետագայում դասավանդում էր նաև գրականութուն: Երվանդ Շահադիյը 1900 թ. հրատարակած «Մկրտիչ Էմին» աշխատութեան մեջ գրում է. «Կտրված լինելով ժամանակակից կենդանի աշխարհից, նա չի կարողացել իր դասատվութեան պորձում կյանք ու կենդանութուն ցույց տալ՝ ոգևորելու յուր աշակերտներին նոր գաղափարներով»⁸⁴:

1850 թ. հոկտեմբերի 17-ին Ալթունյանին գրած նամակում Նազարյանն արտահայտում է իր դժգոհութունն Էմինից: Կառչել գրաբարից, ասում է նա, նշանակում է հնարավորութուն շտալ ժողովրդի հոգեկան ուժերի վարգաքմանը, դրանով հիմնադրանք մարմինը և դատապարտել մահվան: Էմինն էլ իր հերթին դժգոհ էր Նազարյանից: Ախլիրդյանին ուղղած նամակներում նա քննադատում էր նրա գործունեութունը:

Պաշտպանելով աշխարհաբարի դատը «Արարատի» էջերում, Ռ. Պատկանյանը 1850 թ. գրում է. «Շատ տարի առաջ Ղազանու համալսարանի ուսուցչապետ Ստեփանոս Նազարյանց տեսնելով, թե՛ Ռուսաստանի կողմանց հայոց ազգը ծանր են լսում և միտք առնում այս աշխարհաբար լեզվի բարեկարգութեան և հասարակաց լեզու դառնալու օգուտն, յուր բարի խորհուրդը տվեց բոլոր Եվրոպայից դատողութեան: Այս մեկ բողոք էր այն եռանդամոլութեան, որ ումանք ցույց են տալիս գրաբար լեզվի պահպանութեան համար. որպես թէ, եթէ աշխարհաբար լեզուն հասարակալ դառնա մեր ազգի մեջ, կանոններ ստանա, մաքրվի, հրահանգվի, գրաբար լեզվին վնաս կլինի»⁸⁵:

Հայ ժողովրդի հիմնական հատկանիշներում էլ աշխարհաբարը գրական լեզու դարձնելու պահանջը 1850-ական թվականների սկզբին արդեն դառնում է օրակարգի հարց: Դեռևս 1843-ին Գ. Այվազովսկին իր «Բաղմա-

⁸³ Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1268, ց. 6, դ. 8:

⁸⁴ Ե. Շահադիյ, Մկրտիչ Հովսեփյան Էմին, Թիֆլիս, 1900, էջ 234:

⁸⁵ «Արարատ», 1851, № 18, էջ 276:

վեպում» գրում էր, որ մեր նպատակը չէ՝ գրաբարը դնել մի կողմ և աշխարհաբարը զարգացնել, այլ այն գրաբարին մոտեցնելու գոյություն միջոցը գտնել։ Պարզեցնելով գրաբարը, գրում էր նա, այն հասկանալի կդառնա և հնդկահայերին, և՛ Ռուսաստանի, Վրաստանի հայերին, ինչպես և Հայաստանի ու Կ. Պոլսի հայությանը։ Այվաղովսեւուն այն ժամանակ արդեն հայտնի էր արևելահայերի կարծիքը։ Իսկ աշխարհաբարի կողմնակիցները, գրում էր նա, պնդում են հակառակը։ «...Որովհետև լեզուն մաքուր մտքին թարգմանը ըլլալով, մտքին զազաւարները երբ որ խիստ հիննան ու մոռցվին կամ փոխվին՝ լեզուն ալ կմոռցվի կամ կը փոխվի։ Ուրիմն մեր գրաբարն ալ որ մեռած լեզու մը է անկարելի է, որ նորեն կենդանանա և հասարակաց լեզու ըլլա, ինչպես 1500 կամ 2000 տարի առաջ»⁸⁶։

Գր. Օտյանը 1851 թ. Կ. Պոլսում հրատարակում է «Առաջարկություն աշխարհաբար լեզվի վրա» գրքույկը։ Նա մեծարում է գրաբարը, բայց գտնում, որ դժվար է դարձնել այն «հասարակաց լեզու», քանի որ ժողովուրդը չի հասկանում։ Հայության խոսակցական և գրավոր լեզուն պետք է դառնա աշխարհաբարը, գրում է Օտյանը։ Իսկ ո՞ր աշխարհաբարը... Օտյանն առաջնությունը տալիս է Կ. Պոլսի խոսակցական լեզվին։ «Դարձյալ՝ Պոլսի աշխարհաբարն ընտրելով, այս ալ կշահինք,— գրում է նա,— որ Պոլիս օսմանյան տերություն մայրաքաղաքն ըլլալուն համար, հայաբնակ տեղերուն իբրև կեդրոն սեպվելով, ավելի գոյություն կրնա ծայէ իր խոսած աշխարհաբարը ուրիշ տեղեր տարածելու, որովհետև ամեն կողմին բազմաթիվ հայեր կուգան Պոլիս և տարիներով էկենան։ Այս պատճառով, երբ մեր խոսած լեզուն տարածելու ջանք ըլլալը սկսվի, հոս հաճախող զրոյսի հայերն ալ վարժելով մեր աշխարհաբարին, իրենց հետ Պոլսի հայերենն ալ կտանին իրենց երկիրը»⁸⁷։

Գր. Օտյանը զարգացնում է նաև այն միտքը, թե աշխարհաբարը «հասարակաց լեզու» դարձնելով, պետք է ոչ թե հեռացնել, այլ մոտեցնել գրաբարին, «...քչիկ քչիկ աշխարհաբարը պետք է ընտելացնեն մեզի գրաբար լեզուն»։ Ասում են Հայաստանի աշխարհաբար լեզուն ավելի մոտ է գրաբարին, մի տարի անց գրում է Օտյանը, ակնարկելով արաբառյան բարբառը, «...սակայն մենք կկարծենք, որ այնպիսի բոլորովին անկիրթ լեզու մը հասարակաց լեզու բնորոշելու անարժան է. իսկ թե ըսվի, որ կրնա կանոնավորվիլ և բրաւութենե մերկանալ, կպատասխանենք, թե մեր

⁸⁶ «Բազմավեպ», 1843, էջ 79։

⁸⁷ Գ. Օտյան, Առաջարկություն աշխարհաբար լեզվին վրա, Կ. Պոլիս, 1851, էջ 8։

աշխարհաբարն ալ կրնանք ըստ կարելիոյն գրաբարին մոտեցնել և իր աղավաղ վիճակէն ազատել»⁸⁸։ Կ. Պոլսի խոսակցական լեզուն գրական նոր լեզվի հիմքը դարձնելու և այն գրաբարին մոտեցնելու հարցը զբաղեցնում էր և՛ Ն. Ռուսինյանին, և՛ մյուս լուսավորիչ գործիչներին⁸⁹։

Լազարյան ճեմարանում տիրապետող լեզուն գրաբարն էր, մինչդեռ որոշակիորեն ձևավորվում էր նաև աշխարհիկ նոր լեզուն՝ Աստրախանի և Արարատյան շրջանի խոսակցական լեզվի խառնուրդով։ Լազարյաններն իրենք բացասական վերաբերմունք ունեին «անմշակ և անկանոն աշխարհաբարի» նկատմամբ և հովանավորում էին գրաբարի կողմնակիցներին։ Նազարյանը մոտիկից ծանոթանում է ճեմարանի և Մոսկվայի հայ գուգուսի մտավորականների պահպանողական հայացքներին՝ գրական լեզվի ձևավորման և նրա զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ։ Արևմտահայերի արտահայտած տարբեր կարծիքները և իր հասցեին եղած դիտողությունները արամազորում են նրան մի նոր ելույթի, որի մեջ նա պետք է որոշակի դարձնէր իր ձևակերպումները գրական նոր լեզվի վերաբերյալ։

Լազարյան ճեմարանի գործունեության առաջին տարիներին Նազարյանը սուպերում է 1846-ին գրած իր «Յաղագս փորձական յոգերանութեան ճառ» ձեռնարկը՝ մի շատ արժեքավոր առաջաբանով։ Դրան հետևում են «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայադդի երևխաների համար»⁹⁰ և ապա «Վարդապետարան կրօնի հասարակաց հայախոսություն» գրքերը։

Առաջին գրքի սուպերության հարցը հանդիպում է մեծ դժվարությունների։ 1850 թ. սեպտեմբերին Խ. Լազարյանին ուղղած նամակում նա գրում է, որ ներկայացնում է մի աշխատություն, որն իր բովանդակությամբ միանգամայն նորություն է մեր իրականության մեջ, միաժամանակ նրան կցելով մի առաջաբան՝ հայկական լուսավորության նոր պահանջների մասին։ Լազարյանն իր պատասխան նամակում հայտնում է Նազարյանին, որ համաձայն չէ փիլիսոփայական բովանդակությամբ գրված այդ «Հոգեբանություն» սուպերությանը։ Այդ տուարկան հասկանալու համար, գրում է Լազարյանը, ժողովուրդը չունի համապատասխան իմացություն։ Նազարյանը համաձայն չէ այդ առարկությանը։

«Իմ աշխատությունը գրված հայերեն լեզվով,—գրում է Նազարյանը—

⁸⁸ «Արշալույս Արարատեան», 1852, № 414։

⁸⁹ հե՞ս Գ. Ստեփանյան, Պայքար արևմտահայերի մոտ՝ հանուն աշխարհաբարի, Երևան, 1948։

⁹⁰ «Նամականի», էջ 138։

նր իր պատասխան նամակում,—իբրև առաջինն իր նշութի շարադրանքով, Ռուսաստանի հայկական կրթության պատմության մեջ, իբրև հիշարժան երևույթ կարող է ծառայել մեր ազգային փառքին»։ Նրա խընդիրն է եղել հայրենակիցներին ծանոթացնել «Հոգեբանության» զլխավոր առարկան հանդիսացող մարդու հետ։ «Իմ դիտած առարկան մարդն է իր մտավոր և բարոյական բնդունակություններով և այն օրենքները, որոնցով առաջինները առժամանակ ներգործում են մարդու օրգանիզմի վրա»։

Սակայն «Մարդ առարկայի» մասին գրված այս ձևոնարկը ժողովրդին անհասկանալի լինելու պատճառով շէր, որ քննադատում էին կաղարյանները։ Նրանք քննադատում էին կրոնական դոգմաներին հակադիր այն մեկնությունները, որոնք պարտադրում էին վերանայել տիրապետող միջնադարյան դադափարաբանության սկզբունքները՝ մարդու սեփական անձի ճանաչման վերաբերյալ։

Երկար բանակցություններից հետո որոշվում է այդ ձևոնարկը քննության ուղարկել կաթողիկոսին։ Նաղարյանն ընդդիմանում է այդ որոշմանը։ Ալթունյանին հասցեագրած նամակում նա գրում է, որ հակառակորդները դեմ են իր սկզբունքներին։ Բայց ճշմարտությունը, նշում է նա, ստիպում է վերաբույժի նման մարբել «հայոց արատավոր օրգանիզմը»։ «...վերաբույժ բանագետ հատույ սուր ի ձեռին կամ կարմրացուցեալ երկաթ յաջն՝ ոչ զկորուստ ախտացելոյն դիտէ. քաւ և մի լիցի, աշո, մին հատանէ, իսկ միւսն խարէ, բայց ողջամիտ խորհրդով և զհիվանդին փրկութիւն նկատելով։ Վասն նիսեալ վիրաց մերոց պեաք էին սրոյ և հրաշէկ երկաթոյ առ ի բաց հատանել և ի բաց խարել զապականեալս յանդամոց, զի մի բոլոր մարմինն անպիտանացեալ կորիցէ»⁹¹։ Նաղարյանը պահանջում էր կարծիքների ազատ փոխանակություն. այդպիսւ են դարդացել եւրոպական դիտությունները, գրում է նա Ալթունյանին։

Նույն տարվա նոյեմբերի 26-ին նաղարյանը ետ է ստանում հոգեբանության մասին գրած ձևոնարկը։ Տպագրության հարցն առժամանակ հետաձգվում է՝ նոր քննություն կատարելու պատրվակով։ Այդ ժամանակ նաղարյանը պատմում է «Շահնամի» երկրորդ մասի տպագրության հարցով։

1851 թ. մարտի 20-ին տեղի է ունենում կաղարյան ճեմարանի խորհրդի նիստը, որ նորից քննության է գրվում նաղարյանի «Հոգեբանություն» ձևոնարկի տպագրության թույլտվության հարցը։ Այս անգամ

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 139։

որոշում է ընդունվում ինչպես այդ ձևոնարկը, այնպես էլ նոր ներկայացված «Վարդապետության կրոնի» գիրքը ուղարկել նոր Նախիջևանի և Բևսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մատթեոս Վհհայկտյանին՝ զրաքննության: Այդ հարցը լուծվում է նազարյանի օգտին, և նա թույլտվություն է ստանում տպագրել իր գործերը:

1851 թ. հունիսի 17-ին նազարյանի գրած մի նամակից երևում է, որ «Հոգեբանությունը» տպագրվում է ֆրանսիացի Գոթիևի տպարանում, իր՝ նազարյանի, ծախսով: Նազարյանը բարեկամներին գրած նամակներում արտահայտում է իր մտադրություններն ու կարծիքները. «Իմ շաբաղրությունս հայոց լեզվում այդ առարկայի վերա առաջինն է. մինչ այժմ այդ առարկայի վերա խոսված չէ հայոց բառով, բայց արիստո որ հին բառով, և սորա պատճառը կիմացվի հառաջաբանությունից, որի մեջ արյուն դառած սրտիս ծովիցը մի երկու կաթիլ ածել ենք»⁹²:

1850—1853 թթ. մեզ հասած սակավաթիվ նամակներից պարզվում է, որ Ռուսաստանի հայ գաղութների և Թիֆլիսի հետ նազարյանի հարաբերակցությունը ավելի գործնական են դառնում: Ընդլայնվում են նրա ղեկարայան և աստրախանյան ծանոթությունները, նամակագրություն է սկսվում Թիֆլիսում արդեն հայտնի դեմքեր՝ էնֆիաճյան եղբայրների հետ: Նազարյանն այստեղ առաջ է քաշում լուսավորության նկատմամբ եղած տարբերահայաց մտքերի քննադատության հարցը: Պետք է որոշել, թե ինչպիսի՞ գրքեր պետք է տալ ժողովրդին և ինչպե՞ս պետք է ըմբռնել կոթողական լուսավորության հարցերը: Նամակներում նազարյանն անդրադառնում է ժողովրդի կատարյալ անիմացության և դրանից բխող դրքի և գրականության նկատմամբ անտարբերության խնդրին: Եթե Ռուսաստանի հայերը, գրում է նա, «...դաշդպիսի հապճեպով, ըզձիք բաղձանաց կլեալ մարտեն և յեղափոխեն ի պատուականագոյն հիթս ջղաց և արևան և ուղղոյ, ապա ընդէ՞ր ոչ իմաստնանան ոչ սթափեն դոքա ի քնոյ առ ի քաջալերել յայդպիսիս և զիրեանց աշխատանքս, բնդէ՞ր ապա միենոյն հայք խլացեալ և աղտոածացեալ մնան առ ձայն բարբառոյ մերձաւորագունիցն...»⁹³:

Գրողի և հասարակության, գրողի և ժողովրդի միջև եղած կապի հարցերը նազարյանը դեռևս պետք է քննի, բացահայտելու լուսավորության տարբեր ըմբռնումները, խարաներ անտարբերությունը և անիմացությունից բխող սուր բախումները նույն դադափարին ծառայող մտա-

⁹² Նույն տեղում, էջ 153:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 154:

վորականության մեջ: Նա դեռ պետք է մերկացնեի կղերաֆիողալական դասի հարուցած այն խոչընդոտները, որոնք խափանում էին ազգային-լուսավորական գաղափարների հաղթանակի հնարավորությունները: «Արդարութիւն ոչ ուրեք առ մեղ,—գրում է նա Ալթունյանին,—այլ է հղծավորութիւն և խաբերայութիւն յամենայն տեղիս և ուր անարգեալ և յերկիր կոխեալ բանք արդարախորհուրդ հայրենասիրի, իսկ ամեն հակառակ բարձրացուցեալ և մեծացուցեալ մեղրաշուրթն մատնողը ազգի»⁹⁴:

Պետք է ճանաչել և սիրել հայրենիքը ոչ թե ամուլ և սնոտի շատախոսությամբ, այլ «...կենդանի և ճշմարիտ արդեամբք, այն է՝ խուղողական մտօք քննելով զպիտոյս իւրոյ ազգի և փութոյ պնդութեամբ դարման նմին մատուցանելով»⁹⁵: Այսպես է սկսում իր առաջաբանը Նազարյանը: Նրա խոսքն այստեղ ուղղված էր մտավորական այն խավի դեմ, որը թեպետ հակադրվում էր ազգային-կրոնական դոգմաներին և կողմնակից էր եվրոպական լուսավորությանը, բայց մեծ հույսեր չէր կապում գրական նոր լեզվի համազգային ճանաչման հետ, բարձր էր գնահատում գրաբարը: Այդ խավի որոշ ներկայացուցիչներ գտնում էին, որ քանի ազգը չունի իր ժամանակակից գրավոր լեզուն, պետք է օգտագործել օտար լեզվով գրված դասագրքերը և գրականությունը ազգային կրթության համար: Դա ճիշտ տեսակետ չէ, գրում է Նազարյանը, «...վասնզի յորոյ ազգի լեզու մտածէ և խօսի ոք, ի համարի ասի լինել նորին իսկ ազգի, և լեզու է՝ որ զատանէ ազգ յազգէ, որպիս դարձեալ նա է՝ որ կապակցէ զմարդիկ յազգ»⁹⁶:

Հենց այդ հարցի կարեորությունը նկատի ունենալով, գրում է նա, ինքը անհրաժեշտ է համարում ծանոթացնել հայ մտավորականությանը «Հոգեբանության» հետ, միաժամանակ պարզաբանել նաև, որ լեզվի հարցում ցուցաբերած անփութությունը կարող է մեծ վնասներ հասցնել ազգին. «...ի բառնիլ բանի և գրոյ՝ ազգն ևս՝ որոյ իմանալի կենդանութիւն սերտ և կուռ կապեալ է ի դպրութիւն հարադատ՝ չմարթի կալ յակաստանի, այլ զլորեալ կործանի կործանումն անկանգնելի»:

Քաղաքակրթության ճանապարհներն անցած ժողովուրդների օրինակները ցույց են տալիս, որ հին լեզուները վաղուց են տեղի տվել նորերին: Մեղ համար էլ պետք է պարզ լինի, որ «...հեշտին ևս իցէ զմեռե-

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 148:

⁹⁵ «Յաղագս փորձական յոգեբանութեան հասո», էջ 11:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ Բ:

ալս յարուցանել ի գերեզմանաց քան զբոլոր ազգ հայոց ի հնութիւն անդր վերածել»⁹⁷:

Անհրաժեշտ է հիմնովին հերքել այն կարծիքը, գրում է Նաղարչանը, թե աշխարհաբարը «անհամ, անկանոն, խառնափնթոր լեզու է» և չի կարող փոխարինել «շքեղ և հարուստ գրաբարին»: Սխալ է կարծել, թե աշխարհաբարն իր բնականոն զարգացմամբ ի վերջո հանգելու է գրաբարին: Անտեղի է մտածել, թե բարբառները կարող են խանդարել համալզային լեզվի ստեղծմանը: Վերջապես պետք է վերջ տալ, գրում է Նաղարչանը, այն վեճերին, թե ո՞րն է գերադասելին՝ արևմտահայ, թե՞ արևելահայ բարբառը իբրև գրական նոր լեզվի հիմք: Մի՞թե հայերը պետք է բացառություն կազմեն և զրկեն իրենց բնականոն զարգացումից: «Ոչինչ ընդհատ ի նախակարգելոցդ հանդիպեցաւ,—գրում է Նաղարչանը,—առ Հայս և անցք անցեալք ընդ մերս լեզու նոյն են որ ինչ անցան ընդ այլոցն, որով իբրու ի հայելոջ իմն մարթիցիս տեսանել, թե հասարակաց են օրենք ընթացից մարդկութեանս առ որ և է աղօս, յոր է աշխարհս. ուրեմն և Հայք իսկ չեն բացառութիւն ինչ ընդհանուր կանոնէ անտի, այլ իբրև հարազատ անդամք միոյ միայնոյ ազգի մարդկան՝ պարտին զնոյն զնալ ճանապարհ, ընդ որ բոլորն ընթացեալ տեսանի. ապա թէ ոչ իբրև փոխալ և անպիտանացեալ որդիս ժամանակի ի բաց հատեալ ի բոլորէն ծախսեցին ի ժանիս որկրամով ծերունոյն կրոնոսի»:

Մեր լեզվի զարգացումը պետք է ընթանա այն ճանապարհով, ինչպես ընթացել են մշուս ժողովուրդների լեզուները: «...իմն մարթիցիս տեսանիլ, թէ հասարակաց են օրենք ընթացից մարդկութեանս առ որ և է աղօղբս, յոր և է աշխարհս»,—գրում է Նաղարչանը նույն տեղում: Նա հիշատակում է ոռոսերեն գրական նոր լեզվի զարգացման օրինակը, որը «օրըստօրէ հրահանգեալ բարգաւաճեցաւ ընդ հմուտ գրչաւ հեղինակաց որպիսի ևղեն Լոմոնոսով, Դերժավին, Ֆօն-Վիդին, առականսն Խեմնիցեր յաւուրս մեծի թագուհւոյն Կատարինայ Բ, պատմադիրն Կարամզին, բանաստեղծքն Կոխով, Պուշկին, Ժուկովսկիյ և այլքն»⁹⁷ ւ:

Առաջաբանում Նաղարչանը շարունակում է թվարկել եվրոպական լեզուներից անգլերենի, ֆրանսերենի, գերմաներենի կազմավորման ընթացքին բնորոշ ընդհանուր օրինաչափություններ, որոնք հնարավորություններ են ընձեռել գրական նոր լեզուների զարգացմանը: Լեզուն և պրականությունը ծնվում և զարգանում են միաժամանակ. օրինակ՝ Դան-

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ Դ:

⁹⁷ « Նույն տեղում, էջ Թ:

տեի «Աստվածային կատակերդուխտներ»։ «...այս գործ սրանչեւարուեստ յորում՝ նկարագրի այլաբանաբար ուղեորութիւն ընդ դժոխս, ընդ քաւարան և ընդ երկինս, սլաակերացուցանելով դբովանգակ որպիսութիւն ժամանակին յորում եկաց բանաստեղծն»⁹⁸։ Այն, ինչ կատարեց Դանտեն որպէս «նախահայր իտալական տաղաչափաց», գրում է Նազարյանը, Անգլիայում կատարեցին Գոտֆրիդ Չաուսը, Շեքսպիրը, Վալտեր Սկոտը, Բայրոնը, Գերմանիայում՝ Լեսսինգը, Հերդերը, Շիլլերը, Գյոթեն։

Նվորդական ազգերի փորձը ցույց է տալիս, գրում է նա, որ մեզ մոտ եւս աշխարհաբարի տարրերն արդեն նկատելի են XI դարից, բայց պատմութեան ճակատագրի բերումով շունեցան իրենց բնականոն դարպացումը, «...վասնդի բանալի նուիրական տաճարիդ այգօրիկ անդիտ իմն կորուսեալ է նմա ի շրջապտոյտս յորձանուտ դարուց և ժամանակաց»⁹⁹։ Այժմ ժամանակն է վերհանել այդ տարրերը, վերածնել կենդանի լեզուն ժողովրդական բարբառների ակունքներից և սեփական լեզուն դարձնել միջնորդ հայ մանուկների լուսավորութեան։

Առաջաբանի մի շարք էջեր Նազարյանը նվիրում է «Կովկաս» թերթի խմբագիր Սլիվիցկու մի հոդվածի քննադատութեանը։ Սլիվիցկին խոսում էր հայերեն հրատարակութեանների մասին և դատողութեանն իր անում համազգային լեզվի շուրջը։ Նա գտնում էր, որ պետք է պահպանել գրաբարն իբրեւ համազգային լեզու։ Սլիվիցկին գրաբարի դարգացման հետ էր կապում հայերի լուսավորութեանը։ Ինչպէս իր նախորդ ուսերին աշխատութեան մեջ Նազարյանը քննադատում էր Ռիբուշկինին, այնպէս էլ այստեղ, հանձին Սլիվիցկու, նա տեսնում է ձգտում թերադնահատելու հոգևոր արթնացումն ապրող հայութեան մղումները։

Մեր խնդիրն է, գրում է Նազարյանը, ունկնդրել ժամանակի ձայնին և շտապել ստեղծելու «նոր և դիւրընկալ իմն լեզու»¹⁰⁰, օգտագործել գրաբարի ճոխ գանձերը և ժամանակակից բարբառները, հետզհետե մաքրել օտարաբանութեաններից, ճանապարհ բացելով ժողովրդի հոգևոր դարպացման համար։ Իսկ թէ ինչպիսի՞ս պետք է մշակել գրական նոր լեզուն, այդ հարցում Նազարյանը նորից դառնում է իր վաղեմի տեսակետին, բայց որի՝ «Առաւել ընտիրն յաշխարհիկ բարբառս և մերձաւորագոյնն հնոց վճիտ հայախոսութեան ճանաչի բարբառն արարատեան՝ յոր հպաւորին բոս իմիք խոսուածք Հաշտտրիսանու Հայոց»¹⁰¹։

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ ԺԳ։

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ ԺԲ։

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ ԺԶ։

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ Ժ։

Աբովյանի հետ միաժամանակ ձևակերպած այս դրույթը դառնում է արևելահայ գրական նոր լեզվի զարգացման ուղենիշ:

Այսպիսով, Նազարյանի «Յաղագս փորձական յոգեբանութեան ճառ» աշխատութեան առաջաբանը հրապարակ է գալիս իբրև 1850-ական թթ. արևելահայ գրական նոր լեզվի նվաճման համար մղվելիք պայքարն աղ-դարարող դրոշ: Այստեղից էլ բորբոքվում է նախորդ տասնամյակին ար-դեն սկսված վեճը ինչպես գրաբարի և աշխարհաբարի կողմնակիցների, այնպես էլ աշխարհաբարի մշակման ակունքների վերաբերյալ արևելահայ և արևմտահայ լուսավորիչների միջև:

«Հոգեբանութեան» գրքի հրատարակութեան առթիվ Կ. Պոլսի «Ար-շալույս Արարատյանը» 1852 թ. № 412-ում գրում է հետևյալը. «Փիլիսո-փայությունը, որ խիստ պիտանի գիտություն մըն է, քանզի անով կրնայ մարդ ճանչնալ ինքզինքը, յուր մտավորական կարողությունները, յուր ծագումը և վախճանը, զանազան մասերու կրամնով. որոց առաջինը և գրեթե հիմը հոգեբանությունն է, այսինքն այն գիտակցությունն է, որ կքննե և կստվորցնե հոգին, բնությունը, թե ինչ է և ինչ բանի կարող մարդույս մտավորական կարողությունները, կբացատրե, կհղկե զանոնք և շատ կաղնվացնե: Ուստի այսպիսի օգտակար գիտություն մը վերոհիշ-յալ արժանապատիվ հեղինակը, որ Ղազանու կայսերական համալսարա-նին վարդապետ է (տեղադրող) և ուսուցչապետ ի Նազարյան դպրոցին, պարզ և ղոյրիմանալի ոճով յուր «Փորձական հոգեբանութեան ճառը» շինած և առաջին անգամ աղգեմունտ մեջ այսպիսի հարկավոր մատչան մը տալած քլլալով արդարեւ բազում զովութեան և շնորհակալութեան ար-ժանավոր է»: Պոլսահայ առաջագիմական թերթը ցանկություն է հալտ-նում, որ Նազարյանի գիրքը տարածում գտնի և հասկանալի դառնա ու-սումնական և այլ դասերի համար, իբրև օգտակար գիտալուսավորական ձեռնարկ: Թերթը առաջաբանի մասին ոչինչ չի գրում:

Արևելահայ հատվածում Նազարյանի լուսավորական սկզբունքների դեմ պայքարի ելած կղերական էաստան շարունակում է հակադրվել գրա-կան նոր լեզվին, արդիական իրա մուտքը գրականութեան մեջ: Հետագա-յում Ա. Երիցյանը հաստատում էր, որ 1850-ական թթ. առաջին կեսին ուժեղանում է Նազարյանի դեմ նախորդ տասնամյակից սկիզբ առած հա-կառակորդ բանակի գործունեությունը: «Հոգեբանութեան աշխատասիրողի դեմ,—գրում է նա,—մի կուսակցություն կար, թեև իրավ տգետ, բայց շատ բամբասասեր անձինքներից բաղկացած»¹⁰²:

¹⁰² «Փորձ», 1879, № 11, էջ 52:

Այդպիսի «բամբասաժեր անձինքներից էր» այդ օրերին Ստ. Զալալյանը, որն ուղղակի հայտարարում է, թե հոգեբանության այդ ձևունարկը ինքնուրույն գործ չէ, որ նրա բնագրին հանդիպել է հայոց հին մատչաններում: Ճշմարտությունն այն էր, որ օգտագործելով եվրոպական աղբյուրներում հոգեբանության առարկայի վերաբերյալ հանրահայտ կատեգորիաները, Նազարյանը կարևոր համարեց հայ մտավոր հասարակությանը ծանոթացնել դրանց: Շատ բան կա աշխարհում, որի հոտը չէ ընկել Զալալյանի քիթը,— գրում է հայ լուսավորիչը, «...և դեռ ժամանակը չէ եկել, որ ճշմարտությունը աչք ու ականջ գտանե: Հանգիսը մերը չէ, այլ հայոց աբեղաներին: Եվ դատաստանը սոցա է. սորա վերա իսկի գարմանում չեմ»¹⁰³:

«Փորձական յոդեբանութեան ճառ» աշխատության մեջ և նրան կցած առաջաբանում շարադրված աշխարհաբար լեզուն գրական լեզու դարձնելու պահանջով՝ Նազարյանը հրապարակ էր գալիս փիլիսոփայորին և գիտականորեն հիմնավորելու աղգային ինքնաճանաչման համար իր առաջադրած լուսավորական սկզբունքները: Լեզուն որպես «նշանակք իմացութեան և թարգմանս մերոց իմացութեանց» սկսաք է լինի աշխարհաբարը, գրում է Նազարյանը: Մտածել մայրենի լեզվով, նշանակում է մտածել աշխարհաբար լեզվով:

1852 թ. սեպտեմբերի 8-ին Գ. Սուլթանյանին ուղղած նամակից պարզվում է, որ Նազարյանն այդ շրջանում մտադրվել է տպագրել մի ալբեմնարան՝ աշխարհաբար լեզվով. «...այնպես տնօրինված, ինչպես եվրոպաց մեջ, այսինքն տառերի, վանկերի և բառերի, մի խոսքով ընթերցանության մասին տեղեկություններ տալուց հետո դնել կարգավայն բուլբոլ նախադուռն ծանոթությունները, որ հարկավոր էին երկխային, աստուծոյ, բնության ստեղծվածների, աշխարհագրության, պատմության նորանոր գյուտերի մասին, որ երկսան ընթերցանության մեջ և հոգևոր կերակուր և սնունդ ստանար և ոչ թե չորանար և ցամաքի մտքով ու սրտով, ինչպես մինչև այժմ եղել է»¹⁰⁴:

Նախորդ տասնամյակներին թե՛ արևմտահայերի և թե՛ արևելահայերի մոտ փորձեր են արվել կազմել ալբեմնարաններ և ընթերցարաններ մանուկների տառաճանաչությունը և նախնական ուսուցումը ժամանակակից կանոններին մոտեցնելու նպատակով: Հայտնի են 1821 թ. Մոսկ-

¹⁰³ «Նամականի», էջ 159:

¹⁰⁴ «Նամականի», էջ 160:

վայում հրատարակված Մանվել վարդապետի «Դպրութեան մանկանց ընթերցարանը», 1827-ին հրատարակված Վարդան սարկավազի «Այբբենարանը», 1839-ին՝ Գր. Սուքիասյանի «Այբբենք հայոց և ռուսաց», Պոպովի «Նախադուռ վարժութեան» գրքերը: Վերջին երեքը նույնպես հրատարակվել են Մոսկվայում:

1853 թ. Նազարյանը հրատարակում է «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի երեխաների համար» ձեռնարկը: Այս ձեռնարկում նա պաշտպանում է հայ մանկավարժության պատմության մեջ մտած, բայց չկիրառված հնչական մեթոդը: Մանուկների ուսուցման համար առաջարկված այդ մեթոդը գործնական կյանք մտավ 1871 թ.՝ Ն. Տ. Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզու» դասագրքով («Մշակ», 1873, № 25): Նազարյանի աշխարհաբար այբբենարանը Աբովյանի «Նախաշավիղի» բացակայության պայմաններում բացառիկ երևույթ էր, բայց այն չծառայեց մանուկներին իբրև տառուսուցման նոր մեթոդով կազմված դասագիրք: Գիրքն իր բովանդակությամբ արձագանքում էր ժամանակակից հվրոպական ուսուցման նոր պահանջներին:

Գրքի տիտղոսաթերթին գրված է՝ «Առավելապես մարդավայելուչ մարդուն մեջ այն է, որ մարդկությանը օգնական դառնալի»: Ձեռնարկը չունի «Նախաշավիղի» մանկավարժական ուսուցման խիստ մատչելի ոճը: Սակայն տպագրված նախորդ ընթերցարանների համեմատությամբ այն ավելի ըմբռնելի է և ունի տրամաբանական կառույց: Դասագիրքը դուրս է գալիս նախնական ուսուցման շրջանակներից և դառնում բաղմակողմանիորեն հարուստ մի ձեռնարկ՝ տարբեր առարկաներ դասավանդող ուսուցիչների համար:

Պահպանելով ավանդական ձևը, Նազարյանն Աբովյանի նման տալիս է դպրոցականի համար պարտադիր համարվող աղութներ՝ երկյուղածության, խղճատանքի, ծնողասիրության զգացմունքներով համակված: Ընթերցարանի առաջին մասում հեղինակը շարադրում է ժողովրդական գրույցներ և ուսուցողական խրատական բնույթի ասացվածքներ, որոնց մի մասին հանդիպում ենք և Աբովյանի մոտ: Ամեն մի գրույց ունի իր խորհուրդը: Օրինակ՝ «Նեղության մեջ կճանաչվի բարեկամը», «Ուր խորհուրդ տալ չի կարիլի, նրան չի կարելի և օգնել» և այլն:

Ընթերցանության առաջին մասում Նազարյանը զետեղում է «Երկու բարեկամի հանդիպումը արջին», «Ծերունին և մահը», «Շինականը և նրա որդիք», «Գայլը և շունը», «Փայտ կտրողը և Դիոս աստվածը», «Մրջյունն և ճանճը» և այլ գրույցներ, որոնց մի մասը մեղ հասել են օտար աղբյուր:

ներից և ժողովրդի կողմից մշակվելով հարմարեցված են սեփական էյանքին: Մանոթացնելով երեսխային հունական իմաստունների ասույթներին, Նաղարյանը կամենում է ցույց տալ, որ մարդուն բնորոշ պետք է լինի աղնվությունը, ճշմարտությունը և այլ դժեր, որոնք դաստիարակում են նրա մեջ քաղաքացիության բարձր հատկանիշներ:

«Մարդկության պատմությունը» գլխում Նաղարյանը նշում է, որ ժողովուրդները դեպի քաղաքակրթությունը՝ խավարից դեպի լույսը, շարիքից դեպի բարին, պետք է գնան ներքին կատարելագործման ճանապարհով: Անիրավությունը, ասում է նա, առաջանում է բռնությունից, իսկ բռնությունը՝ վատթար դաստիարակությունից: Տգիտությունը և խավարը արգելում են մարդուն հասկանալու արդարության և իմաստության ամենապարզ գաղափարները:

Խոսելով հին հունական հասարակության մասին, նա դատապարտում է ստրկատիրական սիստեմը: «Քանի մի մեծատուններ,— գրում է նա,— այնքան վայրենացած էին, մինչև որ կենդանի ստրուկներ էին ձրգում յուրյանց ձկնորսարանների մեջ՝ այն մտքով, որ պարարտացնեն յուրյանց ձկները՝ որ այնքան համեղ էին թվում նոցա բերանին»¹⁰⁵: Նաղարյանը նշում է, որ քրիստոնեությունը նույնպես շօգնեց ստրկատիրության վերացմանը: Մարդը մնաց նույն վայրենին, նույն բռնակալը և նույն գազանը: Աֆրիկայում ահա սևամորթները բանեցվում են իբրև բեռնակիր անասուններ: Ամերիկայում նրանք տառապում են ոսկուհանքերում, սուրճի, կակաոյի կամ շաքարիղեգնի մշակության վրա: «Նւ մինչև այս օրս հաղար այսպիսի վատաբախտներ հոգոց են հանում ստրկության դառն լծի տակ»:

Իր ձեռնարկի վերջում Նաղարյանը կարևոր նշանակություն է տալիս մանուկների համար գիտելիքների յուրացման ճիշտ ուղղություն մշակելու հարցին: Ամեն մի գիտելիք, որ տրվում է երեսխային, պետք է օգնի նրա քաղաքական-հասարակական հայացքների ճիշտ ձևավորմանը: Առանց ճշմարիտ լուսավորության, անհնար է հասնել մարդու և կյանքի ներդաշնակությանը: «Եվ ամեն ազգի լուսավորություն յուր մայրենի լեզվով պիտո է լինի, եթե ցանկալի էր, որ այդ լուսավորության ծառը արմատ արձակեր, աճեր, զորանար, ծաղկազարդեր և պտղաբերեր»: Այս խոսքերով Նաղարյանն ավարտում է պատանիների համար գրած իր ձեռնարկը:

1853 թ. հրատարակած «Վարդապետարան կրոնի» գրքի առաջաբա-

¹⁰⁵ Ստ. Նազուրյան, Առաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի երեսխային համար, Մոսկվա, 1853, էջ 24:

նում նաղարչանը նորից ու նորից անդրադառնում է «լեզվի անօթին»։ Նկատի առնելով «Հեղեբանություն» գրքի հրատարակությունից հետո տեղի ունեցած բանավեճերը, նա հարկ է համարում տալ լրացուցիչ բացատրություններ աշխարհաբարի վարդաքման հարցերի շուրջը։ Իր նոր գրքի առաջաբանում նա գրում է. «Մեր նորախոս լեզուն չէ ոչ մի բաղաբի մասնավոր կամ առանձին բարբառ, այլ մոտավորապես՝ այն մարդու և հասակ հայախոսությունը, որ լավում է ազգի մեջ հարյուրավոր և հազարավոր լավ խոսողների բերանից, ուր և գտնվեին նորա»։ Սկզբից ի վեր բացասելով որևէ բարբառի գերիշխանությունը գրական լեզվի վրա, նաղարչանն ընդունում է արարատյան բարբառի վրա ձևավորված խոսակցական լեզուն՝ իբրև գրական նոր լեզվի հիմք։

«Հեղինակը, ևս առավել տակավին չմշակված լեզվի հեղինակը՝ մեր կարծիքով պարտական էր բանաստեղծի պես հնարել և ճարտարապետել, այսինքն միտ ղեկելով ազգային լեզվի հատկությունը՝ նույնիսկ լեզվի խորքից հանել, շինել, կաղմել և հարմարել ինչ հարկավոր էր միտք և զգացողություն բացահայտելու համար՝ մեր բազմաճյուղ և բազմօրինակ լուսավորյալ ժամանակներումը»¹⁰⁶։ Լեզվի առաջադիմությանը առաջադեմ կլինի և ազգային լուսավորությունը։ Որքան էլ բարձր լինեն մեր հին մատենագիրները, գրում է նա, չեն կարող իրենց տված սնունդով կապել սերնդին ժամանակի հետ։ Անհրաժեշտ է եվրոպական գիտություն և արվեստ, որոնց «միջնորդութենովը կարողանային մեր տղայքը ծանոթանալ աշխարհի, բնության և մարդկության որպիսութեններին, ուրեմն նորանոր գաղափարներ ստանալ, սնանիլ և ճոխանալ»։

Նույն առաջաբանում՝ իբրև ազգայնության հիմքերի, նաղարչանը նույնքան կարևոր է համարում կրոնական և բաղաբական «անօթները»։ Վերջինս, որ «...արդարև մի անչափելի մեծակշիռ անոթ է», որ այժմ գոյություն չունի մեր ազգի մեջ, գրում է նաղարչանը, ուստի մենք են միայն լեզուն և կրոնը։ Մերժելով հայ եկեղեցու դարերով սրբազործած միջնադարյան դոգմաները, նա առաջադրում է քննական հայացք նեոսելկրոնի պատմության վրա, սահմանազատել նրանից նախապաշարումներն ու ժամանակի ընթացքում տգետ հոգևորականների կողմից հորինվածները, ուսումնասիրել Ավետարանն ու Հին կտակարանը, ելնելով պատմագիտության ժամանակակից նվաճումներից։ Կրոնը կարող է և պետք է ամրապնդի ժողովրդական գիտակցության բարոյական հիմքերը, գրում է նա. մարդը կարող է և պետք է պայքարի սեփական արատների

¹⁰⁶ Ստ. Նաղարչանց, Վարդապետարան կրոնի..., Մոսկվա, 1853, էջ 5—6։

և ազգի պակասությունների դեմ, ընդունելով իր մեջ ավետարանի «սակի հատիկները», յուրացնելով Հին կտակարանի մեջ ամփոփված մարդկության նախապատմության փորձություններից բխած բարոյախոսական հետևությունները:

Եվրոպական գիտությունների և լուսավորության ակունքներին մոտ կանգնած գիտնական-մտածողը, ազատահայաց զաղափարներ կրող քաղաքացին աուրք է տալիս բիբլիական պատմությունները ժամանակակից գիտության նվաճումների հետ զուգորդելու և կրոնի դերը պահպանելու պատրանքներով տարված այն մտածողներին, որոնք ձգտում էին այդ միջոցով օգնել մարդուն՝ թոթափելու սևփական արատները: Նա-զարյանը մինչև իր կյանքի վերջը համարյա չազատագրվեց քրիստոնեական բարոյախոսության իր այդ պատրանքներից:

1847 թ. սկզբներին Հ. Շահյանյանին ուղարկած «Հոգեբանու-թյան» ձեռագրի մի ժանոթության մեջ նաղարյանը նշում է՝ «Տե՛ս իմ մատյան մարդաբանական»: 1851 թ. հրատարակած «Հոգեբանություն» ժանոթություններից մեկում մենք կարդում ենք. «Բազում ինչ մարդ է, ճանել զլուսոյ, բայց մեք շատացեալ աստանօր, որովք հային ի նպատակ մեր, զառաւելագոյնն՝ սր չէ տեղոյս բնութօսականն թողումք Հանդի-սի»¹⁰⁷:

Այս և այլ փաստերից պարզվում է, որ Նաղարյանը դեռևս 1840-ա-կան թթ. մտադիր է եղել հրատարակել հանրագիտական բնույթի մի ժո-ղովածու և, ինչպես նշում է «Վարդապետարան կրոնի» աշխատության առաջաբանում, որոշել է այն վերնագրել «Նոր հայախոսության հանդես»: Հետագայում փոխել է, դարձրել «Հանդես նոր հայախոսութեան»: Մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը ցույց են տալիս, որ Նաղարյանը ցանկություն է ունեցել առանձին պրակներով հրատարակել «Թե ինչպես է մարդու մարմնի կազմուածք և թե ինչպէս պիտո է պահպանել մարդու առողջու-թիւնը, հանդերձ հաւելուածով ի վերա խորհրդեալն, ամուսնութեան ժուժկալութեան բնաղննական տեսութեամբ»¹⁰⁸, «Սոկրատեսի վարքը», Կոլումբոսի Ամերիկայի հայտնագործությունը և այլ ակնարկներ: Բայց նրան չի հաջողվել տպագրել այդ գործերն առանձին և նա ղեկավարել է իր «Հանդես նոր հայախոսութեան» երկհատորյակում:

¹⁰⁷ «Յաղագս փորձական յողերանութեան ճառ», էջ 10:

¹⁰⁸ «Նամականի», էջ 155:

Ս. Շահազիզն իր «Հրապարակախոս ձայն» աշխատության մեջ խոսելով «Հանդես հայախոսություն» մասին, հետևյալ դիտողությունն է անում. «Ի՞նչու զօրօրինակ նազարյանցը մենակ հանձն է առել դրել մի ալդպիսի երկար ու ձիգ շարադրություն և չէ թողել մեզ մանկավարժներիս, պատմաբաններիս, բնագետներիս և առհասարակ մասնագետներիս հարմարել այդ դործը: Այս հարցին դժվար չէ պատասխանել. որովհետև ալդ մասնագետներս չենք եղել այն ժամանակ, չկանք և այժմ: Բայց ազգը յուր զավակներով կարոտ է ընթերցարանի, մի բազմօրինակ ընդհանրախոս ընթերցարանի»¹⁰⁹:

Հարցի պատասխանը միայն դրանով չէր սպառվում: Անհրաժեշտ էր, որ այդ մասնագետներն ունենային գիտական նոր հայացք ինչպես մարդու մասին գիտության, այնպես էլ աշխարհի պատկերի նկատմամբ: «Բազմավեպը, ինչպես առաջնելու, այնպես էլ այդ շրջանում տպագրում էր նյութեր գիտության տարբեր բնագավառների նվաճումներից: Բայց այդ արվում էր զգուշ, առանց փորձելու խախտել կրոնական դոգմաներով սահմանված երկրի և մարդու «արարչական» հիմքերը: Նազարյանը քննում է մարդու հոգեկան կարողությունները, նրա կառուցվածքը բացահայտող օրինաչափությունները, օրգանական և անօրգանական նյութերի հարակցությունը, կենդանական և բուսական աշխարհը, հողը, բերքը, աշխարհագրական պայմանները, տիեզերքը, աստղային և արեգակնային համակարգությունները՝ գիտության վերջին խոսքի հիման վրա:

Նազարյանի ընտրած նյութը հնարավորություն էր տալիս ընթերցողին դիտելու երկրագնդի շարժումը, ինչպես և պատկերացնելու Կոպերնիկոսի հայտնագործության հեղաշրջիչ նշանակությունը գիտության բնագավառում: Այստեղից էլ առանձին նշանակություն են ստանում նաև գերմանական ռեֆորմացիայից սկիզբ առած հակակաթոլիկյան շարժումներին նվիրված նազարյանական նյութերը, որոնք ներթափանցված են սեփական կղերական մտահայեցությունը վերաքննելու միտումներով:

Այսպիսի բովանդակությամբ ժողովածու հրատարակելն, անշուշտ, հեշտ լինել չէր կարող: Ուստի և 1854 թ. վերջերին, երբ «Հանդեսի» առաջին հատորը Ն. Շանշյանի միջոցով հասնում է Լազարյաններին՝ տպագրության թույլտվություն ստանալու համար. վերջիններս նույն տարվա դեկտեմբերի 13-ի նամակով հայտնում են, որ ընդունելի չին համարում ոչ գրքի վերնագիրը, ոչ լեզուն և ոչ բովանդակությունը: Նրանք խորհուրդ

¹⁰⁹ Ս. Շահազիզ, Հրապարակախոս ձայն, էջ 80:

են տալիս լեզվի հարցում հետևել Մխիթարյանների հայեցակետին, և բարոդած աշխարհաբարը դարձնել ոչ թե կլակեսո գրաբարը մերժելու, այլ միջոց՝ մոտենալու գրաբարին: Բայց ահա միայն «բարերարությունից» դրդված և Շանշյանի խնդրանքով նրանք համաձայնել են օգնել այդ գործի տպագրությանը: Մեզ հասել է նույն թվականի դեկտեմբերի 21-ի նստարկյանի պատասխանը, որտեղ հայ լուսավորիչը պաշտպանելով իր ըսկըղբունքները, գրում է. «...ներեցեք իմ անկեղծության համար, ես մտադիր չեմ ոչ խնդրել, ոչ ընդունել ողորմածություն: Եւ Ձերդ գերազանցություն, թույլ եմ տալիս մտածել, որ չեք պահանջի ինձանից այնպիսի ինքնաստորացում, որին ես անընդունակ եմ, և որը վերին աստիճանի հակառակ է իմ բնավորությանը»¹¹⁰: Նա հայտնում է բարձրաստիճան տերևի, որ կխնդրի Ն. Շանշյանին, նրանց վերադարձնել իր գրքին «ղոհաբերած» դրամը, որը նա չի կարող ընդունել իբրև ողորմություն:

Նամակում նազարյանը տալիս է բացատրություններ գրական նոր լեզվի վերաբերյալ: Այդ հարցը նրա կարծիքով կարիք ունի հիմնավոր քննության՝ եվրոպական ազգերի լեզուների, լատինական և առհասարակ համաշխարհային լեզվաբանության փաստերի օրինակներով: Նորից անդրադառնալով իր առաջարանի մտքերին, նա բերում է իտալական գրական լեզվի օրինակը, թե ինչպիս շրջահայաց և խորագետ Դանտեն իր ստեղծագործությամբ նոր աստիճանի բարձրացրեց ժողովրդական բարբառը և մշակեց նոր իտալերենը: Նա հասկացավ ժամանակի պահանջը, թողեց հինը, վերապրածը և ժողովրդի կենսաթրթիւ խոսքից իր տաղանդի ուժով ստեղծեց իտալական հրաշալի պոեզիան՝ «Աստվածային կատակերգությունը»: Հայերը, գրում է նազարյանը, պետք է ենթարկվեն զարգացման նույն օրենքներին, ուստի և չպետք է Մխիթարյաններին օրինակ բերելով հավատացնել, թե մեռած գրաբարը կարող է երբևէ վերակենդանանալ:

«Գիտնական հայը, որն իրեն նվիրել է հայ հնագրարի ուսումնասիրությանը, և ժողովրդական լեզվով ստեղծագործող հայ գրողը միշտ պետք է անդրադառնան հնագրարյան նվիրական լեզվի սրբություններին. առաջինը ժողովրդական հնության հուշարձաններն ուսումնասիրելու, երկրորդը հարստացնելու և աղնվացնելու ժողովրդական բարբառը, հնագույն խոսքի անհատնելի գանձարանից»¹¹¹: Ուրևմն, եզրադեպում է նազար-

¹¹⁰ «Նամականի», էջ 169:

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 171:

յանը, միանգամայն բնական է ժողովրդի ցանկությունը՝ գրքեր կարդալ իրեն հասկանալի լեզվով: Այդ է հուշում մեզ մարդկության դարավոր փորձը, գրում է նա:

Քանի որ հասարակ ժողովրդի լեզուն ծառայում է իբրև միջոց նոր մտածողության, նազարյանն անհրաժեշտ է համարում նախ մաքրել այն թուրքական-արաբական-պարսկական խառնուրդներից և ապա հարստացնել հին լեզվից վերցրած այնպիսի ոճերով ու բառերով, որոնք հասկանալի են մեր նոր սերնդին: «Ես մեր լեզվին տալիս եմ որոշ եվրոպականություն (նկատի ունի եվրոպական բառերի օգտագործումը— Ռ. Ն.), հատկապես գիտության բնագավառում: Բայց ես վանդալ չեմ կամ մեր գեղեցիկ հայկազյան լեզվի կործանիչը. ընդհակառակը, ես ձգտում եմ վերականգնել նրա էությունը, նոր քերականության ժամանակակից սիստեմի ձևերով, այնպես, ինչպես կարող է հասկանալ մեր ժողովուրդը»¹¹²:

Լազարյանները չեն պատասխանել Նազարյանի նամակին, բայց և արգելք չեն հանդիսացել գրքի տպագրությանը: 1855 թ. հունիսի 15-ին առաջին հատորը թույլատրվում է տպագրության, բայց լույս է տեսնում 1857-ին: Երկրորդ հատորը, որը 1856-ին նույնպես պատրաստ էր տպագրության, լույս աշխարհ է դալիս 1858 թվականին:

Առաջին հատորը Նազարյանը սկսում է «Ողջույն և ծանուցումն» վերնագրով ազդարարությամբ: «Մի անպատմելի ուրախություն է դալիս իմ սրտի վերա, — գրում է նա, — որ այսօր պատճառ ունիմ բարձրացնել իմ ձայնը և քարոզել հրապարակաւ, թե հայոց բանական հոգին, որ այդքան երկար ու ձիգ դարեր մահանման քնի մեջ թմրած ու կապած մնացել էր, հաճախում է դարթնուլ և նայել ետ և առաջ, հասկանալ յուր տխուր անցյալը, հասկանալ յուր տգեղ ներկան, որպես անցածի հարկավորապես հետևանքը և ներկայումս հողաբարձու լինել ապագային»¹¹³: Այժմ եկել է ժամանակը, որ հայերը վերահասու լինին այն խորհրդին, թե «յուր լուսավորությունը պիտո է լինի յուր հատուկ ձեռքի վաստակած վաստակը» և հասկանան, որ իրենք պարտական են իրենց սեփական գութանով «մշակել և սերմանել աղղի անդաստանը», եթե ցանկանում են «ժողովել մի օրհնյալ հունձ»:

Որոշելով գրքի նպատակը, նա գրում է. «Մեր խորհուրդը այն լինելով, որ մի հարմարավոր ընթերցանության գիրք տալինք աղգին, թե արժանապես ժամանակ անցուցանելու և թե յուրյանց միտքը ճոխացնելու այն-

¹¹² Նույն տեղում, էջ 172:

¹¹³ «Հանդես նոր հայախոսութեան», հատ. 1, էջ Ա:

պիսի ծանոթություններով, որ հարկավոր էին մեր ժամանակի փոքր ի շատե կրթյալ հայ մարդուն, աչլ և յուրանց սիրտը և զգացողությունքը ազնվացնելու գեղեցիկ գաղափարներով, թի բարոյական և թի կրոնապաշտական մասին. մեր խորհուրդը այն լինելով, որ տայինք ազգին մի բաղմօրինակաբար դաստիարակիչ և առաջնորդող գիրք, որ լցուցաներ նոցա իմացական և հոգեւոր պիտույքը, ընտիր-ընտիր եւրոպական աղբյուրներից հանեցինք զանազան իմաստալից գրույցը, պատմությունը, առակը, նմանախոսութունը, բնագիտական ճառեր, բարոյական մտածությունը, բնական և արվեստական տեսարանների նկարագիրը, պատմաբանական և իմաստասիրական ճառեր, երեկի մարդերի վարքադրությունը և արժանի հիշատակի իրողությունը բնական և մարդկեղեն աշխարհի մեջ»¹¹⁴:

Առաջին հատորում նաղարչանը ղետեղում է հին հունական, ևկրուպական և արեկլյան աղբյուրներից հանված գեղարվեստական նյութեր, որոնք գերազանցապես ունեն ուսուցողական և բարոյակրթական արժեք: Այստեղ հանդիպում ենք նույնպիսի միտումներ ունեցող հեքիաթների, զրույցների և գեղարվեստական նկարագրությունների: Հատորի երկրորդ բաժնում գետեղված են բնության և մեր հողագնդի, ինչպես և մարդուն նվիրված ուսումնական նյութեր. դրանց մեջ մտնում են «Աշխարհի էպոմածը», «Երկրի բերքը», «Շնչական թագավորությունը», «Տնկական կամ աճեցական թագավորություն», «Հանքական թագավորություն», «Թե ի՞նչ է մարդը», «Մարդու հոգին», «Բնությունը և նորա մեջ եղած երևույթները»: Հատորն ավարտվում է «Բարոյական մտածությունը» և երկու պատմականագրական բնույթի գործեքով: Առաջինը՝ «Սովրատեսի վարքն է», երկրորդը՝ «Քրիստափոր Կոլումբոս կամ հայանագործություն Ամերիկայի»:

Իր «Մանուցման» մեջ նաղարչանը նշում է, որ այս հատորը կադմեիկս նկատի է ունեցել ընթերցողների ավելի լայն րանակ, ուստի աշխատել է պարզեցնել լեզուն՝ գիտական նյութերը ավելի հասկանալի ձևով մատուցելու համար: Հատուկ ուշադրություն դարձնելով իր գործածած աշխարհաբարին, նա ընդգծում է, որ հրաժարվելով բարբառների գործածությունից, փորձում է «բաղմօրինակաբար մշակել այն»՝ կանոնի և արվեստի տակ դնելով «հայկական աշխարհաբար բանախոսությունը»: Հաշվի առնելով գիտական մի շարք տերմինների թարգմանության հետ կապ-

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

ված դժվարությունները, նազարյանը մտածում է թողնել նրանց այնպես, ինչպես կան եվրոպական ձևերի մեջ (օրինակ՝ օրդանական, ինկվիզիցիա, տեխնիկական և այլն): Նշենք, որ այս և մի շարք այլ տերմիններ հայոց լեզվի դանձարանն են մտել նազարյանի բառապաշարից:

«Հանդես նոր հայախոսութեան» երկրորդ հատորի մասին նույն առաջարանում նազարյանը գրում է. «Երկրորդ մասը սահմանեցինք առավելապես փոքր ի շատե կրթյալ և գիտուն հայերի համար, թեպետ և ժողովուրդը կարող էր օգուտ քաղել սորանից, թեև կամենար մտածելով կարգալ և ուղադրությունը լարել մի փոքր»¹¹⁵:

Որպեսզի որոշ դադափար կազմենք նազարյանի գործածած լեզվի մասին, բերենք առանձին կտորներ երկհատորյակից. «Մի արաբացի մոլորվել էր մի ջերմ ավազուտ դաշտում և սաստիկ սոված էր և ալրվում էր ծարավից: Երկար ժամանակ թափառելով եկավ մի ճանապարհի վերա, ինչ տեղից կարավան էր անցել և շուտով դտավ այստեղ մի մաշկեղեն բսակ, որ կար ավաղի վերա: Նա վեր առավ այն բսակը և դուրսից փորձելով նորա միջի եղածը, ձայն տվեց ուրախանալով և դարմանալով: Այո, սորա մեջ կան արմավ (խուրմա) և ընկուղ: Անհամբեր շտապով բացեց յուր կարծեցած քաղցր կերակուրը, բայց տեսնելով, թե ինչ էր բսակի մեջ դրած բանը, տրտնջեց, բաց ձգեց նորան և հոգոց հանեց ասելով. ո՛հ՝ բսակի մեջ մարդարիտներ էին»¹¹⁶:

«Արեգակը կրակափայլ կարմրութենով ահա իջանում է արևմուտքումը. նորանից բոլոր ամառանոցը ստանում է մի խաղաղ ոսկեփայլություն: Արեգակը յուր վերջին ճառագայթները տարածելով սարերի վերա, յուր փայլատակող լույսը պատառված ամպերի միջից ցուլացնելով անտառի կատարքը ոսկեզօծելով և վարդագույն ծածանմամբ պատկերանալով ջրի երեսին, փոքր առ փոքր շիջանում է երկնակամարի վերա, հրաժարվում է նորանից թողլով նորան մի քնքույշ կարմրութենով պատած»:

Մի հատված ևս պատամադիտական նյութերից. «Կոստանդինոս Մեծ թագավորի պատկառելի, բայց արդեն խախտուցած աթոռի վերա բաղմեցավ Կոստանդինոս տասնեմիկերորդը, շատ արքայական տոհմեր արյունաշաղախ փոփոխություններով աթոռ նստելուց և աթոռից վայր իջանկուց հետո»¹¹⁷: Մի կտոր էլ ուսումնական ճառերից. «...Եթե պետք էր, որ տարբերությունք առաջանային հողեղեն տարրի մեջ, ապա պիտո՞ւ է

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 7:

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 90:

¹¹⁷ Նույն տեղում, հատ. 2, էջ 317:

այդ բանին մի պատճառ լինի. այս պատճառը դրած է նորանից դուրս. որովհետև ոչինչ բան ինքն լսող ինքյան չէ փոփոխվում: Բայց հողեղենի մոտ չկա այլ մյուս բան բացի ջրից, օդից և եթերից կամ կրակից: Այս երեքը ներգործելով հողեղենի վերա, առաջացուցանել են նորա մեջ զանազանությունք»:

Նազարյանի լեզուն թեպետ անմշակ, բայց արտացոլում էր համալգային զրախան լեզվի զարգացման ճիշտ սկզբունքը: Մ. Նալբանդյանը «Հանդեսի» առաջին հատորի առթիվ տպագրած իր «Կրիտիկայում» գրում է, որ այդ դիրքը «...առավել ճոխ է, առավել հարուստ և առավել մոտ կենդանի ժողովրդի բարբառին, քան թե հեղինակի այլ գրվածքը մինչև այսօր»¹¹⁸: Կարևորն այստեղ այն չէ, թե ինչպիսին է Նազարյանի անհատական ոճը, այլ այն, որ նա ժողովրդական լեզվի հանդես է բացել. «Իսկ թե երբեմն էլ ոչ հայաբար, այլ եվրոպաբար բացատրել է յուր միտքը, դուրս պատճառը կարծում ենք այն, որ հայոց ազգի ժողովրդական լեզուն մի անմշակ և անմարդացած լեզու լինելով, շունի դեռևս այն բոլոր ձևերը, այն լոգիկաբար կապակից պարբերությունքը, որոնցով հարապատուեն կարելի էր ամենայն եվրոպական գաղափար թափել հայերենի մեջ»¹¹⁹: Նալբանդյանի ջերմ ցանկությունն է՝ «առավել ժողովրդացած տեսանել նորա լեզուն»:

* * *

1853 թ. հուլիսին Մ. Նալբանդյանը Մոսկվայում ծանոթանում է Նազարյանի հետ: Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Հ. Նալբեյանի և Ներսես Աշտարակեցու հալածանքներից փախչելով, նա Նազարյանի միջնորդությամբ հայոց լեզվի դասեր է ստանում Լազարյան ճեմարանում: Նազարյանի, ինչպես և Լազարյանների հովանավորությունը և միջնորդությունները Նալբանդյանին բանտարկության վտանգից ազատելու համար ավելի են սրում նրանց հարարերությունները Մսեր Մսերյանի, Մ. Էմինի, Ս. Զալալյանի Հայոց կաթողիկոսի հետ:

Գ. Պատկանյանին աշակերտած տարիներին Նալբանդյանը սովորեց մտածել աշխարհաբար և կանգնեց գրական նոր լեզվի պաշտպանության գիրքերում: Նույն շրջանում աշակերտը վկա հղավ ուսուցչի կրած հալածանքներին և ծառացավ հոգևոր դասի կամայականությունների դեմ:

¹¹⁸ Մ. Նալբանդյան, ԵՃԺ, հատ. 2, էջ 148:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 149:

Նոր Նախիջևանի եկեղեցական հոգաբարձությունը պատկանած գույքերի և դրամների շուրջ ծագած կոնֆլիկտի, հայ գյուղացիների հողային իրավունքների ոտնահարումների ծանր տարիներին Նալբանդյանը «...հանդես էր գալիս որպիս հայ քաղաքային և գյուղական մասսաների մեջ կուտակված տրտունջների և բողոքների ձայնավող»¹²⁰:

Հալածվելով Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Խալիբյանից և հետապնդվելով ներսես Աշտարակեցուց, «ըմբոստ» երիտասարդը Մոսկվայում հովանավորվում է Նաղարյանի և նրա միջոցով Հաղարյան տերերի կողմից: Պետերբուրգում քննություն տալով հայոց լեզվի ուսուցչի իրավունքի համար, Նալբանդյանը Հաղարյան ճեմարան է ընդունվում իբրև կրտսեր դասարանների հայոց լեզվի ուսուցիչ:

1854 թ. հունվարին Նալբանդյանը Նոր Նախիջևանի մագիստրատի պահանջով ձերբակալվում է՝ էջմիածին ուղարկվելու համար: Ստ. Նաղարյանի և Ալամխանյան քահանայի երաշխավորությամբ նա ազատվում է կալանքից և որոշ ժամանակ ապրում ոստիկանության հսկողության տակ: 1854 թ. ապրիլին Նաղարյանը դիմում է Հաղարյան ճեմարանի դիրեկտորին՝ «Ռուսիա» («Россия») անունով ամսագիր հրատարակելու համար: Հենց այդ շրջանում էլ, հավանաբար, տեղի է ունենում Նալբանդյանի հիմնավոր ծանոթությունը Նաղարյանի հրատարակելիք ամսագրի դադարաբաժան սկզբունքներին: Ամսագիրը չի հրատարակվում, բայց սկիզբ է դրվում նրանց գաղափարական և գործնական սերտ բարեկամության:

Անկասկած նաև Նաղարյանի միջնորդությամբ, նույն տարվա հոկտեմբերին Հաղարյանները դիմում են Ներսես Աշտարակեցուն, խնդրում «մեծահպարտ» ներել Նալբանդյանին, որը ցանկանում է ուսանել Մոսկվայի համալսարանում: 1855—1856 թթ. Նալբանդյանը գրում է իր առաջին աշխատությունը «Յաղագո հայկական մատենագրություն հատ» վերնագրով: Բարխուդարյանն 1895 թ. «Հանդես գրականական և պատմական» հրապարակելով Նալբանդյանի «Ճառը», նշում է, որ ձեռագիրն իր ժամանակին վերանայել է Նաղարյանը և արել մի շարք ուղղումներ ու լրացումներ: Աշ. Հովհաննիսյանը վերականգնել է Նալբանդյանական ձեռագրի վրա Նաղարյանի ձեռքով կատարած մի շարք շտկումները և հավելումները: Հեղինակի ուսումնասիրությունը միաժամանակ պարզել է Նալբանդյանի կրած ազդեցությունները Նաղարյանի գրական-լեզվական

¹²⁰ Աշ. Հովհաննիսյան. Մ. Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 57:

հայացքներից: Նաղարչանի նման Նալբանդյանը ևս գրում էր, որ զրաբար մեռած լեզու է, սլահանջում էր ընթերցողի ձեռքը տալ գրականության գոց ղոնկերի բանալին, կիրառել որպես գրական լեզու ժողովրդին հասկանալի աշխարհաբարը: Նաղարչանի տես Նալբանդյանը նույնպես սլահանջում էր, որ աշխարհաբարը գործադրվի իբրև դպրոցական լեզու՝ «զի կենդանի բարբառ ուսուցչին աշակապես գիտէ ներդործել ի սիրտ և ի հոգի աշակերտին քան թե գրուածքն լոկ»: Նաղարչանի գրչով է գրված այն լրացումը, թե «գաւաղան իշխանութեան է, որ հովանաւորէ և զգիտութիւնն և զուսումն ազդի. և ոչ ուրեք ծաղկեցան իմաստութիւնք առանց ազգային պետութեան»¹²¹: «Պիտի դիտենք ի ղեպ,— գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,— որ հին հայ պատմագրութեան «աբեղայական» ուղղութեան մասին «ճառում» ձևակերպված առավել սուր մտքերը գրված են ամբողջովին Նաղարչանի գրչով»¹²²:

Նաղարչանի աշխատությունների ու մտքերի անմիջական ներշնչումը, գրում է նույն տեղում Աշ. Հովհաննիսյանը, «կարող էր միայն ընդարձակել երիտասարդ Նալբանդյանի տեսադաշտը, ամբակայել նրա հայացքների տեսական հիմքերը, տալով նրա ձեռքը նոր լեզվի պաշտպանության դիտական արդումենտներ»:

Յավոք պետք է նշել, որ «Յաղագս հայկական մատենագրութեան ճառ» աշխատությունը մինչ այսօր քննության է առնվել՝ առանց անջատելու Նաղարչանական ուղղումները և լրացումները բուն տեքստից: «Պարզ է, որ հնարավոր չէ,— իրավացիորեն նշում է Աշ. Հովհաննիսյանը,— «ճառի» տպագրված այդ տեքստի հիման վրա ձիշտ պատկերացում կազմել Նալբանդյանի և Նաղարչանի հայացքների նույնությունների կամ տարբերությունների մասին, եթե նախապես չես վերականգնում այդ երկի Նալբանդյանական սկզբնաղբը»:

Մ. Նալբանդյանը «Յաղագս հայկական մատենագրութեան ճառ» ուսումնասիրության մեջ, խոսելով հայերի լուսավորության մասին, գրում է, որ հասարակական ամեն մի խավ տարբեր ըմբռնում ունի լուսավորության նպատակի և նրա ուղղության վերաբերյալ. օրինակ՝ ազնվականը, կղերականը, վաճառականը, ուսանողը, ուսումնականը, դպրոցայինը: «...քաւ լիցի գիտելի՞ն և հասկանալ կամե՞ին արդոք, զի՞նչ է լուսավորութիւնն զտղգային»¹²³: Ո՛չ, պատասխանում է հեղինակը. հայ տղնվա-

¹²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110:

¹²² Նույն տեղում, էջ 111:

¹²³ Տե՛ս Մ. Նալբանդյան, *եւթ*, հատ. 2, էջ 53:

կանը չգիտե, թե «որոյ ազգի է զաւակ և գիտել չկամի»: Կղերն իր սաղ-մոսից, շարականներից և հոգևոր պատմութիւնից բացի ոչինչ չի կա-մենում լսել և փախչում է եվրոպական լուսավորութիւնից, ինչպես ժան-տախտից, աչք փակելով լույսի ճշմարտութեան առջև, գերադասելով խա-վարը: Ուսումնականները աչք են փակում այդ երևույթի առջև, գրում է Նալբանդյանը, իսկ ժողովուրդը չի կարող խորհել ազգային լուսավորու-թեան մասին, որովհետև տգետ է և անհաղորդ «սինեական հայախոսու-թեանը» (ակնարկում է գրաբարը—Ռ. Ն.):

Նոր հայախոսութեան խորհուրդը այն չէ, որով քարոզվեւր հին հայ-կաբանութեան ոգին, գրում է Նալբանդյանը: Լեզուն արտացոլում է մարդ-կանց մտածողութեան եղանակը, ուստի անհնար է «նորախոսութեամբ» քարոզել հին դադափարներ: Մեռած լատինաբանութիւնը չբավարարեց նոր ժամանակների ոգուն ու հանգամանքներին, և հրապարակ եկավ նոր լեզուն: Իսկ լատիններնը օգտագործվում է «յոյժ մասնավոր խորհրդով»: Նույնն էր և հին հայկականը: Նա այլևս մեռած է, կենդանին նա է, որը օղորդի շրթերին է, իբրև խոսակցական լեզու: Նազարյանի նման Նալ-բանդյանը ևս «աբելաշական» ուղղութեանն է վերագրում Հովհաննես Բա-հանա Վանանդեցու սուպերած «Ոսկի դար Հայաստանի», «Արփիական Հայաստանի» գրքերը: Ինչո՞ւ կարող են այդ գրքերն օգնել մանուկների հոգու և սրտի, ինչպես և մտավոր կենդանութեանը: Զրնգունելով ժողո-վրդական լեզվի «կերպարանագործութեան» կարեւոր փաստը, գրում է Նալ-բանդյանը, հին կողմնակիցները ապրում են «խեղացնոր հուսահատութիւն և հօժարին փոշիանալ հնախոսութեամբ»: Առանց հին լեզվի կկործանվի հայկաբանութեան հոյակապ շինվածքը, ասում են նրանք, կրկնելով կղե-րականներին: Այդպիսիները «...դեռևս բազում հանճարոյ և իմացակա-նութեան պէտ ունին առ ի ճանաչել միայն զիարդն և զորպէսն նոր հայա-խոսութեան»¹²⁴, պատասխանում է նրանց Նալբանդյանը:

Նոր լեզվի շինութեամբ կկործանվի նոր մատենագրութիւնը, շարու-նակում են պնդել նոր «հնամուլները»: Իսկ ինչո՞ւ չկործանվեց իտալական նոր մատենագրութիւնը, երբ Դանտեն մերժեց հին լեզուն և հաստատեց նորի իրավունքը իր «Աստվածային կատակերգութեամբ»: Ինչպե՞ս գրա-կան նոր լեզուներով բարգաւաճեցին եվրոպական ազգերի նոր գրակա-նութիւնները, շարունակում է իր առարկութիւնները Նալբանդյանը: Բա-վական է հիշել, որ ընդամենը 20 տարի է, ինչ ուսուսաց լեզուն և գրակա-

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 16:

նությունը ազատվել են սլավոնական գերիշխանությունից, որով և «հերիք են եղրակացութիւնք, արտադրեալք ի քննութենէ ի վկայութիւն ասացելոցս ի մէնջ»¹²⁵:

Իսկ ի՞նչու են նոր ուսումնական հնաբանները հետևում նման կղերամիտների,—հարցնում է Նալբանդյանը, խոսքն ուղղելով Մ. Էմինին և նրա ընկերակիցներին: Ինչո՞ւ չեն ուզում մշակել աշխարհաբարը իբրև գրական լեզու և օտար լեզվով են շարագրում իրենց մտքերը: Ինչո՞ւ են կաշկանդում հայ երիտասարդներին կրոնաբարոյական քարոզներով և զրկում հայ մանուկներին եվրոպական լուսավորության հորդառատ աղբյուրներից: «Պետք է լինել առողջամիտ հայրենասերներ», գրում է «Ճառի» հեղինակը,—չենթարկվելու համար հայ պապականների և լուսավորչական եկեղեցու սպասավորների ազդեցությանը: Զպետք է լսել «սուտ ազգասերներին», հայտարարում է Նալբանդյանը, նրանց կեղծ ճշմարտությունները, որոնք հանձին Հասունյանի և մյուսների պառակտում էին աղբն իրենց կեղծարարութեամբ:

Նալբանդյանը պահանջում է լուսավորական շարժման ընթացքը դնել «ուղիղ ճանապարհի վերա»: Անհրաժեշտ է, որ նոր ուսումնականները և ուսանողները միանան և «մաքուր սրտիւ» կազմեն «զմիաբանութիւն» պայքարելու համար հետամնացութեան դեմ, հայտարարում է նա իր «Ճառում»: Էմինին և նրա ընկերակիցներին շհամարելով թշնամի, նա խորհուրդ է տալիս նրանց «...դաշս դարձուցանել ի ժողովուրդն», լսել նրանց դանդառները և հաշվի առնել ժողովրդի ընդերքում միջնադարից աճող աշխարհաբար լեզվի բողբոջները, որոնք «...որ նոր ուրեմն չևտ երեքտասան դարուց ձմեռոց պտկեալ ի ստեղծնս և խոստանայ զպտուղ շատ տալ, թև միայն մշակողք մշակէին զտունկն ըստ արժանւոյն...»¹²⁶: XIX դարի զրաբարալեզու զրական գործիչներից Նալբանդյանն անջատում է Թաղիադյանին, որը նրա կարծիքով «...ոչ երբէք կորուսանէ զիւր արժանաւորութիւն և ոչ նսեմացուցանեն... անուան նորս մատենագրութիւնը նորա ծերացեալ հայախոսութեամբ...»¹²⁷, ազնիվ նպատակին ծառայելու իր դերը:

Ուրեմն ի՞նչ է ստացվում: Նալբանդյանը գրել է մի երկ, ուր պատմաքննական ակնարկ է նետել ինչպես անցյալի, այնպես էլ իր ժամանակի գրականութեան զարգացման հարցերի վրա և եկել է այն եզրակացու-

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 52:

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 58:

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 44:

թյան, որ ներկա ուսումնականները, չըմբռնելով պատմական դարձացման նոր ընթացքի էական պահանջները, ժողովրդի հոգևոր զարգացումը դնում են սխալ ճանապարհի վրա, ֆեոդալացնելով հին միջնադարյան դոգմաները, դրանով ցանկանալով իբրև թե ամրապնդել ազգության ինքնապահպանության հիմքերը:

Այսօրվա խնդիրն է, դրո՞ւմ է Նալբանդյանը, մոտենալ ժողովրդին, հասկանալ նրա պահանջները: «...այս է միմիակ և գեթ նույնտակ ազգային լուսավորութեան: Հեղինակն առանց ժողովրդեան և ժողովուրդն առանց հեղինակի չգորին ինչ առնել, այլ միացեալ ի կամս և հոգի բաղում ինչի լուսավորութիւն համազգեաց»¹²⁶,

Իհարկե, ասում է Նալբանդյանը, այսօրվա պայմաններում հնարավոր չէ համընթաց գնալ հվրոպական բաղաբակրթության հետ, քանի որ չունենք «...դժաբական կենդանութիւն նոցա, դբազմութիւն ժողովրդական, դգրասիրութիւն նորա և դբիւր հանգամանս յորոց զրկեալ եմք առհասարակ»: Բայց դա չի նշանակում, դրո՞ւմ է նա, թե մենք հնարավորութուն չունենալով հիմնել ակադեմիա, մեր մանուկները պետք է զրկվեն փոքրիշատե հվրոպական լուսավորության աղբյուրներից: Այդ լուսավորությանը մենք պետք է հաղորդակից լինենք, քանի որ դա ձեռք է բերվել հվրոպական ժողովուրդների արյան գնով և հասել է յուրաքանչյուր հվրոպացուն իբրև սեփականութուն: Այդ պատճառով է, ահա, ասում է Նալբանդյանը, որ մեզ մոտ ևս՝ ազգի անդամները պետք է սովորեն իրենք վարել ազգի գործերը, այլապես սուտ է՝ ամեն աղգասիրութուն:

Իր աշխատության սկզբում Նալբանդյանը խոսում է Նաղարյանի շուրջ 15-ամյա գործունեության նշանակության մասին: Լուսավորության «անմոլար շաղօք» ո՞վ գնաց առաջինը աշխարհիկ ոգի և հվրոպական հոգևոր զարգացման ուղիներ բացելու համար, եթե ոչ Նաղարյանը. «Ո՞ւմ արդեօք մրցանակ անւանելի յաղթութեան ի լայնատարր ասպարիդիս վիճակեցաւ բնդունել ի գլուխ զգափնեայն պսակ՝ եթէ ոչ այնմ կորովի մտաց հնարագիտութեամբ տքնէր, ճգնէր ի նորոգութիւն հայկական դրոյութեան...»:

Ինչո՞ւ են լուռ իրենց ազգասեր համարող այն անձինք, որոնք ասիական խորամանկութեամբ իրենց ձեռքն առած հաղթանակի ձիթենին կամենում են տիրանալ ուրիշի վաստակին: Ո՞վ է այդ ազգասերներից այնքան խորը գիտակ հին հայկաբանությանը, որքան Նաղարյանը, շարու-

նաեւում է նալբանդանը: Ո՞վ կարողացաւ քաղել մեր հոգեւոր մշակույթից «աշխարհայեաց տեսութիւն և բեղմնաւոր գաղափար», որով նա պայ- քարի է ելնում ընդդէմ «մոլար հնասիրութեան»: «Հեղինակն աշխատա- տիրութեանս մի և ի՞նչ կալեալ իւր առաջնորդ լուսաւոր բանականութիւնն, ճախարակեալ եւրոպէական բազմաճիւղ կրթութեամբ, կատարեալ է դուրս մեծ և արժանի անկասկած փառաց, որ մի անգամ երևեսցին ի հանդիսիս անձինք...»¹²⁹:

Նալբանդանի «Յաղագս հայկական մատենագրութեան ճառ» աշ- խատութեան մեջ արծարծված հարցերը ցույց էին տալիս, որ վերջին տաս- նամյակներին մեր ազգային-քաղաքական կյանքի զարգացման նոր ըն- թացքը դեռևս լիովին չէր լուծել ազգային-լուսավորական շարժման առա- ջադրած՝ լեզվի, գրականութեան, լուսավորութեան առջև դրված նոր հարցերը: Գաղափարական պայքարի միջոցառում ձևավորված հետադեմ ուժերի դեմ որոշակի դիրքեր է գրավում եվրոպական լուսավորութեան ուղիներով զարգացող նոր սերունդը:

Այսպիսով, 1850-ական թթ. հասարակական հակադիր հոսանքների միջև սրվող պայքարում Նալբանդանը որոշում է Նաղարչանի ազգային- լուսավորական գործունեության պատմական դերը համագեմեկրատա- կան շարժման մեջ: Ինչպես տեսանք, 1840-ական թթ. հայ բուրժուա-դե- մոկրատական ուժերի թույլ զարգացման և ժողովրդի խոր հետամնացու- թեան պայմաններում Նաղարչանը մեծ ջանքեր է գործադրում հայ ազ- գային-հասարակական կյանքի կազմակերպման համար: Պետերբուրգում և Կազանում հայ լուսավորիչը, մոտիկից շփվելով ռուսական առաջավոր մտավորականության իւրօրակա լուսավորութեամբ տողորված գաղա- փարների հետ, առաջադրում է սեփական ազգային կյանքի կազմակերպ- ման գլխավոր խնդիրները՝ աշխարհաբար լեզվի իրավունքի նվաճման, կրթական սիստեմի դեմոկրատականացման, ազգային դրականութեան ժողովրդականացման ուղղութեամբ:

1850-ական թթ. հայ կղերական և ազգային-պահպանողական գոր- ծիչների հետ ունեցած սուր բախումների մեջ, հատկապէս ռուսական քա- ղաքական-հասարակական կյանքում տեղի ունեցող մեծ տեղաշարժերի ազդեցութեան տակ, Նաղարչանն իր «Հանդես նոր հայախոսութեան» էջի- րում, ինչպես կտեսնենք, զարգացրեց մի շարք մատերիալիստական գրույթներ բնութեան ճանաչման, աշխարհի իմանալիութեան հարցերի

շուրջ, որոնք ուսմբի նման պաթեցին «հայ օբսկուրանտների զլխին»՝ ոտքի հանելով խավարամոլներին «լույսի և ճշմարտության» դեմ:

Նալբանդյանն առաջինն էր, որ նկատեց «հայերի մեջ հայտնի գիտնական» Նաղարյանի լուսավորական գործունեության բուռն ձգտումը գիտության և բանականության հաղթանակի համար, նրա պաշքարը կղերաաղայական դասի «միջնադարյան խավարի» դեմ, հայ հասարակության առաջավոր ուժերի միավորման ճանապարհով ազգային հոգևոր վերածնության համար: Այստեղից էլ ծայր առավ Նաղարյանի ու Նալբանդյանի գործակցությունը՝ լուսավորական գաղափարների հաղթանակի համար մղվող պայքարում:

ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ «ՀՅՈՒՄՆԱՍԱՓԱՅԼԸ»

1

1854 թ. Նազարյանը կրկին դիմում է Լուսավորության մինիստրին՝ այս անգամ «Ռուսիա» անունով հայերեն ամսագիր հրատարակելու խնդրանքով: Իր ներկայացրած նախագծում նա շեշտում էր ռուսական հովանու տակ հայերի հոգևոր զարթոնքի և վերածնության համար նոր պայմաններ ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Բայց ամսագրի հրատարակությունը նորից արգելվում է, Լազարյան ձևմարանի հոգաբարձուի խոսքերով ասած՝ մինչև որ «լինեն ավելի բարենպաստ հանգամանքներ»:

1855 թ. փետրվարին մեռնում է Նիկողայ Առաքինը: Հասարակական կյանքը միանգամից աշխուժանում է: Ռուս-թուրքական պատերազմի անհաջող ավարտը և 1856 թ. մարտի 18-ի Ռուսաստանի համար խիստ անբարենպաստ պայմաններով կնքված Փարիզյան դաշնադրությունը ստիպում են նորընծա թագավոր Ալեքսանդր II-ին ընդառաջ գնալ ներքևից բարձրացող ճորտատիրության վերացման պահանջին, հիմնել հատուկ կոմիտեներ՝ «վերևից» բարենորոգումներ կատարելու նպատակով:

1855 թ. մարտի 18-ին Նազարյանը երրորդ անգամ է դիմում վերագաս մարմիններին նույն խնդրանքով: Այս անգամ գործը հաջող ընթացք է ստանում: «Այժմուս,— գրում է նա իր բարեկամ Գր. Սալթիկյանին,— նոր թագավորի քաղցր շնորհից և ողորմությունից մի փոքր ավելի ազատություն և համարձակություն լինելով, և ես ոտք խաղացուցի և գլուխ բարձրացուցի մի հայկական օրագրի պրոժեկտ գրելով և նամակի հետ ուղարկելով ազգային Լուսավորության նախարար Նորովին»¹:

Ամսագրի անունը Նազարյանն այս անգամ դնում է «Հյուսիսափայլ»: Ժողովուրդների կարիքները «մարդասիրաբար» ուշադրության

¹ «Նամականի», էջ 177:

առնող այս դարաշրջանում, գրում է նա նախագծին կցած իր դիմումի մեջ, անհրաժեշտ է առաջին հերթին հաղորդակից դառնալ գիտություն նվաճումներին, որոնք մեծապես նպաստում են ինչպես բոլոր ժողովուրդներին, այնպես էլ հայերին՝ «թոթափելու խավարի լուծը և ընթանալու հոգևոր դարգացման նոր ուղիներով»²:

Լուսավորության մինիստրը նույն տարվա հուլիսի 19-ին դիմում է երրորդ բաժանմունքի պետ, միաժամանակ Լադարյան ճեմարանի ղեկավար Կառավարիչ կոմս, գեներալ-ադյուտանտ Ալ. Օռլովին՝ Նադարյանի քաղաքական բարեհուսությունը ստուգելու և հայերեն ամսագիր հրատարակելու նպատակահարմարությունը պարզելու համար: Նույն բերի 27-ին մինիստրը նույն բովանդակությամբ գրություն է ուղարկում և Կովկասյան երկրամասի փոխարքա Ն. Բարյատինսկուն: Տեղեկանալով այդ մասին, Նադարյանը հարկ է համարում լրացուցիչ բացատրություններ տալ փոխարքային: «Իմ գրական ձեռնարկությունը,— գրում է նա,— պետք է ծառայի որպես ժամանակակից օրդան՝ Ռուսաստանում ցրված հայությունը մատուցելու ռուսական կրթության և գիտության պտուղները և միաժամանակ իմ ազդակիցներին մտցնելու ռուսական մտքի և կյանքի շրջանը: Իմ նախատեսելիք ամսագիրը հայոց պատմության մեջ հանդիսանալու է այն հուսալի ճանապարհներից մեկը, հանելու ներքան դարավոր մտավոր ճահճացումից և նրանց մեջ առավել-բարվոք կարգեր հաստատելու համար:

Ռուսական ղեներքի փայլուն հաղթանակներից հետո, թվում է ժամանակն է Հայաստանում պատվաստելու ռուսական մտքի փառավոր նվաճումները գիտության, արվեստի և քաղաքակրթության բնագավառում»³:

Դեկտեմբերի 17-ին Գրաքննական կոմիտեն տալիս է իր համաձայնությունը: Մինչև պատերազմը, նշված է այդ գրության մեջ, Թուրքիայից ստացվում էին հայկական թերթեր (ձնոյան աղավնի», «Մասիս», «Արշալույս Արարատյան» և այլն), որոնք շատ ընթերցողներ ունեին: «Այդ ցույց է տալիս հայերի կենդանի հետաքրքրությունը՝ հետևելու նվիրույթի և Ասիայի դործերի ընթացքին: Միանգամայն բնականաբար, այդ թերթերում քաղաքական իրադարձությունները ոչ միշտ էին օբյեկտիվորեն լուսաբանվում, և հաճախ էլ դրանք թշնամաբար էին արտահայտվում մեր հայրենիքի մասին: Նի՞հ ալ. Նադարյանը վճռի իր նա-

² Տե՛ս Միքայել Նալբանդյան, Վալերագրերի ժողովածու, Երևան, 1956, էջ 67:

³ «Նամականի», էջ 180—181:

խատենած շորս բաժիններին ավելացնել և հինգերորդը՝ կառավարութեան գլխավոր որոշումների տեսությունը և յուրաքանչյուր անցած ամսվա քաղաքական իրադարձությունները, ապա Գրաքննական կոմիտեի կարծիքով նոր ամսագիրը առավել մեծ օգուտ կբերի Ռուսաստանում բնակվող հայ հասարակութեանը»⁴:

Դեկտեմբերի 31-ին Կովկասի փոխարքան տալիս է իր համաձայնությունը: 1857 թ. մարտի 17-ին լուսավորութեան մինիստրը թագավորին է ներկայացնում «Հյուսիսափայլի» թուլտվութեան գործը: Նույն օրը թագավորը տալիս է իր համաձայնութեանը, միայն այն պայմանով, որ հայկական ամսագրի գրաքննիչը լինի կառավարութեանը վստահելի անձնավորություն: 1857 թ. ապրիլի 29-ին նազարյանը ստանում է իր հրատարակելիք ամսագրի թուլտվությունը: Հայերեն գրաքննիչ է նշանակվում Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան ֆակուլտետի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ Մ. Բերոյանը⁵:

Նույն տարվա մայիսի վերջին հրապարակվում է «Հյուսիսափայլ» ամսագրի հայտարարութեանը՝ «Մանուցում» անունով: Նրա ճակատին փայլում էր ապագա ամսագրի խորհրդանշանը: Հեռվում ամպակուտակ հորիզոնի ետևից բարձրանում են արևի լուսաբեր ճառագայթները. դա հյուսիսափայլն էր, որը պետք է բարձրանար և լուսավորեր նավի ընթացքը դեպի փրկութեան ափը: Երեք մեծագիր էջերում նազարյանը շարադրում է իր սկզբունքները, որոնք նա մշակել և առաջագրել էր հայ հասարակությանը նախորդ տարիներին⁶:

«Ուսումնականք,— գրում էր նա,— եթե մի քանի այդպիսի առանձնական մարդիկ կային հայոց մեջ Ռուսաստանումը, չեն ոչ եկեղեցի և ոչ ազգ: Եկեղեցին ու ազգը ժողովուրդն է, որչափ ևս նվազ լինեի դորակրթության և հասկացողության չափը: Ուրեմն մեր տպելի օրագիրը հանձնառու լինելով ծառայել ժողովրդի օգտին, նորա ժամանակի համեմատ պարտական է խոսել ազգի բազմության հետ, ինչպես սա էարող է հասկանալ, այսինքն այնպիսի ոճով, որ առավել մոտ է հայոց կենդանի ընկերական բարբառին, առանց լինելու խաժամուժ ամբոխի գրեհհկաբանությունը»⁷: Նազարյանն առաջադրում է երկու կարևոր խըն-

⁴ Մ. Մխիթարյան, «Հյուսիսափայլ ամսագիրը», Երևան, 1958, էջ 34:

⁵ Մխիթարյան, Նախաբերի ժողովածու, էջ 80 (տե՛ս ծանոթագրությունը):

⁶ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁷ Մատենադարան, մամուլի բաժին, «Հյուսիսափայլ», № 2070, էջ 2:

ոիր. աղզը դա ժողովուրդն է, և պետք է ծառայել նրան և ոչ թե առանձնակի մարդկանց: Իսկ ժողովրդին ծառայելու միակ ուղին նրան հասկանալի լեզվի, այն է՝ աշխարհաբարը «հասարակաց լեզուն» դարձնելն է:

Այնուհետև՝ «մեր օրերում գիտությունը չունի այլևս ոչինչ նվիրական, ծածկած ու վարագուրած զաղտնիք, որ պահած լինեին մի քանի առանձին եզրույթական քուրմերի համար. գիտությունը չէ կարող այսօր մի քանի նեղսիրտ, ազահ և քանքարաթաքույց մարդերի մոնոպոլիոն»:³ Հայ առաջադեմ մամուլի ինդիքը պետք է լինի, հայտարարում է նա, «բարձրահայաց գիտությունը» իջեցնել իր «վերանիստ» աթոռից, մոտեցնել նրան, ով ցանկանում է ճանաչել յուր անձը, բնությունը և մարդկությունը: Աղզը՝ լինի դա վաճառական, արհեստավոր, հոգևորական, թե աշխարհական, պետք է հավասարապես մասնակից լինի լուսավորության ժամանակի առաջադիմությանը: «Հյուսիսափայլն» իր վրա է վերցնում լուսավորության «կամուրջը» «կառուցելու» և նրանով անցնելիք ճանապարհը մատնացույց անելու պարտականությունը:

«Ծանուցումն» ուղարկվում է Ռուսաստանի և Կովկասի հայկական բնակավայրերը: Նախաճշանն այդ առթիվ գրում է իր բարեկամին. «Մեր ցանկությունը այն է, որ կարողանանք ժողովրդին մոտեցնել փոքր ինչ դպրության հետ, նյութ և սնունդ դնել հայկական շոր ու ցամաք դրությունների մեջ, և ինչպես մի կողմից լեզուն, մյուս կողմից և նույն ինքյան դպրության հոգին և ուղղությունը, որքան կարելի է շինենք ժողովրդական, ազատելով արեղայականությունից, որի մեջ մնացած է այժմ անտեր և անտերունջ»³: Դպրությունը մոտեցնել ժողովրդին, ինչպես արդեն տեսանք, այնքան էլ հեշտ գործ չէր հայ հետամնաց իրականության մեջ: Հետամնացությունն ինքնին ծնում է անտարբերություն, որի դեմ ժամանակին դժվարին պայքար են մղել հիլոպացի և ռուս լուսավորիչները: Զուր չէ, որ «Ծանուցումն» հրապարակումից հետո Նաղարչյանը գրում էր. «Թույլտվության դժվարությունը վերջացավ ահա. մնում է այժմ հաղթելու մի այլ դժվարություն, այսինքն՝ մեր ազգի սառնասրտությունը դեպի լուսավորությունը»:

«Ռուսիայի հայոց մեջ,—գրում էր պատմաբան Ալ. Նրիցյանը,— 1850 թ. հազիվ թե մի 20 կամ 30 անձ լինեի համալսարանական գիտությամբ. հայկաբան գիտնականների թիվը գուցե հասներ հարյուրի: Բայց դոցա մեջ հայտնի նշանավորները 5—6 հատ էին: Մի հարյուր անձ

³ Մ. Նալբանդյան. ելծ, հատ. 4, էջ 39—40:

Համարելու էր այն հայերի թիվը, որ շատ քիչ փող ծախսելով պատրաստ էին երբեմն երբեմն հայերեն գիրք առնելու մի երկու աշգրան էլ կլինեին, որոնք ուրիշներից զրգեր փոխառնելով կարդալու վարժված էին:Մնացած կես միլիոնից ավելի հայ հասարակությունը այբուբենից անգամ զուրկ ընկած էր խորր տգիտության մեջ»⁹: 1850-ական թվականներին համալսարանավարտների և առհասարակ գրագետների թիվն ավելացել էր, բայց ժողովրդի գրագիտության հարցը չէր լուծվել և չէր կարող լուծվել:

Եվրոպական ժողովուրդների քաղաքակրթության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գրագիտությունը ուղեկցել է լուսավորությունը, և լուսավորությունն իր հերթին ճանապարհ է հարթել գրագիտության տարածմանը: «Հյուսիսամիայլի» հրատարակության նախօրյակին ռուսական մամուլում հետաքրքիր բանավեճ էր գնում սլավոնաֆիլ, լուսավորական-դեմոկրատական և հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքների ներկայացուցիչների միջև՝ ժողովրդին լուսավորելու հարցի շուրջ:

Ռուս գրող, լեզվաբան, ազգագրագետ Վ. Դալը «Русская беседа»-ում հրապարակած մի նամակում քննադատում է դեմոկրատ լուսավորիչների և հեղափոխականների արտահայտած կարծիքները ռուս գյուղացիությանը խավարից և հետամնացությունից ազատագրելու հարցում: Նա գտնում է, որ ռուս գյուղացին եթե կասկած չգրքին, կկորցնի իր կապը հողի հետ և կհամակվի այն զաղափարներով, որոնք բերում էր իր հետ եվրոպական լուսավորությունը: Թող բարեկամվի ռուս գյուղացու կյանքը գիտության նվաճումների օգնությամբ, թող նա սովորի բարձրացնել իր կենցաղի կուլտուրան, բայց ծանոթացնել նրան աշխարհի փիլիսոփայական մտքին, դա նրան պետք չէ:

1857 թ. «Современник»-ի էջերում ելզ. Կարնովիչ ծածկանունով հանդես եկավ Ն. Չերնիշևսկին: Սխալ են Դալի ընդդիմախոսությունը և խորհրդածությունները ռուս գյուղացու գրագիտության շուրջ, գրում է նա: Հետևելով արևմտյան գրագիտությանը և լուսավորությանը, մենք չենք ընդօրինակում նրանց: Մենք բավարարում ենք մեր սևփական պահանջները: Իսկ այդ պահանջը՝ ժողովուրդն ահավոր խավարից ու հետամնացությունից փրկելու պահանջն է: Ժողովուրդը զոհ է դառել անլուր և անգիտության, հարկավոր է գրագիտության միջոցով բարձրացնել նրա

⁹ «Фигурка», 1879, № 11, էջ 48:

ինքնագիտակցությունն իր շահերի պաշտպանության համար: Դրա համար անհրաժեշտ են և՛ նյութական միջոցներ, և՛ պրոպագանդա¹⁰: Նա առաջարկում է հիմնել գիտելիքների տարածման ընկերություն, որը կրնալստի կրկրի լուսավորության գործի կազմակերպմանը:

Խավարի և տգիտության դեմ պայքարի նույնպիսի ձգտումով է ներթափանցված ռուսական սլավոնաֆիլ թերթում («Монба») 1857 թ. դեկտեմբերի 24-ին Նալբանդյանի հրապարակած «Նամակ խմբագրին» հոդվածը՝ «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի հրատարակության և նրա «Մանուցման» առթիվ: «Գիտնական խմբագիրը առաջին հայն է Ռուսաստանում,—գրում է Նալբանդյանը,—որը խորանալով նոր եվրոպայի պատմության և ժողովուրդների դրականության ձևավորման դարավոր փորձի մեջ, հասկացավ հայերին միջնադարյան կապանքներից ազատելու անհրաժեշտությունը և, նկատի ունենալով ժողովրդի ժամանակակից կենսական պահանջները, ազդարարեց հայեական կենդանի խոսքի իրավունքն իբրև հայի մտքի և զգացմունքների արտահայտության բնական միջոց, իբրև գիտության, լուսավորության առաջնորդ արմատական պայմաններից մեկը: Հարգարժան պրոֆեսորը նոր հայկադյան լեզվով իր գիտական առաջաբաններում և մեծաքանակ աշխատություններում հիմնավորապես հաստատեց հայերին ընդհանուր խոսակցական լեզվի դրական մշակման նշանակությունը ներկա կրթության համար, մտադրվելով իր համովմունքները լայնորեն իրականացնել ամսագրի էջերում»¹¹:

Տպագրելով Նալբանդյանի նամակը, ռուսական թերթի խմբագիրը ծանոթության մեջ ողջունում է ժողովրդական լեզվով հրատարակվելիք հայերեն ամսագրի հրապարակ գալը, միաժամանակ նշում հետևյալը. «Նոր ամսագիրը, որը պետք է հրատարակվի Մոսկվայում, չի կարող լինել միայն արձագանքը Արևմտյան եվրոպայի: Մենք կարծում ենք, որ Ռուսաստանին ևս վիճակված կլինի ասել նոր և օգտակար բաներ, որոնք եվրոպայից չեն լսի: Արևելյան ժողովուրդների ծանոթությունը Ռուսաստանի հետ անհրաժեշտ է, գուցե Ռուսաստանին վիճակված է միջնորդ դառնալու արևելյան ժողովուրդների լուսավորությանը՝ գիտության ճանապարհով»: Խմբագիրը ցանկություն էր հայտնում, որ «Հյուսիսսփայլը» նույնպես հանդես գա իր ժողովրդի առջև նույն առաքելությամբ:

Բայց «Հյուսիսսփայլի» բաժանորդագրության գործը բարդանում է:

¹⁰ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

¹¹ Տե՛ս ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. բաժ.), 1954, № 5, էջ 80:

Մտացվում են նամականեր, որոնք ողջունում են նոր ամսագրի հրապարակ գալը, բայց հասարակական այն խավը, որն իրեն համարում էր Եվրոպական լուսավորության հետեորդ, լիարժեք չի ըմբռնում Նազարյանի քարոզած լուսավորության բուն էությունը և մնում է անտարբեր նրա ծրագրի հանդեպ:

Թիֆլիսում Ստ. Մանգինյան քահանայն թույլտվություն ստանալով «Մեղու Հայաստանի» անունով թերթ հրատարակելու, իր շուրջն է համախմբում Ստեփանոս Նազարյանի հակառակորդներին: Խմբագրի հայտարարությունից երևում է, որ թերթը պատրաստվում է դուրս գալ Մոսկվայում հրատարակվելիք «Հյուսիսստիայի» պաշտօնական ուղղության դեմ:

Ամռան ամիսներին պարզվում է, որ Նազարյանի դեմ ծավալված պայքարը բացասական ներգործություն է ունենում նրա հրատարակելիք ամսագրի բաժանորդագրության գործի վրա: Նազարյանը ստիպված է լինում խնդրել Կովկասի փոխարքային՝ օգնելու հիշյալ ամսագրի բաժանորդագրության կազմակերպմանը: Փոխարքայի գրասենյակից համապատասխան գրություններ են ուղարկվում Կովկասի և Հայաստանի տարբեր շրջանները և «Կովկաս» թերթին: «Պիտո էր մեզ գիմել դեպի գավառանի ոտքը,—վշտացած գրում է Նազարյանը Դորպատի հայ ուսանողներին,— և դուրս միջնորդությանը ջանալ ներգործել մեր հայերի կամքի վերա»¹²: «Ուրեմն թիֆլիսեցոց կամքն էր, որ մի բարեմիտ հեղինակ հայոց, ո՛չ հայերից և ո՛չ օտարներից օգնություն չգտաներ, այլ միայն կապած սառած մնար և հուսահատվէր և մեռաներ և այդպես ոչնչանար ամենայն առաքինություն նույնիսկ խանձարուրքի մեջ, որովհետև հարկավոր չէ առաքինությունը, այլ միայն արծաթ, կրկին արծաթ և դարձյալ արծաթ: Աստված, աստված, հալես արծաթը և ջերմ-ջերմ թափես դոցա կոկորդի մեջ, ինչպես պարթևացիք արած են հռոմեացոց Կրասոսի հետ»¹³: Դեռ որքա՞ն պետք է անդրադառնար Նազարյանը այդ «անմխիթար բարբարոսության և խմացական-բարոյական մեռելությունը», դեռ որքան պետք է նա դատապարտեր «լուսին» թշնամիներին և խորապես ցավ զգար դեռ ինքնագիտակցության չեկած հայության «քարեղեն» անտարբերության համար:

«Հյուսիսստիայը» հրատարակվելու էր իբրև հավաղգային օրգան: Նրա խմբագրին և գլխավոր գործակցին հետաքրքրում էին ոչ միայն

¹² «Նամականի», էջ 189:

¹³ Նույն տեղում, էջ 190:

արևելահայ կղերաաղայական դասի հարուցած և հարուցելիք խռչնդոտները, այլև արևմտահայ հատվածի դործիչների դիրքորոշումները աշխարհաբար լեզվի, ազգային կրթության և հայ կյանքի ընդհանրապես «սիրողականացման» ուղղությամբ: Դեռևս «Հյուսիսսփայլի» հրատարակությունից առաջ, ինչպես դիտենք, Նաղարչանը հետևում էր արևմտահայերի լուսավորական գործունեությանը և քննադատական վերաբերմունք ունենալով գրական նոր լեզվի զարգացման ուղիների վերաբերյալ, պաշտպանում էր նրանց մղած պայքարը մխիթարյան միաբանների դեմ՝ ազգային-լուսավորության զարգացման ուղիների որոշման հարցում:

Մ. Նալբանդյանի «Ցաղագոս հայկական մատենագրության» ուսումնասիրության մեջ արտահայտված կարծիքները ցույց են տալիս, որ նա համամիտ էր Նաղարչանի տեսակետներին: Այժմ անհրաժեշտ էր հրապարակային քննության դնել այն հարցը, ինչ ուլքեր պետք է առաջնորդեն ազգի լուսավորությանը. հայ լուսավորչական եկեղեցի¹⁴ն, մխիթարյան կաթոլիկ միաբանությունը, թե՞ ազգային լուսավորիչները: Որքան էլ Մխիթարյանները հայադիտությանը նվիրած իրենց ջանասիր գործունեությամբ նպաստել և նպաստում էին ազգային մշակույթի զարգացմանը, սակայն չէին կարող շրջել պատմության անիվը, պահելով ազգը միջնադարյան դոգմաների ազդեցության տակ: Նախորդ դարաշրջանում կյանք առած «հայկական գաղափարաբանության» սկզբունքներն այլևս բավարարել չէին կարող ազգային զարգացման հոգևոր պահանջները:

Դեռևս «Հյուսիսսփայլի» հրատարակությունից առաջ Նաղարչանն իր «Հանդես նոր հայտնություն» երկրորդ հատորում գետնադրում է ինկվիզիցիայի և նրա կաղմակերպությունների մասին ընդարձակ հոդված, որով ցանկանալով ընդհանուր գաղափար տալ հայերին վատիկանի գործունեության մասին¹⁵: Նալբանդյանը նորից թարգմանեց ևժին Սյուրի «Քափառական հրեա» վեպը և կցեց նրան մի ներածական, որը նույնպես նպատակ ուներ հայերին ծանոթացնել եվրոպայում միջնադարյան չիզմիտների գործունեությանը¹⁶: Կապելով հայ միաբանությունը վատիկանի հետ՝ Նաղարչանի, Նալբանդյանի և արևմտահայ ազգային լուսավորիչների նպատակն էր նախ ցույց տալ Կ. Պոլսում 1850-ական թվականներին ուժեղացած «հասունյան» և «հակահասունյան» պայքարի

¹⁴ Տե՛ս «Հանդես նոր հայտնություն», հատ. 2, էջ 300—317:

¹⁵ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

մեջ կաթոլիկյան ազգակործան քաղաքականության ահալոր վտանդը և ազգային մշակույթի զարգացման դեմ ստեղծվող պատվարների վնասակար հետևանքները:

«Հյուսիսսփայլի» հրատարակման նախապատրաստությունները հիմնականում նպատակ ունեին ամրապնդել նյութական բազան և նրա շուրջը համախմբել զաղափարապես կազմակերպված այն մտավորականներին, որոնք գիտակցում էին «Հյուսիսսփայլի» բուն խորհուրդը:

1857 թ. «Журнал Министерства народного просвещения» ամսագրի 9-րդ համարում տպագրված է Կ. Նեյլանի բնդարձակ հոդվածը՝ «Հայկական պարբերական գրականության տեսությունը» վերնագրով: Ներկայացնելով «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի «Ծանուցման» բովանդակությունը, Նեյլանը գրում է. «Ներկայումս, արևելյան գրականության դոկտոր Ստ. Նազարյանի միջնորդության շնորհիվ, բարձրագույն հրամանով նրան թույլատրված է 1858 թ. Մոսկվայում հրատարակել մի ամսագիր՝ «Հյուսիսսփայլ» անունով: Չի կարելի արդարությունը չխոստովանել այ. Նազարյանի մեծահոգի ծառայությունը գիտությունն ու ազգին: Նա արդեն իր գրքերով ձեռք է բերել իր հայրենակիցների երախտագիտությունը: Այդ գրքերը խոսակցական, օտար բառերից զերծ հայերենով, հույերին ծանոթացնում են եվրոպական գիտության բոլոր բնագավառների հետ: Ուստի չի կարելի հաջողություն չցանկանալ այդքան օգտակար այդ ձեռնարկությանը, որը պետք է հանդիսանա եվրոպական գիտության և ռուսական քաղաքակրթության միջնորդը հեռավոր Կովկասի լեռներում, Ասիայի խորքերում, ուր հայիվ թե լուսավորության ճառագայթ է թափանցել: Խմբագրի անունը հաջողության երաշխիքն է, և, անկասկած, հայերը, գերազանցապես Ռուսաստանում բնակվողները, պատրաստակամությամբ կաջաշտպանեն այդ հրատարակությունը»¹⁶:

Նյութական փոքր հնարավորություններով Նազարյանը որոշում է հրատարակել իր ամսագիրը: Դեկտեմբերի 14-ին Պետերբուրգի դրաքոնությունը տալիս է իր թույլտվությունը: 1858 թ. մարտի կեսերին հրապարակ է գալիս «Հյուսիսսփայլը»: «...ահա ձեր և մեր փափաղը,—գրում է Նազարյանը մարտի 28-ին Ն. Իզմիրյանին,—հաղթելով բազմապիսի դժվարություններ, կատարվեցավ, և «Հյուսիսսփայլը» հայոց երկնակամարի վերա շողշողեցնում է յուր լուսափայլ ճառագայթները՝ մինի սրտին ուրախություն, մյուսի սրտին անբուժելի ցավ, ազգասերներին պարծանք, ազգատյացներին՝ ամոթ և խայտառակություն»:

¹⁶ Բ. Մխիթարյան, «Հյուսիսսփայլ» ամսագիրը, Երևան, 1958, էջ 38:

«Հյուսիսսփայլի» ճակատին փայլում էր «Ծանուցումից» մեղ հայտնի խորհրդանիշ նկարը: Նրա ձախ կողմում տեղադրված էր Արագոյի մի ասուլիք՝ «Գիտությունը պիտո է լինի պտղաբերի»: Ամսագրի վերջում տպագրված է հետևյալ հայտարարությունը.

1. «Հյուսիսսփայլ» օրագիրը ամիս-ամիս դուրս գալով պարունակում է յուր մեջ ճառեր բնդհանուր երկրագիտության, ընդհանուր պատմության և աշխարհագրության, այլև մասնավորապես հայրենական պատմության և աշխարհագրության վերա:

2. Բնագիտական ճառեր, այսինքն բնության օրենքների և դոցա գործադրության վերա մարդու օգտի համար, ճառեր զանազան ֆիզիկական հայտնությունների, աստղաբաշխության, քիմիայի, հանքաբանության և ֆիզիոլոգիայի վերա, այլև բանախոսություն տունկերի, գիտության արժանի բույսերի, նոցա տնկարկության և օգտի վերա. վերջապես կենցաղաօգուտ գյուտերի և հայտնությունների մասին:

3. Բարոյական դեղեցիկ բանասիրական ճառեր, առավել բնտիր մըտածությունք և զգացողությունք թե՛ ոտանավոր և թե՛ արձակ ոճով: Թարգմանությունք հին հայկական և հին ու նոր եվրոպական մատենագրությունից, այլև կրիտիկայք նորատիպ հայերեն գրվածքների վերա»:

«Հյուսիսսփայլ» ամսագրի մասին գրվել են արժեքավոր ուսումնասիրություններ, ուր բացահայտվում են լուսավորական հրապարակախոսության առաջադեմ օրգանի պատմական դերը և նշանակությունը 1850—60-ական թթ. մեր ժողովրդի ազգային վերածնության այդ կարևոր ժամանակաշրջանում: «Հյուսիսսփայլը» ոչ միայն արձագանքեց հնդկահայ և արևմտահայ մամուլի ազգային-հասարակական հույող հարցերին, այլև առաջադրեց նոր խնդիրներ, որոնք ելնում էին մեր ժողովրդի վերածնության համազգային պահանջներից: Լուսավորության դրոշով հրապարակ եկած «Հյուսիսսփայլն» իր հայացքն է ուղղում դեպի քաղաքակրթված եվրոպան, նախապես ունկնդրելով Խուսափախում ճորտատիրական կարգերի դեմ ծառացած հասարակական նոր ուժերի պայքարին:

Լուսավորական հրապարակախոսության նոր օրգանի սկզբունքային կողմնորոշումը ասպարեզ է բացում եվրոպական լուսավորության առաջավոր ուղղությունների լայն ներթափանցման համար: Առաջին իսկ տարիներին ստեղծվում է առաջադեմ մտածողներից կազմված «Հյուսիսսփայլ» համակիրների և գործակիցների մի խումբ, որը հետզհետե բնդլայնելով իր շրջանակները, մտնում է ժամանակի հասարակական

գրական շարժման մեջ, իբրև հայ վերածնություն առաջատար օղակներից մեկը: «Ինչպես ընդհանրապես ռուսահայ լուսավորչությունը, — գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը, — այնպես նաև «Հյուսիսափայլի» գործունեությունը վերջին հաշվով ուներ մի իմաստ. մտավոր հասարակական մի շարժում էր այդ, որ, անկախ ղեկավարների կամքից և անմիջական նպատակագրումներից՝ ասպարեղ էր հարթում ռուսահայ կյանքի կապիտալիստական էվոլյուցիայի առաջ»¹⁷:

Նռանդուն մասնակցությունն ցուցաբերելով «Հյուսիսափայլի» հրատարակության նախապատրաստության գործին, Մ. Նալբանդյանը առաջնակարգ դեր կատարեց հայ ազգային-լուսավորական սկզբունքների զարգացման և նրանց արմատավորման գործում: Դառնալով «Հյուսիսափայլի» գլխավոր աշխատակիցը, նա մերկացնող քննադատությամբ և մարտական պայքարով նպաստեց ոչ միայն 1850—60-ական թթ. հայ լուսավորական շարժման առաջագիմությանը, այլև բացահայտեց այն կարևոր դրույթը, թե առանց ճորտատիրական կարգերի վերացման անհնար է ժողովրդին մոտեցնել լուսավորության ակունքներին: Ամսագրի հրատարակության առաջին երկու տարիներին հայ հեղափոխական-դեմոկրատի տպագրած ուղեցույց հոգվածները, հրապարակախոսական նոթերը, գեղարվեստական արձակն ու շափածոն մեծ դեր կատարեցին «Հյուսիսափայլի» ծավալած ազգային-քաղաքական պայքարում:

1850-ական թթ. երկրորդ կեսին ռուս հեղափոխական մտքի և շարժման ազդեցությամբ ընդլայնվում են Նալբանդյանի հեղափոխական-դեմոկրատական հայացքների ազգային ինքնորոշման, սոցիալական հակասությունների լուծման հարցերում: 1861 թ. նա կապվում է լոնդոնի պրոպագանդիստներ Գերցենի և Օգարյովի հետ, գրում իր նշանավոր «Երկրագործությունն որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը, ուր առաջադրում է գյուղացիական հարցի արմատական լուծման պահանջը:

* * *

«Հյուսիսափայլի» էջերում Նալբանդյանն ընդլայնում է նախորդ տարիներին մշակած իր ազգային-լուսավորական հայացքները: Հետևելով իր հիմնական ուղեգծին, նա շարունակում է եվրոպական գիտության բազմապիսի նվաճումների պրոպագանդը: Խոսելով կեցության և գիտակցության, բնության և հասարակության օրինաչափությունների, ազգային շարժումների, հասարակության զարգացման և սոցիալական

¹⁷ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 227:

հարցերի շուրջ, նաղարչանը հանդես է բերում լաշն իմացություն և մեծ եռանդ համաշխարհային պատմական զարգացման երևույթների մեջ որոնելու և բացահայտելու նրա մի օղակը կազմող սեփական ժողովրդի ազգային-հասարակական-սոցիալական կյանքի պատմական կոնկրետ խնդիրներն ու պահանջները:

Նաղարչանի հոգվածների մի մասը տպագրվել են ծածկանուններով: Այդ ծածկանունների մասին խոսվել է Մ. Նալբանդյանի հոգվածների ծածկանունների ուսումնասիրության կապակցությամբ: Բանասիրությանը հայտնի է, որ Սերովրե խաչատուրյան Շահբեկ, Բ. Դիոսկորոսյան, Բեգդադի ստորագրություններով հոգվածները պատկանում են Նալբանդյանի գրչին: «Անտիպ երկերում» Աշ. Հովհաննիսյանը ուշադրություն է հրավիրում Մարտիրոս Սառաֆյան, Աղուֆ Բլումենտալ ստորագրությունների վրա, ենթադրելով, որ դրանք ևս կարող են Նալբանդյանինը լինել¹⁸: Ելնելով այդ դիտողությունից, Մ. Նալբանդյանի երկերի լիակատար ժողովածուի կազմողը հիշյալ ստորագրություններով գրված հոգվածները մտցնում է երկրորդ հատորի մեջ, սրանց ավելացնելով Ս. Տեր-Միքայելյան-Վարշամյանց ստորագրությամբ «Նամակ կոմս էմանուելին», Ալֆոնս Բաթթը ստորագրությամբ՝ «Հումեական նամակը», Ա. Ա. Ե. սկզբնատառերով՝ «Նամակ կոմս էմանուելին» հոգվածները¹⁹:

1954 թ. «Գրական թերթի» № 39-ում տպագրված հոգվածում Ա. Ա. սատրյանը դրանց ավելացնում է Թեոդորոս Լալաղարյան, Կամսար Խաչատրյան, Մարտիրոս Ասլանբեգ, Կիրակոս Մարգարյան, Պողոս Ղուկասյան, Թուֆուհչի Հակոբ Հարությունյան, Հակոբ Սերոբյան, Ծատուր Զելեպի ստորագրությունները, հայտարարելով, թե դրանք ևս պատկանում են Նալբանդյանի գրչին:

Նալբանդյանին վերագրվող այդ ծածկանունների հարցը մինչև այժմ հիմնովին ուսումնասիրված չէ: Օրինակ հեշտությամբ կարելի է հաստատել, որ Թ. Լալաղարյան ծածկանունով գրված հոգվածները պատկանում են ոչ թե Նալբանդյանի, այլ Նաղարչանի գրչին: 1859 թ. «Հյուսիսսփայլում» տպագրված՝ «Թե ի՞նչ խորհուրդ ունի մի բարոյական թատրոն» հոգվածում, բնագրաբանությամբ ֆրանսիական թատրոնը, Նաղարչանը գրում է. «Բայց մեր այս առարկայի վերա մի այլ տեղ կիսո-

¹⁸ Մ. Նալբանդյան, Անտիպ երկեր. աշխատասիրությամբ Ա. Հովհաննիսյանի, Մոսկվա—Երևան, 1935, էջ 301:

¹⁹ Մ. Նալբանդյան, Եկե, հատ. 2, էջ 434, 444, 445:

սկներ ավելի ընդարձակաբար, ցույց տալով այժմյան ֆրանսիացոց հասարակության մարմնի բարոյական նեխությունը»²⁰; նույն թվականին Արել Մխիթարյանին ուղղած մի նամակում նա հայտնում է, որ շուտով «Հյուսիսսփայլում» կկարդացվի իր հոդվածը՝ «Փարիզյան հասարակությունը և փարիզյան կանայք» վերնագրով²¹: Եվ իսկապես, 1859 թ. «Հյուսիսսփայլում» Նաղարյանը տպագրում է Թ. Լալադարյան ստորագրությամբ «Ֆրանսիական հասարակությունը և կանայք» հոդվածը՝ լարգմանված Թեոդոր Մունդտի՝ «Pariser Kaiser skurren» գրքից:

Ս. Ավետիսյան ծածկանունով «Հյուսիսսփայլի» 1858 թ. № 1, 2, 5, 6, 1859 թ. № 5, 9, 11, 1860 թ. № 1, 3, 4, 5, 10, 12 և 1864 թ. 14 համարում տպագրվել է «Տիեզերքը և նորա շինվածքը» հոդվածաշարը: Վերջին հոդվածի տակ Ս. Ավետիսյանի փոխարեն գրված է Ս. Նաղարյան: Այս փաստն առաջին անգամ նկատել է Նաղարյանի երկերի կազմողը²²:

Ինչպես նկատեցինք, 1860 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 11-ում, Սարգիս Տեր-Միքայելյան-Վարշամյանց ստորագրությամբ տպագրված «Նամակ կոմս էմանուելին» հոդվածը վերագրվել է Նալբանդյանին: Սակայն հարցի մանրազնին քննությունը ժամանակին մեղ բերել է այն եղրակացության, որ նամակը գրել է Բաբվի «Մարդասիրական ընկերության ատենադպիր Սարգիս Տեր-Միքայելյան-Վարշամյանցը: Նալբանդյանն այդ ժամանակ գտնվում էր արտասահմանում. Նաղարյանը տպագրել է այդ նամակը որոշ փոփոխություններով և բացատրություններով: Բացատրություններից մեկում, ուր պաշտպանության տակ է առնվում «Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը, նա գրել է կոմս էմանուելի անունը:

Հեղինակի նպատակն է եղել քննադատել Մսերյանի աշխարհաբարը: Նա հարգալից տոնով է խոսում նրա գրաբարի կարողությունների և աշխատությունների մասին: Նաղարյանը, ինչպես հրեում է, չի հավանել Վարշամյանցի քննադատության մեղմ տոնը. սլահապանելով նրա որոշ մտքերը, կատարել է հավելումներ, հատկապես սրելով աշխարհաբարի և գրաբարի սկզբունքների հետ կապված մի շարք հարցեր, որոնք մերկացնում են Մսերյանի բացահայտ միտումները գրական նոր լեզվի ներկատմամբ:

²⁰ Տե՛ս «Երկեր», ԼՋ 107-ի ծանոթագրությունը:

²¹ «Նամականի», ԼՋ 208 (տե՛ս նույն տեղում, էջ 563, № 118 նամակի ծանոթագրությունը):

²² Տե՛ս «Երկեր», ԼՋ 421-ի ծանոթագրությունը:

Նկատելով նամակի երկխոս լեզուն, «Ծռաքաղի» խմբագիրները պահանջում են Վարչամյանցից պարզել իսկությունը: Վերջինիս համառլռությունը և «Մարդասիրական ընկերության» նախագահ Դ. Ռոստոմյանի անորոշ բացատրություններն ի պաշտպանություն Վարչամյանցի, ցույց են տալիս, որ նամակը ուղարկված է եղել Բաքվից²³:

Նաղարչանի գործունեության ուսումնասիրության կապակցությամբ մեզ հետաքրքրել են նաև «Հյուսիսափայլում» տպագրված Կիրակոս Մարգարյան, Պողոս Ղուկասյան, Մարտիրոս Ասլանբեգ, Ծատուր Զելիպի ծածկանուններով հոդվածները, որոնց մեջ արծարծված հարցերն անմիջապես առնչվում են Նաղարչանի հետ կապված դեպքերին: Մեր քննությամբ հաստատվում է, որ այդ ծածկանունների տակ թաքնված է Նաղարչանը²⁴:

Այս դիտարկումներին ավելացնենք նաև այն, որ Ղ. Աղայանը՝ իբրև Նաղարչանի ժամանակակիցը, և Լևոն՝ հավաստի աղբյուրներից նշել են, որ «Հյուսիսափայլի» խմբագիրը, հատկապես ամսագրի հրատարակության վերջին տարին, գրել է բավական թվով ծածկանուններով հոդվածներ: Այս հանգամանքը ևս պարտադրում է Նաղարչանի ժառանգության մի մասը կազմող այդ հոդվածների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը:

«Հյուսիսափայլի» էջերում Նաղարչանի հրապարակած բազմախորհուրդ հոդվածները նշանավոր են դիտալուսավորական բնույթով: Շարունակելով «Հանդեսի» գաղափարական ուղղությունը, Նաղարչան լուսավորիչը հայ հասարակությանն է մատուցում եվրոպական ժողովուրդների ազգային-հասարակական զարգացման մտավոր և հոգևոր հարստությունը ներկայացնող փաստերն ու երևույթները: Փիլիսոփաների, բնագետների, պատմաբանների ծնունդ տված գաղափարներով Նաղարչանը փորձում է միջնադարյան դոգմաներին և ֆեոդալական կապանքներին դերի հայ մարդուն հասկացնել, որ գոյություն ունեն «բնական օրենքներ» և բնական իրավունք», որ աշխարհի ճանաչումը, ինքնաճանաչումը մարդուն կարող է և պետք է բարձրացնի ինքնաքննության աստիճանին և նպաստի հասարակության քաղաքացիական կերպարանքի նորացմանն ու ազգային առաջադիմությանը:

²³ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, N 3, էջ 187—195, «Մի կարևոր հշտում» հոդվածը:

²⁴ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

Յուրացնելով նախամարքսյան իդեալիստական փիլիսոփայության նվաճումները կեցութեան և գիտակցութեան, մատերիալի և հոգու փոխհարաբերութեան հարցերում, Նազարյանը զարգացնում է մտքեր, որոնք բնութեան ճանաչման և աշխարհի իմանալիութեան հարցերում մոտեցնում էին նրան մատերիալիզմի դիրքերին: «...բնական կարգը,—գրում է նա 1858 թ.,—մի բանավոր կարգ է, և բնութեան խորհուրդը չէ այս աշխարհից դուրս մի անըմբռնելի բան»: «Թող նյութերը փոփոխվեն, մարմինք շարժվին, դուրսվոյնք պատերազմեն. թող բուսականքը և շրջապատը գոյանան ու եղծանվին, մտածութեանք դան ու գնան, բայց օրենքը կա և մնում է հազարավոր տարիների մեջ այնպես, ինչպես տիեզերքի անշարժի տարածութեան մեջ»²⁵:

Աշխարհի ճշմարիտ ըմբռնումը հնարավորութեուն է տալիս մարդուն ճանաչելու իրենից անկախ գոյութեուն ունեցող բնութեունը: «Ուրեմն եթե իմացականութեունը պիտի առաջադնէ լինելու բնագիտութեան մեջ,—գրում է նա 1864 թ.,—ապա նախ և առաջ ունի նա նկատելու բնութեունը զգայարաններով. նա պարտ է, որպէս թե յուր սպասարկորքը դուրս ուղարկել դեպի յուր անժանոթ աշխարհը և նոցա բերած տեղեկութեաններով կազմել յուր գաղափարները: Զուր և անօգուտ լինելու էր և ամենամեծ մարդկային իմացականութեան ջանքը, բնութեան էութեունը թե՛ ընդհանրապես և թե՛ մասնավորապես հասկանալ հիմքից և բացատրել մտածութեան ճանապարհով միայն: Միշտ և միշտ լինելու էր նա ստիպված, յետ դառնալ դեպի զգալի նկատողութեունը, և պատմութեունը ցուցանում է, թե ինչպես նոքա, որ արհամարհելով այդ առաջնորդը, չափից դուրս համարձակ, հոգու աչքով միայն կամեին ըմբռնել բնութեունը, առավելապես մոլորվել են ճանապարհից»²⁶:

Ընդունելով հասկացութեուններն իբրեւ օբյեկտիվորեն գոյութեուն ունեցող իրերի և երևույթների կապի անզրադարձում գիտակցութեան մեջ, Նազարյանը գրում է, թե «Ձկա ոչ մի գիտութեուն աշխարհիս վերա, որի նյութը չլինելու ըմբռնելի և ճանաչելի կատեգորիայով»: Կատեգորիաները, այսինքն՝ հասկացութեունները, ըստ Նազարյանի, կազմում են բոլոր տեսակի բովանդակութեունների ներքին շարժիչ ոգին: Նրանք, ըստ հեղինակի, «չեն ներս բերվում իրերի և նոցա ճանաչողութեան մեջ, այլ նոքա դրած են իրերի մեջ և դուրս են բերվում իրերի միջից»: Այս տեսա-

²⁵ «Հյուսիսափայլ», 1858. № 1, էջ 139:

²⁶ «Երկեր», էջ 305—306:

կիստով, ինչպես նշում է Ռ. Կարապետյանը, Նաղարչյանը հակադրվում է սուբյեկտիվ իդեալիզմին և անուղղակի կերպով մերժում կանտյան ապրիորի հասկացությունները: «Այն գլխավոր հարցը, թե արդյոք իմացությունն իրերի՞ց է գնում դեպի հասկացությունները, թե հասկացություններից դեպի իրերը,— այստեղ ակնհայտորեն լուծվում է մատերիալիզմի ոգով»²⁷: Բայց իհարկե, ինչպես նշում է նույն հեղինակը, Նաղարչյանը չկարողացավ հաղթահարել «մինչմարքսյան մատերիալիզմի իմացաբանությանը հատուկ հայեցողականությունը: ...հայ մտածողի դրույթները հիշեցնում են XVIII դարի ֆրանսիական մատերիալիստների իմացաբանական հայացքները: Եվ սրանց նման էլ Նաղարչյանը, խոսելով զգայությունների և մտածողության մասին, դրանք ըմբռնում է ավելի շուտ որպես մարդու բիոլոգիական էության առանձնահատկություններ, քան որպես հասարակական պրակտիկայի արդյունք»²⁸:

Աշխարհի նյութականությունն իբրև օբյեկտիվ ռեալականություն ընդունելու հետ, Նաղարչյանը ընդունում է և նրա միասնությունը: Հետևողական պայքար մղելով սնոտիապաշտության դեմ, նա բացասում է «ոգիների» գոյության ավանդական մտայնությունը, առանձին նշանակություն է տալիս Կոպերնիկոսի կողմից հելիոցենտրիստական սիստեմի ստեղծմանը, որով ժխտվում են երկիրը տիեզերքի կենտրոնը լինելու, երկրի վրա ամեն ինչ անցողական համարելու, ինչպես և երկնային ոլորտում հավիտենականության և անփոփոխելիության մասին եղած պատկերացումները: Գալիլեյը ստեղծեց առաջին հեռադիտակը և հայտնագործեց երկինքը: Այստեղ երևացին լուսինը, արեգակը իրենց ոչ «իդեալական» ձևերի մեջ, որպիսին պատկերացնում էին աստվածաբանները: Նաղարչյանը «Հանդես նոր հայախոսութեան» երկրորդ հատորում ղեկավարում է «Գալիլեյ աստղաբաշխի երազը» կենսագրական ակնարկը, որի ծանոթություններում տեղեկություններ է հաղորդում Կոպերնիկոսի և Գալիլեյի գիտական ժառանգության մասին:

Ուրեմն, «աստվածային կամքով» ստեղծված աշխարհը մարդու «հեռաձիգ» հայացքով դառնում է ճանաչելի իր ամբողջության մեջ: «Մարդս այնպես կազմած լինելով, որ կանգուն գնացք ունենա, ստացավ ազատ և արվեստական ձևաբեր, որոնցով կարող է նա ամենանուրբ բաներ պատրաստել և անդադար շոշափելով որոնել նոր-նոր պայծառ գաղափարներ»: Ահա այդ առավելություններով մարդը՝ «սեփական» հնար-

²⁷ «XIX դարի հայ փիլիսոփայության մտքի պատմությունից», Երևան, 1969, էջ 178:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 183:

ներով» բացում է բնության գաղտնիքները: «...նորա անշափելի թափալորության մեջ,—գրում է նա.—կան լույսի և գիտության աղբյուրներ, որ երբեք չեն ցամաքում, որոնցից միշտ և հանապազ կարելի է բան իմաստասիրել, որ և ոչինչ ստեղծական հանճար չէր կարող սպառել երբեք: Այստեղ է նյութը մշտնջենավոր մտածության, անվերջանալի հայտնագործությունների, միշտ նորանոր զգացությունների ամենավսեմ քաղցր ջերմությանը»²⁹:

Նազարյանը ընդունում է երկնային և երկրային մարմինների շարժման օրենքների նույնությունը, օրգանական կազմվածքներ առաջանալու հնարավորությունը: Իր «Ռասումնական ձառերի» մեջ նա «բնապատում գիտության» կարևոր հարցերից մեկը համարում է առարկաների բնական հատկությունների ուսումնասիրությունը: Հետևելով հին հունական փիլիսոփաներին, Նազարյանը բոլոր իրերի նյութական հիմքը տեսնում էր նախասկզբնական որակապես տարբեր տարրերի՝ հրի, օդի, ջրի, հողի մեջ: Խոսելով օրգանական մարմինների մասին, նա գրում է. «...մի օրգանական կազմած գոյացնելու համար, պիտո են գոնյա երեք տարրեր, որ այնպես զուգակշիռ էին միմյանց, որ ոչ մինը չէ հաղթվում մյուսից...»³⁰: Ի տարբերություն հույն փիլիսոփաների, որոնք փորձում էին աշխարհը բացատրել հենց իրենով՝ բնական պատճառների օգնությամբ, Նազարյանը տիեզերքի ծագման մեջ տեսնում էր «աստվածային գոյի» մասնակցությունը: Բնության մեջ գոյություն ունեցող «բանական կարգը» նա համարում է արարչագործության արդյունք: «Նորա իմաստուն սահմանողությամբ, կանաչում են միևնույն հողի վերա պեսպես ծաղիկներ և բույսեր, որոնց ամեն մինը ունի յուր առանձին գեղեցկություն և խորհուրդը. մինը մյուսին խափանարար չէ, այլ մանավանդ թի պեսպանում է արարչական հրաշքների բազմակողմանիությունը բնության մեջ»:

Քանի որ բնությունն ինքը ամբողջությամբ արարչագործության արդյունքն է, և մարդն էլ ստացել է բանականություն բնությունը ճանաչելու, ապա նա «պատկերն է աստծո» և կոչված է իրականացնելու նրա նախագծումները: Նազարյանը սրանով ժխտում է աշխարհի գործերին աստծու մասնակցության կրոնական-ալանդական դոգման:

Նազարյանի դեիզմն ավելի որոշակի արտահայտություն է գտնում պիտության և կրոնի, ճշմարտության և հավատի հաշտեցման փորձն-

²⁹ «Հանդես նոր հայախոսութեան», հատ. 2, էջ 364:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 122:

րում: «Ամենակարողի ձեռքից գլորված» այդ աշխարհը, Նազարյանի կարծիքով, ղեկավարվում է միանգամայն ինքնուրույն կերպով: Բնությունըն ինքը «աստված է», լինելով «աստվածային» ստեղծագործություն: Մի այլ տեղ նա հայտարարում է՝ «աստված սիր է»³¹ կամ «աստված իմաստությունն է», «աստված ճշմարտությունն է»: Հավիտենական ճշմարտության ճանաչման պայմանը Նազարյանը տեսնում է հավատի և իմացության հաշտեցման մեջ: Այդ տեսանկյունից էլ նա՝ առաջադրում է «բանական կրոնի» գաղափարը: Մի ուսմունք, որն ըստ նրա կարիք ունի գիտական մեկնությունների, որպեսզի այն դառնա ժամանակակից կրթված մարդու համար հասկանալի «գավանանք»: «Արդարև,— գրում է նա,— կարող էր համարվիլ մի արտաքին ապացույց ճշմարտության կամ իսթեթայության, արդյոք կրոնի գիտությանը ուսմունքը համաձայն էին Հայտնության մեջ դրած ուսմունքին, թե տալիս էին այլ եզրակացությունը, զոր օրինակ, մի բնագիտության ճշմարտություն ստուգվում է այն արտաքին և աներկմիտ հայտարար նշանով, որ նորա վարդապետությունը համաձայն են բնության հայտնություններին. բայց կրոնի գիտությունը ինքը յուր մեջ շունի համարձակություն ունի լինելու մի պատմական հիմքի, այլ պարտ է նա կերպարանագործվիլ ինքն յուր մեջ և յուրյանցից դեպի դուրս, առանց արտաքուստ ընդունելու կամ ներս բերելու մի բան»³²:

Որքան շատ էր խոսում Նազարյանը կրոնի մասին, որքան էլ հակված էր պահպանելու աստվածային հավատի պատրանքը, այնքան շատ մոտենում էր բնությանը, նրա մեջ տեսնելով մարդու իրական հավատի աղբյուրը: «Ինչքան հաճախ սնապաշտությունը և թյուր հասկացած կրոնը անհանգիստ է առնում ձեզ և ցուցանում է ձեզ աստված մի ահագնացուցիչ կերպարանքով,—ասում է Նազարյանը,— այնքան հաճախ գնացեք, ձգեցե՛ք ձեր անձը ձեզ սիրելի բնության գիրկը: Նորա ուղղության մեջ ոգևորվելով ձեր թուլացած հոգին կստանա աշխարհական զորություն և ազնիվ քաջության մեջ կըստվազվի, ձեր նեղացած ու ճնշված սիրտը նորից կընդարձակվի և տղայական անմեղության մեջ կսկսանի բաբախել դեպի Աստված, որ դուք վերստին գտել էիք, որպես սիրու հայրը»: Իր մենագրության մեջ խոսելով Նազարյանի գեիստական ըմբռնումների

³¹ «Երկեր», էջ 324:

³² Նույն տեղում, էջ 329:

մասին, Աշ. Խաչատրյանը գրում է. «Նաղարյանի դեիզմն ունի սոցիալ-դասակարգային գնոսեոլոգիական և պատմատնտեսական նախադրյալներ: Ձևավորվող հայ բուրժուազիան սոցիալ-քաղաքական տնտեսական շահագրգիռ թույլ էր, որպեսզի կարողանար առաջ քաշել այնպիսի գաղափարներ, որոնցով ընդունակ լինեի համարձակ և վճռական խզելու կապերը կրոնից և իդեալիզմից: Նաղարյանը նրա իդեոլոգն էր³³: Նաղարյանի հակասություններն աստվածային գոյի, կրոնի քննության հարցերում բխում էին հենց այդ իրականության ծայրահեղ հետամնացությունից, ինչպես և հասարակական նոր ուժերի թուլությունից և սահմանափակությունից:

Բայց նաղարյանը հասարակական այդ ուժերի ելրոպականացման կողմնակիցն է, գիտությունների զարգացումը համարում է կարևոր պայման ինչպես տնտեսական կյանքի բարեփոխման, այնպես էլ հոգևոր զարգացման համար: Նա բողոքում է հայկաբանների նեղահայաց մտքերի դեմ: Նրանք, ասում էր նա, շեն օգտվում «եվրոպական մաքուր աղբյուրներից» և ժողովրդին հրամցնում են սնապաշտության քողով պատած գիտելիքներ՝ մարդուն խավարի ու հետամնացության ճիրաններում մշտապես պահելու համար: Ժամանակը չէ՞, հարցնում է նա, «...մեր հայկական վերքի վերա գոնյա մի փոքր սպեղանի գնել, եթե կարելի չէ իսկույն հայոց ոտքից մինչև գլուխ վիրավոր մարմինը բուրյովին բժշկել»³⁴:

* * *

Մարդը ապրում է հասարակության մեջ և բնության վրա ներդրություն է իբրև հասարակական էակ: «Ես համարձակ վեր եմ բարձրացնում գլուխս դեպի ահնկեց ապառաժյա սարերը և դեպի կատաղի քարավազքը և դեպի ճայթող ու ճարտճատվող ամպերը, որ հրեղեն ծովի մեջ լող են տալիս և ասում եմ նոցա, ես մշտնջենավոր եմ և ախոյան եմ դուրս գալիս ընդդեմ ձեր կարողությանը»³⁵: Ահա այդ մարդը, որը կարողանում է փոխել բնության հավիտենական «անշարժությունը», նրանով ստեղծել իր կյանքը իր նման մարդկանց հետ ունեցած կապերով՝ անզոր է պահպանելու իր սեփական ձեռքերով ստեղծած բարիքները, հայտարարում է նա, և աղատ չէ իբրև հասարակության անդամ:

³³ А. Б. Хачатурян, История прогрессивной армянской философии и общественно-политической мысли конца XVIII—середины XIX в., М., 1973, стр. 235.

³⁴ «Հյուսիսփայլ», 1858, № 2, էջ 137:

³⁵ «Ճանդես նոր հայախոսութեան», հատ. 2, էջ 498:

«Այս բանը հերիքապես ապացուցանում է մարդկության պատմութ-
յունը,—գրում է Նազարյանը,—յուր բոլոր փորձերով, պատահարներով,
ձեռնարկություններով և հեղափոխություններով»³⁶: Բռնի իշխանություն-
ների դեմ ընդվզած «բանականությունը», հայտարարում է հայ լուսա-
վորիչը, կործանվել է բռնության ուժի տակ: «Հիմալների թագավորած
են իմաստունների խորհուրդների վերա և վատնող որդիք ժառանգած են
յուրեանց ժողովող ծնողների գանձերը»: Այդ բարիքների ստեղծող մարդը
չի կարող հավերժորեն ապրել ստրկության կապանքներում: Նա պետք
է ազատագրի իրեն այդ կապանքներից: «Միթե՞ դուք աղատ եք և աղա-
տությունք պահպանում եք մարդկային արժանավորությունը,—գիմում
է նա այդ տառապող մարդուն,—դո՞ւք որ թույլ եք տալիս արժաթի շող-
շողունին, արտաքին պատվի փայլողությանը, հանդերձների փառահե-
ղությանը... դո՞ւք որ անգիտանում եք մարդերի իրավունքը, նոր բնա-
կան հավասարակշռությունը, ստրկաբար ցածրացնում եք ձեր անձը
ամեն մի մեծի և կարողի առաջ և կուրորեն մեծարում եք նոցա բոլոր դա-
տողությունքը, գործերը և հրամանները, դողում եք մեծավորի մի խոժոռ
հայացքի, ամեն մի սպառնալիքի առաջ», գրում է Նազարյանն արդեն
«Հյուսիսափայլի» էջերում: Հետևելով մարդկության պատմության ըն-
թացքին, Նազարյանը համոզվում է, որ մարդը կրջանիկ չի եղել: Հեղի-
նակը մեղ ծանոթացնում է Բաստիլում ժամանակին գոյություն ունեցած
ճիզվիտական կարգերին, ուր դարերով տառապել և կործանվել են աղա-
տություն տենչացող մարդիկ:

«Տասերեք թնդանոթ պատի ծակերի մեջ դրած, սանձահարում էին
ժողովուրդը,—գրում է նա,—եթև սա կամք ունևր հարձակվելու յուր
տանչարանի վերա»³⁷: Ահա Եզիպտոսի հոյակապ կառույցները, որոնք
դարմանք, հիացմունք և պատկառանք են առաջացնում մարդու կարո-
ղության հանդեպ: Բայց «...մեք տրտմում ենք մտաբերելով, թե մի ու-
նայն գերեզմանի համար հարկավոր է եղած քսան տարի տանջել մի
բոլոր ժողովուրդ. մեք արտասվում ենք այն անհամար անիրավութենե-
րի և տանջանքների վերա, որ պիտո է արժեին այն ծանր ծառայության
հարկերը...: Մեր սիրտը արդար բարկութենով զայրանում է այն բռնա-
կալների անմտության վերա, որ հրամայել են այդպիսի բարբարոսա-
կան գործեր»³⁸: Նազարյանը դատապարտում է և՛ ստրկատիրական, և՛

³⁶ Նույն տեղում, էջ 496:

³⁷ «Հյուսիսափայլ», 1858, էջ 58:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 31—32:

ձորտատիրական կարգերը: Մինք հիշում ենք «Առաջին հոգեղեն կերակուր...» ձեռնարկում Նաղարչանի այն դիտողությունը, թև քրիստոնեությունը, որը հանդես եկավ ստրկությունից, պետական կրոն դադարացրեց հետո չկարողացավ վերացնել ստրկավաճառությունը և դադարաբարությունը: Պատմության քննիչը շրջելով դարերի և ժամանակների մեջ, ամենայն տեղ հանդիպում է մարդկեղեն ազգի միատեսակ անմխիթար պատկերին: Մարդը և՛ նախկինում, և՛ այժմ, եզրակացնում է նաղարչանը, տառապում է նույն ձևով: Ինչպե՞ս պետք է դուրս գա նա այդ վիճակից, մի հարց, որն իբրև առեղծված կանգնած էր նրա առջև:

Հայ լուսավորչին հետաքրքրում է վատիկանի, ինչպես և ֆեոդալական հիերարխիայի դեմ բարձրացած հասարակական նոր ուժերի մղած պայքարը, դրա պատմական նշանակությունը, վաղ վերածնության և լուսավորական դարաշրջանի նախադրյալների ստեղծման համար:

Նաղարչանի ընտրած նյութերից աչքի է ընկնում «Արևմտյան եկեղեցու վերանորոգությունը, որը հայտնի է անունովս ռեֆորմացիա» պատմական ակնարկը: Այստեղ ներկայացված է XVI դարում Գերմանիայում Մարտին Լութերի գլխավորությամբ տեղի ունեցած հակակաթոլիկյան մեծ շարժումը: Դրվատելով Լութերի պատմական դերը հռոմեական եկեղեցական գերիշխանության դեմ մղած պայքարում, Նաղարչանը գրում է. «Ռեֆորմատորը վառեց և բորբոքեց աղագյին անձնազգացությունը և աղպես վճռեց ռեֆորմացիայի խռովահույզ ընթացքը»³⁹:

Պատմական այս դրվագին անդրադառնալիս՝ Նաղարչանը ուշադրություն է դարձնում գյուղացիական ապստամբությունների վրա: «...քաջալերվելով այն զորավոր ներգործությունից, որ ռեֆորմացիան առաջուցել էր հասարակ ժողովրդի մեջ,—գրում է նա,—հրապարկապես վերկացան ընդդեմ աշխարհական և հոգեկոր իշխանությունը, պահանջելով քրիստոնեական և մարդկային իրավունք»⁴⁰: Նույն էջի ծանոթագրության մեջ հիշատակվում է Թոմաս Մյունցերի ապստամբությունը: «Շինականների խռովությունը չէր մի անխորհուրդ և անհիմն բան: Նոցա պահանջելիքը սահմանյալ և որոշյալ էին 12 կանոնների մեջ և սորա վերա հիմնավորելով ղենք բարձրացրին նոքա ընդդեմ յուրյանց բռնավորներին»: Նաղարչանը համամիտ է գյուղացիական ապստամբի ընդվզմանը սոցիալական ծանր ճնշումների դեմ և նրա քարոզներին:

1862 թ. «Հյուսիսափայլում» Նաղարչանը տպագրում է մի ակնարկ՝

³⁹ «Հանդես նոր հայախոսության», հատ. 2, էջ 237:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 265:

Յան Հուսի մասին: Քանի որ «...ռեֆորմացիան բռնությամբ ետ էին քարշել, դորա, փոխանակ դուրս հարձակվեցաւ ռեւոլյուցիան,—գրում է նա,—կրօնական հոգեւոանդութիւնը բեռեւ էին խաշի վերա, դորա փոխարեն արձակված էին մոլեկրոնութիւնը և վայրենի ախտերը. և նոքա պիտո է թուլլ տաշին սոցա կատաղիլ և փրփրալ, մինչև որ ինքնին ըստաւոված ջարդ ու փշուր եղած, կործանվեցան միանգամայն: Գրիչը ցած ենք ղնում այստեղ, մյուս ժամանակի թողնելով պատմել մեր հայերին հուսականների պատերազմները—այն ապականիչ կրակը, որ Հուսի փայտակոտովը վառված լինելով և բորբոքվելով անհապաղ ոտքը դուրս գրեց բռնադատական հողի սահմանից և քանդելով ու ավերելով ըմբռնեց դրացի գերմանական քաղաքները և գյուղերը»⁴¹:

Գերմանական ռեֆորմացիան ավարտվեց 1555 թ.: Բայց Հաբսբուրգյան համաձայնութիւնը չկործանեց կաթոլիկության գերիշխանութիւնը, որը, ինչպես գրում է հիշխակը, «...պարունակում էր յուր մեջ առատ սերմեր գալոց արշունաշաղախ պատերազմների, որոնց միջից արդարեւ հաղթության պսակով դուրս գնաց պրոտեստանտականութիւնը, բայց Գերմանիան պատուու-պատուու եղավ, և այդպէս կորուսանելով յուր միութիւնը, կորցրեց և յուր քաղաքական արժանավորութիւնը ղեպի դուրս և դրանով դարձավ մի խաղալի բան օտարերկրյա նենգավոր քաղաքականութեան ձեռքումը»⁴²:

Հակակղերական նույն միտումներն է արտահայտում «Հանդեսում» տպագրած «Ինկվիզիցիոն» հոդվածը: «...այն զարհուրելի հոգևոր դատաստանը, որ հռոմեական քահանայապետութիւնը կարգեց և դարավոր ժամանակներով հաստատ պահեց հերետիկոսները բնաջինջ առնելու համար»⁴³: Համառոտակի նկարագրելով Վատիկանի զլխավորութեամբ միջնադարյան ճիղվիտական կազմակերպութիւնների գործունեութիւնը և վրոպական տարբեր երկրներում և հատկապէս Իսպանիայում, Նաղարչանը գիտում է այն իբրեւ մարդու դեմ ուղղված ամենազարհուրելի բռնադատութիւններից մեկը, անվանում՝ «մարդակեր վիշապ»:

Հանդեսի մի այլ հոդված վերաբերում է 1572 թ. Փարիզում կազմակերպված «բարդուղմյան արշունաշաղախ գիշերների նկարագրութեանը, որոնց զոհ դարձան կաթոլիկության դեմ ելած հուգենոտները: «Եվրոպան զարհուրեց լսելով այդ բանի լուրը և մինչև ժամանակների կա-

⁴¹ «Հյուսիսափայլ», 1862, № 7, էջ 42:

⁴² «Հանդես նոր հայախոսութեան», հատ. 2, էջ 299 (տե՛ս ծանոթագրութիւնը):

⁴³ Նույն տեղում, էջ 300:

տարածը, բարթոլոմյան գիշերը պիտո է մնա այն շատ խավար թերթի-
րից մինը, որ մնում են մարդկային ազգի պատմագրության մեջ»⁴⁴։

Նազարյանի պատմական այս ակնարկները, ինչպես և «Թափառու-
կան հրեա» գրքի Նալբանդյանի թարգմանությունն իր ներածականով,
հետապնդում էր Վատիկանի «Արևելյան քաղաքականություն» մերկա-
ցումը, մի քաղաքականություն, որն իր «ավերիչ» գերն էր կատարում
գլխավորապես արևմտահայ հատվածում, հանձին Հասունյան եպիսկո-
պոսի պառակտիչ գործունեության։

«Հանդես նոր հայախոսութեան» երկհատորյակի էջերում Նազար-
յանն անդրադառնում է տարբեր ժամանակներում, տարբեր դասերի
ներկայացուցիչների այն գործերին, որոնք իրենց դրական կամ բացա-
ռական հետքն են թողել պատմության էջերում։ Նա պաշտպանում էր
լուսավորիչների համար բնորոշ այն թեզը, ըստ որի անհատները կարող
են շրջել պատմության ընթացքը։ «Հանդեսում» ներկայացված պատմա-
կան անձնավորությունները՝ լինեն դրանք թագավորներ, զորավարներ,
գյուտարարներ, հասարակական, թե քաղաքական գործիչներ, պետք է
գործեն մարդկության շահերի օգտին և նպաստեն հասարակական պրո-
գրեսին։ Այդպիսիներից են եղել, Նազարյանի կարծիքով, Գալիլեյը,
Նյուտոնը, Մարտին Լութերը, Յան Զուսը, Քրիստափոր Կոլումբոսը,
Ֆրանկլինը, Ֆերնանդո Կորտեզը, Պանկրատ Թորլերը և ուրիշներ։ Պատ-
մությունը առաջ են տանում այն մարդիկ, որոնք, Նազարյանի կարծի-
քով, օժտված են մեծ անհատականությամբ և կարողանում են իշխել
պատմական իրադարձությունների վրա, ազատելով ժողովուրդներին
ավերումներից, խավարից ու բռնություններից, լույսի և ճշմարտության
վերջնական հաղթանակի համար։

«Մեծ մարդը մեծ է ոչ թե նրանով, որ նրա առանձնահատկություն-
ները խոշոր պատմական անցքերին անհատական կերպարանք են հա-
ղորդում,—գրում է Պլեխանովը,—այլ նրանով, որ նա ունի այնպիսի
առանձնահատկություններ, որոնք նրան ամենից ավելի ընդունակ են
դարձնում ծառայելու իր ժամանակի այն մեծ հասարակական կարիք-
ներին, որոնք առաջացել են ընդհանուր ու հատուկ պատճառների պո-
ղեցության տակ»⁴⁵։ Սխալ կլինի ասել, թե Նազարյանը ինչպես պատ-
մության, այնպես էլ հասարակական զարգացման հարցերում ամեն ինչ

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 336։

⁴⁵ Գ. Վ. Պլեխանով, Փիլիսոփայական բնօրր երկեր, 1962, հատ. 2, Երևան, էջ 345։

վեր էր ածում անհատների գիտակցական գործունեության: Երբ խոսում էր շվեդական թագավոր Կարլոս XII-ի մասին՝ գտնում էր, որ եթե «նա իր քաջ հոգով ու սրտով զարմացրեց աշխարհը, բայց եթե այս գործությունը ունեցած լիներ յուր առաջնորդը՝ խոհեմությունը, շինած կլիներ նորան ամենամեծ պատերազմողը, և եթե այդ գործության հետ ընկերացած լինեին մարդկություն և քաղաքացի քաղցրաբարություն, ապա կլիներ նա մի ամենապատվական թագավոր»: Նույն ձևով նազարյանը մոտենում է և Նապոլեոն I-ի պարտության պատճառներին:

Պետրոս I-ը, գրում է Նազարյանը, իր քաջությունը միացնելով խոհեմությունը, շահեց շվեդների դեմ մղած պատերազմը: «Պետրոսը մի մեծ և հոյակապ դադափար հղանալով յուր սրտի մեջ, այսինքն քաղաքացուցանել յուր տիրությունը, դարձավ Ռուսաստանի գերագույն կարողության արարիչ»⁴⁶: Նույնպիսի դրվատանքով է խոսում Նազարյանը Կոստուլովի անձնական արժանիքների մասին, որոնք, նրա կարծիքով, շվեդների շահելու Նապոլեոնի դեմ մղած պաշտպանական պատերազմը: Եթե առաջին դեպքում հայ լուսավորիչը միանգամայն ճիշտ է դնահատում Ռուսաստանի քաղաքական շահերից բխող պատմական գործունեությունը, ապա երկրորդի վարած ռազմական քաղաքականությանը նա բացահայտում է ռուսական հաղթանակի միանգամայն տրամաբանական բնույթը: Այս հարցին Նազարյանն ավելի համակողմանիորեն անդրադառնում է 1864 թ. «Հյուսիսափայլի» № 10-ում տպագրած «Նապոլեոնի արշավանքը Ռուսաստանի վերա» պատմական ակնարկում:

Դեռևս ռուսնողական տարիներից Նազարյանի վրա խոր ազդեցություն են գործել Հերդերի «Մարդկության փիլիսոփայության պատմության դադափարները» աշխատության մեջ առաջ քաշված անհատին և հասարակությանը վերաբերող ըմբռնումները: Հերդերն առաջիններից էր, որ մարդուն համարեց բնության արդյունքը և նրա մի մասը: Միաժամանակ նա սահմանադատեց նրան օրգանական աշխարհի մյուս արարածներից: Քանի որ բանականությունը կամ իմացականությունը, ըստ նրա, մարդկային հատկություններ են և բնածին չեն, ուրեմն չի կարելի մարդու վերացական ըմբռնումներին գերբնական տեսք տալ: Մարդկային պատմությունը, ըստ Հերդերի, հասարակական տարբերատեսակ արարքների ու գործերի պատմություն է, որտեղ երևում են մարդկային հասարակության ներքին հարաբերությունները՝ լավ ու վատ կողմերով:

⁴⁶ «Հանդես նոր հայախոսության», հատ. 2, էջ 433:

Ինչպես լուսավորիչները, այնպես էլ Նաղարյանը՝ պատմական զարգացումը հանգեցնելով բնության օրենքներին, չէր ըմբռնում հասարակության զարգացման առանձնահատկությունները: Այդ պատճառով էլ փրկսոփայությունը դիտում էին իբրև հումանիստական զաղափարների գիտություն և ունեին այն համոզումը, թե նրանց տարածումով հասարակությունը կարող է հասնել զարգացման նոր աստիճանի: Նաղարյանն էլ Հերդերի նման մտածում էր, որ առաջագիմությունը կարող է և պետք է օգնի մարդուն ազատվելու իր արատներից և վերականգնի բնությունից շնորհած անհատի իրավունքը:

2. Բոկլիի «Անգլիայի քաղաքականության պատմության» գրքում Նաղարյանն իր համար որոնում է Մոնտեսքիոյի, Ռուսսոյի և Հերդերի սկզբունքները՝ մարդկային հասարակության նոր օրինաչափությունների վերաբերյալ:

Ընդգծելով պատմական միասնական պրոցեսի օրինաչափությունները, ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցումը դիտում է իբրև անհրաժեշտ երևույթ: Այդ անցման միակ հնարավոր ճանապարհը համարելով լուսավորությունը, նա ապավինում է գիտությունների և տեխնիկայի զարգացմանը, բացասելով բոլոր տեսակի «թուխքների», այն է՝ հեղափոխությունների անհրաժեշտությունը: Իսկ ի՞նչ է բերում լուսավորությունը. գիտելիքնե՞ր, կյանքի ճանաչողություն, հոգևոր զարգացո՞ւմ... ո՛չ, ասում է Նաղարյանը: Մարդը պետք է այդ ճանապարհով հասնի ինքնաճանաչման, ապավինի բանականության ուժին, վերացնելու համար հասարակության ներսում գոյություն ունեցող հակասությունները և ներդաշնակություն ստեղծի հակադիր դասերի միջև, օգնի ժողովրդի բարօրությանը:

Լուսավորության գործի տնօրենները պետք է լինեն և՛ պետությունը, և՛ հասարակությունը, և՛ ընտանիքը: «Մարդկային բնկերությունը բովանդակապես և յուր առանձնական մասների մեջ ցուցանում է մի մեծատարազ, ամենևին արվեստորեն անդամավորված գործարան: Այն բոլոր դանաղանությունը, որ մարդկային կյանքի մեջ գրավում են զրննողի աչքը, դանաղանությունը կոչման, գույքի, պաշտոնի, կրթության, են նույնքան ևս էական օղեր այս շղթայակապի մեջ, անհրաժարելի հարկավոր, ամբողջին տալու իր ուղիղ կերպարանքը, շաղկապը և աճելության զորությունը»⁴⁷:

⁴⁷ «Հյուսիսափայլ», 1861, № 5, էջ 383:

Որպեսզի հասարակական կյանքը փոխվի դեպի լավը, բարին ու զեղեցիկը, Նաղարյանի կարծիքով, մարդը պետք է ճանաչի իր անձը, «բանականաբար» ապրելու և ներգործելու համար: Բնության անշափելի թագավորության մեջ չեն ցամաքում լույսի և դիտության աղբյուրները: «Այստեղ է նյութ մշտնջենավոր մտածության, անվերջանալի հայտնա-գործությունների, միշտ նորանոր զգացությունների ամենավսեմ քաղցր ջերմեհանգույթյան»⁴⁸:

Նաղարյանի կարծիքով, անհատը հասարակական կյանքի կազմակերպման մեջ պետք է ունենա խիստ անհրաժեշտ համընդհանուր շահեր, որոնք արտացոլում են բարոյական պարտքի քաղաքացիական ըսկրպեունքները: Մարդու հակասությունները նա դիտում է իրրե ֆեոդալական հարաբերություններից մնացած արատներ, որոնք հասարակական անհատը պետք է վերացնի բարոյական ուժերի գործադրման միջոցով: Այստեղից էլ հայ լուսավորչի պատկերացումների մեջ ձևավորվում է իդեալական մարդու կերպարը: Քանի որ այդ իդեալական մարդը պետք է օժտված լինի այդ արատների դեմ պայքարելու և դրանց ոչնչացնելու ուժեղ զգացումներով, ապա այդ զգացումները պետք է դառնան հասարակական գործոններ, որոնցով անհատը կկարողանա իրականացնել իր քաղաքացիական պարտականությունները:

Այսպիսով, բացահայտելով բնության և մարդու փոխհարաբերության իր լուսավորական ըմբռնումները, Նաղարյանը հարկ է համարում նաև հայ հասարակությանը ծանոթացնել անհատի և հասարակության, պետության, ազգության և դասային հարաբերություններին, տեսակա-նորեն հիմնավորել հասարակության պատմական զարգացման օրինա-չափությունները՝ այդ ամենի օրինակ ծառայեցնելու ազգային կյանքի կազմակերպման գործին:

* * *

«Հանդես նոր հայախոսութեան» երկրորդ հատորի նյութերի մեջ մենք հանդիպում ենք հետաքրքիր խորհրդածությունների հայրենասիրության գաղափարի շուրջը: Նախ պարզվում է, որ հեղինակը քննադատական վերաբերմունք ունի առաջին լուսավորիչների այն կարծիքների նկատմամբ, թե «մեր հայրենիքը աշխարհն է, այն անկյունը, ուր ծնած էինք մեր, շուներ իրավունք պահանջել մեր նախապատիվ սերը»: Սխալ է այդ, գրում է Նաղարյանը, ինչպես և սխալ է այն կարծիքը, թե պետք է սահմանափակվել միայն սեփական ազգի շրջանակներով, անտեսելով այն

⁴⁸ «Հանդես նոր հայախոսութեան», հատ. 2, էջ 364:

համամարդկային զգացումները, որոնք հատուկ պետք է լինեն յուրաքանչյուր քաղաքացու: «Թեպետև հայրենի աշխարհի սերը մի պատվական բան է, այնուամենայնիվ շունի նա համարձակություն խափանելու սերը դեպի մարդկություն և ոչ ևս խղիւտ այն կասր որ միավորելով բոլոր ազգերը, շինում է նրանց մի ազգ...»⁴⁹:

«Հյուսիսափայլի» 1862 թ. տպագրված «Քաղաքային ընկերության արմատական նյութերը» հոդվածում Նաղարչանը ձևակերպում է «ազգային զգացում» հասկացությունը: «Ազգային զգացումը,—ասում է նա,—է անհատի կենդանական կապակցությունը բոլոր ազգի պատմական ու բնական որպիսության հետ, բոլոր ազգի, որի անդամն է նա: Առանց ազգային զգացման, հայրենասիրությունը մի դատարկ վերացական ըմբռնում է, մի հրամայական խոսք օրենքի, իսկ առանց հայրենասիրության ազգային զգացումը է մի լուրջ թուլություն սրտի, առանց բարոյական խորհրդի, առանց մեծ ազդեցության այրական հոգիներին վերա և այրական հոգիներին օրինակով»⁵⁰:

«Մեք մարդիկ ենք իբրև քաղաքացիք,—գրում է նա,—բայց և հատուկ բնավորությամբ իբրև մարդիկ: Եվ սեփական բնավորությունը, անհատականությունը վերաճում է ազգային պատմության, ազգային բանաստեղծության աշխարհի ավանդությունների հողի վերա»⁵¹: «Ու՛ր որ մի ազգի ազգայնությունն ուրանում է, նա ուրանում է նորա իրավունքը և հիմքը մի հատուկ սեփական կյանքի: Նա ոչ թե բարձրացնում է քաղաքացին դեպի մարդու աստիճան, այլ խոնարհիցնում է նրան դեպի ծառայի ստրկության»⁵²:

Առանց ազգային զգացման՝ հայրենասիրությունը մի դատարկ վերացական ըմբռնում է, հայտարարում է Նաղարչանը, իսկ առանց հայրենասիրության՝ ազգային զգացումը լուրջ մի «թուլություն սրտի»՝ դուրկ «բարոյական խորհրդից»: Ազգային զգացումն իր հետ բարձրացնում է ձգտումը՝ կապվելու իր նման մյուս ազգերի հետ, նրանց «պատմական-բնական որպիսության» հետ: Պետք է շատ զգույշ լինել ազգերի փոխհարաբերության մեջ, նշում է նա, և պահպանել հավասարակշռությունը: «...մի բանագետ թագավորություն աշխատում է ամենայն ջանադրությամբ մարդկայնություն տարածել, բայց մի փոքրահոգի հիվան-

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 493:

⁵⁰ «Հյուսիսափայլ», 1862, № 4, էջ 178:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 181:

⁵² Նույն տեղում, էջ 180:

դուտ թագավորությունն հարուցանում է ազգային թշնամությունք, աչո՛ւ և այն ժամանակ, երբ դոքա վաղուց արդեն շիջած էին»⁵³։ «Սուտ խաշ-վառներ» բարձրացնելով,—գրում է նա նույն տեղում,—կարիլի չէ մի լուսավոր ազգի հայրենասիրություն բորբոքել ընդդեմ մի օտար ազգի»։ Դեռ կորստաբեր է պետության համար։ Արհեստական գծաւթյուններ առաջացնելով ազգերի միջև, ժողովուրդները զրկվում են ներդաշնակ առաջադիմելու և մարդկային հարաբերությունները պահպանելու հնարավորութունից, դրանով էլ հենց անհատը, հասարակությունը, ազգը, պետությունը կորցնում են իրենց կյանքի պատմական ընթացքը կարգա-վորող «խորհուրդը»։

«...մարդկայնութիւնը չէ այն, որ մեք վերացնեինք մեր ազգային սահմանքը և կապերը, և ոչ իսկ այն, որ մեք ձգտեինք դեպի մի տիե-ղերական միապետութիւն, այլ պարզաբար այն է, որ մեք ընդունեինք և խոստովանեինք ամենայն մարդէային կարգ և շինութիւն, ուր ևս դա հանդիպում էր մեր ազգային կերպարանքով»⁵⁴։

«Մարդն ավելի է ճանաչում իր անձնավորութիւնը ազատութիւն մեջ,—շարունակում է նազարյանը իր խոհերը,—երբ ժողովուրդը կորցնում է իր ազգային ինքնութիւնը, հենթարկվում է օտարին, կա՛մ ձուլվում, կա՛մ կործանվում է քաղաքականապես։ «Ճանդես»-ում տպագրած «Կոս-տանդնուպոլսի տիրապետելը տաճիկների ձեռքով 1453 թ.» պատմական ակնարկում նազարյանը նկարագրում է բյուղանդական պետության վերջին օրերը, երբ ժողովուրդը վեր կացավ պաշտպանելու իր ազգային անկախութիւնը, բայց պարտվեց։ «Ի՞նչ ասեմ Մօհամմեդ Երկրորդի բնավորութիւն մասին,—գրում է նազարյանը,—նորա անունը չուր դա-րու դարհուրելի բանն էր, նորա բաղուկը մի բարկութիւն գավազան ազ-գերի համար։ Ահմէտ ուր նեղահայաց մատենագիրների կուրացութիւնը և ազգերի հիմար բարեսրտութիւնը շատ հրկար ժամանակ խունկ է ծխել այն բռնավորների քթին, որ եղած էին մարդկութիւն կողոպտիչքը և սպանողք»⁵⁵։ Նկատի առնելով ուստ առաջադիմական մամուլում այդ տեսակետի քննադատութիւնը, նազարյանը գո՛ւ է, որ «պատմութիւն

⁵³ նույն տեղում, էջ 182։

⁵⁴ նույն տեղում, էջ 184։

⁵⁵ «Ճանդես նոր հայախոսութեան», Կատ. 2, էջ 319։

արդարացի զնահատականը արդեն հանել է նրանց վրայից անիրավությամբ սեփականած «փառքը»⁵⁶:

Նույն հանգեսում հայ լուսավորիչը հիշում է Աթենական պետության հին ժամանակները, երբ հույն ժողովուրդը պաշտպանում էր ոչ միայն իր անկախությունը, այլև անձնական ազատությունը: «Հողը, որի վերապն տունըր աճեց, որի վերա միայն աճել կարող էր, դա էր ազատությունը,—գրում էր Նաղարյանն իր «Աթենք» ակնարկում: «Ոչինչ աղդ երկրի վերա շուննր այնքան ազատություն, ինչքան հույնքը, ոչ մինը չէր նորան այնպես արժանի, ոչ մինը չէ իմացել այնպես պատվել զորան, ինչպես հույնքը»⁵⁷: Դա միայն քաղաքական կարգերի մեջ ըստեղծված ազատությունը չէ, հայտարարում է նա, այլ ավելի բարձր, որն արմատավորվում է մարդու հոգու և սրտի մեջ: Տարիներ առաջ գրած ինկնածուական դիսերտացիայում Նաղարյանը գրվատում էր Աթենքի հառաքությունը, զանց չառնելով նաև Սպարտայի ունեցած պատմական դերն իր ժամանակին: Բայց այստեղ նա զգում է աթենական հասարակապետության երբեմնի փառքի ողջ հմայքը: «...ամենամեծ փառքի, ամենամեծ պարծանքի ժամանակը թե՛ Աթենքի և թե՛ բոլոր Հելլադի համար»: «Արդարեւ չկա առհասարակ մի առավել վսեմական տեսարան, քան թե մի փոքրիկ աղզ, որ քաջասրտությամբ և մահը արհամարհելով յուր թանկագին ստացվածի, ազատության համար պատերազմում էր ընդդեմ մի առավել կարող թշնամու»⁵⁸: Հունաստանի տարեգրության էջերը վերհիշելիս Նաղարյանը ողբշնչված տողեր է նվիրում հույներին, հիշատակելով նրանց բոցավառ «հին հունական ողին», որը տաճիկների իշխանության տակ չմարեց: Աթենքը կարողացավ արթնանալ դարավոր «անարգանքի միջով, ամենախորին տղմից հանեց» այն կայծը, որ ավելի հաջող հանգամանքների մեջ կարող է բոցավառվիլ մի «գեղեցիկ պաշտպանությունով»: Այժմ «Հելլադյան աղզը կրկին անգամ ոտքի վրա է,—գրում է Նաղարյանը,—ակնարկելով 1850-ական թվականներին հույների վերսկսած պայքարը օսմանյան բռնակալության դեմ,—...որոնք չով չափ ու կշիռը այն զորության, որ քնած է նորա մեջ, ո՞վ կարող էր հառաջուց սահմանել, թե ինչ պաշտոն գալուց օրերումը պիտո էր ալզ աղզը լցուցանել կրթության հանդեսի մեջ»⁵⁹:

⁵⁶ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁵⁷ «Հանդես նոր հայախոսություն», Կառ. 2, էջ 337:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 340:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 352:

1859 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 12-ում նաղարչանը տպագրում է Հռոմի նշանավոր հոետոր, հանրապետության վերջին ներկայացուցիչ Մարկոս Տուլլիոս Կիկերոնի ատենական ճառերը՝ ընդգեմ և. Կատիլինայի: Երկու տարի առաջ Մոսկվայում ռուսերեն հրատարակվել էին նույն ճառերն առանձին գրքուկով: Իր ծանոթագրությունների մեջ թարգմանիչը փորձում է պաշտպանության տակ առնել Կատիլինային՝ անվանելով նրան ևս «ժողովրդի մարդ»: Լեյդ առիթով «ОТЧЕТЕВНИКЕ ЗАПЕЧКИ» ամսագիրը տպագրում է մի զրախոսական, որ քննադատության է ենթարկվում թարգմանչի այդ միտումը, համարելով Կատիլինային «...դաժան դիկտատորի կամքի և այն ջերմեռանդ և գոհհիկ դերակատարներից, կանգնած արխտոկրատիայի կուսակցության ղլխին»⁶⁰:

Նույնպիսի վերաբերմունք Կատիլինայի հանդեպ ուներ և նաղարչանը: Մեծարելով Կիկերոնին, նա պաշտպանության տակ էր առնում Հռոմեական հանրապետության վերջին ներկայացուցչին: Երբ մի տեղ Կիկերոնը ասում էր, թե Հռոմի կործանումը աստվածների գործն էր, նաղարչանն իր ծանոթության մեջ հետևյալ դիտողությունն է անում. «Այս խոսքերից մի փոքր սնապաշտության հոտ է գալիս, և մտածող ընթերցողը պիտո է կասկածանք առնու Կիկերոնի հավատի մասին: Բայց այդպես չէ իսկությունը: Կիկերոնը՝ ամենալուսավոր հռոմեացին, ավելի բարձր մտածող մարդ, քան թե ժողովրդի հավատն էր, գործ է դնում ժողովրդի հասկացողությունքը յուր խոսքերին ավելի ուժ և զորություն տալու համար: Ոչ թե միայն ատենախոսը, այլ և աշխարհի ինքնակալները ևս ստիպված են շատ անգամ այս ու այն գործի մեջ տեղիք տալ ժողովրդական հավատին, թեպետ ինքյան յուրյանց սրտի մեջ այլապես էին մտածում»⁶¹:

Հունական հասարակության պատմությունից բերած օրինակներով ևս նաղարչանը ցույց է տալիս, որ Աթենքում, սահմանված օրենքի համաձայն, ոչ մի քաղաքացի չպետք է անմասնակից մնար տերության գործերին: Այդ նա համարում է բանականության մշակված օրինաչափություն: Բանական է համարում նաղարչանը նաև այն, որ Կատոն Հռոմեացին «առանց հասարակապետության ապրել չէր կարող»:

«Հյուսիսսփայլի» էջերում նաղարչանը արձագանքել է ևլլոսպական ժամանակակից աղղային-քաղաքական կյանքին: Նրան հատկապես հետա-

⁶⁰ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

⁶¹ «Հյուսիսսփայլ», 1860, № 5, էջ 332—333:

քրքրում են իտալական աղագային-աղատագրական շարժման հետ կապված իրադարձությունները: 1858 թ. հունվարին իտալացի հայրենասեր Օրսինինին մահապիտոժ է կատարում Նապոլեոն III-ի դեմ: Թերթերը տարբեր արձագանքներ են տալիս կատարված դեպքին: Հայկական թերթերից «Մասեաց աղավինին» հատուկ ուղերձ է հղում ֆրանսիական թագավորին՝ նրա կյանքի փրկության առթիվ, «Արշալույս Արարատյանը» նույնպես: Նաղարյանն առանց բացատրությունների հրապարակում է Օրսինինիի դատավարության ընթացքը: Առանձնապես հնչում են փաստաբանի այն խոսքերը, թե՝ «եթե դատախազը լիներ իտալացի, արդյոք նրան չէ՞ր տանջի հայրենիքի վիճակը...»: Կամ թե Օրսինինիի՝ թագավորին ուղղած նամակի տողերը՝ «...աղատեցեք իմ հայրենիքը, և 25 միլիոն ժողովրդի օրհնությունը կլինի ձեզ վրա...»⁶²:

«Հյուսիսափայլի» էջերում մի շարք առիթներով նաղարյանն անդրադարձել է Ֆրանսիայի տիրակալ Նապոլեոնին, արտահայտելով բացասական կարծիք: Մի բռնակալի շնորհիվ, գրում է նա, Ֆրանսիան կորցրել է խոսկու իրավունքը, բանի որ «Նապոլեոն III-ը յուր կարող ձեռքով խցկել է այդ բերանը»⁶³: Մի այլ հոդվածում կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Լյուդովիկոս Նապոլեոն III-ը մի քաղաքական շրջմովիկ մարդ, խորամանկությամբ ներս մտանելով ֆրանսիական հասարակայնության մեջ և պրեզիդենտ (առաջնորդ) դառնալով և ապա բռնությունամբ ձեռք բերելով կայսերական թագը, մեռուցանում է ֆրանսիական ազգի ազատությունը: Բայց սուրան միսիթարելու համար քարոզում է աշխարհին, թե ֆրանսիական ազգը կոչված է ազատություն տալու ազգերին յուր բռնակալների ձեռքից, մի ազատություն, որ ինքն չունի թեպետ, բանի խորհուրդը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ, որ թե ֆրանսիական ազգը միշտ զբաղված լինելով արտաքին բաների հետ, ժամանակ չունենար մտածելու յուր վերա, յուր առտին թշվառության վերա, ուրեմբ և աշխատելու բաց ձգել այն ստրկության լուծը, որ Նապոլեոնը վարդակարմիր սամիթներով կապել էր նորա վզին»⁶⁴:

Նաղարյանի քաղաքական հայացքների համար բնորոշ էին այս հակաբռնատիրական ելույթները: «Հյուսիսափայլում» Նաղարյանը քննադատելով Նապոլեոն I-ի տիրակալական ձգտումները, տեսնում էր նաև

⁶² «Հյուսիսափայլ», 1858, № 4, էջ 323:

⁶³ «Երկեր», էջ 136:

⁶⁴ «Հյուսիսափայլ», 1861, № 5, էջ 404—405 (տե՛ս ծանոթագրությունը):

ներա պատմական պրոպրետիվ դերը ներկայացնող հատկանիշները: Բայց Նապոլեոն III-ը նրա համար բացասական կերպար էր և այն ժամանակ, երբ «Մասյաց աղաւինին» և Գ. Պատկանյանի «Հշուսիսը» նրան դնում էին «մեր դարու կենցաղագետ մարդոց առաջին կարգում»:

Քննադատելով Նապոլեոնին, Նաղարչանը չըմբռնեց իտալական կառավարության ղեկավար Կապուրի՝ Ֆրանսիայի հետ կնքած դաշինքի իրական իմաստը: Նա չկարողացավ տարբերել նաև Գարիբալդու և իտալական կառավարության միջև դոյություն ունեցող անջրպետը: Բայց նա Կապուրի մասին գրած իր հոդվածից հետո ղեկեղեց «Գարիբալդու կյանքը»՝ Մարտիրոս Սիմոնյան ստորագրությամբ: Սա ցույց է տալիս Նաղարչանի զրական վերաբերմունքը իտալական ազգային հերոսի և իտալական ազգային-ազատագրական շարժման հանդեպ:

Այս տեսակետից էլ առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Ֆրանսիայի պատմության վերաբերյալ Նաղարչանի տպագրած հոդվածները: Դրանցից մեկն է 1858 թ. «Հյուսիսափայլի» № 4 և 7-ում տեղ գտած «Ֆրանսիական ռեուլյուցիայի պատճառքը» հոդվածը: Ընդհանուր ակնարկ նետելով ֆրանսիական հեղափոխությանը նախորդող պատմական իրադարձությունների վրա, Նաղարչանը համաձայնում է բուրժուական պատմագրության այն մտայնությանը, որ եթե իր ժամանակին տիրապետող ուժերը հաշվի առնեին ժողովրդի կարիքները և պահանջները սոցիալական անապահովության և բռնությունների վերացման ուղղությամբ, ապա հեղափոխությունը տեղի չէր ունենա: Բայց, գրում է Նաղարչանը, այն օրենքները, որոնք կարող էին օգնել ժողովրդի «բարեկեցությանը», Լյուդովիկոս XIII-ի ժամանակներից վերացվեցին, և տիրապետող դարձավ «կամապաշտությունը»: Եվ ահա, հայտարարում է հայ լուսավորիչը, ժողովուրդը միանգամայն իրավացի վեր բարձրացավ պաշտպանելու իր իրավունքը:

Հեղափոխություններն արգասիք են բռնապետությամբ ստեղծված իշխանության «կամայականությունների», եզրակացնում է Նաղարչանը: Հեղափոխությունները առաջանում են ժողովուրդների ցասումից, որից պետք է զգուշանալ: Նրանք իրենց ետևից բերում են «ավիրանք»: Ֆրանսիական հեղափոխության առիթով արված այս քննադատությունը դրսևեորում է Նաղարչանի վախը ժողովրդական վերելքի և ապստամբությունների նկատմամբ: Եվրոպական լուսավորիչների հետևությամբ նա գտնում է, որ սոցիալական բոլոր հարցերը կարելի է լուծել «վերից», առանց բռնություններ գործադրելու:

Նազարյանը կրկնում է բուրժուական պատմագրության մեջ տիրող այն կարծիքը, թե «Այս կարծեցած աղատությունը, որ ոչ այն աստիճանին օրինքով, որ ուրաջել էին և ոչ այն առօրյա օրենքներով, որ նա ինքը տալիս էր յուրյան և վերացնում էր ինչպես կամեր, կարող չէր սահմանափակվիլ, սանձահարվիլ և չափավորվիլ, էր տիրապես կապից արձակված իրավունքն ավելի զորեղ մարդերի, մի աղատություն անիրավ լինելու և անպատիժ մնալու, և մի անամոթ ձեռնամերձություն ավելի տկարների սեփականությունը»⁶⁵:

Նազարյանը գտնում էր, որ դեսպոտիզմը պետք է կործանվի, որովհետև այն բանական չէ: Մարդը պետք է վերադառնա իր բնական աղատությունը: Բայց այդ պետք է կատարվի խաղաղ ճանապարհով և միայն հիմնովին վերանորոգությամբ: «Վերանորոգությունը,— գրում է նա,— հիմնովին մեծատարած հաստատուն վերանորոգությունը հարկավոր էին, և անպատճառ պիտո էր տերությունը, լայն և շրջանկատ տեսությամբ, քաջ և զորավոր կերպով և տոկոն համբերությամբ ձեռնարկել և զուլխ տանել այդ վերանորոգությունքը, եթե չկամեր նա պատրաստել յուր լիազավորության կործանումը»⁶⁶:

Ֆրանսիական հեղափոխությունը խախտեց եկեղեցու իշխանության հեղինակությունը, Նազարյանը դեմ չէ դրան: Բայց նա սարսափում է ֆրանսիական մատերիալիստների «անաստվածություն» գաղափարից:

Մարդու կյանքի ապահովության և առաջադիմության համար Նազարյանը կարեոր նշանակություն է տալիս պետության և հասարակության շահերի միասնությանը: «Տերությունը, հասարակությունքը ունին մի օգուտ, որ պատկանում է բոլոր բազմությունը, և այդ օգուտը պիտի առաջ տարվի կառավարության ձեռքով. նոքա պիտո է աճեն, նոցա դույքը (ամենաընդարձակ մտքով) պիտո է բազմապատկվի, նոցա պիտո է մյուս տերությունների և հասարակությունների շարքում գտանել մի պատվիլի և ապահով տեղ. սա է բոլորի բարին, և դորան կարող չէ անտես առնել ոչ թագավորք և ոչ օրենսդիրը»⁶⁷:

Այն բոլորը, ինչ տեղի ունեցավ Ֆրանսիայում, Նազարյանի կարծիքով հետևանք էր ոչ թե պատմասոցիալական հակասությունների, այլ պետական կառավարման անօրենսությունների ու կամայականությունների. «...մի կամապաշտական ամենակարողություն, որ կրոնոսի նման ծնուցանում է զավակներ, որ հետո կլանե նորանց. մի ամենակարողու-

⁶⁵ «Հյուսիսափայլ», 1858, № 4, էջ 284—285:

⁶⁶ «Հյուսիսափայլ», 1858, № 7, էջ 24:

⁶⁷ Նույն տեղում, 1861, № 5, էջ 382:

թլուն. որ բնակում է մի վերացական էակի մեջ, որ ամենայն տեղ և ոչինչ տեղ չկա և ժողովրդի անունով կամայականապես շինվում է»:

Ինչպես ունիորմյան, այնպես էլ ևսոնֆորմյան շրջաններում անդրադառնալով պետության հարցի վերաբերյալ տարբեր կարծիքներին, նազարյանը պաշտպանել է հիմնականում XVIII դարի լուսավորիչների առաջադրած թեզը «լուսավորված միապետի» «բանական» իշխանության մասին: «Մեր օրերում,—գրում է նա,—«Քաղաքային ընկերության արմատական նյութերը» հողվածում,—տակավին թագավորությունը է մի Մոդոք, որ կլանում է ամենայն բան, որ է մի հատ անձը քիակատար իրավունքով»⁶⁸:

Քննադատելով պետության մասին եղած հին ու նոր ուսմունքները, նա հիշում է Արիստոտելի մի ձևակերպումը, թե «լավ ձևավորությունը թագավորությանն է, որի մեջ ոչ միքան չի զոհվում մյուսին»: Նա հիշատակում է Ժան Ժակ Ռուսոյի «Հասարակական դաշինքը» և Հեգելի կարծիքը պետության մասին: Այս բոլորը ճիշտ է, հայտարարում է Նազարյանը: «Անուամենայնիվ,—եզրակացնում է նա,—և՛ թե որևիցե ընկերական ձևավորություն կարող է ապահովել մարդու ազատությունը և հրշանկությունը, և՛ թե որևիցե քաղաքական կարգ պարունակում է յուր մեջ գործականության ասպարեղ ականավոր իմացականությամբ և արիական հոգով զարդարված տղամարդերի համար՝ դա է ազգային թագավորության միակ մշտնջենավոր և բնապատշաճ կապը. բոլոր մյուսները են կամապաշտական ձևեր, բայց այս ձևը կարող է ընդունել յուր մեջ ամենայն մյուսը և մշակել նորան»⁶⁹:

Այսպիսով, ֆեոդալական բռնակալությունների նազարյանական քննադատությունը հանգում է այն գաղափարին, որ քաղաքական հեղափոխություններից զերադասելի են քաղաքական վերանորոգությունները, որոնք կարող են նպաստել ժողովուրդների կյանքի բարօրությանը: Դա միապետությունը կլինի, թե հասարակապետությունը, միևնույն է, միայն թե լինեն մարդկանց քաղաքական ազատություններն ապահովող կարգեր: Նազարյանի հայացքները լուսավորական շրջանակներից այն կողմ չեն անցնում:

Հետաքրքիր են Նազարյանի յուրովի հայացքները նախամարքսյան սոցիալիստական ուսմունքների մասին: «Ֆրանսիացոց ազգին է պատ-

⁶⁸ «Հյուսիսափայլ», 1862, № 5, էջ 224:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 226:

կանում այն երկբայական փառքը, որ դեպի լույս էին հանել այդ սիստեմայքը»։ Նա դրական վերաբերմունք ունի 1797 թ. մահապատժի նախօրյակին վախճանված ուտոպիստ կոմունիստ Ն. Բաբյոֆի հանդեպ և դասում է նրան այն հեղափոխականների շարքը, ովքեր, դուրս գալով գեմոկրատիայից, փորձեցին ֆրանսիական հեղափոխության պատմության հետևանքները հանգեցնել «մի բնկերական հեղաշրջությանը քաղաքական կարգերի»։

«...բայց «կոմունիստյան կարգը»,—գրում է Նազարյանը,—էական որոշվում է մյուս կարգերի վարդապետական սկզբունքից և ձգտողություններից այն բանով, որ նա յուր անձը չէ ստորադրում ոչինչ իրավունքի բարոյական չափ ու սահմանի տակ, այլ կամենում է իրավունքի և հին օրինավոր կալվածատերանց գույքի ավերակի վերա հաստատել մի ամենևին հավասարակշիռ նոր քաղաքական ընկերություն»⁷⁰։

Նազարյանը չըմբռնեց և ի վիճակի չէր ըմբռնելու նախամարքսյան ուտոպիական սոցիալիզմի ուսմունքների պատմական իմաստն ու նշանակությունը։

2

Ազդության և հայրենասիրության, պետության և հասարակության հարցերին անդրադառնալիս Նազարյան լուսավորիչն առաջին հերթին նկատի է առնում սեփական ժողովրդի ազգային կյանքի կազմակերպման և հասարակական զարգացման կենսական պահանջները։ Դեռևս իր «Յաղագս փորձական յոգեբանության ճառ» աշխատության առաջաբանում նա զարգացնում է պատմական այն ճիշտ հայացքը, որ հայերը չեն կարող բացառություն կազմել՝ «...ընդհանուր կանոն է անտի, այլ իբրև հարադատ անդամք միոյ միայնոյ ազգի մարդկան՝ պարտին զնոյն գնալ զճանապարհ, ընդ որ բոլոր ընթացեալ տեսանի»⁷¹։ Ամեն մի ժողովուրդ, գրում է նա «Հյուսիսափայլի» էջերում, հետևելով իր ժամանակի առաջավոր ժողովուրդների պատմական զարգացման ընթացքին, իր ինքնությունը հաստատելու և ինքնաճանաչությունը խորացնելու համար հաշվի է առնում պատմության դասերը։

⁷⁰ «Հյուսիսափայլ», 1859, № 5, էջ 326։

⁷¹ «Յաղագս փորձական յոգեբանության ճառ», էջ Թ։

Հայաստանի արևելյան հատվածը, միանալով Ռուսաստանին, հնարավորություն է ստանում մտնելու տնտեսական զարգացման և աղագյին համախմբման նոր ուղիներ, ռուսական պետականության օգնությամբ ձեռք բերելով տնտեսական, հասարակական կյանքի զարգացման նոր հնարավորություններ:

Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին ղուգադիպում է ճորտատիրական կարգերի դեմ ռուսական դեմոկրատական և հեղափոխական-դեմոկրատական ուժերի մղած պայքարին: Աբովյանի հետ Նաղարյանն առաջինն էր, որ դեռևս 1830-ական թթ. քննադատության ենթարկեց նոր կաղմակերպված հայ հասարակության ներսում իրենց սոցիալական դիրքերն ամրապնդած կղերաֆեոդալական և առետրավաշխառուական կապիտալի կառավարականությունները: Հաջորդ տասնամյակներին, ինչպես տեսանք, նա արդեն որոշակի ըմբռնում էր Ռուսաստանի առաջադիմական ուժերի պայքարը ֆեոդալական հիերարխիայի դեմ և լուսավորության դիրքերից երազում իր ժողովրդի աղագյին-քաղաքական կյանքի վերածնությունը ռուսական պետական կարգերի վերափոխման պայմաններում:

«Հյուսիսափայլում» տպագրած հոդվածներում Նաղարյանն ամեն առիթով ակնարկում է Ռուսաստանի իշխանության տակ հայերի համար ստեղծված համեմատաբար կայուն և ապահով վիճակը: «Ժողովրդի հայրենիքն այժմ աղատված է ստրկության լծից: Նա կապակցած է մի եվրոպական, լուսավորություն ընդունող տերության հետ, ժողովրդի բոլոր իմացական զորությունքը կարող են այժմ աղատապես աճել և զորանալ. Եվրոպան բաց ու արձակ է հայերի առաջև, նորա կարող են մասնակից լինել նորա կրթությանը և լուսավորությանը»⁷², Նաղարյանի կարծիքով, Ռուսաստանի իշխանության տակ մտած հայրենիքի մի հատվածը կարևոր դեր կարող է ունենալ ինչպես Թուրքիայի լծի տակ, այնպես էլ աշխարհով մեկ ցրված հայության միասնությունն ապահովելու, սերը դեպի հայրենիքը, իրենց լեզուն և ավանդույթները պահպանելու գործում:

1862 թ. «Առաջարկություն...» հոդվածում Նաղարյանը նորից անդրադառնում է այդ հարցին, առանձնապես ընդգծելով հայերի քաղաքացիական իրավունքները, անձի, գույքի ապահովության երաշխիքը, մի բան, որ չունեն մահմեդական լծի տակ ապրող հայրենակիցները: 1863—1864 թթ. Նաղարյանն ավելի է սրում հայերի՝ Ռուսաստանի հետ ունե-

⁷² «Երկիր», էջ 93:

ցած կապի անհրաժեշտութիւնը. «Հայերս քաղաքական մտքով ուսեցինք, այսինքն Ռուսաց կայսեր հպատակք և անդամք այդ տիրութեան մարմնի, և ունինք նույն օգոստոսը և վնասքը, ինչ որ սինի թագաւորութիւնը ներքուստ և արտաքուստ»⁷³:

Ռուսաստանի նկատմամբ Նաղարչանի արտահայտած դրական վերաբերմունքն ունեւ պատմական խոր հիմքեր: Ծանոթ լինելով հայերի պատմական կողմնորոշումների տարբեր հետեւանքներին, Նաղարչանը նոր ժամանակներում հայերի ֆիզիկական փրկութեան միակ ճիշտ ճանապարհը համարում էր ժողովրդի դոյնութիւնը ուստական հովանու տակ:

Խոսելով եվրոպական լեզուների ուսուցման անհրաժեշտութեան մասին, Նաղարչանը հատկապէս ընդգծում է ուսերենի լիարժեք տիրապետման պահանջը: «Մեր կարծիքն այսպէս է,—գրում է նա,—հալոց մանուկը պիտի ամենայն ժաջանութեամբ ուսանի ուս լեզուն, իբրև թագաւորյալ լեզուն տերութեան մեջ, իբրև ընկերական, մատենագրական և գիտական լեզուն Ռուսաստանի մեջ, առանց որոյ մի քայլ կարող չէր գործել հայը: Հալոց մանուկը պիտի ուսանի ուսերենը ոչ թի ուսանալու և յոր լեզվից ծառարանալու համար... այլ լցուցանելու յոր սուրբ պարտականութիւնըր դեպի մի եվրոպական տերութիւն, որ նախասահմանութեան կամքով կարգված է հոգաբարձու և դաստիարակ այդ ասիական ազգին, որ տվել է դորան մի նոր բարեկարգ քաղաքական կեցութիւն, որև բացել է դորա առջև ամենայն նյութական և իմացական բարութիւնների աղբյուրքը»⁷⁴:

Համարելով հայերին ուսական պետութեան քաղաքացիներ, Նաղարչանը միաժամանակ նշում էր, որ ուսական պետութեան քաղաքականութիւնը հնթակա ազգերի նկատմամբ պետք է լինի «հայրենասիրական»: «Մեր խոսքն այստեղ մի կույր հայրենասիրութեան վերա չէ, որ կամեր ամենայն ազգերից վեր դասել սեփականը»⁷⁵:

«Քաղաքային ընկերութեան արմատական նյութերը» պատմաքննական ակնարկում նա անդրադառնում է նոր ժամանակներում պետական պաշտոնական այն բռնութիւններին, որոնք կաշկանդում էին անհատի ազատ դարգացման իրավունքները: «Այդ պատճառով, արժան հն համարել

⁷³ Նույն տեղում, էջ 334:

⁷⁴ Նույն տեղում, 292—293:

⁷⁵ «Ծրկեր», էջ 334:

մատենագիրք և մատենագրությունը դնել պոլիցիական վերակացության տակ, կարգվելով ցենսորական ատյանք, կամ թե երաշխավորությունը պահանջելով առաջուց, ապահով կացուցանել յուր անձը օրական տրապարություն պատժելի ընթացքից, ինչպես Ֆրանսիայում»⁷⁶:

Նման բռնությունները, գրում է Նաղարյանը, ցույց են տալիս պետությունների թուլությունը և վախկոտությունը: Նաղարյանը նորից տալիս է ֆրանսիական պետության ղեկավար Նապոլեոն Երրորդի անունը: Մի կառավարություն, գրում է նա, «...որը ընդդիմանում էր ազգային հոգու և հասարակաց կարծիքի աղբյուրներին», դրանով կործանում է «յուր հատուկ հիմքերը»: Պատժելով չի կարելի բնաջինջ անել գաղափարը: Մամուլը պետք է ունենա համարձակություն ծիլու և աճելու, «որչափ հառակ առնու իբրև մի ամուր տունկ»: Ուստի նա հույս է հայտնում, որ Ռուսաստանը չի հետևի Նապոլեոնի ռեժիմին և բանականության օրենքով կնպաստի ազատության իրավունքին: Այս խորհրդածությունները, ինչպես և նամակներում արտահայտած տաղնապներն ու հուսախաբությունները վկայում են հայ լուսավորչի ակնկալությունները և ապա՝ հիասթափությունը ցարական «խոստումներից» և հրապարակած «Մանիֆեստից»:

Նաղարյանի լուսավորական գաղափարների հիմքում ընկած են սեփական ժողովրդի ազգային կյանքի վերածնության, հայ հասարակության կազմավորման իր ժամանակի խնդիրներ: «Երբ որ մի ազգ ժամանակի հետ առաջ խաղալով, փոխում է յուր կյանքի պայմանները, այնուհետև այդ նոր կյանքի համար պիտո է նա ծնուցանել և նոր ձևեր, նոր կերպարանքներ. պատճառ նոր հոգին կամի և նոր ձև»⁷⁷: Ռուսական հասարակական հարաբերությունների ոլորտներում հասունացող հակաֆեոդալական շարժման մթնոլորտում Նաղարյանը ճիշտ ընթացք է տալիս հայ նոր հասարակության կազմավորման մեջ կղերաֆեոդալական տիրապետող ուժերի դեմ մղվող պայքարին: «Հայկական լեզվի խորհուրդը» առաջին ծրագրային բնույթի հոդվածում «Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը զլխավոր հարվածն ուղղում է հայ պատմագրության կղերական ուղղության գաղափարաբանությանը: Անդրադառնալով հայության պատմական անցյալին, նա որոնում է անձնվեր հայրենասիրության

⁷⁶ «Հյուսիսսփայլ», 1862, № 4, էջ 190:

⁷⁷ «Երկեր», էջ 24:

օրինակներ, որոնք նպաստում են հայության և նրա պետականության պահպանմանը անցյալում:

Հակադրվելով Մ. էմինի այն դրույթին, թե իբր հայերի անհնազանդությունը Բելին՝ հայոց ազգի արմատական ակտիւրից էր, նա զարմացած գրում է. «Մի՞թե Հայկի շնազանդվելը մի օտար բռնակալի հանցանք է հղած և ոչ թե մի գովանի օրինապատշաճ ազատասիրություն և անձնապահություն: Ի՞նչ իրավունք ուներ Բելը տիրապետել Հայաստանին. մի՞թե նորա համար, որովհետեւ յուր անձը ավելի ուժեղ էր կարծում: Զէ՛, հայոց ազգը ոչ թե անհնազանդ ազգ չէ, այլ թե, մահավանդ յուր շափալանց հնազանդությամբ, դարձել է միշտ օտար ազգերի ծառա և ստրուկ, ինչպես ահա բացահայտ է ազգային պատմությունից»⁷⁸:

Ավանդական Հայկի կողքին նաւարչանը հիշատակում է Վարդան Մամիկոնյանին: Նա ապստամբվեց պարսից լծի դեմ ոչ թե հանուն հավատի, այլ նրա անունով դուրս եկավ պաշտպանելու ազգության իրավունքը: «Հավատը առանց իշխանական գավազանի թեւարկության, խաշը առանց սրի տկար է և չի կարող ազգաշինության պատճառ լինել»⁷⁹, գրում է նա:

Ազգային պատմությունը, գրում է նաւարչանն իր «Պատմություն հայոց ազգի» հոգովածում, առավել ազդու և ներգործուն դպրոց է մի ժողովրդի համար: Նրա գլխավոր բանալին պետք է որոնել պատմական հանգամանքների մեջ. «...դոցա մեջ ազամանդյա գրով դրոշմած կան մեր սեփական կյանքի գաղտնիքը, դոցա մեջ պարունակվում է և մեր ապագայի բանալին հատկապես մեզ՝ հայերիս և ո՛չ մյուսներին պիտո է լինին դոքա խորհրդակիցք և խրատտուք, ուսուցիչք և զգաստացուցիչք, ուղեկիցք և առաջնորդողք...»⁸⁰:

Իր հոգովածում նաւարչանը կարևոր նշանակություն է տալիս հայ էթնոսի կազմավորման շրջանում հայության ինքնության համար մղված պայքարին: Նոր պատմաբանի խնդիրն է, գրում է նա, ուշադրության առնել հայ ժողովրդի ձևավորվող ազգային ինքնագիտակցության այն տարրերը, որոնք օգնել են նրան կազմավորվելու իբրեւ ազգ և պահպանելու իր գոյությունը դարերի արհավիրքների մեջ՝ ձգտելով միշտ պետական ինքնորոշվածության: «Իհարկե և մենք՝ հայերս,— գրում է նա,— ունինք մեր

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 7:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 89:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 148:

հայրենիքը. ամեն մի նս լինելով ծնած և ապրած մի առանձին քաղաքում, կամ Ռուսաստանի, կամ Տաճկաստանի մեջ և մեր ունեցել ենք մեր մանկավթյան ոսկի օրորոցը և պահում ենք մեր սրտերի մեջ անդ օրերի սիրելի հիշատակքը»⁸¹:

Սակայն այդ հայրենիքը, որը երկար դարեր ապրում էր արևելյան լծի տակ մասնատված, այժմ, գրում է նա, մի մասով աղատադրվել է և կարիք ունի այն վերափոխությունների, որոնք տեղի են ունեցել իբրև ազդե ձևավորված այլ ժողովուրդների կյանքում: Նազարյանը խոսում է ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցման շրջանին բնորոշ երևույթների մասին, առանց որոնց հաղթահարման՝ անհնարին է «մի բարոյական և մտավորական վերաշինության գաղափար»:

Նազարյան լուսավորիչը հայության տնտեսական կյանքի հետամընացությունը է բացատրում ֆեոդալական տարանջատվածության ծանր հետևանքները. որոնք, նրա կարծիքով, բայրայում են ժողովրդի կյանքը: Այժմ, գրում է նա, հին օրինաչափությունների պահպանության պայմաններում մեզ մոտ ժողովրդական ցավերը հասել են արգեն մի անտանելի մեծության, «լցվել է մեր հայկական թշվառության բաժակը»: Ժամանակն է մեր վրայից հեռացնել այդ առանձնասիրության և անձնատյալ-տության ձգտումները և ճանաչել «ընդհանուր ժողովրդական, ղեպի երկինք բողբոջ ցավը, մեր ընկերի նյութական ու իմացական բարին համարել մեր սեփականը...»⁸²:

«Առաջարկություն...» հոդվածում Նազարյանն անհրաժեշտ է համարում նշել, որ՝ «Բանականությունը, առողջ դատողությունը ասում է մեզ, որ մեք պիտի սկսանե՛նք գործը, այդ մարդու կամ ժողովրդի նյութական կյանքը բարվոքացնելով, նորա ֆիզիքական ապրուստի պայմանքը հնարավորելով. որովհետև մարդս նախ շնչավոր է, ապա հողեր և հողին աճել ու զորանալ կարող չէ, եթե նյութական պայմանք պակաս են»⁸³: Հետաքրքիրն այն է, որ Նազարյանը հասավ նաև մի գիտակցության, — ըստ սրի «աղբի ղլխավոր ուժը և զորությունը հասարակի մեջ է, որովհետև հասարակի բազմությունը հարյուր հազարավոր, իսկ մեծատունների թիվը տասն ու քսան է»⁸⁴:

Սակայն այդ չի նշանակում, թե հայ լուսավորիչը կարող էր հասնել, կամ հասել էր ներքին հակասությունների դասակարգային գիտակ-

⁸¹ «Հյուսիսափայլ», 1860, № 7, էջ 72:

⁸² «Ներկեր», էջ 271:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 272:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 282:

ցությանը: Նաղարչանի մոտ մենք հանդիպում ենք մի շարք ձևակերպումների, որոնք ցույց են տալիս, որ նրան հետաքրքրել են նույնիսկ սոցիալիստական մի շարք ուսմունքներ, նա ոգևորվել է «աղատության, եղբայրության, հավասարության» լուռնագույն, բայց չի հասել հասարակության սոցիալական, դասակարգային հակասությունների լուռնամանր:

Նաղարչանը մասնավոր սեփականության ջատագով էր և լիբերալիզմի դիրքերից փորձում էր լուծել իր նկատած և իրեն շատ ցավ պատճառող սոցիալական այդ հակասությունները, ինչպես և դրանցից ծնված ժողովրդական թշվառության հարցերը: Նա խարաղանում էր հայ մեծատունների անտարբերությունը ժողովրդի ծանր կացության հանդեպ, բայց պաշտպանում էր մասնավոր սեփականության իրավունքը: «Ինչքան ավելի ունեոր և հարուստ անգամք ունի հասարակությունը, այնքան ևս փոքր տեղիք ունեւ շինականր, արվեստավորը, չարտարապետը, վաճառականը, ուսումնականը վախենալու, մի գուցե զուր է աշխատում նա. այնքան ևս քաջալերություն ունին նոքա ամենեկյան, որախությունը պարապելու յուրյանց գործին, յուրյանց շնորհքը և աջողականությունըը զործ դնելու ամենալավ կերպով և ամենայն բան, որով պարապում են նոքա հասունացնելու ամենավերին կատարելություն»⁸⁵:

Այն ունեորը, որը օգնում է ազգի բարեկեցության բարձրացմանը, արժանի է ազգի գովասանքին, իսկ ովքեր հրաժարվում են, թող իմացած լինեն, որ «անաշառ կլիոն արդարության կշիռը ձևոր արած, մի օր կհատուցի նրան...»: Առաջագրելով հայ վաճառականության և վրոպակոնացման հարցը, Նաղարչանը կարծում էր, թե լուսավորությունը կնպաստի նրանց «բարոյական վերածնելությունը», և նրանք կդառնան բարենորարներ ազգի համար:

Ուրեմն այդ հարստությունը պետք է ունենա իր «խորհուրդը» հասարակության համար: Իսկ եթե հակառակն է տեղի ունենում, ապա հասարակության ներսում մեծատունները հրաժարվում են կանոնավոր վարձատրել մշակին, աշխատում են քիչ վարձ տալով շատ օգուտ ստանալ: «Այնուհետև փոքրարժաթ մարդիկը շունին զորություն հանդիստից չինելու (ոտք պարդելու) մեծատունների հետ. մշակը զսուռում է ամենեկին ծառա ֆաբրիկատիրոջ կամքին, և սա, որ յուր հարստության ու անսահման արժանահավատության պատճառով կարողություն ունի մեծամեծ ձեռնարկությունը առնել, աշխատում է ինչքան կարելի է փոքր վարձով մշակություն ու սպասավորություն գտանել»⁸⁶:

⁸⁵ «Հյուսիսատիայ», 1860, № 10, էջ 322:

⁸⁶ Նույն տեղում, 1858, № 3, էջ 233:

Իսկ ի՞նչ է տեղի ունենում այդ կուտակումից: Քանզվում է ժողովրդի միջին դասը, հասարակության մեծագույն մասը դառնում է բանվոր, ուժեղանում է շքավորությունը, պանդխտությունը: «...ժողովրդի միջին դասակարգը առավել խորհրդավոր է այն պատճառով,—գրում է նա,—որ նա է աղգային իմացականության առաջ տանողը, և եթե նա բավական բազմաթիվ է, ապա լինում է մի հսկող պահապան ստորին ժողովրդակարգերի սեփականության վերա և հակառակ նոցա տարապայման ձգտողություններին»⁸⁷:

«Պատմություն հայոց ազգի» հոգևածում ներկայացվում են հայերի տնտեսական ծանր պայմանները: Հայ գյուղացին տառապում է հողի սակավությունից և հարստահարություններից, գրում է նա. «...ավելի բնորոշ հողաբաժինների առավել մասը գտանվում է բեկերի ձեռքում, որ և շատ ծանր պայմաններով թույլ էին տալիս երկրագործին վար ու ցանք առնել յուրյանց հողի վերա»⁸⁸: Նա խորհուրդ է տալիս հայ վաճառականներին թողնել առևտրի հետամնաց ձեռքը և հետևել տնտեսական կյանքի կազմակերպման նոր ձևերի, մշակել հողը, դարգացնել ազդեգործությունը, շերամապահությունը՝ գիտության և տեխնիկայի միջոցներով, ստեղծել «թագավորական գործատուներ» (իմա պետական գործարաններ—Ռ. Ն), որոնք հնարավորություն կտան կազմակերպելու տնտեսությունը նոր եղանակներով և բարձրացնելու ժողովրդի կենսամակարդակը: «Մեղ պետք են ոչ թե «կրավորական վաճառաշահություն», այլ «արտագրիչ վաճառականություն»:

Նաղարչանի իդեալը եվրոպական տիպի վաճառականությունն էր: Նա ցանկանում էր, որ առևտրական կապիտալը աղգային շուկայում կազմակերպի իր ապրանքների աղգային արտադրությունը, ստեղծի առևտրական ընկերություններ և միություններ՝ ուրիշ երկրներից անկախ լինելու համար: «Վաճառականը հայոց ի Ռուսաստանհայս իբր ի բազումս զնեն և վաճառեն,—գրում է նաղարչանը դեռևս 1851 թ.,—կերտուածս Ռուսաց, Պարսից և Բուխարացի, Շոզակկ, թաթարաց, բաց ինքևանք շունին գործատունս վաճառաշահական յօրինուածոց, ըստ որում զուրկ և ամայի նստին յուրաքանչիւր գիտութեանց կարևորելոց առ այդ վախճան. առ Հայս շիք ընկերութիւն վաճառականաց՝ որով լինի միլիոնս ի գործ խաղացուցանել և միլիոնս վերստին շահիլ, այլ այր իւ-

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 235:

⁸⁸ «Երկեր», էջ 163:

րաքանչիւր ըստ շահու իւրոյն գումարի դրամոց գնէ և վաճառէ. զայս առանձնութիւն և սակասութիւն ընկերական ոգոյ բացատրելի է նոյն-սլէս անկրթութեամբ և անլուսաւորութեամբ ազգին»⁸⁹:

1860 թ. «Հյուսիսամիայլում» տպագրած «Հարստութեան արժանա-վորութեանը» հոդվածում Նաղարյանը գրվատում է տնտեսական զար-գացման կապիտալիստական եղանակը և գտնում, որ իթէ հայ վաճա-ռականները ցանկանան, կարող են «ջանասիրութեամբ», «խոհմու-թեամբ» և ազնվորեն ծառայել ազգին, վայելելու համար «արդարու-թեամբ» ձեռք բերված «շահաստացութեանը»: «Ժողով վաճառականների ի Մոսկուա» վերնադրով նախագծում Նաղարյանը խորհուրդ է տալիս հրաժարվել տեղական մանր արտադրութեանից և առևտրի տրադիցիոն ձևերից, հետևել ուս կապիտալիստական արդյունաբերության առաջ-խաղացմանը, ապահովել տնտեսական կյանքի կազմակերպումն ու զարգացումը միանգամայն նոր եղանակներով:

Հայ բուրժուազիայի տնտեսական և քաղաքական ահաստեղծութեան նկատմամբ Նաղարյանը դեռ հույսեր էր կապում հայ հողատեր-ֆաբրի-կանտների հետ, որոնց նա «մեծատուններ» էր անվանում: Բայց չի կա-րելի անտեսել նաև այն, որ հայ լուսավորիչը ցարական մանիֆեստի հրապարակումից հետո խորապես հիասթափվեց այդ մեծատուններից և թեքվեց դեպի «հասարակը»: Նա, իհարկէ, չմոռցավ գշտնադրական շարժումներին, չքննադատեց ցարական ռեֆորմը, բայց և շարձադանքեց նրան իր ամսագրում, ինչպէս այդ արին հայ ռեակցիոն և ռուսական բուրժուական թերթերը: 1862 թ. իր ամսագրի II համարում Նաղարյա-նը հանդես եկավ Ռուսաստանում հայկական ընկերութեան հիմնելու առաջարկով՝ «վասն բարեկարգելու Ռուսաստանի չքավոր հայերի նյու-թական և բարոյական կյանքը»: Այս ընդարձակ խոսքը հայերի նյու-թական կյանքի կարգավորման վերաբերյալ, ինքնին ցայտուն ապա-ցույցներից մեկն է հայ գործչի ունեցած բացասական վերաբերմունքի թե՛ ցարական ռեֆորմի, թե՛ հայ մեծատունների և թե՛ վաճառականնե-րի հանդեպ: Ամբողջ մի տարի Նաղարյանը խորհում է ռեֆորմից հետո հայութեան տնտեսական կյանքի քայքայման, մեծատունների անտար-բերութեան, վաճառականութեան հետամնացութեան մասին և վերահրա-տարակլիով «Հյուսիսամիայլի» առաջին համարում վերջնականորեն հանգում այն եզրակացութեանը, որ ժողովուրդն ինքը պետք է որոշի

⁸⁹ «Յաղագս փորձական յոգերանութեան ճառ», էջ 12:

իր անելիքը: Իհարկէ, Նաղարչանը նորից հեռու մնաց քաղաքական-սոցիալական հարցերի արմատական լուծումներից և, հավատարիմ իր լիբերալ հայացքներին, անկարող եղավ վերջնականապէս լուծել իրեն հուզող հարցերը:

Նաղարչանը կամենում էր ցույց տալ, որ նոր կազմակերպվող հասարակութունն իր ազգային-պատմական կյանքի օրինակներով ևս կարող է մշակել իր քաղաքացիութեան հատկանիշները, որոնք կնպաստեն ժողովրդի հոգևոր դաստիարակութեանը, նրա իմացական կարողութունների բազմակողմանի աճմանը, և ալզը կընթանա իր զարգացման նոր ճանապարհով: Իսկ եթէ այդ ձգտումը հայերը չունեն, ասում է Նաղարչանը, նշանակում է արմատավորվել է «մի հոգեւսպան նյութապաշտութուն» և «անտարբերութուն» ազգի շահերի հանդեպ: Ֆեոդալական հարաբերութիւնների քայքայման և կապիտալիզմի զարգացման սյգ շըրջանում ինքը՝ Նաղարչանը չէր տեսնում այն հակասութիւնները, որ աճում էին ֆեոդալիզմի ընդերքից: Լուսավորութեան միջոցով անհատի բարոյական վերափոխման ճանապարհով ալզը և հասարակութիւնը անխուսափելի կործանումից փրկելու պատրանքը Նաղարչանի մոտ առաջացնում է երկակի վերաբերմունք տիրապետող երևույթների հանդեպ: Մի կողմից նա բարձրաձայն գոչում է, որ «Հայոց ալզի մարմինը ունի յուր վերա ապականված տեղեր շատ. դորանց քննել անաշուտապէս և ի բաց կտրել սուր դանակով, չպիտի վախենա գիտութիւնը և մարդկութեան բարեկամը»: Մյուս կողմից՝ նա հուսախաբ և հուսահատ, կակիծով և զալրույթով ձաղկում է ազգութեան բոլոր անդամներին, մեկին՝ նյութապաշտութեան, մյուսին՝ աղքատութեան, խեղճութեան, թուլութեան և անտարբերութեան համար: Այդ քննադատութեան և մերկացումների մեջ Նաղարչանն առաջնութիւնը տալիս է հասարակական բարեփոխութիւնների իր իդեալին, որին և հավատարիմ է մնում իբրեւ լուսավորիչ:

* * *

«Հյուսիսափայլի» էջերում Նաղարչանն ամփոփում է նախորդ տարիներին ձևավորված մտքերը՝ հայոց լեզվի տեսութեան, դրական նոր լեզվի մշակման և նրա հետագա զարգացման ուղիների մասին: Այս տեսակետից կարևոր տեղ է գրավում 1858 թ. առաջին համարում տպագրած «Հայկական լեզվի խորհուրդը» լեզվադիտական ակնարկը: Դեռևս «Յաղագս փորձական յոգեբանութեան ճառ» աշխատութեան մեջ Նաղարչանը հաստատում է դրական նոր լեզվի հաղթանակի անհրաժեշտութիւնը հայ ազգի վերաշինութեան գործում: Այժմ նա հանդես է գա-

լիս գիտականորեն հիմնավորելու և գործնական ուղիներ հարթելու գրական նոր լեզվի մշակման, մատենագրության ստեղծման և հոգևոր վերածնության համար: «Մեր քննությունն այստեղ մեր մտածող և բանական եղբայրակիցների հետ է և այն խնդրի վերա, թե ինչպես է մեր առաջև դրած ճանապարհը. ի՞նչ հնարներ մեր ձեռքին կային, մեր անսպաս աշխարհի շինության համար»⁹⁰:

Գրական նոր լեզվի շուրջը վերջին տարիներին արդեն բորբոքված պայքարը որոշակի կերպով դրսևորում էր հասարակական հակադիր հոսանքների միջև գոյություն ունեցող կարծիքների տարբերահայաց դիրքերը: Նաղարչանն առաջինն էր, որ Աբովյանից հետո պաշտպանեց նոր գրական լեզվի իրավունքը՝ նոր գրականության ստեղծման և զարգացման գործում: «Հայոց աղգի տունը պիտո է և կարող է միայն շինվիլ նորա լեզվի շինությունբը», գրում է Նաղարչանը: «Հայոց լեզու ասկով այստեղ հասկանում ենք մեր հայ ժողովրդի կենդանի բարբառը, նորա բերանի խոսքը, այն լեզուն և ձևերը, որով մեր ժամանակի հայերը լավ ու վատ հասկացնում են միմյանց յուրյանց միտքը, դատողությունը և զգացողությունբը»:

Նաղարչանի պատմական դերը աշխարհաբարի պաշտպանության գործում երևում է հենց ռեակցիոն բանակի ներկայացուցիչներից մեկի պրած տողերից. «Ի ժամանակս մեր,—գրում է Ա. Արարատյանն իր «Դիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոց ամենապատուական լեզուիս հայոց» 1858 թ. Նաղարչանի դեմ գրած գրքույկում,—յամինայն տեղիս, ըստ իրեանց բարբառաց խօսին և տպին բաղում ինչ աշխարհաբար, բայց ոչ ոք ի նոցանէ խօսի ինչ ընդդէմ լեզուին, և ոչ ոք ի նոցանէ այնքան ըմպահկէ զնա, որպէս ուսումնականն Դօրպատեան, որ անսանձ գրչաւ. ոչ դադարի թափել զանարգանս ի վերա լեզուին, ի վերա պաշտպանողաց նորա, տղէտս և իմաստակա կարդալով»⁹¹:

Խորապես յուրացրած լինելով XIX դարի ընդհանուր լեզվաբանության արժեքավոր նվաճումները, Նաղարչանն ինչպես նախորդ տարիներին, այժմ ևս զարգացնում է գրույթներ, որոնք սկիզբ են դնում հայ լեզվաբանության պատմության ուսումնասիրությանը: Նրա առաջադրած մի շարք կարևոր հարցերն այժմ էլ պահպանում են իրենց գիտական նշանակությունը: Հիմք ընդունելով պատմահամեմատական մեթոդի օրինաչափությունները, Նաղարչանը ցույց է տալիս հայոց լեզվի պատմական

⁹⁰ «Ներկեր», Լջ 4—5:

⁹¹ Առ. Արարատյան, Գիմադրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոց..., Լջ 13:

զարգացման ընթացքում տեղի ունեցած այն փոփոխությունները, ազդեցություններն ու հանգամանքները, որոնց մեջ «առաջացել է մեր աշխարհաբար լեզուն, մեր այժմյան կյանքի հոգեղեն կերպարանքը»:

Հոգվածի առաջին մասերում հայ գիտնականը, խոսում է հայոց լեզվի ծագման կրոնաավանդական մեկնությունների վնասաբեր հետևանքների մասին: Եթե հայոց լեզվի ծագման հնագույն ավանդությունները ժամանակին սնել էին հայ միտքը, ապա այժմ կաշկանդում էին ոչ միայն գիտական մտքի զարգացումը, այլև խոչընդոտում էին ազգային շարժման պատմական ընթացքը, զրկում ազգի կենսական պահանջները նոր տեսանկյունից դիտելու, արժեքավորելու և իրականացնելու հնարավորությունից:

Նազարյանը ժխտում է այն կարծիքը, թե հայոց լեզուն Նոյի լեզուն է: Համարելով դա առասպել, նա ցույց է տալիս մեր լեզվի տոհմակցությունը սանսկրիտին: Օգտագործելով ընդհանուր լեզվաբանության նվաճումները, նա փորձում է գիտական հիմնավորումներով ցույց տալ հայոց այբուբենի մեջ տեղի ունեցած հնչյունափոխությունները, ճիշտ կոահումներ անելով նախահայկական ցեղերի լեզուների գոյության մասին: Նա ցույց է տալիս նաև բարդ խաշաձևումներով ստեղծված հայկական էթնոսի միասնական լեզվի գոյացման արմատները: Նազարյանին հետաքրքրում են մինչև V դարը գոյություն ունեցող բարբառների և միասնական լեզվի ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Հենվելով Մ. Խորենացու և մյուս պատմիչների տվյալների վրա, նա փորձում է բացատրել, որ գրաբարը, որը բարձրացել էր Չորրորդ Հայքի բարբառի հիմքի վրա, ավելի վաղ ժամանակներում Գողթան երգիչների մոտ աչքի էր ընկնում լեզվի մշակվածությամբ, բայց քաղաքական հանգամանքների շնորհիվ չէր կարողացել դառնալ համապետական լեզու:

Նազարյանը բերում է հունարենի, նրա բարբառների, ինչպես և եվրոպական գրական լեզուների ձևավորման պատմական օրինակները՝ սեփական բարբառների և միասնական լեզվի ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը հիմնավորելու համար: «Ինչպես երևում է,—գրում է նա,—հայոց ազգի կյանքը Ասիայի մեջ այն վաղաժամյա դարերի մեջ չէ ունեցել այնքան ազատություն, որ կարողանար հոգի ստանալ և յուր ներքին իմացական ու բարոյական աշխարհը դուրս թափել և հաստատել գրավոր հիշատակարաններով»⁹²:

⁹² «Երկեր», էջ 191:

Իր ուսումնասիրության մեջ Նազարյանն անդրադառնում է V դարի գրավոր լեզվի ձևավորման և նրա մշակման հարցերին. «...հիմքը այն գրավոր լեզվի, որ առաջացավ հայոց հեղինակների գրչի տակ շատ կամ փոքր կատարելությամբ, նայելով հեղինակների ղանազան կրթությանը և ճաշակին, եղել է «Չորրորդ Հայքի» կենդանի ժողովրդական բարբառը, մանավանդ թև Արարատյան աշխարհի լեզուն»։ Նազարյանը միանգամայն ճիշտ գտնում է, որ այդ շրջանի հեղինակների խնդիրն է եղել գրել կենդանի ժողովրդի դաստիարակության համար, ուստի պետք է նրանք օգտագործեին նույն ժողովրդի խոսակցական լեզուն։ «Մեր թարգմանիչը չեն եղած մեր լեզվի սկզբնական ճարտարապետքը, այլ միայն կատարելագործել են յուրեանց ազգից ժառանգած լեզուն. նոքա գործ են կատարել, ինչպես պիտո էր ամենայն հեղինակ գործ կատարել. այսինքն լեզվի սեփական նյութը առել են ժողովրդից և զուգած ու զարդարած ետ են տվել նորան ժողովրդին։ Այսպես ենք հասկանում մեր թարգմանիչների վաստակքը»⁹³։

V դարի պատմիչների լեզվի մշակման մեջ Նազարյանը նշանակություն է տալիս նրանց ոճական և լեզվական տարբերություններին, ներանց մեջ տեսնելով բարբառների որոշ ազդեցություններ։ Դա պարզ է, գրում է նա, մշակելով, գեղեցկացնելով լեզուն և շինելով այն «բազմօրինակ գաղափարների և մտավոր նկարագիրների անոթ», նրանք չէին կարող հեռանալ ժողովրդի «բուն լեզվից»։

Այդ լեզուն ժողովրդի լեզուն էր, նույնիսկ այն դեպքում, գրում է հեղինակը, երբ թարգմանչական գրիչն իր հետ բերեց բազմաթիվ բառեր հունարենից, և հայոց լեզուն կրեց հունարենի բնական ազդեցությունը։ Իսկ ինչ վերաբերում էր ազդեցություններին, ապա «Հայոց ազգի շահաստանությունը ընդհանրապես ավելի մեծ է, քան թև յուրային սեփականության կորուստը»,— ավելացնում է նա,— որովհետև այդ «կերպարանագործության սերմերը վերածաղկելը դեպի մի առավել բարձր հոգեղեն ներգործականություն, պիտո է հետևեցուցանել մի սկզբնական աղբյուրից, որ նոքա որպես քնած կամ թև առաջագույն ձևավորված կային ազգի թև՝ իմացական ընդունակությունների և թև՝ լեզվի մեջ»։

Պատմական օրինաչափությամբ ամեն մի ազգ ժամանակի առաջին աղաղակն հետ փոխում է իր կյանքի պայմանները, դրանց հետ ծնվում են նոր ձևեր, գրում է Նազարյանը։ Այդպես եղավ հայոց ազգի հետ V

⁹³ Նույն տեղում, էջ 26։

դարում: Հայերը մի երկարատև խավար գիշերից հետո հանդիպեցին լույսի և բարձրացրին իրենց լեզուն մի նոր աստիճանի, մասնավորից ընդհանուրը՝ «շինելով նորան մի ամբողջ հարմարավոր կազմած մտածությունների և զգացողությունների»: Նաղարյանը ուզում էր ասել, որ հայերը մտան էթնիկական միասնության մի շրջան, հրե կազմակերպեցին իրենց պետականությունը, գրսեորեցին լեզվի, մշակույթի զարգացման պահանջ: «Նոր հայեցվածքը և նոր ըմբռնողությունը պիտո է ցուանալով պատկերաձայնի և նոր լեզվի մեջ»:

V դարից հետո հայ պատմական կյանքում տեղի ունեցած ծանր իրադարձությունները (պետականության անկում, ավերումներ, քայքայում) զրկեցին զրաբարը համապետական և ժողովրդական լեզվի իր ֆունկցիայից և այն մնաց միայն իբրև եկեղեցական լեզու: Առաջացած բարբառները, ըստ Նաղարյանի զրաբարի «աղճատված» գրսեորումներն են: Այստեղից էլ առաջանում են բարբառների նկատմամբ ունեցած սխալ դատողությունները, որոնք և խանդարում են նրան գիտականորեն լուսաբանելու հայոց լեզվի պատմական զարգացման պրոցեսները: Աբովյանն էլ իր ժամանակին մտածում էր Նաղարյանի նման, թե ժողովրդական բարբառները զորացան այն ժամանակ, երբ ավերվեց և ալյանդակվեց հին գրոց լեզուն: Այդ տեսակետը իր գործունեության առաջին շրջանում պաշտպանում էր և Նալբանդյանը: Դա զալիս էր ընդհանուր լեզվաբանության հին դպրոցի ոչ գիտական մեկնաբանություններից: Նալբանդյանը հետագայում հրաժարվեց «ավերանքի» տեսությունից: «Լեզուն ժամանակի արդյունք է,—գրում է նա,—և մշակվում է ժողովրդի ըմբռնումների և քաղաքակրթության աստիճանի համեմատ: Լավ է թե վատ, դա այլ հարց է, բայց փաստն այն է, որ նա որպես ժամանակի լեզու այնպիսի անձեռնմխելի իրավունք ունի, ինչպես նրան նախորդող հին լեզուն»⁹⁴:

Նաղարյանը պաշտպանում է այն թեզը, թե գրական նոր լեզուն մշակվել է ժողովրդի նոր մտածությանը համեմատ: Նորից հիմնավորելով Արարատյան և մասամբ Հաշտարխանի բարբառների հիմքի վրա գրական նոր լեզվի մշակման պահանջը, նա գտնում է, որ Մխիթարյանների աշխարհաբարը չի համապատասխանում համադրային լեզվի պահանջներին, կտրված լինելով ժողովրդական լեզուների բուն աղբյուրներից: Նաղարյանը ոչ առաջ և ոչ այժմ չի հրաժարվում զրաբարի դանձարու-

⁹⁴ Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հատ. 4, էջ 192:

նից օգտվելու և գրական նոր լեզուն հարստացնելու անհրաժեշտությունից: «Հայոց նոր հայկաբանը,—գրում է նա,—լինելով տեղյակ յուր լեզվի ճոխ գանձերին, տեղյակ և կենդանի ժողովրդական լեզվի բնավորությունը, պարտական է խելացի տնտեսությունը գործ գնել լեզվի ընդհանուր նյութը, պահպանել հին լեզվից, ինչ բան կարելի է պահպանել, փոխ առնուլ հնիցը, ինչ որ պակաս էր նորին և պիտանի կացուցանել, ինչ որ արդեն պատրաստ էր այժմյան լեզվի մեջ, հետևելով յուր բնորոշական ճաշակին: Նոր լեզուն կամավ և գիտությունը ձգձգել և մոտենանել հին գրոց լեզվին և աչգպես մեղմացանել կենդանի աշխարհաբարի ինքնաշարժ ոգին, ինչպես տեսանում է նոր հունական լեզվի մեջ անպատշաճ է ամենեկին, որովհետև աչգպես առաջանալու էին խորթ և անսովոր ձևեր, որ չէին բխում ազգի սրտի խորքից»⁹⁵:

«Հայկական լեզվի խորհուրդը» հուլիսի 1-ին նախարարան անդրադառնում է արևմտահայ և արևելահայ լեզուների հարաբերության հարցին, «Մի անլուսավոր անձնասիրություն» է համարում արևմտահայ մասնույում շարունակվող վիճը: «...թող աճեն ու զորանան այդ երկու ճյուղերը նույնարմատ ծառի, թող ծաղկեն, պտղաբերեն դոքա. այնուհետև էպատվենք ամեն միինը, նայելով նորա պտուղների պատվասիրությանը, այնուհետև պարզ ու բնական կերպով կվերջանա խնդիրը այս կամ այն բարբառի նախամեծար արժանավորության մասին»⁹⁶:

Նախարարը կարծում էր, որ ժամանակները կբերեն իրենց հետ պատմական նոր հանգամանքներ, որոնք կարող են լուծել այդ հարցը: Հայոց գրական նոր լեզուն կբացի «...մի գրավոր ճանապարհ խոսելու ազգի հետ, նորա իմացական և բարոյական պիտույքների վերա, մի մատենագրական դպրոց, ուր կարող է ամենայն փոքր ի շատև բանիմաց հայ ուսանել ու ճանաչել մարդկության ու աշխարհի որպիսությունները, սկսյալ վաղ ժամանակներից մինչև մեր օրերը. ծանոթանալ յուր ազգային պատմությանը և ճանաչել յուր հատուկ անձը, յուր անցյալը, ներկան և սորանից դուշակել յուր ապագան»⁹⁷:

«Երկար ու ձիգ տարիների փորձով,—գրում է նախարարան իր բերեկամին,—վերահասու եղա հս, որ մատենագրությունը մի ազգի մեջ կարող չէ առաջադնել լինել, ուր չկա գրագիտություն, չկա դպրոցական

⁹⁵ «Երկեր», էջ 36—37:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 33:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 38:

դաստիարակութիւն, չկա ուսումնական կրթութիւն, մի խոսքով՝ ուր ներկա սերունդը պատրաստած չէ մատենագրութեան համար»:

«Հյուսիսսփայլի» էջերում տպագրված մի շարք հոդվածներ, ծրագրեր և նախագծեր ցույց են տալիս ընդհանուր կրթութեան նաղարշանական ուղղութիւնը: Այդ ուղղութեան դրսևորումներից է «Հյուսիսսփայլի» առաջին տարվա՝ № 10-ում «Թափառական հրեա» վեպի նալբանդանի թարգմանութեան առթիվ տպագրած «Կրիտիկան»: «Ժողովրդի հետ խոսող հեղինակները,— գրում է նաղարշանը,— օրէօր հրատարակում են նորանոր գրվածք աղգի դաստիարակութեան համար, և այդպես կատարում են յուրյանց այրական պարտականութիւնըր դեպի յուրյանց թե՛ այժմյան և թե՛ հետո դալոց աղգը»⁹⁸: «Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը նալբանդանին համարում է «այդ առաքինի, հագեցած մարդերից մինը», վկայակոչելով նրա տպագրած հոդվածները: Համարելով իրեն «որպես մի գործակալ ժողովրդի», նաղարշանը «կրիտիկոսի» ճշմարիտ պարտքն է համարում «անաշառ պաշտոնյա լինել ճշմարտութեան» և քննութեան դնելով հեղինակի մտքերը, արտահայտել իր վերաբերմունքը:

Մինչև աղգի մեջ չբացվեն օրինավոր դպրոցներ, գրում է նալբանդանը իր գրքի առաջաբանում, հնարավոր չէ աղգի մեջ «բուսուցանել և զարգացնել լուսավորութեան սերմը...»: «Շատ իմաստուն խոսքեր», գրում է նաղարշանը, և առաջարկում Ռուսաստանի հայերի համար հայաբնակ քաղաքում հիմնել մի ընդհանուր աղգային դպրոց, «բուն հայկական բառով», արմատացնելով նորա սրտի և հոգու մեջ եվրոպական լուսավորութեան սկզբունքը, և տալով նոցա իմացական զգայարանքը, որ հարկավոր էին ներս ընդունելու յուր մեջ և աճեցնելու մեր լուսավոր օրերի ըմբռնողութիւնըր և հայեցվածքը»⁹⁹: Նաղարշանը համամիտ է նալբանդանի առաջարկած ժողովրդական ընդհանուր կրթութեանը: Այդ կարևոր հանգամանք է, ասում է նա, հետագայում «զորացնելու համար» հայրենական բազմաճյուղ մասնագիտական ուսուցումը:

Հյուսիսսփայլեան գործունեութեան ողջ ընթացքում նաղարշանը անընդհատ շեշտել է ժողովրդի նախաձեռնութեամբ կազմակերպելիք կրթութեան և դաստիարակութեան անհրաժեշտութիւնը: «Ինքը՝ ժողովորդը պարտական է վեր կենալ և գործ դնել յուր վերա մի բարոյական գալաղանի ղորութիւն,— գրում է նա,— ինքը պիտո է լինի յուր

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 61:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 65:

խմաստուն, սաստող և պատժող և խրատող դաստիարակիչը, ինքը պարտական է հոգալ միջից յուր ուսուցիչքը և դպրոցքը»¹⁰⁰:

1861 թ. Նաղարչանը որոշում է Մոսկվայում բացել աղգային ուսումնարան: Մեր նոր ժամանակներում, գրում է նա «Հյուսիսսփայլում» տված իր հայտարարության մեջ, իրը Ռուսաստանում լրացնել ընթացքով զարգանում են գիտությունները, հայ երեխան չի կարող բավարարվել միայն գրագիտությամբ: Անհրաժեշտ է գիտություն «բազմամասնյա, գիտություն տեսական և գործնական», սնվելով ռուսական և եվրոպական աղբյուրներից: «Այսպես,—գրում է նա,—մեր ասիական անշարժությունը կհաղթահարվի, մեր՝ հայերիս կյանքը կստանա ավելի մխիթարական պայմաններ, կմտանի եվրոպական առաջադիմության օրենքի տակ, և որպես մի դալար աճեցուն ուսուցիչությունը ընդհանուր մարդկության կենսածառի հետ»¹⁰¹:

«Ժամանակը հայից պահանջում է նախ և առաջ ընդհանուր կրթություն,—գրում է Նաղարչանը 1864 թ.,—մարդկային կրթություն, մշակություն և կերպարանագործություն բոլոր մտավորական կարողությունների հավասարապես և դաշնակավորապես. միակողմանի, վաճառական կամ արվեստագիտական կրթությունը, որ նույնպես պակաս է հայերին, մնում է երկրորդական խնդիր, որովհետև հայը նախ ծնած է մարդ, և ապա լինում է վաճառական կամ արվեստավոր»¹⁰²:

Աղգային լուսավորության մեջ Նաղարչանն առանձին նշանակություն է վերապահում կանանց կրթությանը: Բազմաթիվ առիթներով նա խոսում է կանանց համար ստեղծված ստրկական վիճակից, ընդգիմանում ասիական բիրտ օրենքների և բարքերի դեմ: Միայն քաղաքակրթությունը, նրա կարծիքով, կարող է փրկել կնոջը ստրկական վիճակից: Բայց այնուհանդերձ, Նաղարչանը սահմանափակում է կնոջ դերը հասարակության մեջ, միայն ընտանեկան կյանքի կազմակերպման և ներդաշնակության ստեղծման պատասխանատվությունը թողնելով նրան:

Նաղարչանի երազանքն էր առհասարակ աղգային դպրոց բացել ոչ թե Մոսկվայում, այլ «Ժողովրդի բազմության մեջ», եթե ո՛չ Հայաստանում, գոնե Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերից մեկում: Բայց նրան չհաջողվեց նույնիսկ Մոսկվայում իրականացնել իր երազանքը:

«Հյուսիսսփայլի» 1863 թ. առաջին, այնուհետև 1864-ի 2, 3, 4 հա-

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 127:

¹⁰¹ «Հյուսիսսփայլ», 1861, № 5, էջ 253:

¹⁰² «Երկեր», էջ 289:

մարներում տպագրած «Ազգային մտածութիւնը» հոգւածում Նալար-
յանն ամփոփում է ազգային-լուսավորութեան վերաբերյալ դարգացրած
իր ըմբռնումները, որոնք, ինչպէս գրում է ինքը, լրացնում և ամբողջաց-
նում են իր մտքերը ազգային կրթութեան, դաստիարակութեան վերա-
բերյալ, հաջորդ սերնդին տալիս պատգամներ՝ «բուն հիմքից և արմա-
տից» վերանորոգելու ազգը:

Որքան էլ նկատելի լինեն կյանքի կազմակերպման նոր ընթացքի
գրական գծերը, այնուհանդերձ ազգը դեռ չի ազատագրվել ազգային-
ավանդական միջնադարյան դոգմաներից: Բարոյաբանական հին նոր-
մաները, գրում է հայ լուսավորիչը, դեռևս հասարակութեան մեջ լինելով
հասարակական զարգացման պահանջների հետ, շարունակում են պահ-
պանել իրենց ներդրած ուժը ազգային կյանքում: Հասարակութիւնը
դեռևս չունի համակեցութեան, քաղաքացիական օրենսդրութեանը են-
թարկվելու միասնական ըմբռնումներ, որոնք պետք է սերմանվեն ու
դաստիարակվեն գիտակցական բարձր մակարդակով:

Իր արժեքավոր այդ հոգւածում Նալարյանը կարևոր է համարում
միշտ ուշադրութեան կենտրոնում պահել «ազգային բնավորութիւնը»
դառած, «ապառաժացած» անտարբերութիւնը, որը մեծապէս վնասում
է ազգային կյանքում հասարակական հարաբերութիւնների բնականոն
կազմակերպմանն ու զարգացմանը: «Հետամնացութեան նախատինքը»
իբրև խարան դրոշմված է մեր ճակատին,—գրում է նա,—պետք է մաք-
րենք դարերի ծանր կյանքից մեզ հասած տխուր ժառանգութիւնը: Հա-
սարակութեան յուրաքանչյուր անդամ պետք է կարողանա «յուր կար-
ծիքը և բարոյական զորութիւնը հարգի կացուցանել, եթե ունի մի հա-
ւարակաօգուտ կարծիք և բարոյական կացութիւն»¹⁰³:

Հասարակական առաջադիմութեան հարցերում Նալարյանը ձգտում
էր ազգային կյանքի բոլոր կողմերի եվրոպականացման: Ազգային դաս-
տիարակութեամբ ներթափանցված եվրոպական լուսավորութիւնը, Նա-
լարյանի կարծիքով, կարող էր օգնել հայերին ազատագրվելու հասա-
րակական արատների շարքը դասվող անձնապաշտութեան, եսասիրու-
թեան և առանձնութեան վնասակար ազդեցութիւններից: Հալերը կսո-
վորեն պայքարի մարդու հոգեբանութեան մեջ արմատավորված միջնա-
դարյան մնացուկների դեմ և կմտնեն ազգային զարգացման նոր եվրո-
պական փուլը, ասում էր նա:

Այսպիսով, XVIII—XIX դդ. լուսավորական գաղափարներով տո-
գորված հայ մեծանուն գործիչը կոչ էր անում հայոց ղեկավարներին

¹⁰³ «Ներկեր», էջ 341:

զարկ տալ մատենագրական հրապարակախոսությանը, նրա միջոցով «...ի լոյս և ի յաշտնութիւն ածել զամենայն խոյս և կեղտ աղղային մարմնոյ, զամենայն բարոյական ցաւ և զվիշտս նորա, զի ազդ մեր նախ և յառաջ ծանիցէ զանձն իւր, ինքն վէճայիսցէ իւրոց պակասավորութեանց և ապա միաբան զօրութեամբ ձեռն ի զործ արկեալ խնդրեսցէ զհնաբա բարեկարգելոյ զգարութիւն իւր»¹⁰⁴:

Նազարյանի հասարակական-քաղաքական հայացքների համառոտակի քննությունն ինքնին բացահայտում է ազգային-լուսավորության մեծ ջատագովի բացասական վերաբերմունքը կղերաֆեոդալական տիրապետող ուժերի նկատմամբ, հայ ազգի կաղմավորման շրջանում նրա ձևակերպած տեսական դրույթների պատմական նշանակությունը հայության հասարակական առաջադիմության, ազգային կյանքի կաղմակերպման և քաղաքակրթության զարգացման ուղղությամբ: Այդ դրույթներից շատերը հետագայում ևս պահպանեցին իրենց նշանակությունը հայ ժողովրդի ազգային կյանքի զարգացման նոր շրջաններում:

* * *

Նազարյանի հրապարակախոսությանը սերտորեն առնչվում են ժողովրդական կյանքից վերցրած դրույթներն ու մանրապատումները, դեղարվեստական թարգմանությունները, գրականությանը և դրամատուրգիային վերաբերող քննական ակնարկները, գեղագիտական բնույթի խորհրդածությունները և այլն: Մատնանշելով գեղարվեստական խոսքի հասարակական դերը, նա ևս, մյուս լուսավորիչների նման, առաջադրում է իրականության արտացոլման «հայելու» տեսությունը, իրը արատների և անկատարությունների վերհանման կարևոր գործոն, դրանց հակադրելով բարոյակրթության հանապարհով մարդու ինքնակատարելագործման լուսավորական պատրանքները:

Տարբեր ժամանակներում, տարբեր ժողովուրդներից առնված այդ դրույթները, ասույթներն ու մանրապատումներն իրենց վրա կրում են խավարից դեպի լույսը ձգտող, շարք բարու սկզբունքով կործանող անհատի՝ դեպի ճշմարտությունը դնացող բարոյական մղումների կնիքը: Աբովյանի մոտ էլ, ինչպես նկատում է Ս. Սարինյանը, կթի բարոյախոսական դրույթների մեջ ցուցադրվում է «զտված առաքինություն», ապա առակների մեջ և ավանդություններում բարոյական թևը հաստատվում է գլխավորապես շարի ու մոլություն կրքոտ պախարակումով: «Բայց երկու

դեպքում էլ,—գրում է գրականագետը,—գեղագիտական մտաթեզը նույնըն է. ամենուրեք գեղարվեստական այլաբանությունից գրողը հանում է նույն բարոյական դրույթը և ուսուցողական շեշտով ուղղում այն հասարակական շարիքների ու մարդկային բնավորության արատների շրտկրմանը»¹⁰⁵:

Այլաբանությունների մի ամբողջ շարք՝ «Նմանախոսությունը» խորագրով, ներկայացնում են Նաղարյանի մշակած նյութի փիլիսոփայական իմաստավորումները: «Աղնիվ քարը» այլաբանությունն ունի երկու իմաստ: Ընկած քարի մոտով շատերն են անցել. մի բնասելի մարդ վերցրնում է այն, հղկում, և ադամանդը փայլում է իր ողջ շքեղությամբ: Բնությունը ստեղծում է մարդու համար բարիքներ: Այդ բարիքներին մարդը կարող է հասնել միայն աշխատանքի միջոցով: «Սերմի հատիկները» այլաբանական դրույցի մեջ պատմվում է, թե ինչպես հայրը որդիներին բացատրում է սերմի մեջ թաքնված «կյանքի խորհուրդը»: Առաջին և երկրորդ որդիներն անտեսում են հոր խրատները: Երրորդը պարտացնում է հողը, ցանում սերմեր, աճեցնում և ապահովում իր կյանքը: «Վարդի կոկոնը» այլաբանությամբ Նաղարյանը սովորեցնում է մանկան՝ ճանաչել բնությունն իր խորհրդավոր վեհության մեջ և ճանաչելով այն, մոտեցնել իրեն, իբրև իր օրգանական մասը: Բնության պատկերների նկարագրություններում Նաղարյանն ընտրում է մարդու հոգին աղնվացնող, իմաստնացնող դրվագներ, որոնք ընդարձակում են սիրո, բանականության, խղճի, բարոյաբանական հատկանիշների շրջանակները, օգնում մարդուն վերադառնալու դեպի իր բնական կերպարանքը: Այս նպատակին են ծառայում Նաղարյանի ընտրած բազմաթիվ աֆորիզմները, կարճ պատմվածքներն ու մանրապատումները: Նրանց հիմքը բարոյաբանական միտումներն են, հյուսված փորձի և նրան հետևող փիլիսոփայական ընդհանրացումների հետ:

Բնության հետ ներդաշնակման ձգտող մարդը հասարակության մեջ հանդես է գալիս ամենատարբեր դրսևորումներով: Նաղարյանի ընտրած գեղարվեստական նյութերի սյուժեները գլխավորապես արտացոլում են ժողովրդի մարդու դրական հատկանիշների հաղթանակը շարի, կեղծիքի, խաբեության հանդես: Այդպիսի սյուժեներից են «Մի շինականի աղնվաբարոյությունը», «Աղնվամիտ աղքատը», «Փորձյալ հավատարմությունը», «Փոքրիկ այծեպանը» և այլն: Հետաքրքրական է «Մի շի-

¹⁰⁵ Ս. Սարիջյան, Հայկական ումանտիզմ, Երևան, 1966, էջ 163:

նականի աղնվաբարոյությունն» զրուցի բնաբանը՝ «Հոգու մեծությունը չէ պահանջում հարկավորապես, որ լինեինք մի բարձր ազգատոհմի զավակ. աղնիվ զգացողությունքը գտանվում են շատ անգամ քաղաքացիների ամենացած կարգերի մեջ»¹⁰⁶:

Ժողովրդի մարդու, կամ նրան իր կյանքը նվիրած անձնավորությունների մեջ աշխատանքային նվիրվածության հատկանիշների կողքին, նաղարյանը ներկայացնում է հասարակական պարտքի բարձր գիտակցությամբ օժտված և պատմությանը հայտնի անձնավորությունների, որոնք իրենց անունը զարդարել են հայրենասիրության պսակով: Այդպիսիներից են «էպամինոնդոսի անշահասիրությունը», «էպամինոնդոսի հայրենասիրությունը», «Ռեգուլոսի հավատարմությունը», «Արատոսի հայրենասիրությունը», «Հորատիոս Քոկկես», «Մուկիոս Սկևվոլա», «Աղնվամիտ Կամիլլոսը» և այլն: Այս և նման օրինակներով պետք է դաստիարակել ժողովուրդը, ազգասիրությամբ, առողջամիտ հայրենասիրությամբ և «կրթել նորան այնպես, որ նա հասկանար յուր տնձր և մարդկությունը, որի մի ճյուղը և բաժինը բաղկացնում է ինքը իբրև մարդկության ոգի»:

«Հանդես նոր հայախոսութեան» առաջին հատորում նաղարյանը գետեղել է հասարակական-սոցիալական հարցեր շոշափող սյուժեներ, որոնց մեջ նա որոնում է կյանքի հակասությունների լուծման ուղիները: Դրանցից մեկն է «Կրոկոդիլոս» հին զրուցը: Նեղոս գետի ափին ապրող հնագույն մի ժողովուրդ տառապում էր թշվառության մեջ: Կոկորդիլոսն իր ահարկու ատամներով ջարդ ու փշուր էր անում մարդ և անասուն: Օգիրիս աստվածը հայտնում է մարդկանց, որ նրանց տրված է բանականություն և զորություն, որոնցով նրանք կարող են հաղթել թըշնամուն: Ամենածանր տառապանքից ահա մարդկանց մեջ արթնանում է «քնած զորությունը», և նրանք սուր ու գավազան առած հարձակվում են գաղանին ոչնչացնելու: Երկար պայքարից հետո վերջապես Օգիրիս աստծո օգնությամբ նրանց հաջողվում է ոչնչացնել շարիքը: Զրուցն ասում է՝ «Եթե կամենում եք ոչնչացնել մի շար բան, ապա խորտակեցեք նորան նույնիսկ պատճառի ու արմատի մեջ»¹⁰⁷: Այս զրուցը հետագայում վերամշակել է Վ. Փափաղյանը և ստեղծել «Վիշապը»:

Մարդկային տառապանքի ծանրություն արտացոլող զրուցների շարքին է պատկանում «Մի հրեշտակի մահը»: Պատերազմի դաշտը

106 «Հանդես նոր հայախոսութեան», հատ. 1, էջ 84:

107 Նույն տեղում, էջ 214:

լցված էր մահամերձ վերավորներով: Հրեշտակները հերթով «քաղում էին» նրանց հոգիները: Պատահեց այնպես, որ նրանցից մեկը ցանկացավ ճանաչել մարդուն, հասկանալ նրա ցավը, զգալ նրա տառապանքի ծանրությունը: Հրեշտակ ընկերները նրան մարդու կերպարանք տվին և իջեցրին երկիր: Մարդացած հրեշտակն ապրեց մարդկային տառապանքը՝ տանջվեց քաղցից, գավազանների հարվածների տակ կորացավ, ճանաչեց բռնավորներին, տեսավ նրանց մեջ «նշանավոր դավանների ճանկեր»: Մարդացած հրեշտակն այլևս չկամեցավ ապրել մարդկային հասարակության մեջ, հրեշտակ ընկերները նրան նորից բարձրացրին երկինք:

«Բրամինների ձորը» պատմվածքում ներկայացվում է աշխատանքով և համերաշխ գործունեությամբ ապրող բրամինների մի ընկերություն: Հնդկաստանի թագավորապետն այցելում է նրանց: Բրամինապետը ասում է նրան. «Այստեղ ոչինչ խտիր չկա տիրոջ և ծառայի մեջ. մեք պատվում ենք ամենայն ճանապարհորդի մեջ այն մարդկային կերպարանքը, որ քարոզում է, թե նա մարդասեր Բրամայի զավակն է»¹⁰⁸: Խաղավորապես մոտիկից ծանոթանում է «արգարապատ և աշխատասեր» մարդկանց հետ և խոստովանում, որ արժանի չէ ոտք դնելու այդ ընկերության սահմանները, քանի որ ինքը ապականված է «անմեղ արյունով»: Նա որոշում է ապաշխարության մեջ փրկել իր հոգին:

«Անապատ կղզին» զրույցում հաստատվում է այն դադափարը, թե պետք է պատժի ժողովրդի շահերի օգտին չզործող իշխանավորը: Զրույցի վերջում թագավորի խմաստուն գործելակերպը փրկում է նրան մահվան պատժից, և ժողովուրդը երջանկանում է: «Մի զույգ հողաթափեր» զրույցը հիշեցնում է Ստ. Լիսիցյանի մշակած «Աբու-Հասանի մաշիկները»: Այստեղ հերոսը մի վաճառական է, որն իր ժլատությամբ իբրև հատուցում՝ կորցնում է ունեցվածքը:

Գրիմ հղբայրների հեքիաթներից մեկն է «Նազարյանի թարգմանած «Գեղեցիկ աղջիկը և դադանը», որը հետագայում Թումանյանի հրաշալի թարգմանությամբ մտավ մեր գրականության մեջ: «Չորս ոսկեղենն զնգակը» հեքիաթում թագավորին հաջողվում է հասնել ճշմարտության, և չարագործն իր պատիժն է ստանում:

«Հյուսիսափայլի» էջերում Նազարյանը վետեղում է ժողովրդական բանավոր և հիլոպական տարբեր աղբյուրներից հանված մի շարք զրույցներ, պատմվածքներ, պատմականագրական բնույթի ակնարկներ:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 221:

Առհասարակ ամսագրի թարգմանությունների առթիվ արած դիտողություններում նախադասյան իր «Երկու խոսք, թե ինչպես է մեր հայացքը մի օրագրի պաշտպանության մասին» հոդվածում, խոսքն ուղղելով այն քննադատներին, որոնք գտնում էին, թե այդ գործերը մեր ազգին վերաբերություն չունին, գրում է. «Մենք հավատացած ենք, որ ընտիր մի գլուխով, ազատ հայեցվածներով, ընտիր ճաշակով, գեղեցիկ բարոյակալությունով, ինչ լիզվից և թարգմանված լինի, այնուամենայնիվ մեծ և մեծ խորհուրդ ունի նորոգելու և կենդանացնելու թե՛ ճաշակը, թե՛ քաղաքային-ընկերական հարակցությունները մի ազգի, որ միջնադարյան մշուշով պատած կամ ոչինչ չէ կարգում, կամ թե ժողովածու և պղնձե քաղաքի պատմությունը»¹⁰⁹:

Բարոյախոսական միտումներով կառուցված Ֆրանց Հոֆմանի՝ «Ինչ սերմանես այն էս կ'հնձես», «Երկու և զբայր», «Ժամանակը արծաթ է» պատմվածքների թարգմանությամբ նաղարյանը կամեցել է հաստատել այն դադափարը, ըստ որի երջանկության գլխավոր գրավականը մարդկային առաքինությունն է, որը լուծում է բարու և չարի հակասությունը՝ առաջինի օգտին: Հոֆմանի հերոսները բնության անաղարտ դավակներն են: Նախախնամության հովանավորությամբ նրանք հաղթահարում են դժվարությունները և «արդար աշխատությանը» հասնում երջանկության: Պատմվածքների հերոսների այսօրինակ ճակատագիրը սնում է նաղարյանի ումանտիկական պատրանքները:

«Հյուսիսափայլում» նաղարյանը տպագրում է Շատոբրիանի երեք գործերը. «Աթալա», «Րենե» և «Անկարծելի պատահումնք վերջին իբն Սերրաջի» վերնագրերով: Եվրոպական ումանտիզմի վերելքի շրջանում անուն հանած Շատոբրիանը արդեն քիչ էր կարդացվում: Հայ թարգմանիչը և թե չի ըմբռնել նրա ուղղության ռեակցիոն բնույթը, ապա նկատել է «Աթալա» գեղարվեստական գործի հակասական բնույթը: «Այս գրվածք Շատոբրիանի,— գրում է թարգմանիչը ծանոթության մեջ,— պատկանում է նորաբանաստեղծական գործերին և առաջացել է առանձին տպավորություններից, որ ստացել էր պատանի հոգեվառ հեղինակը, ապրելով Հյուսիսային Ամերիկայի վաղեմի անտառների և ինդիացիների մեջ: Այստեղ ծանոթանալով նա դեռևս եվրոպական կրթությանից չշոշափված բնության որդիների հետ, ստացավ նոցա սերը, քարշեց նոցա խաղաղության թամբաքուն, ճաշակեց նոցա քաղցր ըմպելիք և սիրեց նոցա պարախա-

109 Մ. Նալբանդյան, ԵԺ, հատ. 2, էջ 402—403:

դուժյունքը»¹¹⁰։ Բայց Նաղարչանը միաժամանակ նշում է, որ հեղինակն այնուհանդերձ արվեստով գրված գործի մեջ չի կարողացել ստեղծել ձևի և բովանդակության ներդաշնակություն։

Այս գործի մեջ Նաղարչանին, անշուշտ, գրավել է ամերիկյան բնիկների շաղարտված, չխեղաթյուրված, բնության օրենքներով կարգավորված կենցաղի ու սովորությունների նկարագրությունը։ Այս հզրակացության ստուգությունը կարելի է հիմնավորել Նաղարչանի թարգմանած Բերնարդին Դ՝ Սեն Պյերի «Պավլոս և Վիրգինիա» վեպի փաստով։ Վեպում նկարագրված է քաղաքակրթված աշխարհից կամավոր հեռացած երկու կանանց կյանքը բնության գրկում։ Նրանց հաջողվում է դաստիարակել իրենց երեխաներին «Արարչագործության արձակ ու անշարիկի հանդիսարանի մեջ», ինչպես գրում է Նաղարչանն իր հոգվածներից մեկում։

Նաղարչանին դուր է եկել ֆրանսիացի քննադատի քննական ակնարկը Սեն Պյերի գրքի վերաբերյալ։ Բերելով այդ առաջաբանը, նա ընդհատում է նրան հետևյալ միջամտությամբ. «Լուռ կաց այստեղ Ալբանես ֆրանսիացի և թող հայկական թարգմանչին խոսել և նույնպես մի քանի բառ ևս։ Ո՛վ հրաշափառ Բերնարդո, կամիմ այս փոքրիկ աշխատութենով պատվասիրել քո աշխարհահուշակ գրվածքը, կամիմ քո հոգու շնաշխարհիկ ծնունդը Հայաստանի զավակներին, կամիմ, որ նոքա մարդկության որդիք, որ միշտ անխտիր սիրելի էր քեզ, սեղանակից լինին Քո քաղցր հոգեպայծառ վաստակին, ուսանին ճանաչել և սիրել Քեզ և մեծարել Քո երանելի հիշատակը»։

Առաջաբանի հեղինակը գրվատում է Բյուֆոնի դերը բնապատում գիտությունների ուսումնասիրության մեջ և նրա շնորհիվ ստեղծված լայն հետաքրքրությունը բնության հանդեպ։ Ռուսոյի գործերի մասին խոսելիս հիշատակվում են նրա «Նոր էլոիզը» իբրև «մի ճարտարապետաբար սկսած և ավարտած ուման»։ «Էմիլը» իբրև «դաստիարակության կարգը» սահմանող հրաշալի գործ, «խոստովանությունը»՝ ուր տրվում էին իրեն՝ Ռուսոյի բնավորության «աղատամիտ» գծերի նկարագրությունը։

Նաղարչանը համաձայն է Սեն Պյերի այն մտքին, որ քաղաքակրթությունը ոչնչացնում է մարդու «բնական կերպարանքը»։ Նա ընդունում է, որ մարդը պետք է մոտ լինի բնությանը և ներդաշնակություն մտցվի բնության ու հասարակության օրինաչափությունների միջև։ Բայց Նաղարչանը քաղաքակրթությունն ընդունում է իբրև մարդկության առաջադիմու-

¹¹⁰ «Հյուսիսափայլ», 1862, № 1, էջ 7 (տե՛ս ծանոթագրությունը)։

թյան արտահայտություն: Քաղաքակրթությունը կարող է և պետք է նը-
պաստի իսկական լուսավորության տարածմանը և մարդու հոգևոր վերա-
ծնությանը:

Նաղարչանի բարոյախոսական բնույթի պատմվածքներն, անշուշտ,
իր ժամանակի համար ունեցել են իրենց նպատակադրումը: Նույնիսկ Բեր-
նարդին Դ՝ Սեն Պյերի «Սուրբատի դահլիճությունը» գործի թարգմանությամբ
հեղինակը ցանկանում էր ցույց տալ, որ դավանաբանական պայքարը
պառակտում է ազգի ներքին միասնությունը, ուժեղացնում կրոնական
ֆանատիզմը, և որ խղճի ազատությունը վեր է կրոնական բոլոր տեսակի
վեճեր հարուցող դոգմաներից. այս է Նաղարչանի և Սեն Պյերի եզրա-
կացությունը:

1861 թ. «Հյուսիսափայլի» էջերում Նաղարչանը տպագրում է «Ամե-
նայն ինչ ստույգուն և խաբեություն. անցած օրերից առած պատկերներ»
վերնագրով պատմական-գեղարվեստական բնույթի մի խորհրդածություն:
Բնաբանի փոխարեն նշված է «Հետաքննություն ճշմարտության»: 1859 թ.
ամռանը, գրում է հեղինակը, հյուսիսային Գերմանիայի ծովեզերքին, մի
խոմբ երիտասարդ հանգստացողներ քննադատում են «աստվածուրաց
նյութապաշտությունը»: Կանանցից մեկը բարկացած ընդհատում է էսկու-
լապիոսի (բժշկականության) աշակերտին, որը փորձում էր պաշտպա-
նել նոր ուսմունքը՝ «ամենայն տրամաբանական պատճառներով»: Նա-
ղարչանին հետաքրքրել են այդ զրույցի առիթով արծարծված հեղինակի
մտքերը: Ահա նրա առջև բացվում են մարդկության պատմական անցյալն
ու ներկան: Ժողովուրդները դարեր շարունակ պայքարել են իրենց կյանքի
բարվոքման համար, ստեղծել են ուսմունքներ, որոնց նպատակն է եղել
հետևել ճշմարտության ձայնին: Բայց հեղինակին չի հաջողվում նրանց
մեջ տեսնել իրական ճշմարտությունը: «...և իմ հոգին պատերազմում
էր մտքերի խառնակության հետ, որ մի Պրոմեթեոսի պես երևում էին
ամենայն տեսակ կերպարանված և որպես մառախլային պատկերներ
չքանում էին միմյանց միջից և միմյանց մեջ, այնպես որ բարին և չարը,
մոլորությունը և ճշմարտությունը բոլոր ժամանակների, ինչպես խավա-
րը լուսի հետ երկրիս վրա փոփոխվում է, նույնպես փոփոխակի հանգի-
սանում էին հոգուս աչքի առաջ»¹¹¹:

Ահա այդ ներհակ ուժերի պայքարի մեջ հեղինակը տեսնում է, թե
ինչպես օրենքի անուսով ծնված բռնությունը երկպառակտում է մարդ-

¹¹¹ «Հյուսիսափայլ», 1861. № 10, էջ 254:

կային ընկերությունը և տիրապետող է դառնում անարդարությունը: «Մարդիկ մշակեցին երկաթը, որ դորանով մորթեն միմյանց: Եղբայրը չապանեց յուր եղբայրը այն սահմանաքարի մոտ, որ խաղաղությանը չկամեին կառուցանել յուրյանց հողերի մեջ»¹¹²: Ատելությունը և բռնությունը, գրում է նա, անարդարությունը և արատավոր վարքը արդեն ճնշում էին մարդկությունը անթիվ ու անհամար ցավերով: Մարդիկ ստեղծեցին կուռքեր, ապավինեցին նրանց. հրապարակ եկան իմաստուններ, որոնք ցանկացան ցույց տալ ճշմարտության վերականգնման միջոցները: «Բայց ճշմարտությունը ցած չեկավ երկնքից, և իդուր խնդրում էին նորան երկրի վերա, ուր դիակներ և թափած արյուն ապականել էին օդը»¹¹³:

Իսկ ո՞վ էր օգտվում դրանցից. նրանք, ուրբեր կեղծիքն ու խաբեությունը դրոշակ դարձրած հովանավորում էին իրենց ստեղծած կուռքերին, երկրի իշխողները դառնալու համար: «Ազա՜հ հարստականը թաքցնում էր յուր զանձիրը և աշխատում էր օրեօր անարդարությանը և բռնությանը բազմապատկել նորանց, ...այլ՝ մինչև անգամ խլում նորա թշվառության հացը և առանց ցավակցության նայում էր նորա կորստի վերա»¹¹⁴:

Անդրադառնալով մարդկության պատմության տարբեր դրվագներին, հեղինակը բազմաթեմակ հակասությունների հիմքում տեսնում է «ասիական բռնակալություն», «ասիական տգիտություն», «մոլեկրոնություն» և «պառակտողական» ձգտումներ, որոնք, նրա կարծիքով, կարող են վերացվել միայն բարոյական օրենքների սահմանումով և նրանց ճիշտ կիրառման միջոցով: Նազարյանը պաշտպանում էր նույն սկզբունքը և պատահական չէ, որ ինչպես այս դործի, այնպես էլ ղեղարվեստական այլ դործերի թարգմանությունների դեպքում ղեկավարվում էր այդ սկզբունքով: «Եթե արժան էր, որ մարդուս բոլոր խորհրդածությունքը և գործքը, — գրում է նա զեռես իր «Վարդապետարան կրոնի» աշխատության մեջ, — ունենային մի որոշյալ հատկանշան, ապա սխիտ էր, որ նոքա ծնանեին քանի մի եիմնական կանոններից: Այն օրենքը, որ այս հիմնական կանոնները ավանդում է մեզ, ասվում է բարոյական օրենք»¹¹⁵:

Քննադատությանը բացվող ճշմարտությունը լույս աշխարհ է հանում ոչ միայն տիրապետող կեղծիքը, այլև այդ կեղծիքը պաշտպանող «բարեպաշտներին»: Այդ ճշմարտությունն ահա «կծանող երգիծաբանությանը

¹¹² Նույն տեղում, էջ 257:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 259:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 263:

¹¹⁵ Ստ. Նազարյանց, Վարդապետարան կրոնի, էջ 66:

հանդիմանեց սուտ աստվածները, այլև բանականության զենքով կտոր-կտոր պատառեց նորա սուտ հավատի վերարկուն»¹¹⁶:

Պատմագեղարվեստական այս խորհրդածություններն ավարտվում են ժամանակակից կյանքից առնված հակադիր պատկերների նկարագրությամբ: Պատմություն էջերում ներկայացված սոցիալական, հասարակական, քաղաքական հարաբերությունների մեջ երևացող հակասությունները նախարչանի կարծիքով պետք է վերանայն վերև նշված «բարության օրենքի» ճիշտ և կազմակերպված կիրառումով: Այստեղ, նրա կարծիքով, մեծ դեր ունի հասարակության մեջ անհատի քաղաքացիական պարտականությունների լիարժեք դրսևորման բարոյական ուժի խոր գիտակցումը:

Նախարչանի պատկերացումների մեջ թերի է հասարակական զարգացման տարբեր աստիճաններում մարդու հասարակական կեցությունը բացահայտող գիտական ճիշտ տեսակետը: Եթե մի գնալքում նա ընդունում է, որ մարդն իր շրջապատող հանգամանքների արդյունք է, ապա մյուս կողմից նա ունի մի հաստատուն կարծիք, որ մարդու վերափոխման, նրա կյանքի բարվոքման և սեփական ուժերի բարդավաճման համար հիմնականը նրա գիտակցությունը և բարոյական ուժերի կազմակերպումն են:

Մինչև այժմ անուշադրության մատնված նախարչանական գեղարվեստական թարգմանական արձակի հասարակական-գաղափարական միտումները ցույց են տալիս նրանց կարևոր նշանակությունը ազգային գրականության սեփական բովանդակության զարգացման գործում: Ինչպես նկատեցինք, Նալբանդյանի տված դնահատականը նախարչանի գեղարվեստական թարգմանություններին, ինքնին հաստատում է այդ կարևոր իրողությունը: «Հայոց ազգի լուսավորության, կամ սուրբ թարգմանիչների դարը» պատմաքննական ակնարկում, անդրադառնալով V դարի հայ ազգային մատենագրության ստեղծման հարցին, նախարչանը գրում է, որ շնայած հայոց մատենագրությունը մեծակշիռ դարձավ իր ժամանակակից հեղինակներով և բաժանվելով հեթանոսական ժամանակներից, իր զարգացման միտումներով նույնիսկ նմանվեց XV դարի սկզբում հիւրողական զարթոնքին, սակայն գեղարվեստական գրականության ասպարեզում չնդավ աչնայիս «ճոխ և բազմատարած», ինչպիսի հեղականը, չինականը, արաբականը և պարսիցը: Նախարչանն այդ բացատրում է

¹¹⁶ «Հյուսիսփայլ», 1861, № 10, էջ 296 (տե՛ս ծանոթագրությունը):

պատմական հանգամանքներով և գտնում, որ այդպիսի պայմաններում օտարից առնված փոխառություններն ու ազդեցությունները չեն կարող նպաստել գրականության «ազգային հոգու բխվածի» լայն ու խոր բացահայտմանը: «Մի արդեն պատրաստ, դուրսից ստացած գիտություն կամ մատենագրություն, որ ներսից դուրս չէ բողբոջել որպես ազատ ազգային բույս, ազգերի հոգու համար դառնում է մի կապանք ավելի, քան թե մի խթան դեպի առաջադիմություն»¹¹⁷:

XIX դարի հայ պատմական կյանքի հասարակական-քաղաքական զարգացման մեջ Նազարյանը տեսնում է ազգային գրականության նոր ձևի և նոր բովանդակության ստեղծման պատմական որոշակի միտումները: Այդ գրականությունն արդեն իր մեջ էր առնում բնականոն դարգացում ապրած ժողովուրդների ազգային կյանքի գեղարվեստական արտացոլման բնորոշ երևույթները, որոնց ցայտուն արտահայտություններից մեկը եղավ Խ. Աբովյանը, իբրև հայ նոր գրականության հիմնադիր:

1858 թ. Թիֆլիսում լույս է տեսնում Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին»: Նազարյանն այդ երկին ծանոթ էր 1850 թվականից: Այդ ժամանակ Կ. Աթիսյանը գալիս է Մոսկվա՝ ձեռքի տակ ունենալով «Վերքի» ինքնագրից իր ձեռքով արտագրված մի օրինակ: «...սրա ամեն մի բառը բանաստեղծություն է,—ասել է Նազարյանը՝ այն կարդալուց հետո,—ժողովրդի հոգուց է խոսում, ապրել է նրա ծոցում, կենդանի կերպով պատկերել է տեսածը, լսած զգացածը: Երանի լուսահոգի Խաչատուրին»¹¹⁸: Նույն թվականին «Հյուսիսսփայլի» № 2-ում Գ. Գևղամյանի մահվան առթիվ Նալբանդյանի տպագրած հոդվածի տողատակին Նազարյանն իր պարտքն է համարում համառոտակի ծանոթացնել հանգուցյալի ուսուցչի՝ «արժանավոր մեծ ազգասեր հայի»՝ Աբովյանի կյանքին: Շարադրելով նրա տխուր պատմությունը, Նազարյանն իբրև եղրակացություն գրում է. «Հայոց Հելիկոնի վերա դափնիք չեն բուսանում արժանի զլխի համար. բայց փոյթ չէ. Ապովյանը, ազգի մեծ բարերարը, թեև վաղուց արդեն մոռացած յուր հայրենիքումը, այնուամենայնիվ փառավորվում է և պիտի միշտ փառավորվի արդարադատ եվրոպական մարդկության պատմագրքի մեջ»¹¹⁸:

Եթե ավելացնենք 1860 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 10-ում Ս. Տեր-Միքայելյան-Վարշավյանցի նամակի առթիվ Նազարյանի արած մի դիտողու-

¹¹⁷ «Երկեր», էջ 174:

¹¹⁸ Մ. Խալիբեկյան, ԵԺԺ, հատ. 2, էջ 422:

թյունը ևս Աբովյանի «Վերք Հայաստանիի «խորհրդավոր բովանդակության» մասին, ապա պետք է ասել, որ հայ նոր գրականության առաջին քննադատներից Նաղարյանը բարձր է գնահատել Աբովյանի անմահ գործը: Այս գնահատականն ինքնին բխում է գրականության ժողովրդայնության վերաբերյալ մեծ լուսավորչի ընդհանուր հայեցողությունից:

«Հյուսիսափայլում» տպագրված չափածո գործերի մեջ իրենց տեղն ունեն Նաղարյանի գրած բանաստեղծությունները: Այդ շարքին են պատկանում «Խոստեն անասունք», «Հառաջ գնացեք», «Ոհ, թող փորձե», «Մի վախեցիր քաջ նավարկու», «Մարդարե», «Կասանդրա»: Հիշենք նաև, որ «Հանդես նոր հայախոսություն» II հատորի առաջին էջում Նաղարյանը զետեղել է «Մայրենի լեզու» բանաստեղծությունը, որը հետագայում երկար տարիներ մտել է դասագրքերի մեջ և հայ մանուկների շուրթերին հնչել իբրև հայոց լեզվի հիմն:

Բանաստեղծությունների գերակշիռ մասը թարգմանություններ են: Դրանց մեջ արտահայտված առաջին բնորոշ հատկանիշը մարտական ոգին է: Բանաստեղծը ընդվզում է ասիական բռնության և խավարամբսության դեմ, հանդես է գալիս իբրև լուսիս և ճշմարտության առաջնորդ, երկու ճանապարհների մեջ ընտրում է պայքարի ճանապարհը, խրախուսելով միշտ դեպի առաջ:

Նման խոհերով են համակված Շիլլերի պոեզիայից Նաղարյանի թարգմանությունները: Մարդն ընդվզում է, մարդը պայքարում է, մարդը մաքառում է, մարդը պետք է հաղթահարի չարությունը, բռնությունը, որպեսզի հասնի ճշմարտության, ազնվության հաղթանակին: Շիլլերի «Հառաջ գնացեք», «Ոհ, թող փորձե», «Մի վախեցիր, քաջ նավարկու», «Կուլումբ», «Կասանդրա» և այլ երկերի թարգմանությունները բացահայտում են լուսավորչի վերաբերմունքը կյանքի երևույթների հանդեպ:

«Հյուսիսափայլի» 1859 թ. № 12-ում Նաղարյանը կալադարյան ստորագրությամբ տպագրում է «Աղջիկը և երիտասարդը» խորհրդածությունը, որի բնաբանն է Շիլլերի «Զանգակի երգից» հետևյալ երկտողը.

Ոհ հավիտյան թող մնան կանաչ

Նախկին սիրո ոսկե օրերը:

1861 թ. «Հյուսիսափայլի» № 1-ում «Մեսինական հարս» պիեսը Նաղարյանը սկսում է «Հառաջ գնացեք» բանաստեղծությամբ, որն ավարտվում է հետևյալ տողերով.

Քաջ արի դեպի գո՛րծ ձեռք շարժիր,

Աշխատիր, վաստակիր անձանձիր

Վերջումը աներկմիտ դու կացիր
Այս աշխարհ կամակոր, ախտակիր
Ամոթով ոտքիդ մոտ կխոնարհի»¹¹⁹;

«Հյուսիսափայլում» Շիրերից փոխադրած մի բանաստեղծության միջոցով Նաղարյանը ձաղկում է հայկական խավարամտությունը և ինչպես Շիրերը՝ գտնում է, որ.

* * * * *
Ունայն և անօդուտ վաստակ է
Դադարեցնել ժամանակի շարժման անիվը.
Առավոտը լուսանում է, հալածում է խավարը,
Եվ լուսասպայծառ դուրս է դալիս արևի կառքը..¹²⁰

Նաղարյանի ընդվզումը խավարի և բռնության դեմ երևում է նաև «Հյուսիսափայլի» նույն տարվա սկզբին Մ. Սաղաթյանի թարգմանած «Դեի» առաջաբանում՝ ղետեղված Լերմոնտովի «Մարգարե» բանաստեղծությամբ:

1859 թ. «Հյուսիսափայլի» № 7-ում Նաղարյանը տպագրում է իտալացի բանաստեղծ Զիովանի Քաստիի „Gli animali Parlanti“ («Խոսուն անասունք») պոեմի 2-րդ գլուխը: Երգիծական այդ պոեմը նվիրված է բռնակալության դեմ պայքարին: Նաղարյանի ընտրած հատվածում նկարագրվում է, թե ինչպես անասունների ձերականջները մեծ հավատով թագավոր է ընտրում առյուծին, որը, սակայն, ժամանակի ընթացքում ցույց է տալիս իր մադիչները, նորից վերականգնվում են քծնանքն ու ստորաքարշությունը:

Այնուամենայնիվ կամեի զրավ զնեղ գլուխս,
Որ, հթն այն ժամանակին էշը փոխանակ առյուծին,
Անասունների վերա թագավոր ընտրած լինեին,
Այա առաջացած կլինեի նույն ներդոբությունը.
Մեք գտանելու էինք նույն պատվականությունքը
Դուլեղու մեր ավանակի վերա, որ մեծարած էր
Թագավորական պատվով¹²¹;

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 2.

¹²⁰ «Հյուսիսափայլ», 1859, № 5, էջ 416:

¹²¹ «Հյուսիսափայլ» պոեզիան», Երևան, 1956, էջ 139:

Եթե խմբագրի քննադատությունն ուղղված էր ընդհանրապես խավարի արբանյակների և բռնության ուժերի դեմ, ապա Մ. Նալբանդյանի բանաստեղծությունների մեջ այն խմաստավորված է հեղափոխական-դեմոկրատական գաղափարներով: Նրա գրչին են պատկանում Բերանժից խարզանված «Վայր ընկնող աստղեր», «Աղքատ կինը», Հայնեի «Երազը», Բենեդիկտովի «Առօրյա աշխարհ» բանաստեղծության փոխադրությունը և այլն: Սրանց կողքին տալագրվում են «Հայ մարդու հայրենիքը», «Ազատություն», «Մանկության օրեր», «Իտալացի աղջկա երգը», Շանդոր Պետեֆիի՝ «Երգ մի զորավարի» բանաստեղծությունը, Գ. Բարխուդարյանի խարզանությունները Շիլլերից, Բաֆիու «Ձայն սուր ո՛վ ծովակ» բանաստեղծությունը և այլն:

«Հյուսիսափայլի» էջերում ձևավորվում է Ս. Շահազիզի քաղաքացիական հայրենասիրական պոեզիան: Լուսավորական գաղափարներով հագեցված նրա հավատամքն իր ամբողջական արտահայտությունը գտավ «Լեռնի վիշտը» պոեմում:

Նազարյանը հավանեկ է Շահազիզի պոեմը և լույս տեսնելուն պես շտապել իր խոսքն ասել «Հյուսիսափայլի» վերջին համարում: Պոեմի գլխավոր և միակ հերոսը՝ Լեռնը, գնում է Հայաստան լուսավորելու հայրենակիցներին: Այդ «ազնիվ հոգին,— գրում է «Հյուսիսափայլի» խմբագիրն «Մատենագրական ծանուցումն» գրախոսության մեջ,— Հայաստանի կերպարանք առած և Թանձրամած իբրև մի անձնավորություն, մի ստույգ հայկազն... հոգիացած մի ազնիվ բոլորք հայրենասիրությամբ»¹²², մերկացնում է ազգի ներսում գոյություն ունեցող «արատները» և որոշում բուն արմատից «սկսել ցավազարված ազգի բժշկագործությունը»:

Նազարյանը ողջունում է նոր հերոսի մուտքը հայ գրականության մեջ: Գրախոսը հույս ունի, որ «առողջամիտ հայրենասիր ընթերցողը ձևերից ցած չի դնի այդ պոեմը, առանց նրա «սաք հայրենասիրական ղղացմամբ» ողիշնչվելու: Այս թուցիկ ակնարկով նազարյանը կամենում է գաղափարական հերոսի մեջ տեսնել հատկանիշներ, որոնց «գործադրությունը, ինչպես միշտ, նույնպես և այսօր, մնում է հայկական մարդերի կյանքի գործ և վաստակ»¹²³:

Նազարյանը Շահազիզի ռոմանտիկական գեղագիտական հավատամբը դիտում էր իր լուսավորական ծրագրի շրջանակներում: Ս. Շահազիզը

¹²² «Երկեր», էջ 343:

¹²³ Նույն տեղում, էջ 345:

Յուրի Վեսելովսկուն ուղղած նամակում նշում է, որ իր հերոսի գաղափարական միտումների վրա որոշակի ազդեցություն են ունեցել ռուսական իրականության՝ 60-ական թվականների ազատագրական շարժման արձագանքները։ Ուստի և պատահական չէր, որ պոեմը ժամանակին ուշադրության է արժանանում Ներսիս Բերբերյանի կողմից՝ իբրև հակապետական տրամադրությունների արտահայտող գեղարվեստական գործ։

«Հյուսիսսփայլ» հրատարակության վերջին տարին Նաղարյանը խորապես զգում է ռուս հոգեկոր շարժման առաջադիմական միտումներն արտացոլող գրականության արժեքներն իր ամսագրում լուսաբանելու կարիքը։ Դեռևս «Յաղագս փորձական յոգեբանութեան ճառ» աշխատության առաջաբանում, ինչպես տեսանք, Նաղարյանը կարևոր նշանակություն է տալիս Լոմոնոսովին, Դերժավինին, Ֆոնվիզինին, Խեմնիսկին, իբրև ռուս նոր գրականության կազմավորման շրջանի առաջին ներկայացուցիչներին։ Այնուհետև նա հիշատակում է Ժուկովսկու, Կարամզինի, Կոկուշկինի Պուշկինի անունները, նշելով նրանց դերը ռուս գրական լեզվի դարգացման գործում։ «...Կարամզինի և նորա հետևորդների փաստելը միանգամայն նման են Նաղարյանցի հայեցողության կետին»¹²⁴,—գրում է Շահազիզը։

1861 թ. Նաղարյանն ամսագրում նշում է ռուսական կյանքի մեծագույն փոփոխությունները։ «Ռուսաց գիտությունը,—գրում է նա,—հաղարավոր փողովակներով հեղեղի պես թափում է ժողովրդի վերա լուսավորության բարությունը, իսկ մատենագրությունը ամենայն խնդիր մարդկեղեն կյանքի, քննության և բանախոսության տակ է ձգում, մինչև տերության օրենքը, գիտնական վերլուծությանը քրքրելով հարդը ցորենից, որոշելով ժողովրդի հին հայացքը այս և այն հասարակաց խնդրի վերա լուսավորելով և ուղղելով այժմյան առաջադիմության չափով»¹²⁵։ Եթե մենք հասնենք ռուսական մտավոր և հոգեկոր դարգացման առաջնային, ապա կկարողանանք հաղթահարել մեր ասիական անշարժությունը և «...հայերիս կյանքը կստանա ավելի մխիթարական պայմաններ, կմտանեմք սովորական առաջադիմության օրենքի տակ և որպես մի դալար աճեցուն ռատ կզուգավորվի մի ընդհանուր մարդկության կենսածառի հետ»։

Ռուս հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած էական փոփոխությունների մեջ Նաղարյանը նկատում է գրականության կարևոր

¹²⁴ Ս. Շահազիզ, Հրապարակախոս ձայն, էջ 143։

¹²⁵ «Հյուսիսսփայլ», 1861, № 3, էջ 253։

դերը ներքին հակասությունների բացահայտման, բոնություն և կամայականությունների քննադատության գործում: Չի կարելի չնկատել այն մարդկային ոգին, ճշմարիտ հայացքը կյանքի խնդիրների վրա, գրում է Նազարյանը, որն առաջացել է ուս ազատ մատենագրության ներկրծությունը: Լուսավորական գաղափարներով հաղեցված գրականության պրոպագանդի հետ, շիլլերյան քննադատական հայացքը նոր լուսարձակների մեջ է առնվում 1864 թ. «Հյուսիսսփայլի» էջերում Մ. Սաղաթյանի տպագրած Լերմոնտովի «Դևի» թարգմանության առթիվ Նազարյանի դրամա առաջաբանում:

Հայ ընթերցողը Լերմոնտովին առաջին անգամ ծանոթացել է 1843 թ. Մոսկվայում Հ. Համադասյանի հրատարակած թարգմանությունների ժողովածուի միջոցով: Լերմոնտովը հայ ընթերցողին երկրորդ անգամ ներկայանում է «Հյուսիսսփայլի» մեջ՝ Նալբանդյանի «Հիշատակարանում»: Նալբանդյանը գրում է. «...և մտածող մարդիկ վաղուց ահա փորձով իմացած են, որ ճշմարտությունը հալածվում է միշտ և պատճառ է լինում յուր պաշտոնի հալածանքին. մի այդպիսի անբախտ պաշտոնի համար ճշմարտությունը շատ անգամ ճանապարհ է բացել դեպի գլխապարտության սյունը (էշաֆոդ), շատ անգամ հանել է նորան փայտեկուլտի վերա», այս կապակցությամբ էլ Նալբանդյանը բերում է Լերմոնտովի «Մարգարե» բանաստեղծության մի բառատողը:

Նույն բանաստեղծությունը Նազարյանը թարգմանել և ղեկեղել է Սաղաթյանի «Դևի» թարգմանության առթիվ տպագրած իր առաջաբանում, մի բանաստեղծություն, որը նրա կարծիքով «...մի տեսակ սրտից դուրս խթած հառաչանք է այն համեմատության վերա, որ կա մտավորական կատարելատիպի (իդեալի) և իրական ստույգ աշխարհի մեջ, այն առնչության վերա, որ մի հողիաղդաց մարդ ունի դեպի ընկերությունը, արդարև մի շատ վերին հանճարեղ սրտից դուրս խթած հառաչանք»¹²⁶: Լերմոնտովին հայ քննադատը համարում է «Ալեքսանդր Պուշկինի հավասարակշիռ հաջորդը, կամ թե մանավանդ իբրև նորա վաստակակիցը»: Շեշտելով գրական երկու հսկաների ձևակապակցության, Նազարյանն առանձնացնում է այն կարևոր փաստը, որ Լերմոնտովը արքայազն է եղել Կովկաս՝ իր գրած «վրեժխնդիր տաղերգության պատճառով, որ հնչեցուցել էր Պուշկինի գերեզմանի վրա»: Ազատության գաղափարը համարելով Լերմոնտովյան բանաստեղծության էությունը, նա

¹²⁶ «Հյուսիսսփայլ», 1863, № 1, էջ 52:

գտնում է, որ համեմատելով Բայրոնին Լերմոնտովի հետ, չի կարելի չըտեսանել վերջինիս ինքնուրույն վերաբերմունքը սեփական իրականության մերկացումներում: «...պիտո է ասել,—գրում է Նաղարյանը,—որ Լերմոնտովի բանաստեղծությունը, իբրև նմանողություն Բայրոնի բանաստեղծության, է առավել ազատ, առավել ինքնիշխան և առավել այրական խոսքը, որ Ռուսաստանը խոսել է մինչև այսօր աշխարհի հրապարակում: Լերմոնտովի բանաստեղծական պաշտոնը էր մի ազատ, առանձնավոր, բարձրագահ հոգու պատերազմ՝ ընդդեմ մի անողորմելի ինքնակալության, որ կամեր մեծ ու փոքր հավասարել միմյանց և անտարակույս, այս ազատագրաց ուսուի հուսահատությունը դեմ հանդիման ցարի բռնակսությունը, էր ավելի արդարացի և հիմնավոր, քան թե անդիական լորդի հուսահատությունը դեմ հանդիման յուր աշխարհի որպիսությունը»¹²⁷:

Նաղարյանը ցավով խոստովանում է, որ մինչև այժմ «Հյուսիսսահալյը» քիչ է առնչվել «ռուսական լիտերատուրայի բովանդակ ընթացքի հետ», մի բան, որ շատ կարևոր է գրողի գործերը և գրական երևույթները քննելիս: «Հյուսիսսահալյի» խմբագիրը խոստանում է այսուհետև հաճախ անդրադառնալ ռուս գրականությանը, ամսագրի էջերում տպագրելով ռուս գրողների գործերը, ինչպես և նրանց մասին տեղեկություններ: Նաղարյանը, ինչպես երևում է առաջաբանից, մեծ գոհունակությամբ ղեկավարում է Լերմոնտովի «Դեղը» Մ. Սաղաթյանի թարգմանությամբ: Եվ ահա «տխրագին դերը»՝ արտաքսված հոգին «դուրս է դալիս իրկրային կարգերի դեմ», ընդվզում նրա անկատարության և վատության դեմ: Նաղարյանն առանձնակի նշանակություն է տալիս նաև ռուս մեծանուն բանաստեղծի «Յար Իվան Վասիլևիչ, նորա մանուկ թիկնապահ Կիրիլեկիչը և հանդուգն վաճառական Կալաշնիկովը» ստեղծագործությունը: «Պատճառ,—գրում է հայ քննադատը,—այս փոքրիկ վիպասանական երգը բացատրում է հին սլավոնական, աղգային բանաստեղծության հոգին և ձևը անդուգական պարզությամբ և սուղությունով, այլև մի կատարյալ ճարտարապետական գործի կերպարանքով»¹²⁸:

«Հյուսիսսահալյի» էջերում՝ ռուս գրականության մեջ երկար ժամանակ արգելված և այդ օրերին էլ ներորդ բաժանմունքի կողմից ուշադրության առնված այդ պոեմի տպագրությունը, ինքնին, արտացոլում էր «Հյուսիսսահալյի» խմբագրի ընդվզման և հոգեկան խռովքի հասարակա-

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 52—53:

¹²⁸ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

կան արմատները: Հաշ լուսավորիչն իր հոգում խորապես զգում էր «աշղ աղատազգահ ուսի» «բարձրագահ հոգու» պատերազմը ընդդեմ «ցարի բռնակալութեան»: Դա ցարիզմի դեմ ունեցած դժգոհութեան բարձրակետն էր, որից այն կողմ նա շանցավ:

* * *

Նաղարչանը «Հյուսիսափայլի» էջերում հանդես է գալիս նաև թատրոնի և դրամատուրգիայի շուրջը խորհրդածություններով: Ամսագրի էջերում տպագրված պիեսներից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում իտալական դրամատուրգ Ալֆրեդի «Ֆիլիպ Երկրորդը» պիեսի հատվածները, Շիլլերի «Մեսինական հարսը» և «Թուրանդուդը»:

Իսպանական թագավոր Ֆիլիպը որդուն մեղադրում է նիդեռլանդական ասպետամբությանը մասնակցելու մեջ: Որդին չի հրաժարվում և իր հերթին մեղադրում է հորը՝ իշվառների հանդեպ ցուցարարած բռնության համար: 1845 թ. «Բաղմավեպի» № 19-ում տպագրվում է մի հոդված այդ պիեսի մասին, ուր հեղինակը մեղադրվում է «ամբարտավան» հայացքների ունենալու մեջ: Նաղարչանը հավանել է Կարլոսի հենց այդ «ամբարտավանությունը» ընդդեմ բռնության:

Շիլլերի «Մեսինական հարսը» ներկայացնում է Մեսինա քաղաքի իշխանական տան պառակտումը: Նղբայրները գժտվում են, դրանից քայքայվում է քաղաքի միասնությունը և վերջում կործանվում: Նաղարչանը, ինչպես երևում է առաջաբանից, պիեսը ներկայացնում է իբրև «խրատ»՝ հայ հասարակության ներքին «գժտություններին» վերջ տալու նպատակով:

«Մեսինական հարսը» դրամային կցված առաջաբանում Նաղարչանն ընդհանուր ակնարկ է նետում Շիլլերի ստեղծագործության նշանակության և նրա գեղագիտական հայացքների վրա: Այստեղ նա շեշտում է ճշմարտության որոնումն իբրև Շիլլերի ստեղծագործության գաղափարական առանցք: Կրկնելով Գյոթեի մտքերը, Նաղարչանը գտնում է, որ Շիլլերի մոտ ճշմարտության հաստատման մեծ ուժը ամփոփված է նրա «վերին ընդհանուր աղատության գաղափարի մեջ»: Բացասման և հաստատման միասնության մեջ Նաղարչանը տեսնում է կյանքի ճշմարտության հաղթանակի ուժը, որն արտահայտվում էր նորի նկատմամբ ունեցած խոր հավատով:

«Բանաստեղծությունը,—գրում է Նաղարչանը,—որպես լամենայն ճարտարություն, է կերպարանություն և վերածնողություն աշխարհական և մարդկային կյանքի, երբ որ մենք գաղափարում ենք սորանց հոգու

ազատ գործականությունը»¹²⁹։ Ուրեմն, արվեստը և գրականությունը արտացոլում են կյանքը։ Այդ կյանքն իր հերթին դառնում է գրականության նյութ։ Մի դեպքում բանաստեղծը հիմք է ընդունում բնությունը, քանի որ բնության մեջ կարելի է դտնել «ճշմարտությունը և ամենավերին գեղեցկությունը»։ Նազարյանը գեղարվեստական արտացոլման այս հղանակը անվանում է ռեալիզմ։ Մյուս դեպքում, երբ բանաստեղծը հիմք է ընդունում գաղափարը՝ «այսինքն յուր հոգեղեն աշխարհը,—գրում է նա նույն տեղում,—այնուհետև ունի նա տեղիք խիթալու, մի գուցե հակառակախոս լինելու իրականությանը և այդպես առաջացնելու այնպիսի բանաստեղծական գործեր, որ զուրկ էին այն հատկությունից, որ առաջին և անպայմանաբար հարկավոր էր ինքնիշխան կենդանություն ունենալու համար, այսինքն ճշմարտությունը»։ Նազարյանի պատկերացումով սա ռոմանտիզմն է։

Գնահատելով շիլլերյան «ռոմանտիզմը», Նազարյանն առանձին նշանակություն է տալիս նրա ստեղծագործության մեջ արտացոլված «ազատության գաղափարին», որով մեծանուն գերմանացի բանաստեղծը կարողանում է իր վերաբերմունքն արտահայտել այն մռայլ իրականության հանդեպ, որի դեմ ընդվզում է «նրա հոգին ու միտքը»։ Ուստի պատահական չէ, որ Նազարյանը «Մեսինական հարսի» թարգմանության հետ թարգմանել է նաև «Ալազանները», հրապուրվելով շիլլերյան «ազատության գաղափարով»։

1859 թ. «Հյուսիսափայլ» № 1-ում տպագրված «Նկատողություն՝, թե ինչ բարոյական խորհուրդ ունի մի ազգային թատրոն» հոդվածը, ինչպես պարզվել է գրականագիտության մեջ՝ 1784 թ. Մանհայմի թատերական ընկերությունում Շիլլերի կարգացած հայտնի դասախոսության տպագրած տեքստի թարգմանությունն է։ Այդ հոդվածում Նազարյանը մեջբերում է կատարել է հավելումներ, որոնք արտացոլում են հայ մտածողի դիտարկումները ռուս և հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող գրական համանման երևույթների մասին։ Ինչպև՝ է պատկերացնում Շիլլերը թատրոնի ներգործությունը հանդիսականի վրա, և որո՞նք են նրա հասարակական նշանակություն ունեցող «բարոյական վերափոխման» սկզբունքները։

Ամեն մի ազգային թատրոն, ասում է Նազարյանը, ունի հայրենական, հարազատ բովանդակություն։ Հայերը դեռ չունեն հասարակական

¹²⁹ «Հյուսիսափայլ», 1861, № 1, էջ 9։

կյանք, դաստիարակություն, կրթություն և լուսավորություն, ուստի թատրոնի կարիքն ալիւլի է մեր ազգային թերությունները բնմ հանելու համար: «Նւ այս կողմից ահա մի հայկական թատրոնաբնմ շատ ու շատ հարկավոր է մեզ հայերիս, որպէս ազգու ներգործոն խրատ, որպէս պատիժ և քաջալերություն, որպէս հայելի պատկեր մեր հայկական կյանքին, որպէս մի մեծ դաստիարակիչ գալրոց մեծ ու փոքրի, կնամարդի և տղամարդի համար»¹³⁰:

Թատրոնը ազգային դարձնելու համար նաղարշանն առաջարկում է զլիսավորապէս մեր ժողովրդի պատմությունից ընտրել այնպիսի նյութեր, որոնք կարող էին դաստիարակել նրա մեջ ազգասիրություն, «մի առողջամիտ հայասիրություն»: Դրա համար անհրաժեշտ է կանոնավոր մշակել պատմական նյութը, հարմարեցնելով այն ժողովրդի ժամանակակից մտայնությանը: Բայց ազգային պատմական թեմաների կողքին նաղարշանն առաջ է քաշում համամարդկային գաղափարներ արտահայտող թեմաներ: Նաղարշանը խորհուրդ է տալիս ընտրել այնպիսի հեղինակների երկերը, ինչպիսիք են Շիլլերը, Գյոթեն և Շեքսպիրը, որոնք «կարող էին յուրանց ղանաղան դրամատիկական գործերով արդյունաբեր լինել հայոց թատրոնական բանաստեղծին»:

Արատների մերկացման և առաքինության դրվատման համար նաղարշանը ուշադրության է առնում շիլլերյան դատողութունները պատմական մի շարք դրամաների և կատակերգությունների վերաբերյալ: Ահա Մեդեան, որի «զարհուրանքները» պիսի «ղղրդեն մարդկության սիրտը». ահա Ֆրանց Զիկինգենը, որը զոհվում է իր ընտանիքի, հայրենիքի փրկության համար. ահա Մուխիի «Հարբադոնը», «Կարոլոս Մորի թշվառ պատմությունը», Գոգոլի «Ռեկվորը» տարբեր ուղղություն և բովանդակություն ունեցող պիեսներ, որոնք իրենց բարոյաբանական սկզբունքներով հանդիսականին զգացնել են տալիս հասարակական արատների և ճշմարտության սահմանները:

«Հայկական թատրոնը Մոսկվայի մեջ և մի քանի խոսք թատրոնական գործողության վերա ընդհանրապէս» հոգվածը գրված է 1860 թ. հունվարի 4-ին, Մոսկվայի համալսարանի հայ ուսանողների նախաձեռնությամբ բեմադրած հայերեն մի նոր պիեսի առթիւ: Նա գրում է, որ հայ ուսանողները կրկին ուրախացրել են իրենց թատրոնական նոր խաղարկությամբ, ուր պիեսի «գեղեցիկ ճարտարությունը և առաքինական դուր-

օր» շատ խելացի կերպով կապակցված են միմյանց հետ: «Ուրեմն արժան է հայկական կրիտիկային՝ քաջալերել միայն մեր հայ երիտասարդների առաջին փորձերը, թեև տալ նոցա անձնավստահությանը, զարթեցնել քնած քանքարը և ոչ թե բռնակալ ձևերով խեղդել նորան նույնիսկ արմատի և բողբոջի մեջ»¹³¹: Նազարյանը զոհոնակությամբ հայտարարում է, որ այդ պիեսը նպատակ է ունեցել «ցուցանել մի հրապարակ հայկական խոսակցության, հայոց ազգի բարբառը դուրս հանելով թատրոնական բեմի վերա այդ ձևոնարկության խորհուրդը մեծ է և զրեթե անբովանդակելի»:

Նազարյանը պիեսի անունը չի տալիս: Այդ մասին ո՛չ դրվատական և ո՛չ քննադատական խոսք չկա ժամանակի մամուլում: Միայն Սկայորդին 1860 թ. «Մեղու Հայաստանի» էջերում գրում է, որ այդ պիեսը փոխադրություն է 1858 թ. «Սովրեմեննիկ» ամսագրում տպագրված Ֆեոդորովի «Վոսպրիտատելի» կոմեդիայից: Սմբ. Շահադիլը առաջինն է, որ 1897 թ. հրատարակած իր «Ամառնային նամակներում» գրում է, որ Ան. Սուլթանշահի այդ պիեսը գրվել է Նալբանդյանի մասնակցությամբ¹³²:

Սուլթանշահն այդ պիեսը ձոնել է Նազարյանին՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Այդ փոքրիկ դործի մեջ ոչինչ մտացածին բան չկա, յուրաքանչյուր անձնավորություն մաքուր խղճմտանքով առնված է բուն ազգի անդամներից, որոնց ձևերումն է այս բոպևիս մեր ազգի զավակների կրթությունը: Թող ազգը մի բոպև նայն այս ապոլոնյան հայելու մեջ, որի գոգում, որբան իմ թույլ կարողությունս կներեր, պատկերացուցի մի քանի բնավորությունը: Թող տեսանն ազգը այդ մարդերի դործակատարությունը և հայացքը: Բայց դուք, մեծապատիվ վարդապետ, հնչեցուցիր Ձեր բարոյությունը Ձեր պանծալի ամբիոնից. դուք այս աշխարհի մեջ ընտրեցիր ձեր առավել պատվական բաժինը. քարոզել ճշմարտությունը, որի համար դրած էր ձեր անձը»¹³³:

Օգտագործելով ռուս գրող Ֆեոդորովի կոմեդիան, Ան. Սուլթանշահը ասեղծում է մի կատակերգություն՝ երգծական-հրապարակախոսական ժանրի տարրերով: Այստեղ ներկայացված է Գ. Ալվազովսկու եալիբյան գալժարանը: Ուսուցիչների միջև տեղի է ունենում բանավեճ ազգային լուսավորության, «Հյուսիսսփայլի» և նրա խմբագիր Նազարյանի հայացքների շուրջը: Հետահայաց մտքեր ունեցող ուսուցիչները ծաղրի են

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 224:

¹³² Տե՛ս Ա. Շահադիլ, Ամառնային նամակներ, Մոսկվա, 1898, էջ 195:

¹³³ «Հյուսիսսփայլ», 1859, № 10, էջ 772:

ենթարկվում առաջագիմ մտավորականների և նրանց աշակերտների կողմից:

«Հայկական թևատրոնը...» հոդվածում Նազարյանը շոշափում է բազմատեսակ հարցեր, դեղարվեստական ստեղծագործության՝ արձակի, պոեզիայի, դրամայի, ողբերգության, կատակերգության ժանրերի վերաբերյալ: Գեղարվեստական արտացոլման տարբեր եղանակների մեջ նա տեսնում է մի հիմնական նպատակ, այն է՝ «ազնվացնել մարդկային հոգիները», Արիստոտելի բառերով ասած «մաքրազտել մարդու հոգին»:

«Եթե պատմական բանաստեղծությունը,— գրում է Նազարյանը,— նկարագրում է մեղ մարդիկ և նոցա գործերը, դրաման ստուգությունը ներկայացնում է մեղ նորանց, և նույն միջոցին պարզում է մեր առաջև նոցա սրտից դուրս բղխած մտածությունքը և զգացողությունքը: Ռոմանի մեջ, ասում է Գյոթեն, պիտո է նկարագրվին մանավանդ սրտի խորհուրդներ և անցքեր. բայց դրամայի մեջ բնավորությունք և գործողությունք: Այստեղից էլ առաջանում է առավելապես այն պահանջողությունը դրամատիկական բանաստեղծից, որ նա հմուտ լինի նկարագրելու բնավորություններ կամ Բաբելոնը, մանավանդ որ գորանով պայմանավորվում է հոգեբանական ճշմարտությունը բանաստեղծության, որպես զարմյալ սորանից ըստ մեծի մասին կախ է մեր հավատը դեպի համաշխարհային ճշմարտությունը քարակտերների նկարագրության, որ ամփոփվում է անցքերի և պատահմունքի հնարավորության և հավանականության մեջ»¹³⁴:

Կյանքի դեղարվեստական արտացոլման այս մեկնաբանությամբ Նազարյանը շեշտում է հասարակության «բարբ ու վարքի և բուն կյանքի» նկարագրությունները՝ որպես կատակերգության արժանիք ու տոտնձնահատկություն:

Շեքսպիրը, գրում է Նազարյանը, տրագիկականի և կոմիկականի միավորությամբ ընդարձակել է դրաման այնպիսի «մեծապարունակ բազմապնդությամբ», որ նոր ժամանակների համար մնում է իբրև «ստուգության լիակատար ցուցակություն»¹³⁵, «Մեծապարունակ բազմապնդություն» ասելով Նազարյանը նկատի ունի այն իրական միջավայրը, որի մեջ երևում են հերոսներն իրենց ամենատարբեր բնավորություններով:

Նազարյանն առաջինն էր, որ արևելահայ թատրոնի ռեպերտուարում ցանկանում էր տեսնել շեքսպիրյան դրամաները:

¹³⁴ «Երկեր», էջ 226:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 236:

1876 թ. գրած «Հայոց ժողովուրդը...» ուսումնասիրության մեջ Նա-
ղարյանը պատասխանելով «Նոր դպրոցի» խմբագիր Բաստամյանի քնն-
նական դիտողությանը, գրում է, թե ինքը արդարև «կամալ և դիտու-
թյամբ» թարգմանել է մի շարք դործեր, նրանց թվում և Շիլլերի պիես-
ներից: «Նրանի թե կարողացած լիներ տալ յուր ազգին Շեքսպիրի շնաշ-
խարհիկ գործերից», բայց չի արել: «...չկա ոչ մի ավելի ղորավոր հնար,—
ևզրակացնում է նա,—ավելի աղղու շարժարան գործելու, կրթելու և դաս-
տիարակելու մի ժողովրդի սիրտ և հոգի, նորա բարքը և վարքը և ճաշա-
կը, եթե ոչ ճարտարության գործերով, բանաստեղծական գրվածներով,
րնտիր արվեստահյուս բանախոսությամբ»¹³⁶:

Դրամատուրգիայի զարգացման մեջ կարևոր համարելով ժողովրդի
հետ ունեցած կապը, Նաղարյանը գտնում է, որ գրաման «...ինչպես ամե-
նայն հարադատ բանաստեղծություն, առաջացել է ժողովրդի խորքից,
աղագյին հոգու, աղագյին սովորության արմատից»¹³⁷: Քննադատելով
միջնադարյան թատրոնի աստվածաբանական, կրոնական, ֆեոդալական
հիերարխիան գովաբանող սյուժեները, նա առավելությունը տալիս է
հունական դրամային, նրա մեջ տեսնելով դրամատիկական արվեստի
«սերմերը յուրյանց սկզբնական ուղղակի կերպարանագործության մեջ»,
որոնք հնարավոր են դարձնում՝ «հանդիման կացուցանել զգացողության
և մտածողության ընդհանուր հայտնությունքը՝ գեղեցիկ մարդկային ան-
հատության ձևով»:

Հողվածի վերջին հատվածներում համառոտակի բնութագրվում է
անգլիական դրամայի բարերար աղղեցությամբ ձևավորված գերմանա-
կան դրամայի աղագյին բովանդակությունը: Այդ ելակետից էլ նա մատ-
նանշում է անգլիական դրամայի առավելությունները հունական, իսպա-
նական և միջնադարյան մյուս ժողովուրդների համեմատությամբ: Նա-
ղարյանը գտնում է, որ հասնելով «մի բուն մարդկային և քաղաքական
բարձրության», «երբեք մի բանաստեղծ այնպես խոր հասկացած չէ մարդ-
կային ախտերի բնավորությունը, ինչպես Շեքսպիրը»¹³⁸:

Գերմանական դրամատուրգիայի աղագյին զարգացման ուղիները
նշելիս՝ Նաղարյանը ներկայացնում է վաղ և ուշ շրջանների ռոմանտիզմի
այն ներկայացուցիչներին, որոնք խոր հակասություններով հանդերձ օգ-

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 390:

¹³⁷ Նույն տեղում, էջ 235:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 236:

նեցին գերմանական ազգային դրամատուրգիայի ստեղծմանը: Այս կարևոր փոփոխությունը տեղի ունեցավ, գրում է նա, երբ հրապարակից իջան Իֆլանդի և Կոցեբուի «երեմիական ողբերը անհամ և անալի բնասանական թշվառությունների վերա», Զաքարիա Վեյնների «միջնադարյան առասպելաճաշակ գործերը», Մյուլների և Գրիլլպարցերի «ճակատագրի վրա հշուտված ողբերգությունները»: «Այդ ուղղությունների ավերակների վերա,—գրում է հեղինակը,—աճեց ազգային դրաման»:

Այսպիսով, իր ժամանակին հետևելով եվրոպական քննադատության պատմական վերլուծություններին, Նազարյանը կռահել է XIX դարի առաջին տասնամյակների գերմանական ռոմանտիկների մոտ գոյություն ունեցող այն շերտավորումները, որոնց առկայության պայմաններում տնտիմ և հասունանում է ազգային դրաման՝ հանձին Շիլլերի և Գյոթեի ստեղծագործությունների: Քյոռնների, Ուլանդի և մյուս ընտիր նոր բանաստեղծների ձեռքի տակ,—գրում է Նազարյանը նույն տեղում,—մշակվել է և մշակվում է, որ և յուր ծայրագույն կատարելության մեջ պիտո է դառնա բուն և ընդհանուր մարդկայինը, նույն հարկավորությամբ, ինչպես աղբյուրյան գաղափարը վերջապես պիտո է չքանա մարդկության գաղափարի մեջ»: Լուսավորության դիրքերից դիտելով համամարդկային «բարոյական գեղեցիկի և բարու զնահատությունը», Նազարյանը, Գյոթեի նման, գտնում է, որ բարոյական գեղեցիկը կարող է և պետք է դառնա ուսումնասիրության առարկա և իբրև ցայտուն երևույթ տարածվի ժողովուրդների մեջ: «Այս է նպատակը,—գրում է նա նույն տեղում,—ուր պիտո է ուղղեցնել յուր ընթացքը, եթե արժան է, որ դրաման լցուցանե յուր ասպարեզը, կրոնական առասպելական նյութերից առաջ դիմելով դեպի բարոյական մարդկայինը»: Նույն դիրքերից Նազարյանը զնահատել է «Երիտասարդ Գերմանիայի» ներկայացուցիչներից Ժան Պոլ Ռիխտերին, Թեոդոր Մունդտին և «Հյուսիսսափայլի» էջերում նրանց գործերից տալ-գրել հատվածներ, պաշտպանել մարդու բարոյական վերափոխման մասին նրանց ունեցած հայացքները: XVIII դարի վերջի և XIX դարի առաջին երեսնամյակի նշանավոր գործիչ Ժան Պոլը իր վրա է կրում լուսավորական աշխարհայացքի որոշակի տարրերը: Ժան Պոլի, Թ. Մունդտի, Լ. Բյոռնի ռոմանտիկական ընդվզումների մեջ Նազարյանն իր համար գտնում է հին գաղափարների դեմ ուղղված պայքարի ուժեղ գծեր, որոնք համապատասխանում էին իր մտքերի ընթացքին ու պայքարի ոճին:

Հիմնականում կանգնած լինելով շիլլերյան գաղափարաբանության դիրքերում, Նազարյանը, բնականաբար, յուրացնում է և այն ազդեցու-

թշուհները, որոնք գալիս էին կլասիցիզմից: Քննադատելով վաղ և ուշ շրջանի ռոմանտիկներին, գրականագետները Շիլլերի մոտ որոնում են և որոշ մերձեցումներ նրանց հետ: Նույն ձևով է դիտվում կլասիցիզմի հետ ունեցած նրա առնչությունների հարցը:

Այս դիրքերից մոտենալով Նաղարյանի գեղագիտական ըմբռնումներին, գրականագիտությունն իր ժամանակին նրա մոտ նկատել է կասկերմանական կլասիցիզմի հետ: Այս տեսակետից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Հ. Մամիկոնյանի դիտարկումները «Մարդը և նրա կերպարը գրականության մեջ» աշխատությունում: Կանգ առնելով 1861—1862 թթ. «Հյուսիսափայլի» էջերում Նաղարյանի տպագրած «Սիր և ամուսնություն» հոդվածի վրա, հեղինակը նշում է, որ Նաղարյանը օգտագործելով ևվրոպական դանադան աղբյուրներ, հատկապես Վինկելմանին, արտահայտել է ուրույն կարծիքներ գեղեցիկի մասին: «Վինկելմանը շատ ու շատ աղբել է յուր և ապագա ժամանակի կրթության վերա, — գրում է Նաղարյանը, — նա պատրաստել է այժմուս ծաղկափթիթ վիճակը ճարտարության և գիտության և առաջ է բերել հիմնական կանոններ, որ մեր ժամանակներում փիլիսոփայական մտահայեցության խորությամբ դարձյալ գտանված են»¹³⁹: Գերմանագետ հայերին նա առաջարկում է կարգալ Գյոթիի հոդվածը Վինկելմանի մասին, որտեղ բացատրվում է անտիկ աշխարհի մասին հունագետ արվեստաբանի պատկերացումների իմաստը: Ըստ նրա՝ այդ ամբողջական և մարդկային ուժերի ներդաշնակ դարպացում ապրած հին աշխարհը հակադրվում է ժամանակակից կյանքին, ուր առաջադիմությունը միաժամանակ հանգեցնում է մարդկային ընդունակությունների աղճատման: Մարդը, իհարկե, ի վիճակի է ստեղծելու ավելին, քան ստեղծել են հույները, բայց այժմ ի վիճակի չէ:

Վինկելմանից մինչև Շիլլեր և Գյոթե մարդու ներդաշնակ դարպացման պահանջը մի գաղափար էր, որով բարձրացվում էր ազատ, ստեղծագործ մարդու ամբողջական պատկերն իբրև հակադրություն նոր ժամանակների հասարակական այն հակասությունների, որոնք բերում էր իր հետ ֆեոդալական ընդերքում աճած և այժմ հանդես եկող բուրժուազիան: Այստեղ հարցն այն չէր, թե Վինկելմանը իդեալականացնում էր հունական և տրիատիրական դեմոկրատիայի հասարակական կառուցվածքը, այլ այն նոր մտահայեցությունը, որով միանգամից հայտնաբերվում էր նոր բարձրացող դասակարգի անկատարությունը՝ մարդու հոգեւոր և ֆիզիկական

¹³⁹ «Հյուսիսափայլ», 1861, № 11, էջ 367:

ներդաշնակության ու դրանով ստեղծվելիք կյանքի բարօրության տեսակետից:

Նաղարչանը շատ է հավանել Վինկելմանի մտքերը կանանց ներքին և արտաքին ներդաշնակության մասին, գրում է Մամիկոնյանը, և ցանկացել է դաստիարակիչ խորհուրդներ տալ հատկապես հայ կանանց՝ նրանց կույտությունները հղկելու և հոգեկան աշխարհը մշակելու նպատակով: Նրա ըմբռնումով մարդկային կատարյալ գեղեցկությունը «մեծ հեռավորությամբ բաժանված է կատարելությունից», որ հին հռոմեական արձանների պատկերած ներդաշնակ գեղեցիկը բնորոշ է ոչ թե կյանքում գոյություն ունեցող անձին, այլ «մարդկային սեռին առհասարակ»: Այստեղից էլ եզրակացություն, որ ըստ Նաղարչանի՝ «գեղեցիկը սեռն է, տեսակը, բնդիւնոււթը, այդ պատճառով էլ նա ավելի կատարյալ է, քան իրական, բայց կոնկրետ գեղեցիկը»¹⁴⁰: Նաղարչանի էսթետիկական հայացքների վրա, նշում է գրականագետը, նկատելի են իդեալիստական հայեցողության ազդեցության տարրեր, որոնք նրան կապում են կլասիցիստական որոշ ըմբռնումների հետ:

Այսպիսով, իբրև եզրակացություն կարելի է ասել հետևյալը: 1850—60-ական թթ. առաջին կեսի հայ գրական շարժման մեջ ուրույն հետաքրքրություն են ներկայացնում Նաղարչանի ինչպես գրական-գեղագիտական հայացքները, այնպես էլ ազգային գրականության ձևավորման պահանջներին արձագանքող գեղարվեստական թարգմանությունները: Ինչպես իր օրերի հայ լուսավորիչները, այնպես էլ Նաղարչանը գրականության հասարակական դերի, նրա ժողովրդայնության, կյանքի գեղարվեստական վերարտադրության հարցերը դիտում էր լուսավորության դիրքերից: Հասարակական կյանքի պահանջների արտահայտման և հարցերի լուծման մեջ առաջնությունը տրվում է գրականության մեջ նոր միայն մոտք գործած գրական հերոսի ուսուցողական, դաստիարակչական դերին, իբրև մարդու գիտակցության վերափոխման, ինքնակատարելագործման և ազգային առաջադիմության գործարար ուժի: Ամեն մի ազգի գրականություն, գրում է Նաղարչանը, պետք է արտացոլի ոչ թե տվյալ ամբոխի ազավազված և հետամնաց, տհաս մտքերը, այլ մտածող, բանական մարդկանց դադափարները:

Գրականության զարգացումը 50—60-ական թվականներին ծնունդ տվեց գրական քննադատությանը,— գրում է Ս. Սարինյանը,— որը գե-

¹⁴⁰ Հ. Մամիկոնյան, Մարդը և նրա կերպարը գրականության մեջ, էջ 326:

ղազիտական համակարգի տակ դրեց գեղարվեստական կատեգորիաները, տեսական ուղեցույց գծեց գրականության դարգացման համար և մի որոշ սահմանում նշմարեց գրական ուղղությունների առկայությունն ու սրանցից յուրաքանչյուրի հասարակական իմաստը»¹⁴¹։ Լուսավորական ուսուցիչի դադափարական հյուսվածքների մեջ նկատելի են դառնում նազարյանական ուսմանտիկական հայեցողության ուրույն գծերը, որոնք բուրժուազիայերում դրսևորվում են լուսավորական ասպեկտով։ Ուստի և պատահական չէր, որ Յու. Վեսելովսկին 1901 թ. գրած «Արևմտաեվրոպական գրականության աղեցողությունը հայ գրականության վրա» թեմայով ուսումնասիրության մեջ նշում է, որ Նազարյանին էլ այդ շրջանում «դիպավ ուսմանտիկայի աղեցողությունը...»։ Մենք այդ որոշակի կերպով ընկալեցինք լեռնատուվյան հերոսի գաղափարական կերպարի մասին նազարյանական պատկերացումների մեջ։ Սակայն հայ գրականությունը նրա համար մնում է գաղափարներ ուսուցանող և գաղափարներ տարածող միջոցներից մեկը։ Ինչպես տեսանք, այդ տեսանկյունից էլ նա գնահատել է Շահադիդի հերոսին և ցանկացել իր ամսագրում տպագրել Բաֆու առաջին վիպասանական գործը՝ «Խլվիկը», բայց չի հաջողել։

Նազարյանի գեղարվեստական հայացքներն ուրույն դրսևորում են գտել դրամատուրգիային վերաբերող հայացքներում։ Աղդային դրամայի մեջ պատմական և ժամանակակից հասարակական հերոսի ստեղծման մի շարք միտումներին է նվիրված Նազարյանի թե՛ դրամաների թարգմանությունները և թե՛ դրամայի առթիվ Շիլլերից առնված խորհրդածությունները։ Այդ հարցերի քննությունը սերտորեն կապվում է այդ շրջանում Մոսկվայում ձևավորվող հայ թատրոնի առաջադրած պահանջների հետ։ Նազարյանի դարգացրած տեսական և գործնական առաջարկները հայ դրամատուրգիայի և թատրոնի սկզբնավորման պատմության մեջ են մտնում իբրև ուղեցույց սեփական ավանդույթների ստեղծման և նրանց դարգացման համար։

«Հայ գրականության դարգացումը չէր կարող իր մեջ չուրովի շարտացուլել հասարակական հոսանքների գաղափարական ուղեգծերը»¹⁴²,— գրում է Ս. Սարինյանը։ «Եվ պատահականությամբ չէ, որ հայ գրականության մեջ ձևավորվում են ուրույն դպրոցներ, գեղագիտական ըմբռնումներ, գրական խմբակցություններ»։ Այդ պայքարը «Հյուսիսափայլի»

¹⁴¹ Ս. Սարինյան, Հայկական ուսմանտիկա, էջ 265։

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 264։

և նրա գաղափարական հակառակորդների դեմ գնում է ընդհանուր հասարակական-քաղաքական հայացքների քննադատությամբ: «Հյուսիսափայլի» խմբագրի և նրա գլխավոր աշխատակցի՝ Մ. Նալբանդյանի ըսկըզբունքային պայքարը «հայկական գաղափարաբանության» իր դարն ապրած սկզբունքների դեմ խորապես նպաստում է հոգևոր վերածնության ազգային լուսավորական գաղափարների, ազգային մշակույթի պատմական վարդապետներ:

* * *

Ստ. Նաղարյանի փիլիսոփայական-պատմագիտական, ինչպես և լեզվագիտական, գրական դրամատուրգիայի և հայ թատրոնի կազմավորման հետ առնչվող հայացքների համակողմանի քննությունը հնարավորություն է ընձեռում նաև ընդհանուր պատկերացում կազմելու լուսավորչի գաղափարաբանության էական հատկանիշների մասին: Հայ մտավոր կյանքում «Հյուսիսափայլն» իր լուսարձակները տարածեց խավարի թաղավորության մեջ, քննադատեց և մերկացրեց այն ամենը, ինչ կասեցնում էր բուրժուական-դեմոկրատական լուսավորության գաղափարական վարդապետը, ազգության կազմավորումը և նրա առաջադիմությունը: «Երբ լույս տեսան «Հյուսիսափայլի» առաջին համարները,— գրում է Ղ. Աղայանը,— խավարի լեզիոնը տակն ու վրա եղավ, կարծեցին, թե նուր ծնել է և արդեն աշխարհի վերջն է: Նեխած ճահճի բնակիչները ոչ միայն տպագրությամբ էին հայհոյում անվերատպելի հիշոցներով, այլ ինչ որ կարելի էր տպել՝ անստորագիր նամակներով էին ուղարկում...»¹⁴³:

Կղերաաղայական հոսանքի այն ներկայացուցիչները, որոնք նախորդ տասնամյակից արդեն դատափետում էին Նաղարյանի ազգային-լուսավորական հայացքները, այժմ համախմբվում են՝ միասնական ուժերով՝ արգելակելու լուսավորական հրապարակախոսության այդ առաջատար օրդանի գործունեությունը: «Հյուսիսափայլի» ղեկավարող ուղեղի ծն արժեքավորելու համար,— գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը,— նպատակահարմար է Նաղարյանցի օրագիրը հանդիպադրել ժամանակի ռուսահայ մյուս պարբերականների ծրագրին»¹⁴⁴: Հայ խավարամիտներին ծառայող «Մեղուն», ինչպես նշում էր հետագայում կոմս էմանուելը, հրապարակ է գալիս պաշտպանելու տիրապետող հոսանքի կղերական գաղափարախո-

¹⁴³ Ղ. Աղայան, Երկեր, հատ. 3, Երևան, 1940, էջ 300—301:

¹⁴⁴ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 143:

սությունը՝ գրականության և հրապարակախոսության մեջ: Նրան հետևում են «Ճոռաքաղը», «Մասյաց աղավնին»: «Հյուսիսսփայլի» դեմ մղված պայքարում աչքի են ընկնում հայկական ոեակցիայի կղերական գործիչներ Ստ. Մանգինյանը, Մ. Մսերյանը, Գ. Այվաղովսկին, այնուհետև Հ. Զեքեղյանը և որդի Զ. Մսերյանը: Նրկու գրքույկներով հրապարակվող աղախանքն Ստ. Մանգինյանը՝ Նաղարյանի գրական վաստակի քննությամբ խորացնելով մամուլում հրապարակված հոգվածների միտումները:

«Մեղու Հայաստանի» № 16-ում խմբագրի ստորագրությամբ հրապարակվեց «Մի քանի խոսք գերապատվելի Ստեփաննոս Տեր-Յասյան Նաղարյանցի գրված մատյանների վերա» հոգվածը: «Ազգն մինչև այսօր լռում էր,—գրում է Մանգինյանը,—գուցե թե նա զգա յուր գրածներն, սակայն ծրեցօր ավելացրուց և ինքյան օգնական դտավ ոմն Նալբանդյանց, որք անզգուշ խոսքերով սկսել են ազգին պարսավել, ոչ թե միայն անգրագետ մարդկանց, այլև զիտուններին և իրենք ճիմիայն կամենում են նոր լուսավորիչ լինել ազգին, նոր լեզու, նոր ուսումն տարածել...»¹⁴⁵: Մանգինյանը ազգակործան է համարում Նաղարյանի և Նալբանդյանի լուսավորական նոր սկզբունքները: Նաղարյանը ցանկանում է մեզ օտար ոճին վարժեցնել, գրում է Մանգինյանը, փոխանակ թողնելու մեղ «մեր իսկական մայրերի թեի տակ աճելու»: Մեր մատենագրաց «ձայները թողած», գնում ենք դեպի օտարները, նրանցից իմաստություն սովորելու: Ամենին հայտնի է, գրում է նա, որ Մ. Մաշտոցը հայոց այբուբենը հորինել է աստվածային ներգործությամբ, իսկ Նաղարյանը կապում է այն «սանսկրիտի» հետ, պատմում, թե ինչպես է գնացել Ռոփանոսի մոտ...» և այլն:

«Հոգեբանության» ձեռնարկը, ըստ Մսերյանի, գրվել է ազգը անարգելու համար: «Վարդապետարան կրոնի» գրքի խոցելի տեղերից մեկը նա համարում է այն, որ Նաղարյանը ընդունում է «երկու խորհուրդ»՝ լուսավորչական եկեղեցու սահմանած «յոթը խորհուրդ» փոխարինելով «Ես ավետարանի աշակերտ եմ,—գրում է նա,—մեր նախնիքն ազգի և եկեղեցու վրա կյանք դրին և արչուն թափեցին», այժմ պետք է պահպանել նրա հեղինակութունը և ազդեցությունը ազգի վրա, թույլ չտալ, որ Նաղարյանցը անպատվի կրոնը և եկեղեցին, ազգը անջատի եկեղեցուց և այլն:

«Մեղու Հայաստանի» 1858 թ. 24, 25, 35 համարներում տպագրվում են Մ. Մսերյանի 3 համակը՝ Վահան Արամյան ստորագրու-

¹⁴⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1858, № 16, էջ 124:

թյամբ¹⁴⁶, որ ծաղրվում է նազարյանի «նոր անվանեալ հայախոսությունը», «լուսավորության կամուրջ» կանգնելը... և այլն. ամենագեղեցիկ և բազմահարուստ գրաբար լեզուն անվանում է «ծանգոտյալ»: Մսերյանը նույնպես հեքիաթ է համարում նազարյանի «սանսկրիտաբանությունը» և զարմանում, թե ինչու է նա հրաժարվում մեր լեզուն աշխարհի ամենահին «աստվածախոս» լեզու համարելու «բավականությունից»¹⁴⁷:

Նազարյանն ասում է. «Մեր քննությունը այստեղ մտածող և բանական և զբայրակիցների հետ է»: Ի՞նչ է նշանակում այս, գրում է Մսերյանը, «...ուրեմն մի հայ բանական է, մյուսն անբանակա՞ն, այդ ինչպիս կարող է պատահել», զարմանում է նա հարցին տալով միանգամայն պարզունակ ձև: Նազարյանն ասում է. «Հայոց աբեղայք և նորանց հետ աբեղայամիտ մարդիկը...»: Մսերյանը նորից զարմանում է, թե ինչպե՞ս կարելի է ասել «աբեղայամիտ», թող ասվի «անմիտ»՝ իբրև թե չհասկանալով բառի բովանդակությունը: Նազարյանը հին քերականությունը համարում է «չոր ու ցամաք», Մսերյանը հեղինակ է՝ «ի՞նչ, թաց ու ջրալի լինի՞»:

Զի կարելի չընդունել, որ թե՛ Մանդինյանի և թե՛ Մսերյանի հոգվածների մեջ կան և ճիշտ դիտողություններ, օրինակ՝ հնդկահայերին նազարյանի տված սխալ գնահատականը: Հենվելով եվրոպացի մի քանի հայագետների կարծիքների վրա, նազարյանը հայտարարում է, թե Նոյի և նրա սերնդաբանության հետ կապված մի շարք ավանդություններ իրենց հետ են բերել մեր սահմանները գաղթած հրեաները: «Բայց թող մտածեն հայրենասերք և վճռեն անաշուուպես,— գրում է վ. Արամյանը (Մսերյանը),— միթե ավելի հավանական չէ՞ ասել, թե այս զրույցներն հայոց մեջ հաստատուն և ընդհանուր ավանդությամբ այնպես տարածված էին, մինչդի պաղթական օտար ազգի ժողովուրդն անգամ ծանոթ էին նոցա»¹⁴⁸:

Սակայն այս և նման այլ դատողությունները նյութի գլխավոր հարցերից շեղվող մտքեր և հարցադրումներ են, որոնք չեն փոխում նրա ճշմարտացի հայացքը լուսավորության վերաբերյալ: Ո՞ր ճանապարհով պետք է առաջադիմեն հայերը, կրոնական-լուսավորակա՞ն, թե՞ եվրոպական-լուսավորական. զնա՞լ դեպի ետ և անցյալի մեջ տեսնել կյանքի առաջադիմության պայմանը, թե՞ մոտենալ եվրոպական ազգերի ժամա-

¹⁴⁶ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

¹⁴⁷ «Մեղու Հայաստանի», 1858, № 24, 191—192:

¹⁴⁸ «Մեղու Հայաստանի», 1858, № 35, էջ 276:

նակակից զարգացման ուղիներին, սեփական անցյալի դասերը հիմք ծառայեցնելով ազգային ինքնաճանաչության համար: Ազգի կազմավորումը և կյանքի առաջընթացը պահանջում էին զնալ ժողովուրդների ազգային կյանքի կազմակերպման նոր ուղիներով: Նաղարյանը ընտրել էր այդ նորը, ճշմարտությունը նրա կողմն էր:

«Մեղու Հայաստանի» թերթը աշխատում է ներգրավել և երիտասարդ մտավորականների: Ահա № 29—30-ում Մանգինյանը տպագրում է Պետերբուրգից ուղարկված Մ. Ղ. ստորագրությամբ (Մարգար Ղազարյան) «Պարոն Ստեփանոս Նաղարյանցը և նորա գրավոր վաստակը» հոդվածը, իսկ № 36-ում հրապարակվում է նույն հեղինակի «Բանաքննություն» խորագրով մի այլ հոդված: Առաջինում Պետերբուրգի հայ ուսանողը գրում է, որ 1850 թ. սկսած «ռուսաբնակ հայերը» կախարդական դորությունը սթափվեցին խորին թմրությունից, ծանոթացան նախնի հեղինակների հետ, հիմնեցին տպարաններ, գրավաճառանոցներ: Նոր շրջանը կարելի է «սթափության շրջան համարել»: Այդ նոր շարժման մեջ, ինչպես նշում է հեղինակը, հանդես է գալիս Նաղարյանցը: «Հոգեբանություն» ձեռնարկը նրա վրա թողել է վատ տպավորություն: Ինչո՞ւ: Որովհետև Նաղարյանը հարձակումներ է գործում հոգեորականների և հայոց մեծերի վրա: Ի՞նչ կարիք կա նման հարձակումների, ինչո՞ւ ժխտել ներանց, ովքեր բարի գործերով օգնում են «ազգին»: Ի՞նչ է ուզում Նաղարյանը, հարցնում է նա, որ հնդկահայերը «Գյոթեններ, Շիլլերներ, Նապոլեոն և Պետրոս Մեծ ծնեին»: Մի՞թե հայը չի պահպանել իր հիշատակները և այլն: Նաղարյանը, ասում էր նա, բնագատում է այն հային, որը «յուր պանդխտության մեջ ոչ մի րոպե չի դադարել սգալ յուր «կարոտակեղ ալորիացյալ» Հայաստանը, յուր էջմիածինը, յուր խորհրդավոր Արարատը: Մի՞թե այդ ապացույց չէ, որ հայերը ազնիվ զգացողությունից զուրկ չեն: Պետերբուրգի հայ երիտասարդը եզրակացնում է, որ Նաղարյանը չի ճանաչում «հայոց բնավորությունը»:

1858 թ. ընթացքում լույս են տեսնում Առ. Արարատյանի «Դիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոց ամենապատուական լեզուիս հայոց» և «Սըլսալանք գրոցն՝ որ կոչի Վարդապետարան կրօնի, ի պէտս զդուշութեան համազգեաց յերևան հանեալ» գրքույկները: Դրանք՝ Նաղարյանի «Յաղագրես փորձական յոգեբանութեան ճառ», «Հանդիս նոր հայախոսության» առաջին հատորի և «Վարդապետարան կրօնի» գրքի քննադատություններ էին: Արարատյանը ինչպես «Հոգեբանություն», այնպես էլ «Վարդապետարանի» լեզուն և արտահայտած մտքերը հայտարարում է շինծու:

Դրսից եկող դադափարները չեն կարող ուղենիշ դառնալ մեր ազգի հոգեկոր զարգացման, գրում է Արարատյանը, լուսավորությունը պետք է չտրացվի առանց խախտելու կրոնալուսավորչական դավանանքի շրջանակները, դրանով և «ազգի հիմքերը»։ Հայերը, ասում է նա, այժմ ապրում են խաղաղ և բարգավաճում են, լինի դա Թուրքիայում, թե՛ Ռուսաստանում. ուստի իրավունք չունեն տրանջալու իրենց ճակատագրից։ Նրանց գլխավոր խնդիրը պետք է լինի աներեր մնալ կրոնադավանաբանական դոգմաների մեջ և պահպանել սերտ կապը էջմիածնի հետ։

Անգրադառնալով հայոց լեզվի հարցին, Արարատյանն առանց տատանվելու հայտարարում է այն աստվածախոս լեզուն Իսկ այդ «աստվածախոս» լեզուն՝ գրաբարը նրա կարծիքով պետք է նպաստի ազգության ներքին համախմբմանը, նրա կազմավորմանը, ճանապարհ հարթի այն լուսավորությանը, որի հիմքում ընկած լինեն հայոց եկեղեցու սրբազան դոգմաները։

Իսկ ինչպե՞ս վարվել աշխարհիկ լեզվի հետ։ Արարատյանը այդ հարցին պատասխանում է այսպես. «Աշխարհիկ լեզուն կարելի է և պետք է գործածել, բայց շանարգել «գրոց» լեզուն, ինչպես այդ անում է «ուսումնական» դուրպատյանն, որ անսանձ գրչաւ, ոչ դադարի թափել վանարկանքս ի վերայ լեզուին և ի վերայ պաշտպանողաց նորա տգետ և իմաստակա անվանելով»։ Աշխարհիկ լեզուն, շարունակում է նա, «թող համարենցի ղգեստ հասարակ աւուրց, վասն հասարակ առարկայից պիտանեաց հասարակութեան, իսկ գրոցն տօնահանդերձ, վսևմ ծանրագոյն և հատուրնոր վասն շքեղահանդեսից նիւթոց և ձեռնարկութեանց»¹⁴⁹։

Պաշտպանելով գրական երկու լեզուների համատեղ գոյակցության հնարավորությունը, Արարատյանը աշխարհաբարը համարժեք չէր համարում գրաբարին և, կողմնակից լինելով առաջինի մշակմանը, երազում էր. նրա մերձեցմանը գրաբարին՝ վերջինիս վերակենդանացմանը։

Զբաղարարվելով կեղծ ստորագրությամբ տալաքած նամակներով, Ս. Մսերյանը 1859 թ. «Ճոքաբաղում» հանդես է գալիս նաղարյանի տըսյազրած գրքերի նոր քննադատությամբ։ Տպագրած հոդվածի վերնագիրն է՝ «Ձննութիւն և հրատարակեալ գրութոց Ստեփանոսի Նաղարյանց...»։ Այս անգամ նաղարյանի նախկին բարեկամը որոշում է մեղադրել նրան ուղղակի «աստվածուրացության մեջ»։ Ս. Դիրքը, հայտարարում է նա, նաղարյանը քննում է «փիլիսոփայութիւն», դրանով նվաղեցնում «Աստծու

¹⁴⁹ Առ. Արարատյան, Դիմադրաւ ընդդեմ սատան յարուցելոց..., էջ 15։

արարչագործական» դերը: Նազարյանն ասում է, թե աստված ոչ միայն մեր մոլորակի վրա է մարդ դրել, այլև ուրիշ: Իսկ Ավետարանում նման բան չկա, հայտարարում է Մսերյանը: Եթե կան այլ մոլորակներում մարդիկ, ապա ի՞նչ լեզվով են խոսում նրանք, հեղինակն ասում է հայ կրոնավորը. գրաբար թե աշխարհաբար. «Ժանգոտեալ լեզուով», թե՞ «հասարակաց», ծանոթ են նրանք նազարյանի «լուսավորութեան կամուրջին» թե ոչ: Այդ կարծիքները, հայտարարում է Մսերյանը, ոչ միայն ծիծաղելի են, այլև «վտանգավոր»: Ուրեմն մարդը Ազամից չի ծնվել, բարկացած շարունակում է նա, ուրեմն սուտ է Աստվածաշնչի նկարագրած 6-րդ օրվա հայտնությունը: «...ավերորդ է, հայտարարում է նա,— անպատեհ էր ըստ ամենայնի քրիստոսականդ կրօնի ճշմարիտ վարդապետությանց հետ» խառնել «մոլորամիտ աղանդավորաց այլանդակ կարծիքները...»¹⁵⁰: Հեղինակը վճռաբար մերժում է բնությունը փրկիստիաչոքեն քննելու նազարյանական միտումը: Նա զարմանում է, որ նազարյանի աչքին «բնության հրաշքները» երևում են իբրև «գործք բնական»: Օրինակ՝ ջուրը, որն առաջացել է «աստվածային կամօք», նազարյանը վերադրում է բնությանը: Այդպիսի մտքեր, հայտարարում է նա, հնում արտահայտում էին Պյութագորը, Անաքսագորը, Դեմոկրիտը և նրանց հետևող «մոլորամիտները, որոնք հերքվում են այսօր»¹⁵¹:

«Ծռաքաղում» Մսերյան որդին տպագրում է մի շարք ակնարկներ՝ «Հայկական տարեգիրք» խորագրով: Այստեղ կան ազգային կյանքին վերաբերող հետաքրքիր տեղեկություններ: Խոսելով լուսավորության մասին, նա հավանություն է տալիս ընդհանուր, հասարակ և ձրի կրթությանը, բայց մի պայմանով, որ այն պետք է ղերծ լինի «ճշմարտության» անունով քարոզվող լուսավորության «խոտորնակ» ուղուց: «Բայց ավաղ,— գրում է Զ. Մսերյանը,— այն մեր ճշմարտաբարող ակոյանքն որք խոստանում էին եգիպտոսյան քրմերը հալածելով և շինական պարիսպներ քանդելով ճշմարտության հաղթական դրոշակ կանգնել, չկարողացան մինչև ցայժմ մեր կենցաղավարության վերա մի արդյունավոր ներգործություն ունենալ»¹⁵²: Պարզ է, որ խոսքը վերաբերում էր «Հյուսիսփայլի» հրատարակչին և նրա գործակցին: «Ավաղ եմ ասում,— շարունակում է նա,— ըստ որում խառնեցին նոքա և ոչ ճշմարիտը, և

¹⁵⁰ «Ծռաքաղ», 1859, տետրակ Ե, էջ 182:

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 178 (տե՛ս ծանոթագրությունը):

¹⁵² «Ծռաքաղ», 1859, տետրակ Զ, էջ 221—222:

սրովհետև ճշմարտությունը ստույգան հետ չէ կարող միավորվիլ, որպես
և ոչ եզրիպտոսյան խաղարկն Արարատյան գեղափառ լուսոյ և կամ ար-
շալուսոյ հետ, և նոցա ամենայն գրվածքն անօգուտ կընն և բացի անօ-
գուտ լինելոյն կարող եմ ասել թի վնասակար ևս կընն»:

Ամսագրի հրատարակութեան առաջին օրերին Նաղարչանը գրում
է իր բարեկամին. «Հլուսիսափայլը» հայոց երկնակամարի վրա շողշո-
ղեցնում է յուր լուսափայլ ճառագայթները՝ մինի սրտին ուրախություն,
մշուսի սրտին անբուժելի ցավ, աղգասերներին պարծանք, աղգատաղ-
ներին ամոթ և խայտառակություն»¹⁵³: Ղ. Աղայանը հիշում է այն օրերը
և ակնարկելով թիֆլիսեցիներին, գրում. «...Եթի մերոնք իշխանություն
ունենային Նաղարչանցի անձի վրա՝ նրան Հուսի օրը կձգեին»¹⁵⁴: Նա-
ղարչանն այդ լավ գիտեր և պատահականություն չէր, որ առաջին իսկ
հոգւածում կոչ էր անում «ազգի բարեմիտներին» ձևը մեկնել «խաղար-
տգիտութեան վիշապի գլուխը ջախջախելու համար»: «Այդպիսի ջանա-
գրութեանը անխորհուրդ չէ», գրում է նա, «դա ավելի կամրացնէ ու
կհաստատի պատերազմողի ջերը»: Նկատի ունենալով Նաղարչանին,
Նալբանդանը նույնպէս գտնում է, որ «ճշմարտութեանը» պատերազ-
մելով «մոլորութեաների» դեմ պետք է «ամրացներ յուր ջղերը և հաղ-
թութեան գտանելով, կարողանար արժանապէս գնահատել յուր հաղթա-
կան հանգեսի մեծութեանը»:

Մեզ հասած նամակներից երևում է, որ վճռական գոտեմարտի մեջ
մտած մեծ լուսավորիչը արտահայտում է կամք ու կորով՝ ազատագրե-
լու հայկական միտքը դարափոր քարացածութեանից: 1858 թ. հունիսի
25-ին Նաղարչանի նախկին բարեկամը՝ շուշեցի Հ. Շխեյանցը գրում է
մեծահարուստ Ոսկան Հովհաննիսյանին. պետք է լինել հայրենասեր,
«և ոչ թի անիծյալ և անպիտան, աղգասեր ձեռցած, բայց դող գալլի
պէս հափշտակող Նաղարչանցի պէս, որը միանգամայն աղգի անունը
խայտառակում է, յուր համակից կայծակնահար և օձի թույն ծծած Նալ-
բանդանցի հետ»¹⁵⁵: Մի շարք անգամներ, գրում է նա, Նաղարչանին ին-
քը խորհուրդ է տվել վերջ տալու իր «վարքագծին», «բայց նա ընդհա-
կառակն գրում է ինձ, թի քեզ հարկավոր է ուսանիլ խրատիլ, ոչ թի խրա-
տիլ»:

¹⁵³ «Նամականի», էջ 193:

¹⁵⁴ Ղ. Աղայան, Երկեր, հատ. 3, էջ 301:

¹⁵⁵ Վրացական ՍՄՇ ՊԿ արխիվ, էնֆիաճյանի ֆոնդ, № 16, էջ 13:

Մանգինյանի և Մսերյանի առաջին հոդվածներին նաղարյանը պատասխանում է «Հյուսիսսփայլի» № 6-ում տպագրած «Մանուցման» մեջ մի քանի բնորոշ նախադասություններով: «Մի քանի դարանագործ ամբարիշտ մարդերի արարք, որ յուրանց շար որոմնացանությամբ ժողովրդի մեջ կամեցած էին, որպես թե վնասել ինձ և իմ ձեռնարկությանը, չկամիմ հիշել աշտեղ վրդովելով իմ և բարեկամներիս հոգու խաղաղությունը: Կգա մի օր և հեռի չէ արդեն, երբ այդ պատվելիքը յուրանց թշվառ պարծանքը Կլիոյի արդարակշիռ ձեռքով արձանագրած կրտսենին պատմության տախտակների վերա, այն պարծանքների շարքումը, որ գտել են աշխարհիս մեջ Հերոստրատոս հույնը, հրեական ազգի դալիբք ու փարիսեցիքը, Դանթեի թշնամիք և Գալիլեո հալածողք պապական Իտալիայի մեջ»¹⁵⁶: 1859 թ. մարտի 27-ին Աբել Մխիթարյանին ուղղած նամակում նաղարյանը նշում է «տգետ և հոգեմեռույց» աբեղաների պայքարը, «նոցա խաչակիր պատերազմավառությունքը» ընդդեմ իր «վաստակների», համոզված, որ մի օր կհասուցվի «անաշտ» դատավորների «արդար կշռով»:

Նաղարյանի պայքարը թշնամական ուժերի դեմ հագեցված է խորը գաղափարականությամբ: «Մենք մեր կողմից,—գրում է նա,—ուրախ ենք, որ պատերազմ կա աղգի մեջ, որովհետև պատերազմով միայն կարող են առաքինիքը հաղթության պսակը զրավել, և պատերազմի մեջ կհայտնվին քաջքը և վատասիրտքը, ընտիրքը և անպիտանքը»¹⁵⁷:

Այդ «ընտիրներից» մեկն էր, ահա՛, «Հյուսիսսփայլի» զլխավոր գործակիցը՝ Մ. Նալբանդյանը: Գնահատելով նաղարյանի լուսավորական ուղղության պատմական նշանակությունը, ապագա հեղափոխական ղեմավարտը «Թափառական հրեայի» թարգմանության տիտղոսաթերթի վրա դնում է հետևյալ ընծայականը. «Գիտեմ որ սեփական է քո ամենեցուն հայտնի և ամենների բերանով վկայած համեստությունը՝ հեռի փախչել ամենայն արտաքին փառքից ու պատվից, հերիք համարելով բեզ քո սրտի խաղաղ ու պարզ երջանկությունը, բայց ես իմ փոքրիկ գործի ճակատը պսակելով քո միշտ գեղեցիկ անունով կամիի միայն ընծայաբերել քեզ գիշեր ու ցերեկ երկաթե դիմացկոտութենով դառն հանգամանքների մեջ աշխատողիդ մեր նոր հայ գրականության մատենագրության վերա, որ Ռուսաստանի մեջ առաջին անգամ քեղանից դարկ ստացած հառաջ է քայլում նույն ուղղութենով»:

¹⁵⁶ «Հյուսիսսփայլ», 1858, № 6, էջ 508:

¹⁵⁷ «Երկեր», էջ 61:

«Հյուսիսսփայլի» 4-րդ համարում նալբանդյանը տպագրում է «Նամակ առ հրատարակողը»-ը՝ ուղղված «Մեղու Հայաստանի» էջերում «Հյուսիսսփայլի» մասին գրված առաջին հոդվածի դեմ: «Յավելելով տեսանում եմ, որ հիշյալ լրագրի հրատարակողը կույր գործիք է օտար մարդերի ձեռքում, և խոսող բերան մի ծածուկ դարանագործ հասարակության կողմից, որի ճակատի վերապիտո էր զարկել մի այսպիսի կնիք ԸՆԿԵՐՈՒՅՈՒՆ ԽԱՎԱՐԱՊԱՀԱՆՆԵՐԻ՝ ОБЩЕСТВО ОБСКУРАНТОВ»¹⁵⁸: Խավարապաշտության դրոշի տակ հոգևոր դասի և նրա աշխարհական բարեկամների այդ համախմբումը նալբանդյանը ևս դիտում է իբրև «ինկվիլիդիցիա» առաջադիմության դեմ: «Հյուսիսսփայլի» խնդիրն է, գրում է նա, ոչ թե անարգել առանձին անհատների, այլ «զարթուցանել քնից մեր թմրած ժողովուրդը, բարձրացնել նորան և ցուցանել այն հանապարհը, որ պիտո է մեզ գնալ, այսինքն թողնելով վերջապես ասիական ատելի խավարը, ոտք կոխել այն սահմանի վերա, ուր փախչում է եվրոպական լուսավորությունը»:

Ամսագրի նույն համարում նալբանդյանի տպագրած «Հիշատակարանի» առաջին էջերը նվիրված են «Մեղու Հայաստանի» հրատարակիչ խմբագրին՝ Ստեփանոս քահանա Մանգինյանին: Պետք է առաջ մղել աղգային զարգացումը եվրոպական լուսավորության ուղիներով, գրում է նալբանդյանը: «Ինչո՞ւ փախչենք լուսի տակ քննելուց մեր աղգային գործերը, ինչո՞ւ սիրենք խավարի վարագուրով ծածկել մեր վերքերը, որոնք այդքան տարիներ թաքուն մնալով բժիշկներից, կարոտ են այժմ մեծամեծ վիրաբուժական հնարների»:

«Հյուսիսսփայլի» առաջին տարվա № 10-ում տպագրած «Նկատողությունք» հոդվածում նալբանդյանը խորացնում է իր մտքերը խոսքի և անհատի ազատության համար մղվելիք պայքարի անհրաժեշտության մասին: Մամուլը պետք է դարձնել ազատ հրապարակախոսության և ազատ քննադատության օրդան՝ ընդդեմ ուսեցիայի նույն տարվա հոկտեմբերի 11-ին, «Հյուսիսսփայլի» խմբագրին ուղղած հայտնի նամակում նա հարձակողական պատերազմ է սկսում հայ հասարակության աշխարհիկ և հոգևոր տերերի դեմ, պաշտպանելու «հասարակի իրավունքը»:

* * *

Մ. Մսերյանի, Ս. Մանգինյանի և կղերաաղայական դասի մյուս ներկայացուցիչների կողքին՝ «Հյուսիսսփայլի» ֆոնի վրա երևաց Գ. Այ-

¹⁵⁸ Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հատ. 2, էջ 182:

վաղուվսկին: Հրաժարվելով վենետիկյան Մխիթարյաններից և կաթոլիկությունից, նա վերադարձավ Ռուսաստան և «Յազավորական կարգադրություն» ստանձնեց Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդի պաշտոնը: Առաջին իսկ ամիսներին նա փորձում է իր ձեռքը վերցնել հոգևոր գրաքննության գործը և ցանկություն է հայտնում գրաքննել «Հյուսիսսփայլի» հոգևոր հարցերին վերաբերող հոդվածները:

1858 թ. հունիսի 20-ին Նաղարյանին ուղղած նամակում, պետության և նրա գրաքննության քաղաքական վստահությունը շահած հոգևոր առաջնորդը ցավ է հայտնում, որ «Հյուսիսսփայլը» պախարակում է ազգի «նշանավոր մարդկանց»: «Թուի ինձ թէ արժան է օրագրիդ, գէթ ի սկզբան աստ զգուշանորդոյն ունիլ ճանապարհ, զի մի վայրապար խոտեսցի յանգիտացն, և Ձերումդ ազգասէր սրտի վհատութեան եղիցին պատճառը»¹⁵⁹: Բայց, ինչպես նկատում է Աշ. Հովհաննիսյանը, «հըստապարանոց Նաղարյանցն» այն մարդը չէր, սակայն, որ կարող էր նա՝ ճանշել վարդապետի «հայրական խրատների առաջ»:

Նույն թվականի նոյեմբերի 27-ին Աբել Մխիթարյանին գրած նաղարյանի նամակից երևում է, որ «Հյուսիսսփայլը» պատրաստվում է ուժեղ հակահարված տալ բռնության և խավարի տիրապետող ուժերին: Եվ ահա «Հյուսիսսփայլի» № 11-ում հանդես է գալիս Մ. Նալբանդյանը՝ հրատարակչին ուղղած մի նամակով, ուր մերկացնում է Նոր Նախիջևանի քաղաքապետին Հ. Խալիբյանի՝ ժողովրդական գումարների շարաշահումները: Երբ և. Լաղարյանը Գ. Այվազովսկու և Խալիբյանի պահանջով բացատրություն է պահանջում Նաղարյանից, վերջինս նոյեմբերի 26-ին ուղարկած իր «Բացատրագրի» մեջ գրում է, թե «...ստությունը ինձ միշտ զայրացրել է և ատելություն բարձրացրել իմ մեջ: Ին՝ բարեկամներիս և թե՛ թշնամիներիս ևս միշտ հատուցել եմ արդարը, ի նկատի առնելով երևույթները և ոչ անձնավորությունները»¹⁶⁰:

Իր ամսագրի գլխավոր նպատակը համարելով աննահանջ պայքարը «խավարի» ուժերի դեմ, Նաղարյանը բնական է համարում հնի կողմնակիցների եռանդուն դիմադրությունը: «Ոչ մի երկրում,— գրում է նա,— ազգերի բնականորեն կացությունը բարվոքումը չի անցել առանց խռովությունների, առանց երկուրի: Հայ ազգի բարոյական կյանքը սկսել է

¹⁵⁹ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 266:

¹⁶⁰ «Գրական-գիտական ժողովածու», Թիֆլիս, 1908, էջ 58:

այժմ եռալ, խմորվել, բայց շուտով նա կհանդարտի, դրուժյունը կպարզվի և մեր սիրելի հայրենակիցների համար կգա նոր և ավելի լավ վիճակ»¹⁶¹։ Նույն տեղում նաղարյանը մի շարք բացատրություններ է տալիս իր հոգվածների վերաբերյալ, հայտնելով, որ Պետերբուրգում զբոսնելով նալբանդյանը նույնպես բացատրություններ կտա իր զրաժների վերաբերյալ։

Նույն թվականի դեկտեմբերի 6-ին Լաղարյանի գրած նամակից պարզվում է, որ Ճեմարանի հոգաբարձուին շին բավարարել «Հյուսիսափայլի» խմբագրի բացատրությունները և արտահայտած կարծիքները։ Ամեն մի թերթի կամ ամսագրի նպատակը պետք է լինի, նկատում է նա, ազգային-կրոնաբարոյական սկզբունքների համագրումը ժամանակակից լուսավորության պահանջներին, իսկ նաղարյանի ամսսովորը, նրա կարծիքով, չի արդարացնում այդ սկզբունքը։ Գ. Ալվազովսկին զեկտեմբերի 6-ին ներքին գործերի մինիստրին է ուղղում մի նամակ, պահանջելով անհապաղ արդիւնք «վնասակար ուղղություն ունեցող «Հյուսիսափայլը»։

1859 թ. նաղարյանն իր գործունեությունը շարունակում է ծանր պայմաններում։ Գրաքննությունն ավելի ու ավելի է խստանում։ Հունվարի 24-ին Ալվազովսկին ներքին գործերի մինիստրությանն ուղարկած իր ամբաստանագրի մասին գրում է խալիբչանին։ Ինչպես պարզվում է, ներքին գործերի մինիստր Լանսկոյը այդ գրության հիման վրա դիմում է լուսավորության մինիստրին, պահանջում կարծիք «Հյուսիսափայլի», նրա խմբագրի և գլխավոր աշխատակցի մասին։ Մինիստրը գտնում է, որ նալբանդյանի նամակը զրված է ժողովրդին հուզելու, երկպառակություն և տարաձայնություն սերմանելու ակնհայտ նպատակով։ Լուսավորության մինիստրն իր հերթին բացատրություն է պահանջում գրաբնական կոմիտեի գրաքննիչ Մ. Բերոյանից։ Նալբանդյանը ևս լրացուցիչ բացատրություններ է տալիս՝ գրաքննական կոմիտեին ներկայացնելով իր զրվածքների ռուսերեն թարգմանությունները։ Հետագայում «Երկու տողի» մեջ նա գրում է, թե Ալվազովսկու «զանոսի» կապակցությամբ «երկար քննությունք և գրադրությունք եղան մինիստրների և ցենզուրյան ժողովի մեջ...»։

Մինչև մարտի վերջը բաժանորդներին են ուղարկվում «Հյուսիսափայլի» առաջին, երկրորդ և երրորդ համարները։ Փետրվարի 1-ին նաղարյանի՝ Աբել Մխիթարյանին գրած նամակից պարզվում է, որ հա-

¹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 60 (տե՛ս ծանոթագրությունը)։

կառակ Այվաղովսկու և Լազարյանի ջանքերի, գլխաքննությունը թույլ է տալիս շարունակելու «Հյուսիսափայլը», իհարկե, ավարտված չհամարելով գործի քննությունը: Նաղարյանը անհողգող է մնում իր գաղափարական դիրքերում. «Թող խնդան աջակողմյանքը և տրտմին ու պատավին ձախակողմյանքը», ակնարկելով Այվաղովսկուն գրում է Նաղարյանը, նորից հաստատելով այն միտքը, թե լուսավորչական եկեղեցու կողքին պակաս վտանգավոր դեր չեն կատարում հայ պապականները, որոնք ձգտում են իրենց ձեռքերով մատուցել ազգին եվրոպական քաղաքակրթության «լույսը»: «Ես և իմ բարեկամքը,—գրում է նույն նամակում Նաղարյանը,—սուրբ ձեռքերիս կանգնած ենք անշարժ ու հաստատ, թշնամին տեսանելու չէ մեր քամակը: Ունի՞ նա զորություն՝ թող հանդես գա պատվավոր ղենքով և շափի յուր զորությունը մերի հետ...»¹⁶²:

Մարտի 4-ին Մ. Բերոյանին բացատրություններ է տալիս և Նաղարյանը՝ հատկապես Այվաղովսկու և իր փոխհարաբերությունների մասին: Մնացած հարցերին նա լիազորում է պատասխանել Պետերբուրգում գտնվող Նալբանդյանին:

Անդրադառնալով Մ. Բերոյանի կենսագրությանը, Ս. Արեշյանն իր «Հայ մամուլը և ցարական գրաքննությունը» գրքում գրում է. «Նա լայնահայաց կրթությամբ, բաղմակողմանի զարգացած, առաջադիմական հայացքների տեր մարդ էր, անկեղծ հայրենասեր»¹⁶³: Ինչպես երևում է «Հյուսիսափայլի» գործունեության ընթացքից՝ օգտագործելով գրաքննության ուղղություններ, նա պաշտպանում էր «Հյուսիսափայլի» զաղափարական ուղղությունը և Նաղարյանին, իբրև նրա հրատարակչի ու խմբագրի:

Բերոյանը ապրիլի 4-ին իր բացատրագիրն է հանձնում Պետերբուրգի գրաքննական կոմիտեին, ուր պաշտպանության տակ է առնում «Հյուսիսափայլը»՝ սուր քննադատության ենթարկելով Գ. Այվաղյանի «անբարեմիտ» վերաբերմունքը, ի վնաս հայության ազգային-լուսավորական առաջադիմության: «Իբրև եղրակալություն,—գրում է նա,— ևս պետք է ասեմ, որ բոլոր հողվածներում, մինչ այժմ հրատարակված Նաղարյանի ժողնալում, չի երևում անբարեմտության, անբարոյակալության, հակակրոնականության ստվերն անգամ, այլ բոլորը համա-

¹⁶² «Նամականի», էջ 205:

¹⁶³ С. Г. Арешян. Армянская печать и цензура, стр. 120.

ձայնեցված են դրաքննական օրենսդրության և ժամանակակից ուսական կրթությանն ու լուսավորությանը»¹⁶⁴։

«Մեղու Հայաստանին» տպագրում է Ստեփանոս Պալասանյանի հոգովածը «Հյուսիսսփայլ» 11-րդ համարին մեջ պ. Նալբանդյանցին նամակին վրա դիտողությունը» վերնագրով։ Պաշտպանության տակ առնելով Հ. Խալիբյանին, Ս. Զալալյանին, Գ. Ալվաղովսկուն, հեղինակը զբաղում է, որ այդ կարգի քննադատությունը պետք է դիտել իբրև հանցագործություն և դատապարտում է «Հյուսիսսփայլին», որն իբրև թիւ արատավորում է ամսագիրը Նալբանդյանի նման հեղինակների գործերով, պատություն սերմանելով ժողովրդի մեջ։ Նալբանդյանը մարտի վերջին մեկնում է արտասահման. վարչապետը գրում է Պալասանյանի հոգովածի պատասխանը և ուղարկում Նաղարյանին։ Գրաքննությունը արգելում է Ալվաղովսկու և Խալիբյանի մասին պատասխան հոգովածի տպագրումը։ Նաղարյանը գրում է Նալբանդյանին «Հյուսիսսփայլ» արգելման վտանգի մասին։ Ապրիլի 23-ին Գր. Սալթիկյանին ուղղած նամակում՝ Նալբանդյանը նշում է, որ եթե Մոսկվայում «Հյուսիսսփայլը» արգելվի, ապա հնարավոր է, որ այն վերահրատարակվի արտասահմանում։ «Հույս ունիմ,—գրում է նա,—և հույսս մեծ է, մի՞թե մեր ազգի մեջ մինչ այժմը ևս խավարը և սուտը պիտի հաղթանակէ լուսի և ճշմարտության վերա»։

Մայիսի 11-ին Ա. Մխիթարյանին ուղղած նամակից պարզվում է, որ Նաղարյանը գրաքննական կոմիտեից հետ է ստացել Նալբանդյանի պատասխանը՝ ընդգեմ Պալասանյանի հոգովածի և ինքն իր հերթին ուղարկել արտասահման՝ իր բարեկամին, խնդրելով այն տպել տալ Փարիզում հրատարակվող «Արեմուտքի» մեջ։ Պարզվում է նաև, որ Աբել Մխիթարյանը ևս պատրաստել է մի հոգոված՝ ընդգեմ Պալասանյանի, բայց այդ ևս մերժվել է գրաքննության կողմից։ «Ասել է թիւ,—գրում է նույն նամակում Նաղարյանը,—անկարելի էր պաշտպանել մեղ, երբ որ մյուսները զազանաբար հարձակվում էին մեր վերա»¹⁶⁵։ Նամակից երևվում է, որ Նաղարյանը մարտականորեն է տրամադրված հայ էզերսաղայական դասի և գրաքննության դեմ։ «...Մեր ժամանակը,—գրում է նա,—պատերազմ է և կարոտ է անձնագիր նահատակների, ո՛վ տղամարդ է, ո՛վ զգում է յուր մեջ այրական հոգի, որի համար դեռևս կեն-

¹⁶⁴ Մ. Նալբանդյան, Վափերագրերի ժողովածու, էջ 115։

¹⁶⁵ «Նամականի», էջ 207։

դանի է հայրենիք ասած բանը՝ թող ժողովն և ամփոփեն յուր ղորությունքը հանդես մտանելու և վճռաբար գործ էատարելու. ամենեկին անխտիր անզգա մնալ անկարելի է. հարկավոր է կուսակցություն կամ աջակողմյան, կամ ձախակողմյան դասի հետ. լինել ոչ այս ոչ այն, ոչ միս և ոչ ձուկն, ինչպես ասում է առածը, կորուստ կբերի մեզ...»¹⁶⁶: Այս ծանր պայմաններում պարզելով «ճշմարտության դրոշը, Նաղարայանն իր պատրաստակամությունն է հայտնում «պատերազմել և հաղթել», իսկ եթե այդ անկարելի լինի, ապա «սուրը ձեռքին արժանապես դուրս փչել հոգին»:

Ամփոփելով «Հյուսիսսփայլի» առաջին երկու տարիների լուսավորական գործունեության ընթացքը, Նաղարայանը 1860 թ. № 1-ի «Ծանուցման» մեջ նշում է «Հյուսիսսփայլի» մտավոր և բարոյական խմորումը (եռ գալը), որը դեռևս խոր և տարածուն չէ ազգի մեջ», ցույց է տալիս, որ նա կարողացել է «պատրաստել ժողովրդի մեջ բարոյական դատաստան», ճանաչել տալով իրեն իր անցյալը և ներկայի պահանջները: Նա աշխատել է լուսավոր զաղափարներ տալ ազգին, ճանապարհ է բացել հայ մատենագրության խորհրդի ըմբռնման համար, հասկացնել է տվել, որ պետք է սուրը ձեռքին պաշտպանել ճշմարտությունը մի այնպիսի ազգի մեջ, որի ստրկացած ոգին ստիպում է նրան երկչուդից ու բանալու ոչ միայն սեփական, այլև բնորոշման համար պարտադիր մարդկային իրավունքը, մի իրավունք, որը կարող է ուժ տալ պաշտպանելու իր մարդկային արժանապատվությունը:

«Հյուսիսսփայլի» երկու տարիների ընթացքը որոշակի հունի մեջ գրեց էդերաֆեոդալական և բուրժուադեմոկրատական հակադիր ուժերի պայքարը՝ լեզվի, գրականության, կրթության, լուսավորության հարցերի վերաբերյալ: Բայց պայքարը դեռևս ավարտված չէր:

1860 թ. «Մեղու Հայաստանի» № 13-ում տպագրվում է մոսկովաբնակ ուսուցիչ Հ. Չերեկյանի «Նաղարայանցը և նորա նշանակությունը հայոց գրականության մեջ» հոդվածը:

Չերեկյանի ընդարձակ հոդվածը նորութուն չի պարունակում, նա կրկնում է իր նախորդ համախոհների մտքերը՝ «թիրատ վարդապետի» «ծամածուռ դատողությունները»: «Մի՞թե մարդ իրավունք ունի,—գրում է նա,—ազգի եկեղեցու սահմանած և վճռած դավանությունը քննություն առարկա շինելու և անհավան լինելու նորան», խոսել երեկյի

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 208:

մարդկանց վրա, հորինել «լուսավորության նոր կամուրջ», որն իր կարծիքով անհարիր է մի ազգի պատմական էջանքին ու նրա զարգացմանը: Նաղարչանը «անվեղար վարդապետ է», գրում է Զերբեղյանը, լեզվա-դեհա-լեզվազար, լուսավորության դիմակ հագած լուսերական և աշխ:

Զերբեղյանի հոգվածի դեմ 1860 թ. «Հյուսիսսփայլը» № 7-ում տրու-
պագրում է Սադա Ալեքսանդրյանի «Նամակ առ հրատարակողը»¹⁶⁷:
«Մեր հայերի մեջ կան մի տեսակ հոռետես, բռնակալ մարդիկ, որ ան-
խորտիր, ինչպես հաճո և ձեռնառու է իրենց անձնակալն կամքին, ասել
այն, ինչ ցանկանում են, դա նրանից է, որ ազգը դեռ չունի մի գիտնական և
բարոյական դատաստանի հրապարակ»: Հեղինակն անհրաժեշտ է հա-
մարում գիտական պայքարի ասպարեզ ներգրավել մարդկանց, որոնք
կարողանան պաշտպանել ազգային-լուսավորական այն սկզբունքները,
որովմիջ քարոզում էր «Հյուսիսսփայլը»:

Զերբեղյանը շարունակում էր տպագրել իր հոգվածաշարը «Մեղու
Հայաստանի» էջերում (№№ 31—37): Սադա Ալեքսանդրյանից հետո,
Զերբեղյանի դեմ հանդես է գալիս Նալբանդյանը՝ «Հիշատակարանի» էջե-
րում: Նալբանդյանն ուրախ է, «որ բացերև» հրապարակի վրա է դրվում
երկու հակադիր ուղղությունների պայքարը: «Դարավոր տգիտությունը»
պատերազմ պիտի հայտարարեր գիտությունը, և իրենք, գրում է նա, բն-
գունեցին այդ պատերազմը: Թշնամությունքը չունին այն զորությունը,
որ կարողանային մոլորեցնել մեզ մեր ուխտյալ ճանապարհից. մեր
ասողը քարշում է մեզ դեպի այն խորհրդական ճանապարհի ելքը, և
մենք հետևում ենք այդ ճակատագրական ձգտողությանը»¹⁶⁸:

1860 թ. ամռանը Շամախի քաղաքի փոքրաթիվ հայ բողոքականներ
դիմում են հայոց կաթողիկոսին՝ թույլ տալ ընթերցելու Սուրբ Գիրքը:
Վերջինս, որ հայտնի էր իբրև թշնամի բողոքականությունը, արգելում է
և սկսում հետապնդել նրանց: Այդ շրջանում հայտնի է դառնում Նալ-
բանդյանի և Նաղարչյանի դրական վերաբերմունքը լուսավորչական հա-
մայնքից իրենց գուրու թողած հայ բողոքականների նկատմամբ: Պահ-
պանված հոգվածներն ու նամակները բացահայտում են հայ լուսավո-
րիչների լայնահայաց վերաբերմունքը տարբեր դավանանք ունեցող
հայերի նկատմամբ¹⁶⁹:

¹⁶⁷ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

¹⁶⁸ Մ. Նալբանդյան, Ելժ, հատ. 1. էջ 471:

¹⁶⁹ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

Դրա լավագույն դրսևորումներից մեկն է Նազարյանի մի հոդվածը գրված 1860-ին և տպագրված «Հյուսիսսփայլի» 1860 թ. № 10 ամսատետրակում՝ «Մենդելսոն Լեսսինգ լավատեր» վերնագրով: Հոդվածը վերաբերում է XVIII դարի նշանավոր գործիչ, փիլիսոփա-գեղագետ Մ. Մենդելսոնի և լուսավորիչ, դրամատուրգ-արվեստաբան Լեսսինգի բարեկամության տարիներին տեղի ունեցած միջադեպին: Յուրիխի աստվածաբան Լավատերը Մենդելսոնին հորդորում է՝ թողնել հրեական դավանանքը և ընդունել քրիստոնեություն: Վերջինս հրաժարվում է, քարուղելով Լավատերին լայնախոհություն և ազատություն՝ կրոնական տարբեր դավանանքների վերաբերյալ: Յուրիխի աստվածաբանը հավանաբար է սկսում Մենդելսոնի դեմ: Լեսսինգը հանդես է գալիս Մենդելսոնի պաշտպանությամբ¹⁷⁰:

Դատապարտելով հայ եկեղեցու թշնամական վերաբերմունքը աշխարհական հայերի նկատմամբ, Նազարյանը Մենդելսոնի և Լեսսինգի օրինակով հորդորում է նույնպիսի լայնախոհություն հայ լուսավորչական եկեղեցուց հեռացած հայերի դավանանքի նկատմամբ: Հոդվածի վերջում Նազարյանը տպագրում է մի հավելված, ուր առաջարկում է կատարել եկեղեցական ռեֆորմ: «Մեք մտածում ենք այսպես. եթե հայոց եկեղեցին պետք է այս մեր կլանող ժամանակին դիմանա, պահպանվի, ապա անպատճառ պիտո էր նորան նորոգել չուր հնացած և մաշված ինդանությունը, միտ ղնելով առաջադեմ մարդկության պիտույքներին: Հայոց եկեղեցին պիտո է մի ռեֆորմ առնել ոտքից մինչև գլուխ, այսինքն մի ազդու վերանորոգություն Ավետարանի հաստատման հիման վրա. իհարկե ներգործելով արմատից դեպի վեր, ժողովրդի և հոգևորների դատարարակությամբ և կրթությամբ մեր օրերի լուսավոր հոգու համեմատ»¹⁷¹:

Այստեղ կարևորն այն չէր, թե Նազարյանը նորից կանգնած էր քրիստոնեական եկեղեցու պաշտպանության դիրքերում, այլ այն ադմոկլը, որ հարուցեց հակառակորդ բանակը, և այն հալածանքը, որ նորից բորբոքվեց «Հյուսիսսփայլի» և Նազարյանի դեմ:

2. Զերբեղյանը «Ճոբաբաղում» տպագրում է «Հերբումն կարծեսց աշնոցիկ, որ քարոզում են, թե պետք է վերանորոգություն (ռեֆորմ) առնել Հայաստանյայց եկեղեցումը» հոդվածը: Նազարյանի առաջարկները

¹⁷⁰ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

¹⁷¹ «Հյուսիսսփայլ», 1860, № 10, էջ 312:

համարելով «քրիստոսագիր և առաքելաքարող», հայ լուսավորչական եկեղեցու դեմ ուղղված «մուլար կարծիքներ», նա վճռաբար հերքում է դրանք՝ համարելով կործանարար ոչ միայն հայ եկեղեցու, այլև հայ ազգության:

Նույն «Ճռաքաղում» Մ. Մսերյանը «Ժամանակակից կրոնական հեղափոխությունքը Խալիլոյ մեջ» հոդվածում, խոսելով իտալական ժամանակակից կրոնական շարժումների մասին, հարկ է համարում անդրադառնալ նաև Նաղարյանի առաջադրած «Ռեֆորմի» հարցին: «...արգո տևորտեորի առաջարկած արմատից դեպի վեր վերանորոգութենէն, ըստ մեր կարծեաց, ոչ այլ ինչ կարէ յառաջ գալ, եթե ոչ տարածայնութիւն, որպէս և ի տարածայնութիւնէն բաժանումն երկոցունցն, կործանումն ազգային»¹⁷²: Նաղարյանը ստանում է նաև Մատթեոս կաթողիկոսի՝ նոյնմբերի 26-ի կոնդակը, որով հայոց վեհափառը խստորեն դատապարտում է «Հլուսիսափայլի» խմբագրին՝ նրա տպագրած հոդվածի և հավելվածում արտահայտած «ազգակործան մտքերի» համար:

1860 թ. վերջին իր «Մասյաց աղալինի» ամսագրում հանդես է գալիս Գ. Այվազովսկին: Նախ նա շնորհակալությամբ նշում է, որ «Մեղու Հայաստանին» իր դործունեության երկու տարիների ընթացքում «քաջությամբ» հերքում է Նաղարյանին և «Հլուսիսափայլը»: Այժմ նա գտնում է, որ ժամանակն է վերջնականորեն լուծելու Նաղարյանի ամսագրի գոյության հարցը: «Հարկ է, որ ցուցնե, թե «Հլուսիսափայլը» չիրավի 1858-ին ծնալ ազգիս մեջ, բայց իբրև հրեշ մը, և ոչ թե լույս մը: Հարկ է ցուցնէ, թե այդ բազմադրյուն ըսած օրագրին արդյունքն է խոռուխույն, պղտորություն, հակառակություն սերմանել ազգի մեջ, տգիտական մոլորություններ տարածել ընդդեմ ազգային լեզվի, դավանության, պատմության և... ճշմարտության անունով ստություն ծավալել... Այո, ահա ըստ մեր կարծյաց այս կողմանն անմոռանալի է 1858 թվականին մեր ազգին զխուռն բերած կարճատև, բայց նոր պատիժը»¹⁷³:

1860 թ. Թիֆլիսում հրատարակվում է «Կռունկի Հայոց աշխարհին» ամսագիրը: Նույն տարվա վերջերին ամսագիրը տպագրում է Գ. Մուրադյանի մի հոդվածը՝ «Կտակ բոլոր հայերին» վերնագրով: Ազգային պահպանողական դիրքերից շարադրելով «Կռունկի» դավանանքը, նա միաժամանակ քննադատում է «Հլուսիսափայլի» ազգային-լուսավորչական ծրագիրը: Նաղարյանը տպագրում է Մարտիրոս Սիմոնյանի պա-

¹⁷² «Ճռաքաղ», 1860, տետրակ Ժ, էջ 172:

¹⁷³ «Մասյաց աղալինի», 1860, № 12, էջ 193:

տասխան հոգւածը՝ Հակոբ Ալիշանյան ստորագրութեամբ: «Ճոռաքաղը» արձագանքելով «Կոռնկին», տպագրում է Չերքեզյանի նոր հոգւածը «Հյուսիսափայլի» դեմ:

Նաղարչանը հարկ է համարում նորից անդրադառնալ Չերքեզյանին և տպագրում է «Մի քանի խոսք առ Հովսեփ Չերքեզյանց և հրապարակական նամակ առ պատվելի աղպր» հոգւածը: «...պարտ եմ ասել ձեզ, որ իմ ու ձեր մեջ չկա ոչինչ հասարակաց բան. մեր հայացքը այնքան ներհակ ու հեռի են միմյանցից, որքան արեւելք արեւմտից: Իմ ճանապարհս հայտն է գեպի առաջ, ձերը գեպի հետ, գեպի այն տրտում ու սև հիշատակի օրերը, ուր հավիտյան և անդառնալի անցիլ, գնացել են նվորուպից, հուսամ, որ և մեր՝ XIX դարու հայերիս համար: Ուրեմն մեր կարող չենք ոչ ընկեր լինել միմյանց և ոչ ճանապարհակից»¹⁷⁴:

Տարբերելով Մ. Աղաբեկյանի «Կոռնկի» աղգային-քաղաքական հայացքները կղերաաղայական ուսակցիայի դավանանքից, Նաղարչանը քննադատում է աղգային-պահպանողական օրգանի հայ լուսավորչական «եկեղեցապաշտությունը», անցյալի նկատմամբ ունեցած կույր ֆանատիզմը, սահմանափակ տեսակետները եւրոպական լուսավորութեան հարցի վերաբերյալ:

Առաջին երկու տարիներին «Կոռնկի» շուրջն են համախմբվում «Մեղու Հայաստանի» էջերում տեղ գտած այն մտավորականները, որոնց հետաքրքրում էին հայոց անցյալը, ժամանակակից գյուղը, քաղաքային կյանքը, ազգութեան, լեզվի, եկեղեցու հարցերը և այլն: Այստեղ տպագրվում են կղերական սկզբունքներին տուրք տվող և աղգային-լուսավորութեան նոր սկզբունքներին հարող կարծիքներ: Առանձին հետաքրքրութեան են ներկայացնում Աղաբեկյանի արտահայտած տեսակետները, որոնց մեջ երևում են նաև «Հյուսիսափայլի» նկատմամբ նրա՝ սկզբում քննադատական, հետո՝ համակիր մտքերը: 1860 թ. մայիս-օգոստոս ամիսներին նա տպագրում է մի ընդարձակ հոգւած՝ «նոսք մեր հայոց աշխարհի որդւոց աղգային և բարոյական լուսավորութեան վրա» խորագրով:

Աղգը պետք է բուժի իր ցավերը «մեր պապական առաքելական եկեղեցու միջոցով»,— գրում էր «Կոռնկի» խմբագիր Մ. Աղաբեկյանը: «Այս է մեր աղգային բարոյական լուսավորութեան աղբյուրը»: Այս պատգամն ուղղված էր այն գործիչներին՝ (իմա՝ Նաղարչանցին), որոնք

¹⁷⁴ «Երկիր», 12 255:

«վերկացան և մեծահատոր գրքերում՝ գրեցին թե չիք Հայոց աշխարհիս և Հայաստանյայց եկեղեցւոյ որդւոց ազգային-բարոյական լուսավորութիւն»։ Հայաստանի եկեղեցին պետք է լինի մեր ազգային-բարոյական լուսավորութեան մայրը, եկեղեցու պաշտօնյաները՝ մեր ազգային և բարոյական դաստիարակութեան հոգեւոր հայրերը։ Աղաբեկյանն առաջարկում է հրատարակել «Հանդես ազգային և բարոյական լուսավորութեան Հայաստանյայց աշխարհին», որի խնդիրը պետք է լինի Հայոց աշխարհի վաժակներին դաստիարակել «հոգեւոր բարոյականութեան» հիմունքներով։ «Մեր հայոց աշխարհի արդշան որդւոց դրութիւնն ազգայնութեան կողմանէ այսօր իր եկեղեցւոյն է միայն և այս ազգայնութիւնն էլ բարոյապես է և ոչ քաղաքականորեն»։

1862 թ. Աղաբեկյանի «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» ումսագիրը վերանայում է իր վերաբերմունքը Նաղարչանի «Հչուսիսափայլի» հանդէպ։ Սմասգիրը տպագրում է Գ. Տ. Ալեքսանդրյանի հոդվածը՝ «Հչուսիսափայլի» Առաջարկութիւնը մի ընդհանուր հայկական ընկերութեան մասին»։ «Առաջարկութիւնը» գրողը, նշում է հեղինակը, մեր հասարակութեան մեջ վաղուց հայտնի է ազգի օգտին տպագրած բազմապիսի հոդվածներով։ Նրան ճանաչում են մինչև անգամ այբուբեն կարդացող երեխաները։ Նա «մի այնպիսի հարվածք տվող զորութիւն է, որ աշխատում է սթափեցնել հայերին յուրյանց քաղցր, անհոգ քնից, բանալով նոցա առջև նոր գործունեութեան ասպարեւ, ասպարեւ կենաց և երջանկութեան, որից զուրկ է հայն»¹⁷⁵։ Բերելով մի շարք հատվածներ Նաղարչանի «Առաջարկութիւն...» հոդվածից, Ալեքսանդրյանը նշում է, որ անցյալն ուսումնասիրելիս պետք է հստակորեն որոշել, թե ո՞րն է մեր հայկականը և ինչպիսի՞ փոփոխութիւնների է նա ենթարկվել այդ դարերի ծանր արհաւիրքների մեջ։

Նույն տեղում քննարկվում է և Նաղարչանի «Հայերի կոշումը մարդկութեան մեջ» հոդվածը։ Վերջում դառնալով ընթերցողներին, նա ասում է. «Հայե՛ր, դուք ընտրեցեք երկու ճանապարհից միին. կամ հղեք կենդանի մարդիկ և հաստատեցեք մի այնպիսի ընդհանուր ընկերութիւն, կամ՝ եթե ո՛չ՝ ասացեք, թե մեռած ենք, անկենդան մեռլալ ենք։ Այդպիսիներին ամենայն իրավունքով հրավիրում է Նաղարչանը դեպի դադաղ ու գերեզման։ Բրավո՛ւ՝ Նաղարչանց... Կեցցե՛ւ՝ Նաղարչանցը»։

* * *

«Հայկական լիզվի խորհուրդը» հոդվածում Նաղարչանն անդրադառնում է բարբառների և դրավոր միասնական լիզվի հարաբերութեան

¹⁷⁵ «Կոռնկ Հայոց աշխարհի», 1862, № 11, էջ 843։

հարցերին՝ ցույց տալով, որ հայոց գրավոր լեզուն ևս իր զարգացումն ունեցավ այն ձևով, ինչպես եվրոպական ազգերի նոր գրական լեզուները: Իբրև բացառություն նաղարյանը հիշատակում է հունական բարբառները, որոնք իր ժամանակին հիմք են ծառայել անտիկ գրականության զարգացման: Ամեն մի մատենագիր, զրուս է նաղարյանը, մշակել և կատարելագործել է ժողովրդի խոսակցական լեզուն, օգտագործելով գոյություն ունեցող հին լեզվի և բարբառների հարուստ շտեմարանի նյութերը. «...ուրեմն կարելի է ասել, որ ամեն մի բարբառ, որով մատենագրում էր մի հեղինակ, ոչ թե հղած է ժողովրդական լեզվի հարապատ օրինակը, այլ մի տեսակ գրավոր լեզու»:

Այն ժամանակ, երբ «Հյուսիսափայլը» հանդես եկավ տեսականորեն և գործնականորեն հիմնավորելու, ինչպես և իրականացնելու գրական նոր լեզվի սկզբունքները, հայ հոգևոր կյանքի վերածնությունն առիթ դարձավ բարբառային գրականության ստեղծման: «Վերք Հայաստանի» հրապարակ գալը ոչ միայն խոր ազդեցություն ունեցավ գրականության աշխարհիկ նոր բովանդակության հաստատման, այլև այդ բովանդակությունը ժողովրդին հասկանալի լեզվով մատուցելու գործում: Նաղարյանի և նալբանդանի գրավոր լեզուն գեղեցիկ կազմակերպված չէր՝ լիակատար հասկանալի դառնալու համար:

Սակայն դա չէր նշանակում, թե այդ գրավոր նոր լեզուն պետք է զիջեր իր դիրքերը բարբառագիր գրականությանը: Նաղարյանը ձիշտ էր, երբ իր ամսագրի առաջին իսկ համարում հանդես եկավ հիմնավորելու բարբառների և գրական նոր լեզվի հարաբերության հետ կապված իր կարևոր դրույթը: Բայց պայքարը «Հյուսիսափայլի» դեմ ընդգրկեց նաև այդ բնագավառը:

«Մեղու Հայաստանի» թերթը առաջինն անդրադարձավ այդ հարցին: Թիֆլիսում լրագրի շուրջը համախմբված մի շարք երիտասարդ հեղինակներ նյութեր են հրապարակում գյուղական կյանքից, օգտագործելով բարբառները: Նույն շրջանում հանդես են գալիս քննադատներ, որոնք միանալով նաղարյանի «Հյուսիսափայլի» սկզբունքները բացասող կղերաֆեոդալական հոսանքի ներկայացուցիչների պայքարին, փորձեցին վերաքննել նաղարյանի լեզվական հայացքները:

«Հյուսիսափայլի» դեմ առաջինը հանդես է գալիս Պետերբուրգի ուսանող Ղազար Մարգարյանը՝ Օդեսայից, Թովմաս Դավթյանը՝ Թիֆլիսից, Մ. Տեր-Աղարյանը և ուրիշներ: Թովմաս Դավթյանը չի հավանում թե՛ Աբովյանի և թե՛ նաղարյանի գործածած աշխարհաբարը: Առաջինը, նրա կարծիքով, պահպանողական է, իսկ երկրորդը՝ «զայրացյալ ուղի-

կալ», կարծես տակն ու վրա է ուղում անել «Հայրենի սուրբ ավանդու-
թյունները»:

«Նաղարչանը գրում է, թե աշխարհաբար գրեկիս պետք է բարբառ-
ներից ջոկել լավ լավ բաները,—նշում է Տեր-Աղարչանը,—ո՞րն է լավ
բաները, չի մեկնում: Բայց գործից երևում է, որ նա չի բավարարում
բարբառներով, իրենից հորինելով նոր ձևեր, երբեմն էլ զրաբար է բա-
նեցնում, ուրեմն աշխարհաբար խոսքին կես զրաբարի ձևն է տալիս»:
Ռուս գրական լեզվի ձևավորման մեջ նաղարչանը գրական գնահատա-
կան է տալիս Լումոնոսովի կատարած դերին: Հոգվածագիրը բերում է
Պոլշկինի բացասական գնահատականը, հանդիսով սխալ եզրակացու-
թյան:

Ժողովրդական լեզվի հաղթանակը կլինի այն ժամանակ, շարու-
նակում է Տեր-Աղարչանը, երբ գրողներն իրենց գործերը կգրեն տեղա-
կան բարբառներով: «Մեր ժամանակը չի հասել մի ընդհանուր լեզվի
համար», գուցե կգա մի ժամանակ, երբ մի բարբառ կտիրի մյուս բար-
բառների վրա: Այժմ այդ հնարավորությունը չկա ժողովրդի ցրվածու-
թյան պատճառով: Չպետք է ուրանալ, գրում է նա, վենետիկցիների ջան-
քերը մեր աշխարհաբարի դարդացման ուղղությամբ, բայց նրանք զրա-
բարի ազդեցության տակ են, ուստի վենետիկը կենդանի լեզվի զարգաց-
ման կենտրոն չի կարող դառնալ:

1861 թ. Տեր-Աղարչանը «Մեղու Հայաստանի» էջերում հանդես է
գալիս մի նոր հոգվածով, դարձյալ լեզվի հարցերի շուրջը: Հետևելով
ռուսական ժողովրդական լեզվի շուրջը եղած բանավեճերին, հոգվածա-
գիրն առաջարկում է օգտվել պատմահամեմատական մեթոդի նվաճում-
ներից, ուսումնասիրելու համար բարբառների առաջացման պատճառ-
ներն ու փոխառնված և փոխադրեցություններ ձևավորված նյութական
արժեքները: Չպետք է հրաժարվել հնուց մնացած օտարամուտ բառերից,
գրում է Տեր-Աղարչանը: Եթե այն ստացել է քաղաքացիական իրա-
վունք ժողովրդի բերանում, ապա պետք է մտցնել ազգային բառարա-
նում իբրև հայացված բառ: Հեղինակն առաջարկում է նկարագրել բար-
բառները, գրի առնել ազգային ծեսերը, էպոսը, հեքիաթները, կաղմել
քերականության դասագրքեր, բառարաններ և այլն:

1862 թ. «Կոունկ...» ամսագիրը վերանայում է իր կարծիքները նա-
ղարչանի և նրա «Հյուսիսափայլի» դերի ու նշանակության մասին: Ամ-
սագրի 7—8 համարներում անդրադառնալով լեզվի հարցերին, Աղաբեկ-
չանը պաշտպանում է նաղարչանի աշխարհաբար լեզվի դրույթները:
«Հանդես նոր հայախոսութեան», «Վարդապետարան կրոնի» աշխարհիկ

լեզվով գրքերը «Հյուսիսահայոց բարբառին կատարելության ճանապարհով արած փորձը ցույց տվին: Մի փոքր հետո, հիշյալ աշխատասեր ուսումնականն իր գործակից բանասերներով սկսավ «Հյուսիսափայլ» օրագիրն հրատարակել, որով կարի, մեծ ցնցում և շարժում տվավ Ռուսաստանի հայոց խոսույն և գրավոր լեզվին»:

1850-ական թթ. հայ գրականության անդամատանում աչքի ընկնող դեմք էր Գ. Ախվերդյանը: 1852 թ. հրատարակած «Հայ գուսանք» առաջին գրքում նա քննության էր առել Թիֆլիսի բարբառի մի շարք կողմեր և շարունակում էր իր ուսումնասիրությունը մյուս բարբառների ուղղությամբ: Ախվերդյանի արտահայտած կարծիքներին նազարյանն անդրադառնում է 1858 թ. «Հյուսիսափայլի» առաջին համարում տպագրած «Հայկական լեզվի խորհուրդը» հոդվածում: Ըստ Ախվերդյանի, գրում է նազարյանը, «Թիֆլիսի այժմյան բարբառը հին եզերականներից մինն է...»¹⁷⁶, նազարյանը գտնում էր հակառակը. այդ, ինչպես և մյուս բարբառները (բացի Եզնկացու թվարկած 7 բարբառից), չեն կարող «եզերական» լինել, այլ գրաբարի «աղճատումներն են»:

Ք. Պատկանյանն իր «Исследование о составе армянского языка: Исследование о диалектах армянского языка...» 1869 թ. գրած ուսումնասիրության մեջ մերժել է հայոց լեզվի բարբառները ուստանիկ լեզվի աղճատված ձևերը համարող տեսակետը: Անդրադառնալով Թիֆլիսի բարբառին՝ նշել է նրա ինքնատիպությունը, բառերի հատուկ արտաբերումը, բայց ոչինչ չի ասել «եզերական» լինելու մասին: Ախվերդյանի տեսակետը թե՛ իր ժամանակին և թե՛ հետո պաշտպանել և միաժամանակ քննադատել են ուրիշները, բայց այդ ուղղությամբ ուսումնասիրություն չի եղել:

1963 թ. Ա. Ղարիբյանը «Թբիլիսիի բարբառը Սայաթ-Նովայի երգերում» ուսումնասիրության մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձնում այդ հարցի վրա:

Ա. Ղարիբյանը պաշտպանում է Ախվերդյանի այն ճիշտ կարծիքը, որ ո՛չ բարբառները և ո՛չ գրական նոր լեզուն գրաբարի աղճատված ձևերը չեն, գրաբարի և աշխարհաբարի տարբերությունը աղավաղում չէ, այլ պատմություն: Բարբառները նույնպես գրական նոր լեզվի և գրաբարի աղավաղված ձևերի արտահայտությունները չեն, այլ ինքնուրույն համակարգեր:

Քննելով այդ բարբառի քերականական ձևերը և արտասանությունը, հեղինակը եզրակացնում է, որ Թիֆլիսի բարբառը ոչ թե «եզերական է»,

¹⁷⁶ «Երկեր», ԼՁ 29:

այլ «...միջնորդային բարբառ է, գոյացած ավելի ուշ, քան մյուս բարբառները, երևի X դարից հետո: Թբիլիսիի հայ բնակչությունը բաղկացած է եղել տարբեր տեղերից եկած բարբառախոս հայերից: Ահա այս տարբեր բարբառների խառնվելու և մի բարբառի համակարգվելու պրոցեսում ստեղծվել են Թբիլիսիի բարբառների ներքին օրինաչափությունները»¹⁷⁷:

Նազարյանը գտնում էր, որ Թիֆլիսի հայ բնակչության մի մասը գաղթել է Անիից, հետո խառնվել այլ գաղթական խմբերի հետ, ուստի և «...գոնյա սկզբնաբար եզերական ժողովուրդ չեն, ուրեմն և ոչ նոցա լեզուն մի «ինքնակայ եզերական հին բարբառ» ինչպես կամենում է պարոն Ախվերդյանը...»¹⁷⁸: Եթե Ախվերդյանը խոսում է Թբիլիսիի բարբառի մասին, իբրև «եզերական» ինքնակա լեզուներին մոտ կանգնած բարբառի, ապա ինչու չպետք է մտածել, որ նա այդ բարբառի արտաբերման եղանակների մասին խոսելիս հաշվի է առնում և ավելի վաղ ժամանակները, մանավանդ, երբ նա տարբերություններ է տեսնում Սայաթ-Նովայի և նոր ժամանակների այդ բարբառի արտաբերման եղանակների միջև:

«Հյուսիսայնայում» տպագրած Նազարյանի առաջին հոդվածը լեզվաբանության հարցերի շուրջ, 1858—1862 թթ. հիմք ծառայեց ամենատարբեր քննությունների՝ հասարակական հակադիր հոսանքների և տարբեր խմբերի ներկայացուցիչների կողմից: Անհավանական չէ, որ խոսակցություններ եղած կլինեն և Ախվերդյանի մոտ Նազարյանի արած դիտողությունների շուրջ: Բայց ո՛չ Ախվերդյանը և ո՛չ նրա բարեկամները չեն մտածել իր ժամանակին հերքելու Նազարյանի դրույթները: Միայն 1860 թ. «Մեղու Հայաստանի» № 5—6-ում Տեր-Աղարյանը տպագրում է «Պ. Նազարյանցի աշխարհաբարի վրա» հոդվածը և հիշելով Նազարյանի ասածները Ախվերդյանի մասին, առանց անդրադառնալու գլխավոր հարցադրումներին, գրում է. «Պ. Ախվերդյանցն ասում է, թե Թիֆլիսու մեջ նոր ժամանակ շատերը, մանավանդ ուսում առածներից ձայնավոր տառերը էնպես չեն արտաբերում, ինչպես առաջ սովորություն կար Թիֆլիսումը, իսկ բաղաձայն տառերն ավելի պակաս արտաբերում են էնպես, ինչպես առաջ ու ինչպես տեսնում ենք Սայաթ-Նովու երգերումը: Էս խոսքերի վրա հիմնավորվելով՝ պ. Նազարյանցը հրնարում է իբրև թե պ. Ախվերդյանցն իր գրքումը ասել է թե Թիֆլիսու արտասանությունը ու գրոց լիզվի հին նախնական արտասանությունը

¹⁷⁷ «Սայաթ-Նովա» (Գիտական աշխ. ժողով.), Երևան, 1963, էջ 72:

¹⁷⁸ «Երկեր», էջ 30:

միևնույնն են: Պ. Ախվերդյանցը հին գրոց արտասանության վրա չէ խոսում, այլ Թիֆլիզու հին արտասանության վրա...»¹⁷⁹:

Իհարկե, սխալվում էր Նաղարյանը, երբ շարունակում էր հետևել ընդհանուր լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեցող ավանդական տեսակետին, որով բարբառները համարում էին ընդհանուր լեզվի փոփոխված ձևերը: Անօրինակ ջանքերով բարձրացնելով աշխարհաբարի գրոշը և մշակելով մեր գրական լեզվի դարգացման միանգամայն ճիշտ հենակետեր, Նաղարյանը գրականության մեջ բարբառների «ներխուժման» վտանգից խուսափելու համար ավելի սեղմեց ժողովրդական լեզվի «աղնիվ տարրերի» օգտագործման հնարավորությունները, մի բան, որ եռանդուն պաշտպանում էր դեռևս նախորդ տասնամյակում: Նաղարյանը չլաշտպանեց Ախվերդյանի այն ճիշտ կարծիքը, թե Թիֆլիսի բարբառն իբրև ինքնուրույն բարբառ ունի իր համակարգը և իր առանձնահատկություններով նման չէ մյուսներին: Նաղարյանի այս մեկնությունները ընդհանրապես բարբառների մասին միանգամայն ճիշտ քննադատության ենթարկվեցին և՛ «Մեղու Հայաստանի», և՛ «Կոունկ Հայոց աշխարհի» թերթերում:

Իր հոգվածում Նաղարյանը հակադրվում է Ախվերդյանի մի ուրիշ կարծիքին: Ուսումնասիրելով հայոց մյուս բարբառները, Ախվերդյանը գտնում է, որ զրաբար լեզվի դարգացման օջախը հանդիսացել է Արարատը կամ Տարոնը, կամ երկուսը միասին: Այդ ուսումնասիրությանը էլ, ասում է նա, կարելի է որոշել, թե ո՞րն է իրոք զրաբարի բնօրրանը: Նա խորհուրդ է տալիս ուսումնասիրել մշեցիների լեզուն և «Ուլ՝ դիտե, թե կարելի է էս հնարքով հաջողի մեզ պարզեցնել մշուշով պատած գրոց անուշ լեզուն»¹⁸⁰:

1860 թ. «Մեղու Հայաստանի» էջերում Գր. Կիրակոսյանը «Թե ժողովուրդն ինչպես է պահում ավանդությունները և իրան կյանքի անցկացրած բաները» հոդվածում գրում է, թե ժողովրդի լեզուն պատմություն է. «Օրինակի համար պ. Ախվերդյանցը իր Սայաթ-Նովու երգերի առաջաբանության մեջ գրում է, թե զրաբար լեզուն կարծիք կա, որ Տարոնի գավառի բարբառը ըլի, բայց էդ մասին պատմությունների մեջ տեղեկություն չկա: Նա հաստատում է իր կարծիքը ընդուր վրա՝ որ մեր հեղինակների շատերի հայրենիքը Տարոնը էր...»¹⁸¹:

¹⁷⁹ «Մեղու Հայաստանի», 1860, № 6, էջ 45:

¹⁸⁰ «Հայ գուսանք», Ա., 1852, էջ ԻԴ:

¹⁸¹ «Մեղու Հայաստանի», 1860, № 25, էջ 198:

Հ. Փոնդոյանը 1863 թ. «Կոունկ Հայոց աշխարհում» գրում է, որ Ախվերդյանը մեծ գործ է կատարել բարբառների ուսումնասիրության բնագավառում, ցանկացել է կազմել բարբառների բերականությունը, գրել բարբառների պատմությունը և այլն: Բայց Փոնդոյանը չի ընդունել Ախվերդյանի և Ն. Գալֆայանի դավասանքները Ախվերդյանի հասցեին, նրանց բացատրությունների մեջ տեսնելով «խառն մեկնաբանություններ գրական նոր լեզվի մասին: Հեղինակը գտնում է, որ Ախվերդյանին հասկանալու համար պետք է ոչ թե Ախվերդյանի ունեղորել, այլ իմանալ, թե ի՞նչ են ասում Գրիմմը, Հումբոլդը, Բուսլանը: Վերաբարձրացանքի ստացած ֆիլոլոգիայով,—գրում է Փոնդոյանը,—անկարելի է հասկանալ Ախվերդյանի միտքը»: Հետաքրքիրն այստեղ նաև այն է, որ Փոնդոյանը ոչ մի խոսք չի ասում նաղարչանի արտահայտած կարծիքի մասին:

Նաղարչանի դայրույթն ուներ իր հիմքը: Ախվերդյանը չէր պաշտպանում գրական նոր լեզվի զարգացման առաջադրված սկզբունքը, կողմնակից էր բարբառներից որևէ մեկի՝ Արարատյան կամ Տարոնի, ավելի շուտ՝ Տարոնի բարբառը գրական լեզու դարձնելու կարծիքին: Մ. Աբեղյանն իր «Հայոց հին գրականության պատմություն» մեջ գրում է, որ «Զհիմնավորված կամ շատ թույլ հիմնավորված մի կարծիք է այն, թե իբր Տարոնի բարբառն է դարձել գրական լեզու, թե Մաշտոցը, որ Տարոնի մի գյուղից էր, իր գյուղի բարբառն էր դարձրել եկեղեցա-գրական լեզու. այդ անընդունելի է: Ինչքան էլ Մաշտոցը ազդեցիկ լիներ, նա չէր կարող այդ անել»¹⁸², նույն միտքը տեսնում ենք 1863 թ. «Կրուտնկում» տպագրած Մ. Աղաբեկյանի մի նամակածեղում: Այստեղ նա խոսում է Տարոնի բարբառի մեջ գրաբարի ամենահին գեղեցկությունները բացահայտելու Ախվերդյանի ցանկության շուրջը: Պետք է թողնել հին մեջ «գեղեցկություններ» որոնելու նման ձգտումները, բանի որ նրանք չեն համապատասխանում նոր մտքերի բնույթին: Վերևում նույն պատմաբանական պատճառը, որ ստիպեց նրան թողնուլ հին ձևերը, կստիպե նորան չհնազանդվել ընդհանրապես մի որևիցե բարբառի ձևերին, ևս առավել կստիպի նորան փախչել այն բարբառից, որի մեջ հարադատությունը պահված են հին լեզվի ձևերը: Այն բարբառը, որը շատ հավանում էր Ախվերդյանը, Աղաբեկյանի կարծիքով արդեն անհասկանալի է ժողովրդին. «Ուրեմն ո՞ր լուրիկային հետևելով մենք պետք է դիմենք այն բարբառին, որի մեջ առատությունը գտնվում են հին ձևերը...»: Միանգամայն ճիշտ էր Աղաբեկյանը, երբ գրում էր, թե

¹⁸² Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, 1944, հատ. 1, էջ 87:

այժմ կարևորն այն է, «թե ո՞ր բարբառի մեջ կարելի է գտնել մշակված կենդանի ձևերը»: «Կոունկի» հրատարակիչը լավ դիտեր, թե ո՞ւր է թեքվում Ախվերդյանը Տարոնի բարբառի «հին գեղեցկությունները» պովելիս:

Արդարադատ չէ Գ. Մադոյանի ենթադրությունը, թե նազարյանի շրնորհիվ «...մի հարյուրամյակ խառնված է հզել հայրենասեր գիտնականի ճակատը, մի հանգամանք, որ պակաս դեր չի կատարել Ախվերդյանի գործն ու վաստակը մոռացություն մատնելու մեջ»¹⁸³: Մեղադրվով նազարյանին, չգիտես ինչու Մադոյանը հակադրում է նրան նաբանդյանին:

Իսկ ի՞նչ է ասում նալբանդյանը: 1863 թ. ապրիլի 14-ին, բանտից դրած նամակում անդրադառնալով «Կոունկի» մասին հղբոր տված տեղեկությունը, նա նշում է, թե «Ինձ համար շատ հետաքրքրական պլննի մի օր կարդալ «Կոունկում» մատնանշված հոգվածները, իսկ առայժմ հանգուցյալ Ախվերդյանի կարծիքի մասին, թե «Տարոնի պավառում ավելի շատ, քան մի ալլ տեղ, պահպանվել են լավագույն ձևերը»: Ես հարգում եմ հանգուցյալ հայրենակցիս գիտելիքներն ու տաղանդը, այնուամենայնիվ զնում եմ ալլ ուղղությամբ: Տարոնի բարբառը նա հանձնարարում է բացարձակորեն, իսկ մենք ընդունում ենք միայն հարաբերականորեն, որովհետև նրա առաջ բացարձակորեն ստրկանալը մեկ ուղղակի կհասցնի անվերջ հակասությունների... ժողովուրդը մշակված և բավական ճկուն հին լեզուն թողել է անհրաժեշտաբար, որովհետև հին ձևով ալլես չի հասկանում, ապա ի՞նչ տրամաբանությամբ մենք կարող ենք դիմել մի բարբառի, որտեղ այնպես առատ են հին ձևերը... նոր լեզուն բոլորովին կկորցնի իր իմաստը, եթե նա չպետք է դիտվի ինքնուրույնաբար: Ես ինքս էլ առաջ ավելի կամ պակաս շափույ պաշտպանում էի այն ուղղությունը, որ այժմ դրվատվում է «Կոունկում»: Բայց ես ճշմարտամ ապրեցի և իմ աչքերը բացվեցին: Ինձ համար այժմ կարևորություն չունի, թե ո՞ր բարբառով ավելի նրբագեղ են խոսում, այսինքն ավելի մոտ հին ձևերին: Ես փնտրում եմ ուրիշ բան, թե ո՞ր բարբառում ավելի շատ են նոր լեզվի մշակած կենդանի ձևերը»¹⁸⁴:

«Սոս և Վարդիթեր» վեպի մասին գրած կրիտիկայում նալբանդյանը խոստովանում է, որ «ինքն էլ, «Հյուսիսափայլն» էլ հինգ տարի ընկճված են հզել հին լեզվի ոգուն և տրամաբանությունը»: Գրական լեզվի շուրջը ընդլայնված բանավեճը ցույց է տալիս, որ «գրականությունը ժողո-

¹⁸³ Գ. Մադոյան, Գեորգ Ախվերդյան, էջ 101 (տե՛ս ծանոթագրությունը):

¹⁸⁴ Մ. Նալբանդյան, ՆԺԺ, հատ. 4, էջ 201:

վերջին մոտեցնելու համար անհրաժեշտ էր ձիշտ ուղղություն տալ և՛ քարբառների զարգացմանը, և՛ «Հյուսիսսափալի» լեզվախոսությունը»:

«Հյուսիսսափալի» դերը համազգային լեզվի ստեղծման բնագավառում նախնադասն էր նորից հիմնավորում է 1864 թ. գրած «Երկու խոսք, թե ինչպես է մեր հայացքը մի օրագրի պաշտոնական տարրության մասին» հոգովածում: Նախնադասն այստեղ խոսում է «Հյուսիսսափալի» նապարչանական լեզվի առավելություններից և թերություններից, նկատելով, որ, ի տարբերություն հակառակորդների՝ նա լեզվաշինարարական ըսկզբունքները ենթարկել է ձիշտ համակարգության: «Մենք չենք ուզում կողմնապահ լինել նաև դեպի մեզ. այս պատճառով ինչպես առաջ, այնպես և այս գրության մեջ ասացինք և խոստովանեցանք, որ Հյուսիսսափալը լեզվի կողմից ուներ, ունի, և պիտի ունենա թերությունը: Մեր ընդգիմախոսքը իրենց վայրիվերո հայկաբանությունը, որի մեջ ոչ համակարգություն կա և ոչ ոճ, զործ են գրել միայն փողոցի խոսակցությունից մեջ, գարմանք չէ, եթե ժողովուրդը ավելի հասկացել է նոցա գոհճիկ լեզուն...»¹⁸⁵: Նախնադասն բացատրում է, որ լեզու հասկանալը միայն բառեր հասկանալը չէ, այլ «գաղափարների նորությունը և անձանությունը մեծ արգելք է ժողովրդին հասկանալ մի գիտական կամ կանոնավոր կերպով գրած բան...»:

Այնուհետև նախնադասն նշում է, որ «Հյուսիսսափալի» միակ հանցանքը, եթե հանցանք էր այդ, այն էր, որ նա կամենալով ուժ և զորություն դնել մայրենի նորախոս լեզվի մեջ, գրել էր այդ լեզուն մի ձիշտ համակարգության տակ, այլև, մանավանդ, 1862 թ. ժողովրդական լեզվի բազդասությունը տարել գրել էր բուն հին լեզվի բազդասության տակ: Ահա այն միակ և կրկին ասում ենք, միակ սխալը Հյուսիսսափալի լեզվախոսություն: Սխալ ասում ենք նորա համար, որ ներկա սերնդի իրավունքը նույնպես անբռնաբարելի է, ինչպես հին հայոց իրավունքը...: Բռնադատել նոր լեզուն և մինչև այն աստիճան ստրկացնել հին լեզվի ձևերին, որ ազգը դժվարություններ հասկանա, անխորհուրդ մաքրասիրություն է և մենք մեր կողմից չենք ընդունում այդ: ...Հյուսիսսափալը չափից դուրս հայկաբան էր, մանավանդ 1862-ին. այդ աստիճանը տանելի չէ ժողովրդին. հաղարամյա ավերանքը մեկ օրում չէ շինվում. մնա որ այդ ավերանք էլ չէ, այլ ժամանակի և պատմության ազդեցության տակ առաջ գնացած բնական աճելություն»:

¹⁸⁵ Մ. Նալբանդյան. *Եկե, հատ. 2, էջ 399*:

1860 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հ. Զերբեղյանը դիմում է էջմիածնի Սինոդին, վճռական միջոցներ ձեռնարկելու «Հյուսիսափայլի» դեմ և հստակելու № 10 ամսատետրակը: Մոսկվայի Մարզային պետական արխիվում պահվում է Սինոդի այն գործը, ուր գտնվում են 1861—1862 թթ. գրություններն այդ հարցի շուրջը: Պարզվում է, որ Սինոդը հատուկ գրություն է ուղարկել փոխարքային և նրա միջոցով ներքին գործերի մինիստրին, պահանջելով արգելել «Հյուսիսափայլի» հրատարակությունը, ինչպես և նաղարչանի տպագրած գրքերը:

1861 թ. սկսվում է անհաջող: Նաղարչանը գանգաստվում է, որ նվազել է բաժանորդների թիվը և հստակ կարելի է ծախսը ծածկել եղած բաժանորդներով: Գ. Այվազովսկին, Ս. Զալալյանը և ռեակցիայի մյուս ներկայացուցիչները Սինոդի խրախուսանքով տեղերում արգելակում են նաղարչանի ամսագրի բաժանորդագրությունը: «Այս երեք տարիս հայոց անկարգությունը ջարդ ու փշուր եղանք և մի վնասակարած շենք, բացի մեր ազնիվ և բարոյական կամքից և անձնազոհ հայրենասիրությունից...»¹⁸⁶, գրում է նաղարչանը Ա. Մխիթարյանին: 1861 թ. հուլիսի 15-ին լուսավորության մինիստրին ուղարկած բացատրական նամակից երևում է, որ Սինոդի և կաթողիկոսի գանդատները հիմք են ծառայել վերադաս մարմինների նոր հետաքննությանը:

Նույն տարվա օգոստոսին «Հյուսիսափայլի» մի խումբ համակիրներ (Հ. Սահասարյան, Հ. Իզմիրյան, Ս. Ալեքսանդրյան, Ն. Շանշյան) բողոքում են Հայոց կաթողիկոսին «Հյուսիսափայլի» 1860 թ. № 10-ը արգելելու համար: «Այդ ուղին սահուն և վտանգավոր է, գրում են նրանք: «Պետք է հետևել ոչ թե թշնամիների, այլ քաղաքակիրթ ազգերի օրինակներին, ուր պահպանվում են օրինականությունը մամուլի խոսքի և գրքի նկատմամբ»¹⁸⁷:

Զերբեղյանի բողոքին ձայնակցում են Այվազովսկին և Ս. Զալալյանը: Վերջինս գրում է, որ հաջորդ երջանիկ են ցարական հովանավորությամբ, բայց նրանց հնազանդությանը խանգարում են ոչ միայն «հեղափոխականների», այլև նաղարչանի և նրա նմանների լուսավորական քարոզները». նրանք տարածում են «աթևիստական մտքեր» և «սպառնալից շենքեր»:

¹⁸⁶ «Նամականի», ԼՂ 241:

¹⁸⁷ «Հանդես գրականական և պատմական», 1896, գ. 7, ԼՂ 317:

1862 թ. «Հյուսիսսփայլը» շարունակում է իր քննադատական նախադրյալները դանդաղաբար և հրատարակության համար դրամի պակասից: Ամսագրի մամուլները պակասում են, «գործակից աշխատավորները պահելու կարողություն չկա», գրում է նա Հ. Սայաթնովյանին: Նախադրյալները դանդաղաբար և նոր նախիջևանի «լուսնային» Կ. Հայրապետյանը Այվազովսկու ջանքերով հաշտվել է Հ. Խալիբյանի հետ, դադարել նախադրյալի ամսագրին «համակիր» լինելուց: «...եթե հանձն առա միանգամ դեպի հրապարակ դուրս գալ և անողորմելի արգարության ու ճշմարտության սուրբ դեպի աջ ու ձախ շողեցուցանել, կարմրացրած երկաթով աչքել փտած ու նեխած վերքեր և սուր դանակով կտրել ու բաց ձգել: Ո՛չ եկի խաղաղություն արկանել, այլ հուր»¹⁸⁸:

«Հյուսիսսփայլի» խմբագիրը 1862 թ. հրատարակության առաջին համարի առաջաբանում հայտարարում է. «Հրատարակողի հավատը անհողողող է, թե մի օր, դառն հայկական սերունդը իբրև անաշտ և անողորմելի դատավոր կհատուցանե Հյուսիսսփայլին այն պարտքը, որ շատերը այժմյան սերունդից այս կամ այն ողբալի անձնական, փոքրահոգի պատճառով չկամեն ռ՛չ խոստովանել և ռ՛չ իսկ հատուցանել»¹⁸⁹:

Բայց նախադրյալը ստիպված է լինում դադարեցնել իր ամսագրի հրատարակությունը՝ բաժանորդների թիվը խիստ նվազելու պատճառով: «Հյուսիսսփայլի» հակառակորդները եթե չկարողացան պաշտոնապես արդիւնել, ապա մեծ ջանքեր գործադրեցին բաժանորդագրությունը խափանելու գործում: 1863 թ. «Հյուսիսսփայլի» հրատարակությունն քնդհատվեց:

1863 թ. նախադրյալը շարունակում է իր դատախոսությունները Լադարյան ճեմարանում, վարելով պարսից բանասիրության ամբիոնի աշխատանքները: Մոսկվայի Մարզային պետական պատմական արխիվում պահպանված Լադարյան ճեմարանի մատյաններում դրանցված նյութերից երևում է, որ նախադրյալը անհաշտ պաշար է մղել մանկավարժական հնաձև մեթոդների դեմ: Նա քննադատում էր Մ. Մսերյանի հայոց լեզվի դասավանդման դոգմատիկ մեթոդը, էմինի պահպանողական հայացքները: Դեռևս իր «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի երեխաների համար» ձեռնարկում նախադրյալն առաջադրեց գրերի ուսուցման հնչական մեթոդը: Ճեմարանում առաջիններից մեկն էր նա, որ

¹⁸⁸ «Նամական», էջ 254:

¹⁸⁹ «Երկեր», էջ 263:

հետապնդում էր եվրոպական ուսուցման այդ ձևի կիրառմանը: 1864 թ. հակադրվելով արևելագետ խանիկովի պաշտպանած սխոլաստիկ մեթոդին, նա դրում է. «Ճեմարանում գործադրվող արևելյան լեզուների ուսուցման մեթոդը հազար անգամ հեշտ և կարճ ճանապարհով է տանում ցանկալի նպատակին, քան սերտողական-մեխանիկական, ասիական մեթոդը»¹⁹⁰:

Հայերեն լեզվի շարահյուսական կանոնները աշակերտներին սովորեցնելիս նազարյանը խորհուրդ էր տալիս գործադրել համեմատության և համադրության մեթոդը: «Շատ լեզուներ համեմատելով,—դրում է նա, վերահասու ենք լինում բառի և մտքի առնչություններին, նախ և առաջ տարրերության մեջ, ուրեմն նույնպես միության և ընդհանրության մեջ»¹⁹¹: Այն հայացքները, որոնք պաշտպանում էր նազարյանը, գործնական արտահայտություն են գտնում Ճեմարանի դասավանդման սիստեմի, գիտելիքների մատուցման և ընդհանուր կրթության գործի կադմակերպման մեջ:

Ժամանակակիցները նշել են նազարյանի սերտ կապերը հայ ուսանողների հետ: «Դոքա են մեր թարմ ծիլերը և ընձյուղները. դոքա են իմ առաջին սիրելիք,—հիշում էր Ս. Շահազիզն իր բարեկամի խոսքերը,—և դոքա համար առանց հոգնելու ման էր դալիս հայոց տներում. վաճառական ժողովարաններում, հավաքում էր ամեն տեղից շատ կամ փոքր արծաթ և մատակարարում էր յուր պակասավոր ուսանողներին»¹⁹²:

«Ստեփաննոս նազարյանցի շուրջը վաթսուհակա՛ն թվականներում» հիշողություններում Հ. Քաջբերունին խոսում է 1850-ական թթ. վերջերից Մոսկվայում կազմակերպված ուսանողական մի կազմակերպության մասին, որին ժամանակակիցները անվանում էին «Ժողով»: Այդ «Ժողովին» հայ գրականության թևամներով դասախոսություններ էր կարդում և նազարյանը: Քաջբերունու հիշատակած «Ժողովի» ուսանողների մեծագույն մասը «Հյուսիսասիայի» ուղղության համակիրներ էին. նրանցից՝ Ստեփանե Ստեփանյանը, Մարտիրոս Սիմոնյանը, Ռուբեն Զալալյանը, Հ. Քաջբերունին, Մ. Միանսարյանը, Հ. Համասիյուրը, Մ. Սաղաթյանը մասնակցում էին «Հյուսիսասիայի»: Լազարյան ճեմարանի աշակերտներից՝ «Հյուսիսասիայում» առաջին իսկ ելույթներից աչքի ընկավ Ս. Շահազիզը, որը դարձավ հայ նոր պոեզիայի ռահվիրաներից մեկը և

¹⁹⁰ Տե՛ս Ս. Հ. Իզմատյան, Լազարյան ճեմարան, 1969, էջ 85:

¹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 89:

¹⁹² Ս. Շահազիզ, Հրապարակախոս ձայն, էջ 17:

նազարյանական ազգային-լուսավորական գաղափարների եռանդուն սլաշտպանն ու պրոպագանդիստը:

«Հյուսիսափայլի» էջերում հանդես են եկել Հ. Սայաթնովյանը, Մ. Պատկանյանը, Գ. Բարխուդարյանը, Ան. Սուլթանշահը, Կ. Նոյանը, Հ. Քուլուբեկյանը, Ռ. Պատկանյանը, Հ. Մելիք-Հակոբյանը (Բաֆֆի): «Հյուսիսափայլի» հասարակական դավանանքի ամենախոր և բազմաճյուղ արտահայտիչը՝ Մ. Նալբանդյանը, մեծ ազդեցություն ունեցավ հայ երիտասարդության դեմոկրատական գաղափարների, դեմոկրատական-լուսավորական ուղղության ձևավորման և հասունացման վրա: «Սորա սուր և զեղեցիկ գրչից բխածը,—գրում էր Հարոն,—ամեն զրվածքից առաջ էր կարգացվում «Հյուսիսափայլի» մեջ: Իսկ այս ամենքը դիտեն, թե ինչու, Նալբանդյանը հայոց Դոբրոլյուբովն էր...»¹⁹³:

1859 թ. աշնանը հեռանալով «Հյուսիսափայլից», հեղափոխական-դեմոկրատ, ինչպես տեսանք, հաջորդ տարվա համարներում տպագրեց իր «Հիշատակարանի» նոր էջերը, ղեկավարելով «պրոգրեսիվ թախըմի» բերան հանդիսացող նազարյանի ամսագրի դավանանքը, համարելով իրեն անբաժան նրանից: «Շատ ցավում եմ,—գրում է նա բանտից,—որ մեք «Հյուսիսափայլն» արդեն ղուլթյուն չունի, և ասպարեզը մնացել է գրական դաճաճներին»¹⁹⁴:

Նազարյանին հաջողվեց վերսկսել ամսագրի հրատարակությունը: 1863 թ. դեկտեմբերին լույս տեսավ առաջին համարը: Խմբագիրը հանդես եկավ «Ազգային մտածությունը» ընդարձակ հոդվածով: Այստեղ նա ամփոփում է տարիների ընթացքում քարոզած մտքերը հայության ազգային-հասարակական կյանքի կազմակերպման խնդիրների շուրջ: Որոշակի է հայ մտածողի և հասարակական գործչի հայացքների մեջ կատարված կոլյուցիան: Դա վերաբերում է 1862 թ. ձևակերպած և այժմ ավելի որոշակի արտահայտած գրույթին՝ ժողովրդի դերի մասին: «Մի ազգի զխավոր ուժը և զորությունը հասարակի մեջ է, որովհետև հասարակի բազմությունը հարյուր հազարավոր, իսկ մեծատունների թիվը տաս ու քսան է. բացի դորանից, աշխարհիս բոլոր ականավոր գործերը իմաստություն և ճարտարություն մեջ առաջացած են ժողովրդի միջակ և չբավոր դասակարգերից. աշխարհաշեն գյուտերը և հայտնագործությունը արած են ժողովրդական կարգի մարդերի ձեռքով, որովհետև դոցա մեջ են ամփոփված մի ազգի երեկի քանքարքը և շնորհները»¹⁹⁵:

¹⁹³ Հաբո. Հայոց մամուլը Ռուսաստանում և Կովկասի մեջ, Թիֆլիս, 1873, էջ 46:

¹⁹⁴ Մ. Նալբանդյան, ԵՃԺ, հատ. 4, էջ 151:

¹⁹⁵ «Երկեր», էջ 282:

Նաղարչանի մոտ այս բժբոնումը չի հասնում գյուղացիական լայն մասսաների սոցիալ-քաղաքական վիճակի բարվոքման արմատական լուծման պահանջին: Բայց նա խորապես հիասթափվեց ժողովրդին տրված Մանիֆեստի «արտոնություններից»: Մերժելով հայերի ազգային-ազատագրական արմատական պայքարի հնարավորությունը, նաղարչանը «Հյուսիսափայլը» վերջին համարում, Երեմիա Իսահակյանի բերանով ասում է. «Մի՞թե հայք քաղաքականություն ունին, որ ինչև-վիցե քաղաքական կարգեր հեղափոխեն: Մի բուն ժողովուրդ Ռուսաստանի մեջ, ուսաց քաղաքական կարգերի շնորհիվ մի փոքր մարդու ձև և կերպարանք ստացած, կամե՞ին այսօր այդ թագավորության մեջ ու-վոլյուցիա առնել, հասարակապետություն տնկել այնտեղ»¹⁹⁶:

Արդեն հասկանալի է, թե ինչու նաղարչանը խոր ցավով դատա-պարտում էր Նալբանդյանի հեղափոխական գործունեությունը և սահ-մանադատվելով նրանից դուրս. «Ձեռ կարող դովել աչքալիս տարա-պայման ընթացք. համարձակախոս և համարձակագործ լինել և մար-տիրոս դառնալ յուր ազգի համար՝ զեղեցիկ դործ է. բայց 70 միլիոնի առաջըր կտրել-էշի նահատակ դառնալ, ոչ, այդ անհաճո է ինձ»¹⁹⁷: Հա-մառուսական հեղափոխական ճգնաժամը նաղարչանին կտրեց նաև իր լիբերալ բարեկամներին: Վերջիններիս աչքի ընկնող ներկայացուցիչը՝ Կ. Հայրապետյանը դաշն կնքեց խալիբյանի հետ և դադարեցրեց «Հյու-սիսափայլին» տրվելիք դրամական օժանդակությունը:

1864 թ. «Հյուսիսափայլը» զաղարում է գոյություն ունենալուց: Հա-յոց հրապարակախոսության ասպարեզից դուրս է գալիս լուսավորական գաղափարաբանության ականավոր ներկայացուցիչը:

«Հյուսիսափայլը» արխիվը, որն այսօր կորած է համարվում, իր հա-րուստ բովանդակությամբ կարող էր առատ նյութ տալ նաղարչանի կյանքի շատ բաց մնացած էջերի լուսաբանման համար: Միակ աղբյուր-ները մնացել են արխիվային դրությունները և նամականին¹⁹⁸:

¹⁹⁶ «Հյուսիսափայլ», 1861, № 6, էջ 494:

¹⁹⁷ «Նամականի», էջ 255:

¹⁹⁸ Տե՛ս ծանոթագրությունը:

ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

1865 թ. ապրիլի 27-ին Սկնատը հրապարակեց «Լոնդոնի պրոպագանդիստների» հետ կապ ունենալու մեջ մեղադրվողների դատավճիռը։ Մ. Նալբանդյանի մասին ասված էր. Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի թեկնածու Միքայել Նալբանդովին «Լոնդոնի պրոպագանդիստների» մտադրություններին տեղյակ լինելու, լոնդոնյան արգելված հրատարակությունները Ռուսաստանում տարածելու, նրանց աջակցելու ու Հարավային Ռուսաստանում հայերի մեջ հակառուսական շարժում ծավալելու համար թողնել ուժեղ կասկածանքի տակ և որպես անբարեհույս անձի, ներքին գործերի մինիստրի հայեցողությամբ, աքսորել Ռուսաստանի հեռավոր քաղաքներից մեկը՝ ոստիկանության խիստ հսկողության ներքո¹։ Նույն շրջանում Նալբանդյանի հակառակորդները փորձում են համապատասխան մարմիններին հավաստել հայ հեղափոխական-դեմոկրատի ազդեցությունը նրա մերձավորների վրա։ 1865 թ. հունվարին «Ուն» ստորագրությամբ ուսերին դրված մի ամբաստանագիր է ուղարկվում ներքին գործերի մինիստրությանը Մ. Շահազիզի «Լեոնի վիշտը» պոեմի մասին։ Գրության հեղինակը հայտնում է, որ պոեմի մեջ կան կառավարության դեմ ուղղված հատվածներ, ուր խորհուրդ է տրվում հայերին Գարիբալդիի և լեհերի օրինակով ազատություն որոնել հայ ազգի համար։ «Լեոնի վիշտը», հայտարարում է ամբաստանագիրը, դա Նալբանդովի վիշտն է։ Հեղինակը միաժամանակ կասկածի տակ է առնում պոեմի մասին ջերմ տողեր գրած Նաղարչանին, իբրև Նալբանդյանի բարեկամի։ «Ժամանակակից ժուռնալիստիկայի գաղտնիքների» իրավիճակ ամեն մեկին հայտնի է, թե ինչ է նշանակում «Հյուսիսստիպլի» գովասանքը², գրում է ամբաստանագրի հեղինակը։

¹ Տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Անտիպ երկեր, էջ 20։

² Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 2, էջ 8։

1865 թ. Կատկովի խմբագրած «Московские ведомости» թերթը տպագրում է մի հոդված, ուր խոսելով Թիֆլիսում տեղի ունեցած համաքարական կաղմակերպության ընդվզումների մասին, ակնարկ է անում «Երիտասարդ Հայաստան» խմբակի «սեպարատիստական տրամադրությունների վերաբերյալ»³: «С. Петербургские ведомости» թերթում պատասխան հոդվածով հանդես է գալիս Կ. Եղյանը, ժխտում այդպիսի խմբակների գոյությունը: Կատկովի նոր հոդվածում նշվում է Ռ. Պատկանյանի գործածած «Մանուկ Հայաստան» անվանումը, որը, նրա կարծիքով, բարձրացնում է «Երիտասարդ Հայաստանի դրոշակը»: Նույն թերթում, «Завказец» ստորագրությամբ մի այլ հոդված ակնարկում է Մ. Նալբանդյանին, որն իբրև թև կապեր ունենալով Գևրգենի և Մածինի հետ, ցանկանում էր գլուխ բերել «Հայաստանի վերականգնումը»: Նույն հոդվածում ակնարկ կա «Լեոնի վիշտը» պոեմի մասին, որ իբրև թև հեղինակը ողբում է Հայաստանի վաղեմի ինքնուրույնության կորուստը: Եղյանը իր նոր պատասխանի մեջ նորից աշխատում է շեղբացնել այդ կասկածները և հաստատել, որ հայերը Ռուսաստանի հետ են⁴:

Երբ լույս տեսան այդ հոդվածները, Նալբանդյանն արդեն աղատվել էր կալանքից և գտնվում էր Պետերբուրգում: Նրան ուղղած նամակում Նազարյանը քննադատում է Կատկովի «անճոռնի» կարծիքները հայ ժողովրդի մասին, և համոզված հայտարարում, թև հայերը չեն ուղում ապստամբվել, և որ դա ցնորք է, քանի որ ո՛չ հայերը, ո՛չ վրացիները և ո՛չ ադրբեջանցիները առանց նյութական-բարոյական-մտավոր կրթության չեն կարող պայմաններ ստեղծել ինքնուրույն կյանքի համար⁵:

1866 թ. մայիսի կեսերին Նազարյանը դուրս է գալիս Մոսկվայից՝ հայրենիք գնալու մտադրությամբ: Վերջապես իրականանում է տարիների երազանքը: Այժմ նա կարող է մտածել Թիֆլիս կամ Երևան վերադառնալու մասին, մանավանդ ջերմ ցանկություն ունի արդարյին դպրոց հիմնել հայրենիքում: Հունիսի 1-ին նա իր Ալեքսանդր որդու հետ հասնում է Նոր Նախիջևան: Երկու ամիս չկալ, ինչ նախիջևանցիք հողին էին հանձնել իրենց սիրելի բարեկամին՝ Նալբանդյանին: Նաղարյանը քաղաքացիներին գտնում է անհանդիստ վիճակի մեջ: Երրորդ բաժանմունքը կասկածանքի տակ էր առել քաղաքացիներին և հետաքրքրե-

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 10—11:

⁵ Տե՛ս «Նամականի», էջ 275:

վում էր նալրանդյանի թաղման մանրամասնություններով: Առաջին օրերի պաղ ընդունելությունը ծանր տալավորություն է թողնում Նաղարյանի վրա: Հետո հին բարեկամությունը տեղի է տալիս վախի առջև: Ոգևորված բարեկամների խոստումներից, Նաղարյանը մտածում է ալստեղ ձևոնարկել մի «կարգավոր և խելացի» գործ, որի պտուղը լինելու էր ազգի բարոյական ու մտավոր վերանորոգությունը: Նա կամենում էր ստեղծել «մի լուսավորության կենտրոն», ազգի անգամներին ընդգրկելով զանազան ընկերությունների մեջ: Նաղարյանի կազմած ծրագիրը դուր է գալիս շատերին, ոգևորությունը փոխարկվում է կոնկրետ գործ կազմակերպելու ցանկության: Որոշում է ընդունվում Նալրանդյանի հաջողեցրած հնգկահայերի կտակներից ստանալիք գումարներով բացել մի հայկական գիմնազիա, որը պետք է ունենար «ռեալական (реальное) ուղղություն»⁶:

Դեռևս 1860 թ. Ն. Նախիջևանում ալդ նպատակով կազմակերպվել էր բարեգործական մի ընկերություն: Նախագահ Սալթիկյանը խնդրում է Նաղարյանին կազմել մի կանոնադրություն, որը հաստատվում է Նաղարյանի Նախիջևան գալու նախօրյակին: 1866 թ. հունիսի 12-ին Ս. խաշ վանքում ալդ առթիվ տեղի է ունենում ժամերգություն և քարոզ: Ալստեղ Նաղարյանը հանգես է գալիս մի հանպատրաստից հռոմ: Այնուհետև բարեկամները հավաքվում են փոքրիկ ճաշկերույթի Նաղարյանի վրա խոր ազդեցություն է գործում ալդ օրվա հանդիսավոր ոգին. «Ես կարող չէի լուռ մնալ,—գրում է նա,—ուռեցավ կուրծքս և սիրտս կամեր դուրս թռչել: Ես տվեցի խոսքիս աղատ ընթացք և թևեր, որոտեցուցի արձակ օդը ծառերի տակ դրված սեղանի վերա և ալստեղ թափեցան արտասուք թև տոտնաբանի և թև բաղմության աչքից»: Ալդ թափվող արտասուքներն արդյոք չէի՞ն կապվում նրանցից ոչ հեռու հանդուղ մեծ մարդու՝ Նալրանդյանի հետ⁷...

Հուլիսի 3-ին Նաղարյանը հասնում է Թիֆլիս: Ալստեղ արդեն չոր ու ցամաք Նախիջևանը չէր: «Եվրոպեաբար կարկատած ասիական քաղաքը» նրա հարազատ քաղաքն էր, ուր կալին «շատ սիրտեր, որ ջերմությամբ դարկում էին իր համար», և ջերմացնում «երկար տարիք ցավեցած ու վիրավոր» իր սիրտը: Թիֆլիսից ստացած տալավորությունները գերազանց են: Ալստեղ հրատարակվող «Վաճառական» շաբաթա-

⁶ Նաղարյանի բառերն են («Նամականի», էջ 281):

⁷ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1970, № 203, էջ 4 (Մ. Մխիթարյանի «Ստեփանոս Նաղարյան, Նամականի» գրախոսությունը):

թերթը նաղարյանի Թիֆլիս գալու նախօրեին տպագրում է մի հոդված՝ «Առհասարակ գրականութենի նշանակություն և մեր գրականությունը 1865 թ.» վերնագրով: Հոդվածն իր վրա կրում է ռուսական քննադատական մտքի ազդեցությունը: Մեր դարը քննության դար է, գրում է հեղինակը, այժմ, երբ հետ ենք նայում, տեսնում ենք, որ մեր պապերը զուր ժամանակ են վատնել: Գրականություն չենք ունեցել և չունենք: Որքան մտածել գիտի ազգը, երևում է նրա գրականությունից: Գրականությունն ազգի «ֆոտոգրաֆիան է»: Եթե մեզ հարցնեն, — շարունակում է հոդվածագիրը, — թե ո՞ր օրից սկսեց սուրբ Գևորգի, մեր պատասխանը կլինի, թե էն օրիցը, երբ Աբովյանը գրիչը վեր առավ «Վերք Հայաստանին» գրելու»⁸:

Հեղինակը Ա. Ե. ստորագրությամբ դրական գնահատական է տալիս «Հյուսիսսփայլ» խմբագրին: Հակադիր հոսանքների պայքարի մեջ «Վաճառական» թերթը պաշտպանում է ազգային առաջադիմությունը նվիրված անխոնջ գործչի կատարած գործը: Հոդվածագիրը մեծ ոգևորությամբ գրում է. «Կյանքի խնդիրների հասկացողը առաջինը եղավ «Հյուսիսսփայլը»: Մեզ շրջապատող բնութեանը ծանոթացնելով, պ. Նաղարյանցը մեկ քանի տարվա մեջ բավականին խնդիրներ շարժեց ու իր կողմից իր հայեցվածքին համեմատ էնքան գործ կատարեց, որ արժանի էր մեկ հասկացող մարդուն: Պ. Նաղարյանցն իհարկե էդ միջոցումը երիտասարդության հոգին էր: «Հյուսիսսփայլը» էդ կյանքին մոտիկ ռեալյան ուղղությունը գրականութենի մեջ կյանքի մեկ նոր ընթացք տալու միտք ունեցավ: Թե որքան կարողացավ էդ ժուռնալը գործ կատարել և ինչ և ինչ խնդիրների շարժեց էդ ժուռնալը, էդ բոլորը արժի մեկ առանձին մանրամասն քննութենին»⁹:

1866 թ. հուլիսի 10-ի համարում շաբաթաթերթը բարձր է գնահատում «Հայոց գրականության կատարելագործման համար դիշերը ցրելի անող և ցրելիք գիշեր անող մտավոր մշակին»: Օգոստոսի 24-ին նույն շաբաթաթերթը հաղորդում է, որ անցյալ հուլիսի 20-ին Նաղարյանին հարգող պարոնները Օրթաճալում հանդիսավոր ճաշկերույթ են տվել, և հայ մեծանուն գործիչը ճառ է արտասանել՝ պատրաստակամություն հայտնելով ծառայել իր հայրենակիցներին: Հուլիսի 25-ի նամակում նա ջերմացած սրտով խոսում է իր հայրենակիցների ցուցաբերած անկեղծ զգացումների մասին: «Մի սիրտ, որ այնքան տարիք ընտանեկան վայ-

⁸ «Վաճառական», 1866, № 11, էջ 39:

⁹ Նույն տեղում, էջ 43.

րենացուցիչ և ցամաքեցուցիչ պատերազմի մեջ կխամնու և թառամած մերձ ի մահ լինելով, այժմ վերստին կենդանանում է սիրո ջերմացուցիչ հրաշագործ դորոթյամբ. այստեղ լուռ են այն զորգեցուցիչ և խառնակիչ փոթորիկները, որոց հաղիվ կարողանում էր պիմանալ իմ հոգու ամուր հաստատությունը»¹⁰:

Ա.. Փանյանին ուղղած նամակում Նազարյանը հետաքրքիր դիտողություններ է անում Թիֆլիս քաղաքի հասարակական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունների մասին: «Ժողովուրդը այստեղ առաջ է գրնացել. նորա մեջ կան մտածող և դատող մարդիկ, որոց խոսակցությունը պեսպես ազգային խնդիրների վերա, շատ ուրախացնում են ինձ յուրյանց ուղղությամբ և առողջությամբ»¹¹: Երկար տարիներ հայ կանանց դատը պաշտպանող լուսավորչին հուզում է աղջիկների և կանանց կաշկանդված կյանքը ընտանիքում, դրսում, ինչպես և «հոգու աղքատությունը»: «Ինչ մայրեր պիտի դորա լինեն հայկական սերունդին, որք որ չունին ոչինչ կրթություն, ոչինչ դադափար կյանքի և աշխարհի մասին, ոչինչ տեղեկություն մայրական սուրբ պարտքի...», — գրում է նա: «Մի ուղղամիտ և առողջամիտ դաստիարակությամբ» հայ աղջիկներին կրթելու համար Նազարյանն առաջարկում է Թիֆլիսում հիմնել օրիորդաց դըպրոց և անվանի հարուստներից մի քանիսը խոստանում են մտածել այդ ուղղությամբ:

1866 թ. օգոստոսի 1-ին Նազարյանը գալիս է Հայաստան: Առաջինն այցելում է Մաղկածորում գտնվող դատերը՝ Յուլիանին: Այնուհետև լինում է Երևանում և էջմիածնում: Ո՞ւմ է հանդիպել այնտեղ, ինչպիսի՞ բանակցություններ է վարել նա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ, շրգիտներ: Այս ճանապարհորդության մեջ ամենից ուժեղ տպավորությունը թողնում է Թիֆլիսը: Կիսով չափ «ցիվիլիզացված» այդ քաղաքը շատ մեծ հույսեր է ներշնչում գործունեության ծավալման համար: Նրան հատկապես հուզում է ժողովրդական լայն խավերի ցուցաբերած ջերմ վերաբերմունքը: Նա առանձնապես նշում է իրեն տեսնել ցանկացող «զանազան կարգի և վիճակի մարդերի մասին, որ անհատական հոսանքով դիմում են առ իս, բերելով ինձ ողջույն և մաղթանք...»¹²: «...Ժողովուրդն իմ կողմումն է, լսում են ինձ իբրև մարդարևի», — ոգևորությամբ գրում է նա:

¹⁰ «Նամականի», էջ 285:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 286:

¹² Նույն տեղում:

1866 թ. սեպտեմբերի 1-ին Նազարյանն արդեն Նախիջևանում էր։ Մի քանի օր անց ուղևորվում է Մոսկվա։ 1867—1868 թթ. նամակները Նախիջևանյան և Թիֆլիսյան բարեկամներին՝ լի են ջերմ տպավորություններով, առաջարկություններով և սպասումներով։ «Ես մինչև այժմ ծանոթ չի մեր հայերին հնովից,—խոստովանում է նա Գ. Սալթիկյանին,—բայց այժմ երես առ երես հանդիպելով նոցա, իհարկե ունիմ ամենեին այլ կարծիք նոցա մասին, այսինքն ավելի հիմնավոր և մանրամասնյա տեղեկությունք, որ հարկավոր էին ինձ, մտածողիս և կամեցողիս տակավին նվիրել իմ աշխատությունը մեր սիրելի ազգին»։

Իհարկե, Նազարյանի տպավորությունները նորից խաբուսիկ էին։ Նա մտածում էր «ազգահարադատ» մի գործունեության մասին, որի իրականացման համար դեռ միավորված չէին հասարակական ուժերը։ Նա հույսը նորից դնում է «այրական առաքինի կամեցողության վերա», բայց այդ «կամեցողությունը» դեռ չէր խմորել ազգային այն գիտակցությունը, որը պետք է ընդլայներ մամուլի հասարակական նշանակությունը, դպրոցական կրթության ռեալական ուղղությունը, որոնք զբաղվում էին ազգային առաջադիմության համար։

Նազարյանի նպատակն էր ստանձնել Ներսիսյան դպրոցի վերատեսչի պաշտոնը կամ նոր կալմակերպվելիք «Օրիորդաց դպրոցի» ղեկավարությունը։ Նամակագրությունից երևում է, որ Թիֆլիսի այն անձինք, որոնցով ոգևորվել էր Նազարյանը, դեռևս տրամադրություն ցույց չեն տալիս «Հյուսիսսամալի» քննադատող, ձաղկող և հրապարակող խմբագրին մոտեցնելու իրենց։

1867 թ. սեպտեմբերին Մոսկվա է գալիս կաթողիկոսը։ Նրան տրված հանդիսավոր ճաշկերություն Նազարյանը մի ճառ է արտասանում և նորից հիշեցնում Ներսիսյան դպրոցի հարցը։ Կաթողիկոսը խոստանում է զբաղվել դրանով։ Նոյեմբեր ամսին վախճանվում է Նազարյանի կինը՝ էմմա Ֆեոդորովնան։ Կնոջ մահը ստիպում է նրան շուտ հեռանալ Մոսկվայից։ Արդեն լրացել էր մանկավարժական գործունեության 25 տարին։ Նազարյանը որոշում է անցնել կենսաթոշակի և առանց հրավերի գնալ Թիֆլիս։ Բայց 1868-ի փետրվարի 18-ին մեռնում է Նազարյանի ավագ որդին, որն ավարտում էր Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը և պատրաստվում դոկտորական քննությունների։ Մանր հարվածից ցնցված հայրն իր մեջ գտնում է ուժ՝ հրապարակային խոսք ուղղելու որդուն, ամիսսալով, որ նա անժամանակ զնաց աշխարհից, առանց վրձարկու իր կրթության պարտքը հասարակությանը։ «Հայկական աշխարհը» չերմազին խոսքեր է հղում վշտացած հորը։ Հայ ուսանողներին

ուղղած պատասխան նամակում նազարյանը խնդրում է նրանց պահպանել միասնությունը, այլապես «ոչինչ կը առանց սիրո առ բնկեր, առ մարդկությունը»¹³։

Նույն թվականի մայիսին նազարյանը դիմում է Լուսավորության մինիստրությանը՝ «Լապտեր Հայաստանի» անունով ամսագիր հրատարակելու խնդրանքով։ Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայերը դեռևս պարփակված իրենց ասիական նեղ մթնոլորտում, կարիք ունեն շփվելու ժամանակակից քաղաքակրթության հետ, անհրաժեշտություն է զգացվում մի ամսագրի, որը պետք է իր վրա վերցնի այդ առաքելությունը։ «Թող մի անգամ ևս փորձենք բախտը, թող հուսանք, որ մեր սիրելի ազգը ժամանակի հետ մի փոքր առաջադիմած է,—գրում է նազարյանը Կ. Նզյանին,—այսուհետև մի արժանավոր հայկազյան օրագիր գտանելու էր մեր ժողովրդի մեջ պատրաստակամ ընդունելություն և մասնակցություն, քան թե անցած դնացած օրերում»¹⁴։ Նազարյանը մտածում է նոր ամսագիրը հրատարակել Թիֆլիսում, «...որովհետև ևս ազգի բազմության մեջ գտանելով և քննելով բաների որպիսությունքը, կարող էի և ավելի ուղիղ օգտավետ ներգործել»։

1868 թ. սեպտեմբերի 26-ին Փիլիպոս Վարդանյանին ուղղած նամակում նազարյանը գրում է, որ օգոստոսի 27-ին Գրաքննության գլխավոր վարչությունը մերժեց «Լապտեր Հայաստանի» հրատարակությունը։ Պահպանված արխիվային թղթերը պարզում են «Լապտեր Հայաստանի» ամսագրի հրատարակության արգելման պատճառները։ Դրանց մեջ կարևոր է հունիսի 29-ի Երրորդ բաժանմունքի գրությունը Մոսկվայի գեներալ-նահանգապետին, ուր ասվում է, թե Ստեփանոս Նազարյանը «հանդիսանում է այնպիսի անձնավորություն, որին չի կարելի թույլատրել հրատարակելու որևէ ժուռնալ կամ թերթ»։ Այս գրության հիման վրա Մոսկվայի գեներալ-նահանգապետը հայտնում է Գրաքննության գլխավոր վարչությանը, որ իբրև թե «Հյուսիսսիպիայը» արգելվել է կաթողիկոս Մատթեոսի միջամտությամբ՝ «հակակրոնական ուղղության» համար, որ նա թարգմանել է հայերեն «Կատեխիզիսը» և բողոքականություն տարածել հայերի մեջ։ Միաժամանակ հայտնվում է, որ «Հյուսիսսիպիայի» աշխատակիցներից է և՛ Ներսիս Երրորդ բաժանմունքի կողմից բանտարկված և քսոսրված Մ. Նալբանդյանը, որը հայտնի էր իր հեղափոխական գաղափարներով։ Այս փաստարկներով գեներալ-

¹³ Նույն տեղում, էջ 317։

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 322։

նահանգապետը եղբակացնում է, թե ներկայացված ամսագրի ծրագիրը ցույց է տալիս, որ չի կարելի հավատալ, «թե այն այլևս չի դառնա վնասակար գաղափարների հաղորդակիցը»¹⁵:

Այսպես, ուրեմն, երրորդ բաժանմունքը «Հյուսիսամայլը» համարում է արգելված ամսագիր, հիշեցնում է նալբանդյանի մասնակցությունը դրան, կասկած է հայտնում նաղարյանի հետագա գործունեության նկատմամբ՝ «անբարեհուսության» պիտակ դնելով նրա վրա: Հոկտեմբերի 11-ին տպագրության գործերի կառավարչին ուղղած իր դիմումում նաղարյանը գրում է, որ այդ անակնկալ մերժումը իբրև «անբարեհույս տարրի», հայտնի է դառել իրեն մասնավոր կարգով:

Պահպանվել է Փ. Վարդանյանի՝ 1869 թ. հունվարի 4-ին նաղարյանին գրած նամակը, ուր նա ցավ է հայտնում, որ պետությունը խոչընդոտ հանդիսացավ «Հապտի...» տպագրությանը: Դրա մեջ նա տեսնում է մատնություն: «Այդպես կարծելով հավատացած եմ,—գրում է նա,—որ դժվար չի լինիլ փարատիլ այն մատնությանը յուրացված անհիմն կասկածները և խաշտառակել շարախոս զրպարտիչներին: Ձեր բաղձամյա գործունեության փառավոր անցյալը միթե՞ բավական ծանրակշիռ չէ դատաստանի առջև, որպեսզի արդարության նժարը դեպի Ձեզ հակվի և ընդդիմակը բարձրանա»¹⁶:

Որ նաղարյանը կարող էր մտածել մատնության մասին, դա չի բացառվում: Տարիներ անց նույն Վարդանյանին նա գրում է, որ իրեն հայտնի է դարձել «Հապտի Հայաստանի» արգելմանը նպաստող անձնավորության «քսու մատնությունը»: Ն. Շահաղիզի վկայությամբ այդ անձնավորությունը եղել է Զ. Մսերյանը, որը մոտ կապերի մեջ էր երրորդ բաժանմունքի հետ:

1869 թ. հունվարի 12-ին Փ. Վարդանյանին ուղղած նամակում նաղարյանը մի շարք դիտողություններ է անում: Նաղարյանը համոզված էր, որ տերությունը դեմ չի կարող լինել ընդհանրապես լուսավորությանը, քանի որ բախում չկա նրա շահերի հետ: Այստեղ, նրա կարծիքով, վախճանալու հարկ չկա: «Բայց տերությունը մտածում է,—գրում է նա,—թող լուսավորության անոթը և հրատարակախոս բերանը լինի հասարակաց տերութենականը, որով մասնավորքը սկզբում թեև դժվարությամբ, սակայն կամաց-կամաց ժամանակավ կմիախառնվին հոգով ու սրտով ընդ-

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 584

¹⁶ ԳԱԹ, Փ. Վարդանյանի արխիվ, № 12 նամակը:

հանուրի հետ, թեպետ քաղաքականապես բաժան չէին դորանից»։ Նա-
վարյանի կարծիքով դա միայն հայերին չի վերաբերում, այլ տերություն-
«պոլիտիկան է»՝ իրեն հնթակա ժողովուրդների հանդեպ։

«Լապտեր Հայաստանի» հրատարակության համար պատրաստած
«Ազգաբարություն» մեջ Նավարյանը մեծ տաղանդով խոսում է հայոց
լեզվի վիճակի մասին։ Ի՞նչ է տեղի ունենում։ Մատենագիրների մի մա-
սը օգտագործելով բարբառները, Նավարյանի կարծիքով, խախտել են
հայոց լեզվի ժամանակակից զարգացման օրինաչափությունները։ Բար-
բառները պետք է մտնեն զրականության մեջ՝ «մշակագործվելով» և ոչ
«ավերելով» նոր հայախոսության գեղեցկածիլ բողբոջները։ Նա դժգոհ է
հայերենի մեջ մտնող օտար անհասկանալի ոճից։ «Յավալի է,—գրում
է նա,—ասիլ, որ հայերեն շարագրողքը այս կամ այն անուն մասադրի
և շաբաթագրի, ներկայումս, բոլորովին անտես առնելով այն խնդիրը
թե որեկեցի ազգային լեզու, զրավոր մշակության մեջ ձգվելով, պիտի
առաջնորդ առնուր ինքյան մի քանի կարևոր հիմնական կանոններ և
գոցա վերա հաստատված, հառաջ դիմեր, օրրստօրէ հարգարվելով,
կատարյալ կերպարանք ստանալով և դառնալով աղնիվ պաղափարների
աղնիվ անոթ...»¹⁷։

Ինչպես առաջ, այժմ էլ շփոտելով բարբառների օգտագործման ան-
հրաժեշտությունը, Նավարյանը պաշտպանում էր նոր զրական լեզվի
իրավունքը, շարունակելով դեմ արտահայտվել բարբառագիր զրակա-
նության պաշտպանների լեզվաշինությունը։ Նավարյանը ելնելով հա-
մազգային զրական լեզվի ստեղծման պահանջից, գրում էր. «Ոչ միևնուր,
հիշյալ բարբառներից,—գրում էր նա դեռևս «Հայկական լեզվի խոր-
հուրդը» հոգվածում,—չունի յուր մեջ առանձնապես գեղեցիկ և բնորոշ
աշխարհաբար հայախոսությունը, որ սահմանված չափով պահվում է
միայն ամեն մի բարբառի մեջ»¹⁸։

Նոր ամսագրում Նավարյանը կամենում էր կրկին արծարծել հայոց
լեզվի զրական մշակման հետ կապված մի շարք հարցեր։ Այդ առթիվ
նա գրում է Հ. Քուլտուրեկյանին. «Եւ իմ դիտավորությունն է այսուհետև
ավելի գեղեցիկ ձևերի վերա հիմնել ու հաստատել Հայկադյան մատե-
նագրությունը, ինչ ինչ պիտանի և գեղեցիկ շինության հիմնաքարեր որ
մինչև այժմ գործ դրված չեն...։ Ես չկամիմ ոչինչ օտարամիտ նորու-
թյուն, այլ միայն նորոգություն և վերանորոգություն այն գեղեցիկ հաջ-

¹⁷ «Երկեր», էջ 407։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 34։

կական ձևերի, որ էապես օգտավետ են մեր նոր հայախոսությունը, և այդ, իհարկե, միտ ղնելով այժմյան պիտույքին ժողովրդի, որովհետև հնությունն ամբողջապես ներս առնուլ նոր հայախոսության մեջ, բոլորովին անտեղի է»¹⁹:

Նաղարչանի այս նոր վերապահությունը առիթ տվեց գրաբարի կողմնակիցներին սխալ հետևություններ անելու, նույնիսկ հետադաշում նրան Գ. Ալվազովսկուն մոտեցնելու: Ի՞նչ էր գրում նույն շրջանում Ալվազովսկին: Դրական երևույթ համարելով աշխարհաբարի զարգացումը և կատարելագործումը, նա գտնում էր, որ ահա եկել է ժամանակը, աշխարհաբարը գրաբարին մոտեցնելու և վերջինս դարձնելու հայության միասնական գրական լեզուն: «Ապա ուրեմն թող,—գրում է նա,—ծրասցին քաջագոտի մշակքն այդույ հայկական լեզուին և դպրութեան ի մըշակել զգրոցն ճոխ և Կոնստանդնուպոլսի հայկաբանութիւն և միանգամայն ի յղկել զաշխարհիկն և ի մերձեցուցանել զայն տակաւ ի յատակութիւն բնիկ հայերենին՝ որ գրոցն է. եւ զայս արասցեն աներկմիտ յոսով բազմաբեղուն արդեանց յորս թէ ոչ ինքեանք՝ սակայն յաջորդքն իւրեանց եւ սպազա սերունդք կշտապինդ վայելեսցեն եւ օրհնեսցեն զյիշատակս նոցա»²⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, արմատական տարբերություն կա Նաղարչանի և Ալվազովսկու առաջարկների միջև: Առաջինը զգուշանալով բարբառների և բարբառային գրականության զարգացման նոր թափից, փորձում էր արհեստական ձևեր մտցնել գրական նոր լեզուն իբրեւ թի մշակելու միտումով: Ալվազովսկին պաշտպանում էր իր հին տեսակետը դրաբարը վերականգնելու և գրական ժամանակակից լեզու դարձնելու մասին:

Նաղարչանի սխալ կողմնորոշման դեմ դուրս եկավ, ինչպես իր ժամանակին Նալբանդյանը, այժմ էլ Նաղարչանի աշակերտներից Հ. Քուչուրեկյանը: Դեռևս 1866 թ. Ս. Պալասանյանին գրած մի նամակում, խոսելով հայ գրականության ճակատագրի մասին, նա նշում է, որ հայերն այժմ ունեն գրականության և հրապարակախոսության նոր առարկա: Դրապետները պարտավոր են առաջ գնալ ժամանակի հետ, բերբերել և քննության տակ դնել ժողովրդի «կենսական-քաղաքական շարժվածքը», որպեսզի վերացվեն բոլոր «ծուռ սովորությունները», ձեռք բերելու համար լուսավոր ազգերի «կանոնավոր քաղաքականությունը»:

¹⁹ «Նամականի», էջ 319:

²⁰ Գ. Ալվազյան. խաղաքարտեր հայկաբանության ի հնումն և ի նորումն, ի Թեոդոսիո. 1969, էջ 23:

Այդ հարցի մասին շատ է խոսել, գրում է Քուչուբեկյանը, «մեր արժանա-
մեծար մատենագիր Ստ. Նաղարյանը: Եթե կամենանք, կարող ենք շատ
մեծ օգուտ քաղել նրա գրվածքներից և լուսավորել մեր իմացականու-
թյունը: Բայց ափսոս, նկատում է նա, որ մեր համառոտթյունը չի թող-
նի ճանաչելու ճշմարտությունը»²¹:

Քուչուբեկյանը ճիշտ էր հասկացել Նաղարյանի նպատակը՝ քննու-
թյան և ինքնաքննություն միջոցով հայ մարդու հոգեբանությունից հա-
նել այն արատները, որոնք իբրև անցյալի մնացուկներ խանգարում են
հասարակական հին, քարացած բարքերի, սովորությունների ու ձևերի վե-
րացմանը: Ծիշտ էր մտածում և Քուչուբեկյանը, երբ խորհուրդ էր տա-
լիս հետևել ուսաց «Սովրեմեննիկի» քննադատող, մերկացնող ուղ-
ղությունը, պահպանելով «հայկական ոգին, ազգի կյանքից առնելով
աղբյուրները»:

Զհավանելով Ստեփանեի առաջարկած «լեզվի սեփորմը», Քուչու-
բեկյանը ճիշտ է համարում մատենագրական ընդհանուր կարգ ու կա-
նոնի տակ ընկած կենդանի խոսակցական լեզու ունենալու պահանջը:
Ուստի և «մենք այս բոլորիս շատ պատշաճավոր համարում ենք հետևել
մեր պատվասիրած գիտնական Ս. Նաղարյանցի մատենագրական լեզ-
վին, պատճառ՝ գտանում ենք նորան մեծ հոգաբարձության մշակած,
և շատ հանցավոր պիտու է ճանաչելնք մեզ, եթե այնպիսի գեղեցիկ հայ-
կական լեզվախոսությունը թողնենք առանց ուղղորդյան և գործա-
ծության»:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Քուչուբեկյանի ար-
խիվում պահպանվող մի այլ նամակ, որն, անշուշտ, պատասխանն է
Նաղարյանի 1868 թ. հունիսի 3-ի նամակի: Վերջինս «փրկելու» համար
հայաց լեզուն «կործանումից», առաջարկում է «նորոգություն և վերանո-
րոգություն այն գեղեցիկ հայկական ձևերի, որ էսպես օգտավետ են
մեր նոր հայախոսությունը»²²: Քուչուբեկյանը մերժում է Նաղարյանի
առաջարկը: Ինչո՞ւ է նա հրաժարվում այն լեզվից, որով գրել է իր «Հան-
դես նոր հայախոսութեան» հատորները, որով գրել է կոմս էմանուելը
իր «Հիշատակարանը», հարցնում է Քուչուբեկյանը: Այդ լեզուն արդեն
մտել է ժողովրդի մեջ: Ինքն իր հերթին ջանքեր է գործ գրել այդ լեզվի
մասսայականացման համար: «Ընդհե՞ր այժմ, պ. Նաղարյանց, կամիր
այդ ճղությունը ձեռք բերված լեզվին այլանդակ ձևեր մտցնել: Մի՞թե

21 ԳԱԹ, Հ. Քուչուբեկյանի արխիվ, № 21:

22 Նույն տեղում:

չկամիք խնայել Ձեզ, ձեր քանի քանի տարիների վաստակությունը. մի՞թե չկամիք խնայել Ձեր անունը, Ձեր հոյակապ գաղափարները կրց-կրտելով և հաղորդակցելով մի քանի անկյանք հետամնաց մարդիկների գաղափարների հետ: Եվ ո՞վ այնուհետև կընդունի «Լապտերի» առաջարկությունները հայ երիտասարդներից, որոնք միայն ևն մեր այժմյան գործունեության և ամեն գործադրության շարժողությունը, կարծեմ և ոչ մինը»²³:

Քուլտուրեկյանը վրդովված էր, որ Նաղարյանը իր առաջադամագրին աշխատակիցներ է ընտրել Կ. Եղյանին, Գ. Քանանյանին, մանավանդ Մ. Մսերյանին: «Ինչպե՞ս կարելի է,—գրում է նա,—ընտրել այնպիսիներին, որոնք անծանոթ ժողովրդի պիտույքներին, ժամանակի հոգուն, ոչինչ օգտավետ նյութ, ոչինչ օգուտ կարող էին մատակարարել մի աղգանվեր օրագրի, որը պիտո է լինել աղատ բերանը մեր հասարակության և կամ արձագանքը մեր ամենակարևոր հարկավորությունների»: Այստեղից Քուլտուրեկյանը հանգում է մի տիպի եղրակացության. «Այո, դուք միայնակ եք պ. Նաղարյան, և ես կասկած ունիմ, դուցե Ձեր այդ բարեկամները ճշմարտության չեն համոզված, այլ ստիպված լինելով որ արդեն ժողովուրդը հարգում է Ձեզ, դոքա կամա և ակամա մոտեցել են Ձեզ ու պաշտոնակալ բարեկամություն են ցույց տալիս»: Այնուհետև նա զգուշացնում է. «Եթե դուք գործակից կառնեք Ձեզ «Լապտերը» հրատարակելով այն անձինք, որոց հիշում եք Ձեր նամակի մեջ, ապա իմացեք «Լապտերը» փոխանակ պայծառ լույսով առաջնորդելու հայոց ժողովուրդը, անշուշտ պիտո է աղոտանա: Դուք նայում եք դեպի առաջ, իսկ նոքա դեպի հետ և ի՞նչ կդառնա վերջը, ոչ ապաքին դոցա գործակցությամբ և աղտեղությամբ ոչ մի քայլ առաջ դնել կարելի չէ, որովհետև դուք կկամենաք դեպի Ձեր համոզմունքը ուղղել, իսկ նոքա յուրեանց»:

Հետագա տարիներին ևս Նաղարյանը չհաշտվեց ո՛չ Աղայանի, ո՛չ Պողոջանի, ո՛չ Սունդուկյանի, մանավանդ ո՛չ Արծրունու հետ, առաջինների՝ բարբառների գործադրման, վերջինիս՝ «օտարամիտ» լեզվի համար:

* * *

1869 թ. օգոստոսի 12-ին, Նաղարյանը երկրորդ կնոջ՝ Վիլհելմինե Քելլերի և իր զավակներ Օլյայի, Ալեքսանդրի հետ դուրս է գալիս Մոսկվայից և օգոստոսի 23-ին հասնում Թիֆլիս, իջևանում եղբոր նորակառույց տանը: Երիտասարդ ուսուցիչ Հ. Սերոբյանի օգնությամբ նա

²³ «Նամականի», 1, 2 582, տե՛ս նաև ԳԱԹ. Հ. Քուլտուրեկյանի արխիվ, № 21:

Սովորակի վրա գտնում է մի հարմարավետ բնակարան՝ Շաղինովի տանը։
Ներքին գործերի մինիստրության գրությունների մեջ նշված է նա-
ղարյանի ժամանումը։ Սևպտեմբերի 2-ի գրության մեջ ասված է, որ նա
ժամանել է Թիֆլիս հայ հայրենասիրական ընկերության հրավերով։
Այժմ նրան այցելում են հայ հայրենասերները, հատկապես երիտա-
սարդները, արտահայտելով իրենց նվիրվածությունը և հարգանքը պրո-
ֆեսորին, նրա լայն գիտնականությանը, որի գործունեությունից բու-
պասում են ամեն յով բան հայ ազգի համար։ Սևպտեմբերի 12-ին
ղաղտնի գրության մեջ նշված է, որ նաղարյանը «մեծ հաջբենասերի և
գիտնականի» համբավ ունի, որի համար էլ հայ հայրենասերների կող-
մից կանչվել է ծառայելու հայ պատանիների շաստիարակությանը։ Հոկ-
տեմբերի 27-ի գրության մեջ Թիֆլիսի նահանղապետը գրում է Կով-
կասի փոխարքային՝ «Քի որքան վնասակար ձևով կարող է արտահայտ-
վել նաղարյանի աղղեցությունը հայկական երիտասարղության վրա
այժմ գծվար է որոշել»²⁴։

Նաղարյանի Թիֆլիս գալու և ներսիսյան գաղոցի տեսչի պաշտոնը
ստանձնելու առթիվ առաղինը շնորհավորում է «Հայկական աշխարհը»։
Այնտեղ տրված տեղեկություններից պարղվում է, որ նրան նշանակվել
է 1600ռ. տեսչական ոռձիկ և 400ռ.՝ հայոց լիղվի և պատմության դասե-
րի համար։ «Հայկական աշխարհը» № 11—12-ում «Մասիս» թերթից
արտատղում է ներսիսյան գաղոցի և նաղարյանի մասին հողվածը։
Նաղարյանը, գրում է թերթը, մի ժամանակ մեծ արղեղքներ հաղթահա-
րելով, «փառավոր արղությունավետ» գործ էր կատարում գրականության
ասղարեղում։ «Ուղ որ փոքր ի շատե սովորել է աղատ և անկախ մտա-
ծել, նա ճանաղում է մեծաղատիվ Ստ. Նաղարյանցին և գնահատում
նորա ծառայությունը։ Մենք համղված ենք, որ մեծաղատիվ նա-
ղարյանցն այն կարղի մարղկանցից է, որ ամենայն գծվար գեղղերում
պատրաստ են փոխել յուրյանց համղումը, փոխել յուրյանց ճշմարիտ
ու աղատ սկղբունքները»։ Հողվածաղիրը հույս է հայտնում, որ նույն
սկղբունքներով նաղարյանը կղործի և կիրականացնի այն, ինչ ասում
և քարղում էր»։

Սևպտեմբերի 4-ին տեղի է ունենում հողաբարձական առաղին ծո-
ղովը։ Նաղարյանը հանղես է գալիս մի ճաղով, ուր ասղում է, թե ինքր
եկել է նրանց հետ միասին տնկելու և սերմանելու այն բանավոր անղաս-
տանը, ուր մի օր պիտի բողբոջի և վերածաղղի մի ավելի աղնիվ, ավելի

²⁴ ՏԼԿ «Նամականի», էջ 586—587-ի ծանոթագրությունը։

լուսավոր սերունդ, «...մի կենդանի ժողովուրդ, որ կարող էր տեկել և դիմանալ ժամանակի ուտող, մաշող ազդեցությունը»²⁵;

Սկստեմքերի 17-ին տեղի է ունենում մանկավարժական խորհրդի նիստ, ընդունվում են մի շարք որոշումներ ուսումնական գործի վերակառուցման ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 12-ին հրավիրվում է ընդհանուր ժողով: Նապարչանը ներկայացնում է դպրոցաշինարարության մի ընդարձակ ծրագրի: Իր ճառի մեջ նա ասում է. «Ասիական մեռյալ դանդաղկոտությունը և անգործությունը, ասես թե փութը-ինչ հոգի է ստացած և կամի առաջ գնալ»: Նա համոզված է, որ տքնաչան աշխատանքը կտա իր բեղմնավոր արդյունքը, ուստի անհրաժեշտ են մեղ «լուսավոր և բարեբարո մարդիկ»: Ամենայն լուսավորություն, որ հասնում է հայկական մանուկին, պիտի հիմնված լինի ազգային սկզբունքի վրա: Բայց այդ ազգային սկզբունքը դեռ չկա: Նապարչանը հույս ունի ազդել իր շրջապատի վրա, ջերմացնել մարդկանց սրտերը լույսի ճառագայթներով: «Այստեղ հարկավոր է ամենեին նոր շինություն, նոր տնկարկություն, յուր բոլոր սկզբնական դժվարություններ, ես այստեղ ունիմ ոչ թե առաջ տանելու որևիցե սկսված, այլ նոր ի նորո սկսանելու ամենայն բան, բոլորովին նոր հիմքերի վրա»²⁶: Սա նշանակում է, որ ավելի մոտ կանգնելով կյանքին, նոր կապերի մեջ մտնելով հասարակական տարբեր խավերի հետ՝ նապարչանը ավելի ուժեղ է դրոմ կյանք մտնող սերնդին ուսուցիչական կրթություն տալու անհրաժեշտությունը:

1870 թ. հունվարին բարեկամներին ուղարկելով «Ներսիսյան դպրոցի հանդիսավոր դպրոցական գործողության հիշատակարանը», նա նորից ընդգծում է, որ Ներսիսյան դպրոցի տված կրթությունը ոչ թե զիմնադիաների համար է, այլ նախ և առաջ «լուսավոր և բարեբարո մարդիկ» պատրաստելու՝ «բանագետ մշակք ազգի կյանքի հոգևոր ասպարեզում»: Նա նորից ամրապնդում է լուսավորական այն հայացքը, որ «ծառոր պիտի աճե և զորանա յուր հատուկ և բնական արմատի վերա», չի մոռանում նաև, որ ազգային սկզբունքի վրա կառուցված հայկական լուսավորությունը պետք է «գլուխադրված լինե՛նա» ողոսական լուսավորության ընթացքի հետ: Նապարչանը հայկական կրթության և ողոսական դիմնադիաների մեջ տարբերություն չի դնում, նա մնում է հավատարիմ՝ հայերին Ռուսաստանի քաղաքացիներ համարելու իր հնօրյա դրույթին: Ամեն մի հայ պիտի ստանա այնպիսի կրթություն, որ դառնա տերության «գործավորը և աշխատավորը»: «Մեք կամինք տալ մեր ղավակներին

²⁵ Նույն տեղում, էջ 587:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 339:

նույն եւրոպական լուսավորութիւնը, որ շատ թե փոքր մեր տերութիւնը տալիս է իր բնիկ ցեղին, այն ղանադանութեամբ միայն, որ մեր աշխատող մանուկներին աւանդելի դիտութիւնքն մասնավորէին նոցա հայկական լեզվի միջնորդութեամբ իբրեւ առավել բնական և հարադատ անոթով, որովհետեւ այդպէս միայն կարելի էր մի ազգի հիմնավոր և պրտադաբեր լուսավորութիւնը»:

1870 թ. փետրվարի 5-ին և 12-ին նաղարշանը հանդես է գալիս հոգաբարձուների առջև նոր հառերով: Առաջին նիստում նա դնում է տպագրութեան կարգավորման հարցը, իսկ 12-ին անդրադառնում է դպրոցական «Մատչանների» հարցին: Մատչաններ նաղարշանն անվանում է ձեռագիր այն ձեռնարկները, որոնք կազմում է տվալ առարկայի ուսուցիչը և դրանով ուսուցանում աշակերտներին: Նա ասում է, թե նախկինում կազմված ձեռնարկները շունեն գիտական ուսանելի սխառն, նյութը մատուցվում է անկանոն հայերենով: Եւրոպական դիտութիւնը մատչելի դարձնելու համար պետք է առանձին ուղադրութիւն դարձնել հայերեն խոսքի վրա: Ուստի դպրոցը պետք է աշխատանքի սկսի նոր մատչաններ կազմելու գործը:

Դեռևս 1850-ական թվականներին Կովկասյան ուսումնական շրջանի կողմից ստեղծված դասագրքերի նախագծման կոմիտեի հայոց լեզվի բաժնի աշխատանքներին իր եռանդուն մասնակցութիւնն է ցուցաբերում Գ. Ախվերդյանը: Նրա քննական դիտողութիւնները, ինչպէս և Շանշյանի հետ ունեցած բարեկամութեան շրջանում ցուցաբերած հետաքրքրութիւնը դասագրքերի և ուսումնական դրվածքի նկատմամբ խիստ շահեկան էին: Բայց հոգաբարձուների կամայականութիւնները և վերադաս մարմինների քաղաքականութիւնը նպաստավոր չէղան նրանց ծրագրերի իրականացման համար:

1861 թ. Մ. Միանսարյանը հանդես է գալիս մի առաջարկութեամբ՝ «Վասն աշխատասիրելու և ի լուսն բնծայելու հայերեն լեզվով դպրոցական գրչանք մարդկային գիտութեան պետպես բաժինների վերա թե՛ առհասարակ հայոց մանուկների և թե՛ ստորին, միջին և վերագույն ուսումնարանների համար»²⁷ վերնագրով: Նա գրում է, որ դպրոցական գիրքը պիտի գրվի կանոնավոր հայկական աշխարհիկ լեզվով, այն բարբառով, որ հասկանալի էր «մի որոշալ բազմութեան»: Անհրաժեշտ է, որ թարգմանված կամ փոխառնված նյութը հատուկ քննութեան առնով կազմակերպված հանձնաժողովների կողմից և ալլն:

²⁷ «Հյուսիսախայր», 1861, № 8, էջ 165:

Նաղարչանը ինչպես Մոսկվայում կազմակերպվելիք դպրոցի հաշտարարութեամբ²⁸, նույնպես և 1864 թ. իր ամսագրում տպագրած ծրագրային հոդվածում պահպանում է դասական կրթութեան մասին ունեցած իր հայացքը, շանտեսելով ռեալական կրթութեան ժամանակակից պահանջը:

Ներսիսյան դպրոցում Նաղարչանը փորձում է իրականացնել իր վաղեմի երազանքը: Առաջին փորձերն անցնում են ապարդշուն: Դպրոցի հոգաբարձուները ոչ միայն չեն հասկանում նոր դործի գրվածքը, այլև դաժնում են անիրագործելի, հրաժարվում նյութական միջոցների տրամադրելուց: «...Իմ ամենալավ գաղափարքը դորավոր կամքի հետ միասին իդուր ջախջախվելու են այստեղ, և արդարև ջախջախվում են...»²⁹, գանդատվում է նա Սալթիկյանին:

Նաղարչանի երկու տարիների գործունեությունը Ներսիսյան դպրոցում ունեցավ դրական որոշ արդյունք: Նախ նա կարողացավ ստեղծել մանկավարժական խորհուրդ և ստիպել հոգաբարձուներին չխառնվելու մանկավարժական գործի կազմակերպմանը: Նաղարչանը հանգես եկավ մի ղեկուցումով՝ «Պատմություն պեղագոգիկայի, որպես դա կերպարանագործված է համաշխարհային պատմության և ներքին օրինապատշաճ կերպով շաղկապված է ազգերի կրթութեան հետ» երկարաշունչ վերնագրով, հանված գերմանացի Շմիդտի «Մանկավարժության պատմությունից»: 1870 թ. իր ճառի հետ նա հրատարակեց այն առանձին գրքույկով: 1871 թ. նա հրատարակում է նաև «Տեսական և գործնական առաջնորդ ի պիտոս Հայկազյուն մանուկների» ձեռնարկը՝ հայ մանուկներին ուսմանն սովորեցնելու նպատակով:

Թե՛ նամակաների և թե՛ հոդվածների մեջ, ինչպես և կյանքում Նաղարչանը շատ է խոսել մարդու նկատմամբ ունեցած իր մեծ սիրո մասին: «Դու գիտես իմ անբախտությունը,—գրում է նա Թիֆլիսից Մ. Փանյանին,—ես կամիմ սիրել, բայց եթե չկարողացա սիրել, անբախտ եմ ես. մեռած է հոգիս և սիրտս...: Այս ցավը մին հին ցավ է իմ սրտի մեջ. դորա համար շատ անգամ մարդիկ, իմայինք և օտարք, խելագար համարեցին, հայհոցեցին, դառնացուցին դիս և թունավորեցին կյանքս. որովհետև այս աշխարհիս մարդիկ—այդպես ուսուցանում է փորձը—անարժան էին իմ սիրտս...»³⁰,

Մինչև այժմ Նաղարչանը քարոզել է, որ ազգի յուրաքանչյուր ան-

²⁸ Տե՛ս «Հյուսիսափայլ», 1861, № 3, էջ 251—257:

²⁹ «Նամականի», էջ 384:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 382:

դամ պետք է հայրենասեր լինի: Հայրենասիրության մեջ նա տեսնում էր ներքին ուժերի համախմբումն՝ իբրև զորիզ հատկանիշ հայ իրականության մեջ անհատի «բարոյական վերածնելիության համար»: Նրա համար էգոիզմը հակամարդկային երևույթ էր: Մարդկային բնավորության առավելությունները նա կապում էր ազգային բարձր ինքնագիտակցության հետ, որը և նրա կարծիքով լուծում էր համազգային իդեալների իրականացման հնարավորությունը:

Այն իրականությունը, որին ականատես լեզավ նաղարյանը, զրեց նրան ծանր վիճակի մեջ: Ո՞րն է վերջապես այն շաղախը, որով նրա կարծիքով հնարավոր է բարձրացնել մարդուն իր կատարելությունը: Ի՞նչ է տեսնում նա այդ հասարակության մեջ՝ «մեռուցիչ ծանրաքայլություն և դանդաղկոտություն, պակասություն ներքին կամքի և էներգիայի»: Հայերին այդ վիճակից հանելու համար պետք է «մի ավելի վերին կրթություն, մի ավելի լուսավոր հայացք, քան թե այն կրթությունը և հայացքը, ու մենք տեսնում ենք նոցա մեջ սովորաբար»:

1870 թ. մայիսի 14-ի նամակում Նաղարյանն ուղղակի գրում է. «Ես գիտեմ արդարև, թե որտեղ է մեր այսպիսի և այլ մյուս թշվառությունների աղբյուրը, բայց ի՞նչ օգուտ, օգնել կարող չեմ: Ինչ որ մի առիթ իր հատուկ անմտությամբ կարողացել չէ պատրաստել յուրյանց մի ազատ քաղաքական վիճակ, որոյ մեջ միայն կարելի է ընկերական կյանք և ընկերական առաքինությունը, արդյունագործությունը, որոց կարոտ էր հասարակությունը, այդ հնարավորել մեզ անկարելի է, որովհետև ոտքի պատվանդան չունիմք, ժողովուրդ ունիմք, հասարակություն չունիմք, ոչ կատարողք և ոչ պահպանողք լուսավորության և առաջադիմության գործի»³¹: Նաղարյանը դրանով էլ բացատրում էր այն հանդամանքը, որ հայերը կորցրել են «ամենայն բարոյական բարիք», և ամեն մեկը շահագրգռված է իր «անձնական նյութեղեն» օգուտներով և պատրաստ է ամեն ինչ լինել, «բայց ոչ հայք մտածող, ուսանող և յուրյանց կենդանությունը նորոգող հայք»:

Թիֆլիս քաղաքը, ուր իր մանկությունն էր անցկացրել Նաղարյանը, այժմ ապրեց և գործեց երկու տարի, 1840—1860-ական թթ. որոշակիորեն փոխել էր իր դեմքը: 1870 թ. օգոստոսի 12-ի նամակում Նաղարյանը գրում է, թե Թիֆլիսից ստանում է այն տպավորությունը, որ հինն ու նորն այստեղ ընթանում են կողք-կողքի: Հասարակության, այսպես ասած, վերնախավը օտարացած՝ զրադված է միայն անձնական

³¹ Նույն տեղում, էջ 386:

վաշելքնհրով: Մի ալ մաս շարունակ քննադատում է հայերի օտարամոլությունը և «յուրյանց անդործության և անսրտության մեղքը ձգում են միայն տերության վրա», երբեք չհողալով սևիական աղգային գործոնների պահպանման համար: «Մի ալ կարգ ժողովրդի, տգետ ամբոխը, կորած է թշվառության անդունդի մեջ, դորա կեր ու խումբ անտու և կեղտ և ապականություն է...»: «Սեր առ մարդ և առ աստված», ընկերասիրություն և աստվածասիրություն վերացած է: Այստեղ աղբատը շափից դուրս անբախտ է, իսկ հարուստը շափից դուրս բախտավոր: Ոչինչ բարեգործության գաղափար չկա, որովհետև ոչինչ է հասարակաց օգտի գաղափարը³²:

Առետրալաշխառուական կապիտալի նախնական կուտակման ժամանակաշրջանին բնորոշ խոր հակասությունների առկայությունը, հասարակական պրոդրեսի ջատագովին խորապես զգացնել է տալիս կապիտալիզմի թերդարդացման անտանելի փաստը: «Եվրոպական ցիվիլիզացիայից շոշափված» այդ բաղաժնի մեջ էր կրում ֆեոդալիզմի տարանջատ ոգու, հետամնացության, սահմանափակության և մակերեսայնության ցայտուն հատկանիշներ: «Հասարակ ժողովուրդը,— գրում է նա 1870 թ. սեպտեմբերի 4-ին Սալթիկյանին ուղղած նամակում,— աղքատության անդունդի մեջ կորած ապրում է ամենևին թշվառաբար, ինչպես պապական և մայրական շափիղններից ոչ մի բալլ առաջ չզնացած...: Ո՛չ. թիֆլիսյան հարստությունը կարող չէ կաշառել իմ աչքը, մինչ ժողովրդի թշվառ կյանքը զզվանք է բերում մարդու վերա, երբ որ կաթեկցությունն ամենօրյա կրկնությամբ թուլացած էր»³³:

Թիֆլիսի մի տարվա կյանքը նաղարշանին բերում է այն համոզման, որ անհնար է իրականացնել դարոցական ուսուցման այն իդեալը, որը նա խորհել, երազել և ծրագրել էր տարիների ընթացքում և պրոպագանդում էր «Հյուսիսամիայլի» էջերում: Ինչպես այդ, այնպես էլ հաջորդ նամակներից երևում է, որ նաղարշանը երկվորյան մեջ է, դիմանա՛լ տեղի դժվարություններին, քանի որ ինքն այստեղ ունի «ալտուրիտետ», իշխանություն՝ խոսելու, ուղղություն տալու, խորհրդակից լինելու հոգաբարձուների հետ, ինչպես ինքն է ասում՝ ներգործական անձ լինելու, թե մտածել թողնելու իր առաքելությունը: Դժվարությունները նաղարշանը բացատրում է նրանով, որ ինքը հանձն է առել մի մեծ բարոյական գործ, բայց շունի իր գաղափարներին համախոհ, գործակից

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 381:

³³ Նույն տեղում, էջ 384:

մարդիկ: «Նորը, ավելի լավը մեծ պատերազմ ունի ընդդեմ հին ապակա-
նությունը, որը քրեկու և սրբեկու համար կարևոր են ամենեկին այլ զո-
րությունք և հնարներ, քան թե մեր թշվառ հայկական վիճակի մեջ կա-
րելի էր գտանել»³⁴:

Գ. Քանանյանին ուղղած նամակում Նաղարյանը խոստովանում է, որ սխալվել է, մտածելով, թե կարելի է կոմկասում «գործ հառաջ տա-
նել» հանուն ազգային դաստիարակության և լուսավորության և գործակ-
ցել այնպիսի մարդկանց հետ, որոնք իրենք լինելով իրենց թշնամիները, «ամենեկին տգետ և անփույթ ծամանակի հառաջաշարժ ընթացքին (պրո-
գրեսին), ամենայն քայլափոխում դիս կալ և կապ կաշկանդելով, ոչնչաց-
նում են իմ բոլոր ուժը և զորությունը»: Հոգաբարձուները, որոնք ոչ մի
ձևոնարկություն չհասցրին իր ավարտին, ստիպում են Նաղարյանին
վերջնականորեն համոզվել, որ զուր է իր ջանքերը, կրթ մի տեղ նստած
են «տասներկու գլխանի վիշապ, մի գլխանի վիշապապետով»³⁵:

Նաղարյանը խորապես ցավում է թշվառ և տգետ ժողովրդի հա-
մար, որի ճակատագիրը կախված է նույնքան տգետ, բայց անսահման
էգոիստ ունեորեններից: Իսկ ի՞նչ է ժողովրդի այդ դպրոցը. «մի լոկ քրիս-
տոնական մարդասիրության տուն է, պատառոտած, կիսամերկ և կեղ-
տոտ մանուկների պատսպարան»³⁵: Նաղարյանը որոշում է վերադառ-
նալ Մոսկվա: Լաղարյան ձեմարանի տեսուչ Գ. Քանանյանը հայտնում
է, որ ցանկացած դեպքում նա կարող է գրավել արաբական դպրության
պրոֆեսորի պաշտոնը: Նաղարյանը անմիջապես տալիս է իր համա-
ձայնությունը: 1871 թ. մարտի 31-ին Դեկյանովը գրում է Նաղարյանին,
որ նրան լրացուցիչ տրվում է պարսից լեզվի պրոֆեսորությունը:

Հոգաբարձուների ծայրաստիճան կամայականությունները՝ դպրո-
ցական ներքին գործերում, անձնական վերավորանքները ստիպում են
Նաղարյանին 1871 թ. դարնանը որոշելու փոխադրվել Մոսկվա: Տարե-
վերջին նա ներկայացնում է իր հրաժարականը և հուլիսի 14-ին մեկ-
նում Մոսկվա:

Նաղարյանի հեռացումը Թիֆլիսից Լեոն բացատրում է նրանով, որ
«Հյուսիսափայլի» երբեմնի համարձակ և մտրակող խմբագիրն այլևս
չունեն հին օրերի եռանդն ու ուժը՝ համառու ու տոկուն մաքառողի դիրք
բռնելու հետամնաց ուժերի դեմ մղվելիք նոր պայքարում: Սակայն ճշշ-
մարտությունն այն էր, որ բուրժուական նոր հասարակության լուսավո-

³⁴ Նույն տեղում, էջ 382

³⁵ Նույն տեղում, էջ 389:

րական սկզբունքները կյանք մտցնել ցանկացող ականավոր գործիչը բախվեց բուրժուական հարաբերությունների այն խոր հակասություններին, որոնք աճել էին հենց ֆեոդալական հասարակության մեջ: Իր իդեալների և իրականության հակադրությունը նրան մատնեց խոր հուսահատության: «Նազարյանի հոռետեսության աղբյուրը հարկավ, — գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը, — Թբիլիսիի հողաբարձական ժողովների և հայոց առաջնորդարանի մզլած մթնոլորտում չէր անշուշտ: Անդրկովկասյան իրականության մեջ տակավին բացակայում էր ասլրանքային-կապիտալիստական հարաբերությունների այն շաղախը, որ հասարակական դարդացման նոր որակ և նոր տեմպ հաղորդելով հայկական ամորֆ էթնոսին՝ պետք է ընդլայներ հայերի ազդային-քաղաքական կոնսոլիդացման ուղիները»³⁶: Ճիշտ էր և Գ. Արծրունին, եբ գրում էր, թե «Նազարյանցի հայտնած մտքերը, բնական օրենքի ղորությամբ, չէին էլ կարող միանգամից ազդել ամբողջ թմրած ազգի անդորրի և անշարժ մտավոր մակերևույթի վրա. այլ դա էլ ահագին ծառայություն էր Նազարյանցի պես մտքի կարապետի կողմից, որ նրա մտքերը ազդեցին մտածող մարդկանց մի նեղ շրջանի վրա»³⁷:

Թիֆլիսյան միջավայրում Նազարյանը հաջողություն չունեցավ և չէր կարող ունենալ: Հասարակական զարգացումն իրոք պահանջում էր նազարյանական ազգասիրական քարոզներին զուգակցել գործնական պայքարի նոր միջոցներ, որոնք պետք է ծառայեին հասարակական կյանքի վերափոխմանը՝ բուրժուական հարաբերությունների օարգացումը բնականոն ընթացքի մեջ դնելու համար: Այդ նշանաբանով 1860-ական թթ. երկրորդ կեսին հանդես եկավ Գր. Արծրունին:

Նազարյանը Թիֆլիսում ասլրած երկու տարիներին մամուլում հանդես չէկավ ոչ մի հոդվածով, շարձագանքեց Ստեփաննի, ինչպես և Արծրունու բանավիճային բնույթի ելույթներին: Լավագույն դեպքում լուսավորության նոր քարոզիչների մտքերը համարելով իր գաղափարների նույնիսկ ոչ հաջող կրկնությունը, նա անհաղորդ մնաց և չըմբռնեց այն նոր շարժումը, որը «Հյուսիսսփայլից» էր գալիս և կյանք էր մտնում հասարակական նոր տեղաշարժեր առաջացնելու համար: Մնում էր նրան ավարտված համարել շուրջ 30 տարիների եռանդուն, լարված աշխատանքը և վերադառնալ Մոսկվա, շարունակելու իր մանկավարժական գործունեությունը:

³⁶ Աշ. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 2, էջ 93—94:

³⁷ Գ. Արծրունի, «Մատենադրություն» հոդվածը («Մշակ», 1889, № 5):

1871 թ. հուլիսի 14-ին Նազարյանն ընտանիքով դուրս է գալիս Թիֆլիսից և Մոսկվա է հասնում նույն ամսի 25-ին: Առաջին այցելութունները նա անում է Ս. Շահադիզին և Մ. Փանյանին: Բավական զրգավարությամբ կարողանում է լուծել բնակարանի հարցը: «Թիֆլիսի ցավերից ազատված ընկանք Մոսկվայի ցավերի մեջ»,—գրում է նա Գր. Հարությունյանին՝ զանգատվելով բնակարանների թանկությունից և այլ դժվարություններից:

1871 թ. ուսումնական տարին Նազարյանը վերսկսում է իր դասատվությունը Լադարյան ճեմարանի վերաբացված արևելյան լեզուների ֆակուլտետում: Իր աշխատանքներին զուգընթաց ձեռնարկում է Զոն Վիլիամ Դրեպերի «Պատմություն իմացական զարգացման նվիրույթի» անգլերեն գրքի թարգմանությունը: Հ. Միրյաբեկյանին ուղղած նամակում նա բացատրում է այդ գրքի կարևորությունը իր հայրենակիցների համար, որոնք ընդհանուր պատմությանը ծանոթանալով, իր կարծիքով, կկարողանան ճանաչել իրենց անձը, իրենց անցյալը, ներկան հասկանալու և ժամանակակից պահանջներով առաջ շարժվելու համար:

1872 թ. նոյեմբերի 27-ին Նազարյանը մի նամակով խնդրում է կաթողիկոսին՝ ուղարկել իրեն Ղազար Փարպեցու պատմության գրչագիր օրինակներից մեկը՝ համեմատելու համար Վենետիկի 1763 թ. տպագրության հետ, գերմաներեն թարգմանելու նպատակով: Թարգմանել է արդյոք այդ գիրքը, մեկ հայտնի չէ:

1876 թ. մարտի 17-ին Փ. Վարդանյանին գրած նամակից պարզվում է, որ Նազարյանը թարգմանել է նաև Լեսսինգի «Նաթան իմաստունը» հեղինակի համառոտ կենսագրությամբ և ծանոթագրություններով: Պատրաստել է մի ձեռնարկ «Քրիմիական նկարագիր առօրյա կյանքի մեջ դործագրած նյութերի վերա», մի հոդված՝ «Օդ, որ մենք շնչում ենք», այնուհետև, «Լատինական քրիստոնեությունը և նոր ժամանակների քաղաքագործությունը» գրքի մի հատվածը և այլն³⁸: Թե ուրիշ ի՞նչ է թարգմանել կամ ձեռնարկել Նազարյանը իր կյանքի վերջին տարիներին, մեզ հայտնի չէ: Նրա մահից հետո «Հանդես դրականական ու պատմականում» տպագրվել է «Լուսմա» ամսագրի համար գրված «Հայոց ժողովուրդը, նորա այժմյան լիզվի և մատենագրություն վիճակը Ռուսաստանում, համառոտ տեսություն» վերնագրով մի ուսումնասիրություն, որն իր ժամանակի մամուլի մատենագրական քննությունն է:

³⁸ Տե՛ս «Նամականի», էջ 446:

Նաղարչանի ակնարկները 1870-ական թթ. արեւելահայ մամուլի և գրականութեան նվաճումների վերաբերյալ թերի են և կցկտուր։ «Մըշակն» այդ օրերին հասարակական միտքն զբաղեցնում էր ազգային կյանքի վերափոխման նոր գաղափարներով և կենսական հարցերով։ Նաղարչանին անհասկանալի մնացին Արծրունու հարցադրումների և քննադատութեան արմատական եղանակները։ Համարելով նրան իր սկզբունքների առնվազն անհաջող կրկնողը, չէր հավանում և նրա լեզուն՝ որակելով խիստ արհեստական։

Այդ շրջանում գրած «Հայոց ժողովրդի նոր այժմյան լեզվի և մատենագրութեան վիճակը Ռուսաստանում համառոտ տեսութեամբ» հոդվածում Նաղարչանը գրում է. «Մեր ժողովրդի կենդանի լեզուն ընդհանրապես, ոչ մեր մասնավոր տեղական բարբառները, որ հայեցմամբ դեպի մատենագրական լեզուն ունին այնքան արժանավորութիւն միայն, որչափ նոցա մեջ պահված ու մնացած էին ընտիր և պիտանի նյութեր նոր մատենագրութեան շինվածի համար»³⁹։

Խոսելով մեր գրական նոր լեզվի երկրորդ աղբյուրի՝ գրաբարի մասին, նա նորից ու նորից կրկնում է իր հին, բայց շատ կարևոր ելակետը. «...ևս դառնալ, զնալ, մտնել մերնախահարց կյանքի պայմանների մեջ, որ չեն մեր ներկա կյանքի պայմանքը, կարող չենք, որովհետև այդպես պիտի ուրանայինք կենդանի ժողովրդի իրավունքը, մեռածի, անցած ու զնացածի իրավունքը առավել վերին դասելով, որ մի անխորհուրդ բան է»⁴⁰։ Նա կրկնում է նորից, որ գրաբարը «հարուցանել գերեզմանից կարելի չէ», բայց պետք է օգտագործել մեզ հասած հարստութիւնը. «...պիտի կացուցանել, մեր այժմյան աշխարհիկ լեզուն բարեկարգելու և մատենագրութեան հարմարավոր անոթ շինելու համար»։

Հրաժարվելով նախորդ տասնամյակում գրաբարի որոշ ձևերի յուրացման վերաբերյալ արած իր առաջարկներից, Նաղարչանը նորից սրբում է բարբառներից և գրաբարից ճիշտ օգտվելու հարցերը։ «Ժողովրդական բարբառով մաքուր, իստակ և գեղեցիկ հայախոսել»՝ ես չեմ հասկանում այն, որ նոր հայկական լեզուն խառնակվեր և ճամկավորվեր գրոց լեզվի ոճերով, այլ պինդ և ամուր մնալով ժողովրդի այժմյան կյանքի պայմանների մեջ, չխոտորվեր հայկադաս լեզվի հոգուց ու գաղափարից ընդհանրապես»։

³⁹ «Երկեր», էջ 394։

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 395։

Այս տեսանկյունից էլ նազարյանը քննադատում է «Արարատի» արևմտահայ և արևելահայ խառնակված ոճը, «Հայկական աշխարհի» արհեստականորեն փոփոխված լեզուն, «Մշակի» լեզվի անմշակությունը և այլն: «...մեր վերա սուրբ պարտականություն կա,—գրում է նա,—ուշադիր լինել նորա պիտույքին, նորա հետ խոսիլ մատենագրության միջ-նորոգությամբ այնպես, ինչպես նա կարող էր հասկանալ մեր միտքը, այնպես, ինչպես պահանջում են հայկական ուղղախոսության կանոն-ները, որովհետև ուսուցչի պարտականությունն է ոչ թե միայն նյութեր տալ յուր աշակերտներին, այլ նյութերի հետ միասին պատշաճավոր ձև և կերպարանք մտածության, որ շատ խորհրդավոր բաներ են, եթե կա-մենք դարգացնել նոցա իմացականությունը. ու չդիտե ուղիղ մտածել, նա չի կարող և հայաբար խոսիլ»⁴¹:

Մի կողմ թողնելով դասական լեզվաբանության մտայնությունից բխող լեզուների «աղձատման», «ավերանքների» մասին եղած նազարյանական հայացքները, լեզվի «մարախոսության» վերաբերյալ նրա որոշ ծայրահեղությունները, պետք է նկատենք նորից, որ նազարյանը ճիշտ էր որոշում հայ գրական լեզվի զարգացման զլխավոր աղբյուրները և կարևոր էր համարում գրական լեզուն մշակելիս մաքրել դարերի բերած օտար ազդեցություններից, խստությամբ հետևելով ժամանակակից ուսու և եվրոպական լեզուների զարգացման օրինաչափություններին: Դուրս բերելով գրական լեզուն ինչպես բարբառների ուժեղ ներգործության ուղորտներից, այնպես էլ հին հայկաբանության «բաղդասությունից», նազարյանը երազում էր ստեղծել ժամանակակից հային հասկանալի, նրա մտածողության նոր եղանակներին համապատասխանող գրական նոր լեզու:

1878 թ. «Արարատ» ամսագրի վերջին համարի մի հայտարարու-թյան մեջ ասվում է, որ ամսագրի խմբագիր Վահրամ եպիսկոպոս Ման-կունին հրաժարվել է պաշտոնից, և կաթողիկոսը հոկտեմբերի 31-ի կոն-դակով խմբագիր է նշանակել մայր աթոռի միաբան Խորեն Ստեփանևին: Նույն հայտարարության մեջ ասված է նաև, որ ամսագիրը միտք ունի զարգացնելու ժողովրդի գաղափարները «գիտության լուսով», միաժա-մանակ նշված է նաև, որ խմբագրությունը հույս ունի ամսագրի գոր-ծունեությանը ներգրավել «հայասեր մտածող անձերի»:

Այս նկատի ունենալով էլ նազարյանի բարեկամը՝ Խորեն Ստեփա-նեն ղեկավարելու 12-ի նամակով խնդրում է նրան աշխատակցել «Արա-

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 399:

րատին»։ Դեկտեմբերի 25-ի պատասխան նամակում Նաղարյանը հրաժարվում է մասնակցել մի ամսագրի, որի ուղղության նկատմամբ նա խիստ բացասական կարծիք ունի։ Շարադրելով իր խոհերը իսկական լուսավորության մասին, նա վերջում ավելացնում է. «Նա այս խոսքով կամեի միայն ակնարկել թե ո՞րպիսի ճանապարհներով և ընթացքով կարող էր «Արարատը» փառավորել յուր անձը, և թե նա կամեր լիներ աղպային ամենակարեւոր խնդիրների հրապարակախոս բերան, արմատավոր երեսփոխան ազգային դաստիարակության և լուսավորության»⁴²։

1878 թ. նիկուլաձեի «ՕՃՅՈՐ»-ում «Հարո» ստորագրությամբ լույս է տեսնում մի ակնարկ «Հայոց մամուլը Ռուսաստանում» վերնագրով. հոդվածագիրը նշում է, որ «Հյուսիսսփայլը» մի նոր, ուրախալի երկվույթ էր հայ նոր գրականության մեջ և իր յոթ տարվա գործունեությամբ բավական գործ կատարեց, ուղղելով հայ ընթերցողների գրական ճաշակը թե՛ ինքնուրույն և թե՛ մանավանդ թարգմանական գործերով...։ Նաղարյանը հավանաբար վերջին անգամ էր կարդում իր մասին եղած բնական դիտողությունների հետ գրվատանքի խոսքեր։

1873 թ. ապրիլի 4-ին Նաղարյանը դիմում է Լաղարյան ճեմարանի տեսուչ Ն. Դեկյանովին՝ խնդրելով թույլտվություն և դրամական օգնություն արտասահման մեկնելու համար։ Գրությունը ուղարկվում է Մոսկվայի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուին։ Ի՞նչ պատասխան է ստացվում, մեզ հայտնի չէ։ 1876 թ. ապրիլի 4-ին Կ. Նոյանին նա գրում է, որ մտադիր է մայիսին ուղևորվել արտասահման՝ առողջությունը վերականգնելու նպատակով, դանգատվում է միջոցների սղությունից։ Մայիսի 20-ին պետերբուրգյան թերթը հրապարակում է այդ տարվա արտասահման մեկնողների ցուցակը, դրանց թվում էր նաև Նաղարյանի անունը։ Այժմ նա սպասում է մինիստրի հրամանին, առանց որի Մոսկվայի գեներալ-նահանգապետը չէր կարող տալ արձակման թուղթ՝ արտասահման մեկնելու համար։

Նույն տարվա հունիսի 5-ին Նաղարյանն արդեն Պետերբուրգում էր։ Իշխան Աբամելիքը հրավիրել է նրան ճաշի, իրեն մեծարում են «առանց կեղծավորության, բարեկամական ազատությամբ»։ Հաջորդ օրը, կիրակի, Նաղարյանը հանդիպում է Փ. Վարդանյանին և Նոյանին։ Միասին մեկնում են Պավլովսկ։ Նաղարյանի մահվան առթիվ տպագրած ակնարկում Վարդանյանը հիշում է այդ օրը, թե ինչպես սեղանի շուրջը Նաղարյանը հուզված խոսքեր էր ասում իր շրջապատի «անսեր» հա-

⁴² «Նամականի», էջ 509։

սարակութեան մասին: Հունիսի 8-ին Նաղարչանը Պետերբուրգից մեկնում է Ստոկհոլմ, ուր հասնում է հունիսի 14-ին: Հունիսի 17-ին նա իր առաջին տպավորութիւններն է հաղորդում Կոպենհագենից: «Նոր աշխարհներ, նոր լեզուներ, նոր մարդիկ, բարբ ու վարբ և կեցութիւն, ամենը օտար է, ալլանդակ, քան իմ մինչև <այժմ> տեսածը և լսածը»: Կոպենհագեն նա գնում է Ստոկհոլմի վրայով: Այդ քաղաքներում նա հաստատում է մի շարք ծանոթութիւններ, բայց ո՞ւմ հետ, չի գրում: Շտեթինի վրայով գալիս է Բեռլին, որը մեծ տպավորութիւն է թողնում նրա վրա: Նա դիտում է քաղաքի հնակառույց ապարանքները:

Լայպցիգում Նաղարչանը մնում է 5 օր: Այստեղ նա ծանոթանում է մի քանի պրոֆեսորների հետ: Այնտեղից նա անցնում է Շվեյցարիա, Ալպյան լեռներով դեպի ամառանոցային քաղաք Շուլս-Բարաուզ: 25 օր բուժվում է հանքային ջրերում: Նա հավանում է շվեյցարացիներին, նրանց բարի ողջունները անծանոթներին: «Մեծ քաղաքներում,—գրում է նա Փանյանին,—տեսանելի չէ այս գեղեցիկ սովորութիւնը. բարբերի նրբացած խոշորութիւնը կամ խոշորացած նրբութիւնը ջնջել է նորան»:

Օգոստոսի 10-ին Նաղարչանը թողնում է Շվեյցարիան, մեկնում Հելզերլերգ: Այստեղ նա հանդիպում է Մուլաֆյան և Պոնձուրջան ազգանուններով հայ ուսանողների, առաջինը՝ Ախալցխայից, երկրորդը՝ Թուրքիայից: Ծանոթանում է պրոֆեսորներ Կունո Ֆրեշերի և Շենդելիի հետ, առաջինը՝ Լայպցիգի համալսարանի դասախոս, փիլիսոփա, հեգելյան ուղղութեան հետեորդ, երկրորդը՝ աստվածաբան, իր ժամանակի լուսամիտ կրոնավորներից: Վերադարձին Նաղարչանը երկրորդ անգամ մրտնում է Դրեզդեն, ուր դիտում է նկարների հայտնի պատկերասրահ: Այնուհետև Դրեզդենից Բեռլինի վրայով նա գալիս է Քյոնիքսբերգ քաղաք, այցելում Կանտի գերեզմանին. «Ես երկար կանգնեցի հարգալից և մտածմունքների մեջ խորասուզված՝ մեծ մարդու բրնձկա արձանի զիմաց,—գրում է նա,—չէի կարողանում զսպել իմ բարոյական ցասումը մեծ Կանտի հիշատակը իր քաղաքացիների կողմից երեսի վրա թողնելու առթիվ»: Քյոնիքսբերգի մոտ գտնվող դյուղերից մեկում հանգստանալուց հետո օգոստոսի վերջին Նաղարչանը գնացքով վերադառնում է Մոսկվա:

1872 թ. Կ. Պոլսում կզգային ժողովը հրատարակում է արեւմտահայ գավառում վերջին քսան տարիների բնթացքում տեղի ունեցած հարստահարութիւնների և հալածանքների վերաբերյալ «Տեղեկագիր»: 1875-ին Թուրքիայի դեմ Բոսնիայում և Հերցեգովինայում ծագած աղտտամբութիւնը լաւն արձագանք է գտնում Ռուսաստանում: 1876 թ. Սերբիան

և Չեռնոգորիան պատերազմ են հայտարարում Թուրքիային: Այդ տարիներին Եվրոպայում հրատարակվում են մեծ քանակությամբ հոդվածներ և բրոշյուրներ, նվիրված «Արևելյան հարցին»:

Գր. Արծրունին Թիֆլիսում նույնպես հրատարակում է «Восточный вопрос» վերնագրով մի գրքույկ, ուր, անդրադառնալով նույն հարցին, գրում է, թե թուրքերի՝ եվրոպական սահմաններից դուրս գալով դեռ «Արևելյան հարցը» չի լուծվում: «Այսօր ապստամբվել են Թուրքիայի եվրոպական հպատակները,—գրում է նա,—հինգ-տաս տարուց հետո կապստամբվեն Թուրքիայի ասիական ժողովուրդները»: Հեղինակը եվրոպայից պահանջում է արմատական լուծել այդ հարցը:

Եվ ահա՛, «Արևելյան հարցի» հետ են կապվում և նաղարյանի արտահայտած մի շարք մտքերը՝ ինչպես սլավոն ժողովուրդների, այնպես էլ հայերի ճակատագրի վերաբերյալ: Նաղարյանին ծանոթ ուսանող Հ. Պոնձուքյանն իր նամակում հարցնում է, թե ինչո՞ւ եվրոպան այդքան ջերմորեն արձագանքում է սլավոնական ժողովուրդների ազգային ազատագրության հարցին և հրատարակում է մեծաքանակ բրոշյուրներ, ուր խոսում է թուրքերի եղևոնազործությունների մասին, իսկ հայերի ճակատագրի նկատմամբ ցուցաբերում է անտարբերություն:

«Սլավոնական ազգերը,—գրում է նաղարյանն իր պատասխան նամակում,—ծանրություն ունին եվրոպական պոլիտիկայի կշռի մեջ: Հայք ոչինչ, որովհետև մինչև այժմ աշխարհի հանդեսում ցույց տված չեն, թե կար նոցա մեջ քաղաքական ազատության ցանկություն, ձգտողություն, թե նոքա ունենին այնքան ոգի քաջության, այնքան զորավոր միաբանություն յուրյանց մեջ, որ կարող էին սրով, արյունով և երկաթով ապացուցանել յուրյանց կամքը ազատ լինելու»⁴³: Նաղարյանն այդ բացատրում է Թուրքիայի հայերի մասնատվածությամբ, ֆեոդալական հարաբերություններից մնացած «տարանջատ» բնավորությամբ: Վերջին տարիներին, հետևելով եվրոպայի «Արևելյան քաղաքականության ընթացքին» զայրացած Գլադստոնի, Ռուսելի դիվանագիտական խաղերից, նա դալիս է այն եզրակացության, որ «պոլիտիկայի մեջ չկա բարոյականություն, այլ ամեն բան հաշիվի համար է այդտեղ», որ զուր է պահանջել քրիստոնեական մարդասիրություն: «Քրիստոնեական մարդասիրություն չգիտե պոլիտիկան, այլ նա ուշադիր է միայն այնպիսի ազգերի, որ հասկանալով յուրյանց քաղաքական իրավունքը, ունին երկաթ

⁴³ Նույն տեղում, էջ 470.

և քաջություն, այդ իրավունքը ձեռամբ պահանջելու ևս այսպես ևս հասկանում մեր ազգի պատմությունը»⁴⁴:

1877 թ. ընթացքում Նաղարչանը ուշադիր հետևում է նոր իրադարձություններին: Ապրիլի 12-ին Ռուսաստանը պատերազմ է հայտարարում Թուրքիային: Արևմտահայությունը մեծ հույսեր է կապում այդ պատերազմի հետ: «Մշակը» արձագանքում է այդ հույսերին, ունենալով Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու կողմնորոշումը: Արտասահմանյան թերթերը գրում են, որ Անգլիան երբեք թույլ չի տա, որ Ռուսաստանը վերցնի Հայաստանը: Տարվա վերջին ռուսական զորքերը ջախջախում են թուրքական բանակը, և հայտնի է դառնում Թուրքիայի անխուսափելի պարտությունը: Դեկտեմբերի 1-ին Նաղարչանը գրում է Մայսուրյանին, որ Կարսը, Արդահանը, Բայազետը, էրզրումը, Վանը անցնելու են Ռուսաստանին, Սևրեիան կստանա ավտոնոմիա, իսկ Բուլղարիան, Բոսնիան և Հերցեգովինան վասալի վիճակում կլինեն՝ Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: «Ին ինչպես է լինելու մեր խեղճ հայ ժողովրդի հետ, սա մի մեծ հարց է: Որ սլավոնական քրիստոնյաները իրենց պատմական հողերի ազատ տերերն են լինելու, այս շատ բնական, արդար և բանական է: Սակայն հայերը այսպիսի մի պատմական հող չունեն Եվրոպայում: Կապադովկիան ընկնելու է Ռուսաստանին. սա համենայնդեպս մի բարիք է, մի բարեբախտություն մեր հայրենակիցների համար, որովհետև, բաց երևույթին, ոչ ոք նրանց հանդեպ երախտապարտ չէ»⁴⁵: Բայց զրանով էլ ավարտվելու է Հայկական հարցի «լուծումը»: Նույն տեղում, խորը ցավով Նաղարչանը գրում էր. «Մի արշունհոս վերք է բաց մնում այդտեղ. կարելի է այն օտար լաթերով կապել և նրա վրա զանազան սպեղանիներ դնել: Բուժեն՝ սակայն՝ երբեք և ոչ մի ժամանակ: Այս մեծ վիրահատության համար զեռ բժիշկներ չեն ծնված և երբեք էլ գուցե չեն ծնվելու»:

Ինչո՞ւ էր այսպիսի դաժան եզրակացություն հանդում Նաղարչանը այն պահին, երբ թուրքական կառավարությունը իրեն պարտված ճանաչելով, հաշտության ձևեր էր մեկնում թշնամուն, պատրաստ ամեն տեսակի զիջումներին: Իսկապես ի՞նչ եղավ հետո: Երկու կողմերի դաշնադրության նախապատրաստման օրերին Թուրքիայի հայոց պատրիարք Ներսեսի ակտիվ միջամտությամբ, 1878 թ. մարտի 9-ին հրապարակված Սան-Ստեֆանոյի դաշնադրության 16-րդ հոդվածը հատուկ պար-

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 471:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 491:

տավորություն էր դնում Թուրքիայի առջև՝ վարչական բարեփոխություններ մտցնել Ասիական Թուրքիայի հայաբնակ տեղերում և պաշտպանել հայերին քրդերի ու շերքեղների հարստահարություններից։ Նույն տարվա ամռանը տեղի ունեցած Բուլինի կոնգրեսում, Հայկական հարցին նըվիրված 16-րդ հոգվածը փոխվեց 61-ի, և դրանով իսկ «որոշվեց» հայության ձևակառուցումը։ Այսպես էր դրոշակում նազարյանը Հայկական հարցի լուծումը եվրոպական դիվանագիտության խաղերում։

Ս. Շահազիզն իր «Հրապարակախոս ձայն» աշխատության վերջում նկարագրում է նազարյանի հետ ունեցած մի խոսակցությունը մահվան նախօրեին։ Նազարյանը հարցնում է նրան՝ ի՞նչ նուշություն կա աշխարհի երեսին։ Շահազիզը պատասխանում է, որ «Աղատահայաց» կուսակցությունները խնդրում են եվրոպական «հովանավորներից» չբազարակել Թուրքիայի ռեֆորմների բարտեղը, տեսնելու համար, թե որչափ է իրագործված այն ասիական նահանգներում։

— Ի՞նչ են պատասխանում ավելի լորդերը, — հարցնում է նազարյանը։

Շահազիզը պատասխանում է, թե խորհուրդ են տալիս սպասել... «Սինչև վերջին հայր... նդովելով և Թուրքիան և Անգլիան դառնե հանգիստ գերեզմանոցում», — պատասխանում է նազարյանը, — ես կամեի հարցանել այդ քաջատոհմիկ պարոններից, դոքա ի՞նչ բանով ավելի էին, քան թե նույնիսկ տաճիկ փաշաները և բուրդերը, որ անպատուհաս պղծում են մեր եկեղեցիները, մեր կանաչքը... Բայց վա՛յ այն լուսավորության, որ փոխանակ մարդասիրության՝ մարդասպանություն է բերում»⁴⁶։

Այս աշխարհում չափազանց շատ թշնամական ուժեր են կանգնած մարդկության երջանկության ձանադարհին, գրում էր նազարյանը փետրվարի 19-ին՝ Մալսուրյանին ուղղած նամակում, գեղեցիկ կյանքը գնում, կորչում է վշտի, թշվառության մեջ... Իր կյանքի վերջին ամիսներին նազարյանը հոգով խորտակված էր գգում իրեն։ «Այն սուկրատյան անմրդով խորհրդածությունները, այն երանավետ սիրո ներդաշնակությունը, որ նա պահում էր յուր սրտում սրպիս դեղթափ՝ ընդդեմ ամենայն ոտնհարության, այժմ՝ միանգամայն քայքայվել էր նորա մեջ», — գրում էր Ս. Շահազիզը։

1879 թ. դարնանը նազարյանը հիվանդանում է թոքերի բորբոքումով։ Ապրիլի 26-ի լույս դիշերը նա վախճանվում է։ Թաղումը կատարվում է մեծ շուրով։ Ուսանողության խնդրանքով նրա թարմ գերեզմանի

⁴⁶ Ս. Շահազիզ, Հրապարակախոս ձայն, էջ 296—297։

առջև կատարվում է հոգեհանդիստ նաև հանգուցյալի մեծ բարեկամներ՝ Աթուլյանի և Նալբանդյանի հիշատակին: «Աթուլյանց, Նաղարյանց, Նալբանդյանց,... ո՞րքան բան է ասում մեր սրտին այս փալլուն երրորդությունը», գրում է Լևոն իր մենագրության վերջին էջերում:

Շուրջ կես դար Նաղարյանն ապրեց և գործեց իր ժողովրդի հոգևոր վերածնության և ազդային առաջադիմության համար: Նա խորտակիչ հարվածներ հասցրեց կղերաֆեոդալական գերիշխանությանը հայ իրականության մեջ, նպաստեց հասարակական նոր ուժերի դարգացմանը, ինչպես և նոր հասարակության կազմավորմանը. աշխարհաբար լեզվի իրավունքի նվաճումով կյանքի կոչեց զրաւան նոր լեզուն, ազդային գրականությունը տողորեց հասարակական նոր իդեալներով: Լուսավորական շարժման մեծ ոահվիրայի ավանդները լացն ճանապարհներ բացեցին հետագա տասնամյակների ազդային առաջադիմության պայքարի համար:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

11. Խոսքը վերաբերում է XIX դարի անգլիացի լուսավորիչ-գրող Պոպի «Опыт о человеке» փիլիսոփայական պոեմին: Անգլիացի փիլիսոփա լուսավորիչն այդ շրջանում հայտնի անուն էր. նրա դիդակտիկ պոեմներն ու գրվածքները թարգմանվում էին օտար լեզուներով: Ռուսաստանում այն թարգմանվել է XIX դարի սկզբներին:

12. 1829 թ. Թիֆլիսում հրատարակված «Երասխայի Ներսիսյան դպրոցի» ժողովածուում ղեկավարած են նաղարչյանի երկու բանաստեղծությունը, միաժամանակ նշված է, որ հեղինակը «6-րդ դասատան» աշակերտ է: Առաջին բանաստեղծությունը թվագրված է 1829-ը, երկրորդը՝ 1829, հունվարի 1-ը:

13. «Փորձ» ամսագրի 1879 թ. № 11-ում տպագրած «Ստեփանոս նաղարչյանցը և նրա գրական գործունեությունը» ուսումնասիրության մեջ (էջ 36) Ա. Երիցյանը, հիշատակելով այս միջադեպը, արդարամտությամբ նշում է. «Կմտածե՞ր նաղարչյանցը, որ մի քսան-երեսուն տարի հետո՞ քարոզած զաղափարները շատերից նույն տեսակ մեկ-նություն պիտի ստանար»:

45. Էստոնական ԿՊ արխիվի դորպատյան դիմնադիայի նյութերի մեջ (Ֆ. 405, ց. 386, էջ 19) հայտնաբերված դիմնադիայի երրորդ դասարանի դասղեկ Հերմանի բնութագրի, թվագրված՝ 1833 թ. դեկտեմբերի 3, հետևյալն է. Allgemeine Urtheile über Tertlia zu Weihnachten 1833.

Es mag diesmal der Klasse zum Lobe gereichen, dass wenige Schüler als vorzüglich genannt werden können, denn die Mehrheit ist gut; die Auszeichnung also schwerer als wenn die Mehrheit mittelmässig ist; ich nenne also nur Heller, Nasarian, Dyssen, Dichaeus, Schöler u. Petersenn als die besten unter den guten.

Fleiss u. Sitten waren gut, also mussten es auch die Fortschritte sein. Da nun die Klasse selbst erfahren hat, dass das Bewusstsein einer wohlzugebrachten Lebenszeit einen innern Wert hat, der äussern Lohnes nicht bedarf, so hoffe u. wünsche ich, dass die Schüler, welche in eine höhere Klasse kommen diesen guten Geist behalten u. die übrigen ihn bewahren mögen, damit sie den ankömmlingen Beispiel u. Muster sein können.

D[en] 1. Dec. Hermann.

Ich bin mit den Tertianern zufrieden. Am 1. Decbr.

Sokolowski.

52. Էստոնական ԿՊ արխիվի № 402 ֆոնդում երկու թղթապանակի մեջ պահվում է նաղարչյանի անձնական գործը: Այստեղ կենտրոնացված են համալսարանի փիլիսոփա-

յության ֆակուլտետի գրութիւնները և այլ փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Նաղարայանի ուսումնասիրությանը: Այս գործին առաջին անգամ ծանոթացել է Արտ. Արեղյանը և 1934-ին Բուենոս Այրեսում հրատարակել «Ստեփանոս Նաղարայան և Դորպատ» վավերագրերի ժողովածուն:

53. Բժշկական ֆակուլտետի 1836 թ. երկրորդ կիսամյակի թերթիկի բնագիրը պահպանվում է էստոնական ԿՊ արխիվի 402 ֆոնդում, ց. 2, 17468 համարի տակ (տե՛ս «Նամականի», էջ 518, № 2 ծանոթագրութիւնը):

62. Ստորև բերում ենք Նաղարայանին հանձնարարված դրականության պատմութեան ձևանարկների ցանկը՝ հանված Դորպատի համալսարանի տպագրած գրքամատյաններից:

«Ուրվագծեր Հունաստանի և Հռոմի հին դարերի մասին» (1836), «Հին աշխարհի պատմութիւնների պատմութիւն» (1828), «Հնագիտութեան հիմունքներ» (1832), «Ռուսաց պատմութիւն» (1816), «Պետութեան մասին ընդհանուր դիտութիւն» (1835—39), «Քաղաքատնտեսութեան դասագիրք, հատ. I, վերնագրված «Ժող-տնտեսութեան ուսուցման հիմունքները» (1837): Տարբեր երկրների պատմութիւնների հետ նաև «Լիֆլանդիայի, էստոնիայի և Կուրլանդիայի պատմութեան» ձևանարկ (1791—94), «Կուրլանդիան բարոնների տիրապետութեան ժամանակ» (1833—37): Առանձին երկրների պատմութեան ձևանարկների կողքին հանդիպում ենք պատմութեան հետ առնչվող տնտեսական-գիտական-քաղաքական հարցերին վերաբերող տարբեր նյութերի, ինչպիսիք են, օրինակ՝ «Ռուսական կայսրութեան վիճակագրական ուրվագծեր» (1807), «Ֆինանսագիտութիւն» (1832), «Աշխարհագրութեան ընդհանուր դասընթաց» (1832), «Ճշգրիտ մաթեմատիկայի դասագիրք» (1815), «Առևտրի քաղաքականութիւնն ու տեսութիւնը» (1831) և այլն:

63. Ընդհանուր և Ռուսաստանի պատմութիւնների դասախոս պրոֆ. Քրուզին 1838—1840 թթ. վարել է Դորպատի համալսարանի փիլիսոփայութեան ֆակուլտետի ղեկանի պաշտոնը: Նա որոշակի ազդեցութիւն է ունեցել Նաղարայանի պատմագիտական հայացքների կազմավորման վրա, միաժամանակ օգնել նրան և՛ նյութապես, և՛ բարոյապես: Պահպանվել է Նաղարայանի մի դիմումը ղեկանին՝ համապատասխան դրականութիւն ձեռք բերելու խնդրանքով (տե՛ս «Նամականի», էջ 53—55):

69. Արովյանի 1833 թ. փետրվարի 5-ի օրագրից երևում է, որ Նաղարայանը մինչև համալսարան ընդունվելը ծանոթ է եղել Մորգենշտերնի հետ և ունկնդրել է նրա դուրսերկերին: 1936 թ. «Вопросы философии» № 5-ում տպագրվում է Զ. Ն. Մելեշչենկոյի հոդվածը «XVIII և XIX դարի սկզբի գերմանական լուսավորիչների նամակատեղի Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Մորգենշտերնին» վերնագրով: 1938 թ. «Труды по философии» ժողովածոյում Ստոլովիլը հրատարակում է Կ. Մորգենշտերնի էսսեիկայի ծրարները, որով նա երկար տարիներ զասպիստել էր Դորպատի համալսարանում: Ժամանակին հրատարակվել են նրա ձառերը Կիեւոյին, Վիննիկային, Հերդերի, Արիստոտելի, Կլապտոնի, Կանտի, Գյոթեի, Շիլլերի և ուրիշների մասին: Նաղարայանը երկրորդ կուրսի ուսանող էր, երբ Մորգենշտերնը ձերութեան պատճառով թողել համալսարանը և շարունակում էր աշխատել իր հիմնադրած գրադարանում, որը և հետագայում կոչվեց նրա անունով:

70. Միխայիլ Ռոսերիգը մինչև Դորպատի համալսարան զաւր պաշտոնավարում էր Օդեսայում, «Одесский вестник»-ի խմբագիրն էր. հաճելովածու՞մ տպագրում էր նյութեր ուսուցող գրականութիւնից: Մանով էր Պուշկինին և նրա ժամանակակիցներին: Բազաւորական «Ուկրաին» 1835 թ. առանձին ուղագրութեան է անււում ուսերենի լիարժեք

ուսուցման հարցը: Ռուսերգը համալսարանում կաղմակերպում է մի խմբակ, ուր կատարվում են թարգմանություններ գերմաներենից ռուսերեն և հակառակը: Նազարյանն այդ խմբակի անդամներից էր:

Հետաքրքիր է նշել, որ Ռուսերգը 1838-ին հրատարակում է իր գոկոտորական գիտերտացիան՝ «О развитии изищного в искусствах и особенно в словесности» վերնագրով (տե՛ս վ. Բելինսկու գրախոսությունն այդ գրքի մասին. *Белинский*, Полное собр. соч., т. III, 1953, стр. 65):

71. էստոնիայի ԿՊ արխիվում պահվում են նազարյանի ավարտական քննությունների վերաբերող մի շարք փաստաթղթեր: Ներքոհիշյալ փաստաթուղթը բերում ենք Գ. Տիրացյանի թարգմանությամբ (Ֆ. 402, ց. 2, № 17467, էջ 15—16):

Ստեփանոս նազարյանց, Թիֆլիսից, հայ բաժանայի որդի, որը լրիվ ավարտել է ակադեմիական դասընթացը 1835 թ. հուլիսի 29-ից մինչև 1840 թ. դեկտեմբերի 23-ի ժամանակամիջոցում: Համալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետը նրա խնդրանքով քննության առաջին կեսը թույլատրեց հանձնելու 1840 թ. օգոստոսի 17-ին և հաջորդ օրերին, իսկ երկրորդ կեսը՝ 1840 թ. նոյեմբերի 12-ին և հաջորդ օրերին:

Առարկաները	Հարցերը	Դիտատականները
1	2	3
Ընդհանուր աշխարհագրություն	ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ 1. Փուրտուղալացի ճանապարհորդների հայտնագործությունները	Հալ—Բյում
Ռուսաց լեզու	2. Նիգեր գետը 1. Բաղմաթիվ հարցեր ունեցող կրթական պատմությունից 2. Գրավոր թարգմանություն գերմաներենից 3. Դերժավինի* Իզմայլիի գրավման մասին բանաստեղծության բացատրությունը 4. Կուլոկովիում	Շատ լավ—Բյում Շատ լավ—Ռուսերգ Շատ լավ—Ռուսերգ
Փիլիսոփայության պատմություն	1. Հունական փիլիսոփայության պարզագույնը ամենավաղ ժամանակներից մինչև նրա անկումը 2. Սոկրատեսի անմիջական աշակերտների փիլիսոփայական սխտեմները	Հալ—գոկտ. Պոսելտ Հալ—գոկտ. Պոսելտ
Հոգեբանություն	Հոգեբանների կողմից զգալիարների բուժման և զգալիարների առողջությունը ամենավաղ ժամանակներից մինչև այժմ	Թավական լավ—գոկտ. Պոսելտ
Տրամաբանություն	Ինչ ասել է «դատողություններ»: Նրանց հիմնական տարրերությունը	Թավական լավ—գոկտ. Պոսելտ

1	2	3
Հոռվմեական գրականություն	1. Գիրգաղական բանաստեղծություն 2. Սատիրոս	Բավական լավ—նոյն Բավական լավ—նոյն
Մեկնություն	Տակիտոս—տարեկրոնություններ	Բավական լավ—նոյն
Հունական գրականության պատմություն	Ատտիկայի պատմագրություններ Երատական ոտանավորներ Լևկոսանգրության շրջանից	Շատ լավ—նոյն Բավական լավ—նոյն
	ԵՐԿՐՈՐԻ ՄԱՍ	
Հունական գրականության պատմություն	1. Ի՞նչ է պատմությունը և որոնք են նրա հարակից գիտությունները 2. Ի՞նչ են ինտելիցիաները, և ինչպես են տարբերվում կոնստանդինյան և կոնստանդինապոլսյան ինտելիցիաները: Ինչու համար նրանք կարևոր են բնագիտության համար 3. Հույների մեծ տարիները	Շատ լավ—Քրուզե Լավ—Քրուզե Շատ լավ—Քրուզե
Հին պատմություն	1. Փյունիկյան պետության ծագումը 2. Փյունիկցիների տարածվելը Եվրոպայում և Աֆրիկայում 3. Հունական ցեղերի տարածվելը. դրականություն այդ մասին:	Շատ լավ—Քրուզե Լավ—Քրուզե
Միջին պատմություն.	1. Գերմանական կայսրության հիմնադրումը 2. Սպանիացի Ֆիլիպ I 3. Ֆրանսիան Քարլ IX-ի ժամանակներում:	Շատ լավ—Քրուզե
Նրա աղբյուրները	1. Փորթուգալիայի Թագուհի Դոննա Մարիա դա Դյորիան	Շատ լավ—Քրուզե
Նոր պատմություն:	2. Կապոդիստրիան	
Ռուսաց պատմություն	1. Հին ռուսական տարեկրոնների ժամանակագրությունը 2. Նրա աղբյուրները	Պարոն նազարյանցը ցանկացավ, որ կատարվի սովորականից ավելի խիստ թնոթյուն պատմությունից և ռուսերենից, ռուսի և նրան տվեցին ավելի հարցեր, թանօրենքն է պահանջում: Նա այդ բոլոր հարցերին պատասխանեց լավ կամ շատ լավ և ղրանով
Նրա աղբյուրները	1. Ռուսաստանի ծագումը 2. Ռուսաստանի զարգացումը Վլադիմիր Մեծի ժամանակ 3. Պետության կործանումը մոնղոլների ձեռքով	
Ռուսաստանի նոր պատմություն	1. Բորիս Դոդոնով 2. Կեղծ Դիմիտրի I 3. Էլիզավետի Պետրովնա	

1	2	3
	4. Ալեքսանդրի դիրքը Նապոլեոնի հանդեպ	ցույց տվեց, որ պատմության մեջ դրադվել է ջանասիրության մեջ: Այս բանին ստորագրելու նույնպես համաձայն էր արդեն վաղուց. պարոն Բենվոդի ուսման ամբողջ ժամանակվա ընթացքում, երբ նա գրեթե ամեն սեմինարում ստորագրելիս աղբյուրներից մշակված շարադրություններ էր ներկայացնում:
Հեղհանուր վիճակագրություն (ստատիստիկա)	1. Վիճակագրությունը իբրև գիտություն պոլություն ունի հների մոտ:	Քրուզե, լավ—Բլում
Ռուսական վիճակագրություն	2. Ժողովրդական մարդահամարները:	Բավական լավ—Բլում
	1. Բնակչության խտությունը Ռուսաստանի առանձին մասերում:	Լավ—Բլում
	2. Ռուսաստանի ջրային ճանապարհները և նավահանգիստները:	
Հունական հնություններ	1. Ո՞րոնք են հունական հնությունների աղբյուրների ամենակարևոր հնդինականները:	Բավական լավ—Պրելլեր
	2. Ո՞րոնք են Հունաստանի ամենագլխավոր ցեղերը և որտեղ են նրանք հանգես պալիտ:	Լավ—Պրելլեր
Հռոմեական հնություններ	1. Ինչո՞ւմ է Աերվիանական սահմանագրության կական կողմը:	Բավական լավ—Պրելլեր
	2. Որոնք են Հռոմի ամենակարևոր բերմությունները:	Լավ—Պրելլեր
Հույն հնդինականների մեկնարանություն	1. Հոմերոս	
	2. Ապոլլոն	
	3. Պյութագոր	Բավական լավ—Պրելլեր

Պարոն Նազարովի կողմից ներկայացված դրավոր փորձը՝ «Ապարտան և Աթենքը Պելոպոնեսյան պատերազմում և մի քանի խոսք նախընթաց դեպքերի մասին» վերնագրով, փիլիսոփայական ֆակուլտետը գտավ իր նպատակին համապատասխան և տվեց փիլիսոփայական գիտությունների բեկնածուի աստիճան:

Առաքող՝ Պ. Գեորգի, դեկան:

72. ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ № 733 ֆոնդում պահվող գործը «По представлению Дертского Попечение о вспомоществовании студенту Назаряну 1836—4 октября по 30 марта 1841 г.» վերնագրով, բաղկացած է 33 թերթից: Գործը սկսվում է 1836 թ. հոկտեմբերի 3-ին, ավարտվում 1841 թ. մարտի 14-ի գրությամբ և մի տեղեկանքով նազարյանի մասին: Դեկտեմբերի 18-ի գրությամբ Դորպատի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուն Լուսավորության մինիստրին հայտնում է, որ նազարյանը ավարտական քննությունների ընթացքում հանդես է բերել զերազանց գիտելիքներ և արժանացել փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի ավտիճանին: Նույն գրության մեջ ասված է, որ բժշկի տրվելիքով նազարյանի առողջական վիճակը խիստ խախտված է, և նա կարիք ունի բուժվելու հարավային կլիմայում: Ուստի խնդրում է բավարարել հայ ուսանողի ցանկությունը, ուղարկել նրան Հայկական մարզ՝ ուսուցչի պաշտոնով:

77. Գրականության մեջ Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության մեթոդների վարիչի թեկնածուներ հիշատակվել են Խ. Արուսյանը, Հ. Ավագյանը, Ս. Տիգրանյանը: Արիստիվային նյութերից պարզվում է, որ այդ տեղի համար դիմել են նաև Թիֆլիսից Արզանյան և Ղևոնդյանները՝ Մ. Բերոյանը: 1839 թ. մայիսի 19-ի դիմումում Արզանյանները նշում են, որ զրկել են «Հայ պետականության պատմություն», «Հայոց գրականության պատմություն», կազմել են հայ-ուսներեն բառարան, հայոց լեզվի բերականություն. տիրապետում են ուսներենին, լատիներենին, ֆրանսերենին, գերմաներենին և այլն (տե՛ս ՍՍՀՄ, ԿՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 42, գ. 162, էջ 38): Նույն տեղում պահվող Մ. Բերոյանի դիմումում ասված է, որ սովորել է Աղաբաբյան ուսումնարանում, այնուհետև մասնագիտացել է բժշկության մեջ, 1827 թ. ավարտել է արտաքին գործերի մինիստրության կից Արևելյան լեզուների ինստիտուտը, իբրև թարգմանիչ ուղարկվել է Վրաստան, այնտեղից Պարսկաստան, Թուրքիա: 1837 թ. վերադարձել է Ռուսաստան: Իր աշխատություններից կարող է ներկայացնել հայ-ուսներեն-ֆրանսերեն բառարանը իբրև երկար տարիների աշխատանքի արդյունք: Պատրաստում է ուսուցանել հայ-ուսներեն բառարան և այլն:

78. ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվի 733 ֆոնդում պահպանվում են Կազանի համալսարանի հոգաբարձու Մուսին-Պուշկինի գրությունները Լուսավորության մինիստրությանը: Պարզվում է, որ Պետերմանը ցանկություն է հայտնել աշխատելու Կազանի համալսարանում: Հրապարակում ենք Մուսին-Պուշկինի 1839 թ. նոյեմբերի 26-ի գրությունը Լուսավորության մինիստրությանը:

Господину министру народного просвещения

Предписанием от 16-го минувшего июля ваше высокопревосходительство изволили предоставить мне избрание из двух соискателей, представившихся к занятию, учреждаемой при Казанском университете кафедры армянского языка или принскать достойнейшего кандидата, так как сочинения первых двух не соответствуют предложенной программе.

Между тем, еще до получения этого предписания, ординарный профессор Кнорр, находясь в Берлине, узнал там и рекомендовал мне к занятию означенной кафедры экстраординарного профессора Берлинского университета доктора философии Петермана,

изучившего язык этот в Венеции в существующей при монастыре Мхитаристов известной армянской академии.

Ныне г. Петерман в письме своем ко мне от 30-го июля, изъявляя желание занять при Казанском университете упомянутую кафедру, доставил ко мне во свидетельство познаний своих по этой части составленную им армянскую грамматику на латинском языке, сочинение под заглавием... диссертацию на степень доктора философии, копию с диплома на эту степень, копию с свидетельства на латинском языке, данного ему от Венецианской армянской академии о приобретенных познаниях, и копию с письма к нему на армянском языке гг. Лазаревых. Сверх того, доктор Петерман ссылается на берлинских ориенталистов Вилькена, Боппа, и говорит, что он известен в С. Петербурге гг. академику Френу и адъютанту академии Дорну. Первый из них пишет ныне ко мне, что г. Петерман преподает в Берлинском университете языки: армянский, сирийский, халдейский, самаританский, историю восточных литератур, и что определение его в Казанский университет будет замечательным для учености приобретением. Из доставленной же ко мне при вашем, милостивый государь, предписании копии с заключения академика Броссе видно, что труды его известны и сему последнему, который в одном месте своего донесения указывает на составленную им грамматику.

Имея, таким образом, в виду, что два соискателя, представившиеся внутри России к занятию при Казанском университете кафедры языка армянского, не удовлетворили вполне всем требованиям и, предполагая, что классическое образование и ученые труды доктора Петермана могут дать повод к более удовлетворительнейшим от него ожиданиям, я счел обязанностью довести об этом до сведения вашего высокопревосходительства, на основании упомянутого предписания от 16-го июля, и просить покорнейше, если представленные г. Петерманом опыты признаны вами, милостивый государь, будут заслуживающими внимания, приказать подвергнуть их рассмотрения академии наук.

Хотя же г. Петерман в письме своем и излагает, что по неимению практики, он несколько отстает от языка разговорного, но неудобство это легко устранено быть может присланием в последствии для университета особого для практических занятий преподавателя из природных армян и потом отправлением его на некоторое время за Кавказ и в Армянскую область.

Письмо его ко мне в копии, диссертацию, сочинение, копии с диплома, свидетельства на латинском и с письма на армянском языке, упомянутые выше, у сего представить честь имею, прося

покорнейше приказать по миновании надобности возвратить их ко мне.

Попечитель Казанского учебного округа
Михаил Мусин-Пушкин

ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 42, 1840, Կ. 162, էջ 56—57:

80. ՍՍՀՄ ԿԿՊ արխիվի 733 ֆոնդում (ց. 42, Կ. 162, էջ 70—72) պահվում է ակադեմիկոս Յրենի 1841 թ. մարտի 6-ի նամակը Հոսավորության մինիստրին: Ուղարկվի գրութչունը Մոսկն-Պուշկինի ակ'ս Սոմ. Նազարյան, Նամակների, էջ 526—527: Յրենի նամակը* գրված գերմաներեն. մեջ է բերվում սուսերեն թարգմանությունը:

Его высокопревосходительству
г. Мин. Нар. Просвещения,
действит. Тайному советнику
УВАРОВУ

В числе прежних туземных соискателей учрежденной вновь в Казанском университете кафедры армянского языка и литературы, не нашлось ни одного, который по представленному пробному сочинению, соответствовал бы тому, чего требуют от профессора университета; оттого в прошедшем году (летом) была надежда в лице д-ра Петермана, Экстраорд. проф. армянского языка при Берлинском университете приобрести достойного представителя сей литературы. Но сей ученый, вследствие значительного увеличения его оклада Прусским правительством, решило не оставлять своего отечества.

При таких обстоятельствах очень приятно было в кандидате Назаряне из Тифлиса найти молодого армянина, который, обучаясь в Дерпте 9 лет (с начала в гимназии, потом в университете), получил совершенно европейское ученое образование, имеет очень хорошие познания в латинском и греческом, редкий навык в русском и немецком языках и в последнее время особенно посвятил себя изучению истории. Узнав ныне о вакантной кафедре, он объявил Г. Броссе и мне свою усердную просьбу, дабы Ваше высокопревосходительство изволили обратить на него внимание при занятии той кафедры.

По моему мнению, Министерство, учреждая при Казанском университете кафедру армянского языка, имело троякую цель: 1. Распространить в отечестве ученое изучение литературы, которая, будучи особенно важной для России в отношении истории, обещает много не менее важных результатов, которых только в новейшее время получили представители при Академии. 2. Для училищ армянских провинций, приготовляющих учителей, сведующих в отечественном языке и тем усердно содействовать просвещению и образованию жителей России, преданным тяжким предрассудкам и младенчеству в глубоком мраке невежества, и 3. Образовать

для тамошних русских гражданских присутственных мест таких чиновников из русских уроженцев, которые имели познания в отечественном языке, тем более были бы способны для исполнения возложенных на них обязанностей.

Если только, как не сомневаюсь, эти были причины учреждения кафедры армянского языка, то я полагаю, что кандидат Назарян со временем будет в состоянии во всех отношениях соответствовать благим. Я думаю, что он, занимая место, которое ему предлагает учение заняться по части литературы и особенно истории армянской, оказал бы отличную деятельность по сей отрасли наук, тем более, что при ученом образовании знаком с классической литературой и в последнее время избрал особый предмет занятий как природный армянин, он без сомнения знал ученый и народный язык мог бы образовать способных людей не только для русских, но и для тамошних присутственных мест. Безотступно напутствуемый надвольным желанием и с своей стороны быть избавлением отечества от обладающего его мрака, он даже без Казани просил образования способных учителей для единоземцев, мог бы иметь благое влияние на их нравственный и умственный быт... составляя и переводя для них полезные народные сочинения и учебные книги.

Побуждаясь вышеположенным, я вместе с Г. Броссе, вижу для себя необходимость всепокорнейше просить Ваше высочороние допустить этого молодого армянина к соисканию упомянутой кафедры. Между тем здесь дело идет о занятии места при университете, в таком случае непременно требуется от соискателя ученый труд, которого от Назаряна еще не имеется. Потому я осмеливаюсь представить Вашему высокопревосходительству, кандидату Назаряну дать средства пробыть здесь еще 6 месяцев, в продолжении которого мог бы пользоваться разными учеными способами в нашем азиатском музее и других хранилищах библиотек. Это дало бы ему возможность составить доказательство учености, предварительно удостоверяющую познание и способность к занятию должности адъютанта при Казанском университете.

Подпись Акад. Френ

6 марта 1941 г.

81. ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ 733 ֆոնդում (ց. 42, № 162, էջ 73—74) պահվում է ակադեմիկոս Բրոսսեի նամակը լուսավորության մինիստրին:

Նորին Գերազանցություն

Հանրային կրթության պարոն մինիստրին

Պարոն մինիստր

Կազանի համալսարանում հիմնելով հայերեն լեզվի ամբիոն, Ձերդ Գերազանցությունն, անկասկած, նպատակ է ունեցել Ռուսաստանում ուսանողների համար ստեղծել մի արժեքավոր գրականության բարձրագույն ուսուցում և հայերի համար նույնպես բանալ կվ-

քույական գիտությունների ասպարեզ: Այդ կրկնակի նպատակն իրագործելու համար հարկավոր էր գտնել կամ դասական գիտություններն ուսումնասիրած մի հայ դասատու և կամ հին գրականությունը լավ իմացող մի օտարերկրացի:

Ակադեմիան, որին Ձերդ Գերազանցությունը վստահել էր սույն ամբիոնի համար կոնկուրսի ծրագրի կազմելու գործը, 1839 թվականին իր «զազեխում» հրավիրեց այն ազգայիններին, որոնք իրենց ի վիճակի են զուգամբ ամբիոնն զբաղեցնելու և որոշ մասնակցությամբ ներկայացնելու՝ 1. Հայաստանի մասին դասական հայերենով զբաղված մի գիտնական: 2. Հայերեն անտիկ մի աշխատություն ուսերեն, գերմաներեն կամ ֆրանսերեն ֆարգմանությամբ:

Այդ կոնկուրսին մասնակցեցին երկու մեկնածու. պ. Արմաշյան Թիֆլիսից ուղարկեց ռուսական քերականության հայերեն թարգմանությունը՝ զբաղաբար լեզվով և երեխաների համար ընթերցանության մի զերթ՝ օսմիկ հայերենով: Բացի նրանից, որ այդ երկու աշխատությունները չէին համապատասխանում ծրագրի պայմաններին, հեղինակը, հաշվառելով դասական լեզվի ուսումնասիրությունը մերժելով, իրեն դուրս համարեց կոնկուրսից:

Պ. Ավագովը Աստուխանից ուղարկեց մի դիսերտացիա՝ հայերեն լեզվի կարևորությունը մասին՝ զբաղված զբաղաբար և ուսուցող լեզուներով: Այդ աշխատությունն աչքաքան լիով էր և այնքան անճշգրիտ, որ կարելի չէր բարձր կարծիք կազմել նրա գրական գիտելիքների մասին: Բացի այդ, հայոց պատմությունից նա ուսերեն էր թարգմանել մի քանի գլուխներ: Ժխտ է, այդ թարգմանությունը հանձնարարելի էր ճշգրտության սեւեւ կետից, սակայն դրան կցված ծանոթագրությունները շատ փոքրամիկ էին և ոչ այնքան հմտալից:

Այժմ Ձերդ Գերազանցությունը թույլ է տալիս, որ պարոն նապարչանն իր մեկնածությունն առաջարկի դասատուի այդ պաշտոնի համար: Նրանք, ովքեր առիթ են ունենցել նրան տեսնելու և ճանաչելու, բարձր կարծիք են կազմել նրա դասական գիտելիքների մասին: Բացի այդ, Դորպատի համալսարանում նրա հաջողությունները Ձեզ արդեն հայտնի են: Նա համոզված էմ, որ նա լավ գիտի իր մայրենի լեզուն և խորապես տիրապետում է գրական հին լեզվին: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի վերաբերյալ գիտելիքների մեջ հատկություն ձեռք բերելու հարցին, կասկածից դուրս է, որ նա հարատև աշխատանքով կհասնի դրան: Նա զորոցից դուրս է եկել նորից սովորելու իր ամբողջ կարողությամբ, իր հայերենակիցների ուսուցման գործին սատարելու անխախտ կամբով և արդեն ունի պահանջված բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները: Միայն թե նրան պակասում է փորձն սովելի առաջ պնալու համար:

Եթե Ձերդ Գերազանցությունը բարեհաճի նրան շնորհել անհրաժեշտ միջոցներ, որպեսզի մեր զբաղաբաններում նա վերապատրաստվի դասատուի ֆունկցիաների համար, և իհամարձակվեմ հավատարմեցնել, որ նա կնպաստի Ձեր մտադրություններին և ակադեմիական նոր տարվա սկզբին կկարողանա ներկայացնել մի նոր և կարեւոր աշխատություն՝ հայկական գրականության վերաբերյալ: Հայերենիին օգտակար լինելու մասին իր տեսակետները հաստնացնելով փորձառությամբ, նա հետագայում ի վիճակի կլինի ուսական Հայաստանին վերաբերող Ձերդ Գերազանցության նախատեսած ծրագրին օժանդակելու:

6 մարտի, 1841

Ռոսսե

82. Ստորե բերում էնք Մուսին-Պուլիկինի գրությունը Կազանի համալսարանի հոգաբարձուին:

Совету Казанского университета

Из предложения моего от 1-го августа 1839 года за № 333 совету Казанского университета известно о назначении конкурса на занятие вновь учрежденной при Казанском университете кафедры языка армянского.

Конкуренты, к тому представившиеся, не выполнили требуемых условий, потому не удостоены Академиею наук, а назначение на эту кафедру имевшегося в виду иностранного ученого доктора Петермана из Берлина также по некоторым причинам не состоялось.

Между тем академики Френ и Броссе обратили внимание г. министра народного просвещения на молодого ученого, тифлисского уроженца, армянина Назарианца, который был воспитан за счет казны в Дерпте, выдержал уже испытание на степень кандидата, но не утвержден еще в сей степени, по непредставлению диссертации.

Начальство Дерптского университета рекомендовало г. Назарианца с отличной стороны, как по любознательности, так и по успехам, свидетельство это подкрепили академики Френ и Броссе, присовокупляя, что он, проведя в Дерпте 9 лет, приобрел европейское ученое образование, имеет очень хорошие познания в латинском и греческом и редкий навык в русском языках, и в последнее время особенно изучал историю. Г. г. академики, находя Назарианца способным и достойным чести занять кафедру армянского языка в Казани, просили допустить его к соисканию оной. Назарианец не представил еще никакого ученого труда, по которому можно было бы судить о действительной возможности определить его со временем на эту кафедру, но предполагается доставить ему средства пробыть в С. Петербурге некоторое время, в течение которого он, под руководством академиков, мог бы пользоваться способами здешнего азиатского Музеума и других книгохранилищ, для представления требуемого сочинения и доказательств дальнейшего ученого образования.

Г. Министр, зная лично Назарианца, как подающего большие надежды, его высокопревосходительство, полагая возможным оставить его на год для приготовления к званию адъютанта по кафедре армянского языка в Казани, требовал моего о том мнения.

Ныне его высокопревосходительство, вследствие представления моего, изъявляя от 25 апреля за № 4118 согласие на приготовление армянина Назарианца, кончившего курс наук в Дерптском университете, к званию адъюнкта по кафедре армянского языка при Казанском университете и на оставление его для этой цели на год в С. Петербурге, с назначением ему на содержание пятисот

семидесяти одного рубля сорока трех копеек серебром в год из хозяйственных сумм Казанского университета, поручил департаменту народного просвещения объявить об этом Назарянцу и просить академиков Френа и Броссе о способствовании их наставлениями к дальнейшему ученому его образованию.

Давая о том знать совету Казанского университета для надлежащего сведения и сообщения первому отделению философского факультета, считаю нужным присовокупить, что я предложил правлению университета сделать распоряжение о высылке в департамент народного просвещения следующего Назарянцу содержания, по третям года вперед, начиная с майской трети текущего года.

Почетитель Казанского округа

тайный советник

(подпись *Мусин-Пушкин*).

Թաթարական Բնիաւար Հանրապետութեան ԿՊՈ, ֆ, 977, 1843:

88. Ակադեմիկոսներ Բրոսսեի և Ֆրենի ստորագրութեամբ նազարյանի աշխատութիւններին արված կարծիքը (զրված Բրոսսեի կողմից), տե՛ս ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հասարակ.), 1956, № 3, էջ 88—90: Հրատարակվել է հայերէն ազատ թարգմանութեամբ: Նույն տեղում (88) «Сибирские ведомости», պետրէի յնի «Санкт Петербургские ведомости»:

ՍՏ. ՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՔԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԶԱՆԵՐ

1. Ստորե բերում ենք Կազանի համալսարանի խորհրդին նազարյանի ներկայացրած աշխատեալան ծրագիրը:

Копия с донесения адъюнкта армянского языка Казанского университета Назарьянца к г. почетителю Казанского учебного округа от 12 сентября 1842 года.

Вызванный Вами составить план относительно преподавания армянского языка и литературы в императорском Казанском университете, вменяю себе в приятнейшую обязанность представить на Ваше благоусмотрение мнение мое о том, на каком именно основании должен армянский язык войти в состав прочих восточных.

Чтобы соразмерить между собою средство и цель, чтобы избрать путь, способный вести к предположенной цели, не могу не распространиться о требованиях, кои правительство соединяет с кафедрою армянского языка и литературы.

Преимущественное намерение правительства при открытии армянской кафедры, сколько мне известно, состояло в том, чтобы сделать доступными ученому миру драгоценные сокровища армянской литературы, хранившиеся доньше в глуши монастырей подвластной ему Армении, чтобы дать возможность, пользуясь историческими памятниками армян, осветить мрачные области истории Востока. Сверх того, возделывание армянского языка на русской почве казалось всегда важнее с того времени, как армянская земля и народ соделались подвластными русскому скипетру. Слава и

выгода России требовали ознакомиться с народом, который в умственном отношении развил некогда богато цветущую жизнь, который, однако, целых пять столетий служа спорным яблоком между различными варварскими завоеваниями среди беспрерывно бедственных судеб, потерял духовное значение свое и образование. Этот народ исследовать по его главному прошедшему, возбудить в нем восприимчивость для европейской науки—значило разрешить один из высоких вопросов, кои предложила себе Россия, брав на себя эту великую роль посредницы между двумя противоположными мирами—Европою и Азиею.

Ясным сознанием обнимая эти благодатные цели, соединяемые правительством с их учением армянского языка, можно распространиться о том, каким образом достижимы намерения, столь важные.

Задача армянской кафедры, на основании вышензложенных целей, не должна состоять в приготовлении одних переводчиков для некоторых практических потребностей России, напротив, главною руководящею мыслью при этой должна быть всегда на пути здоровой теории проникать в таинственное устройство, во внутреннюю жизнь столь многосторонне развитого языка и содействовать основательному разумению древних памятников армянского духа. Армянская кафедра, допустив благодетельность практического направления, не должна, однако, оставлять из виду, что назначение высшего учебного заведения, каково университет, следить за наукою и обнимать ее с точки безусловного ее достоинства.

Чрезвычайно как важным показывается армянский язык и в том смысле, если он должен возделываться на русской почве, чтобы послужить для армян народным средством к образованию, коего они до сих пор лишены совершенно. Новая европейская наука, в чуждой одежде сообщаемая армянам, неспособна приносить богатые плоды, ибо армянское юношество на этом поле принуждено бороться с двоякими затруднениями, во-первых, языка, им чуждого, а во-вторых, и самой науки. Возможность в народных формах переселить европейское знание на почву армянскую удивительными примерами доказана уже ученым обществом Мхитаристов в Венеции, коие произведения в пользу образования армян, к сожалению, весьма трудно приобретаемы в России. Некоторые патриоты армянского народа, между коими блещит имя семейства Лазаревых, стараясь основать в России народное образование, весьма мало успели в этом деле. Эта слава предоставлена ныне России, столь восприимчивой для высоких идей о благе подвластных ей племен.

Преподавание армянского языка в Казанском университете, на основании целей, с ним соединяемых, является предметом со-

вершенно самостоятельным. Вспомогательными языками могут служить: персидский и татарский, первый потому, что для исследования известного числа корней армянских слов, как и не менее, по родству и политическим сношениям обоих народов, весьма важно значение персидского языка, а второй—по многим словам, общим простонародному армянскому и татарскому языкам...

Армянский язык, как и прочие восточные, должен быть преподаваем в четырех курсах.

Первый курс.

Основные начала языка,

Грамматика,

Изъяснение отрывков армянских сочинений.

Второй курс.

Грамматика и преимущественно синтаксис,

Объяснение армянской истории Лазаря Парпского,

Письменные упражнения в армянском языке.

Третий курс.

Политическая история,

География древней, или Великой Армении,

Объяснение Армянской истории Моисея Хоренского,

Упражнения в языке.

Четвертый курс.

Древности Армении, преподаваемые на древнем,

История литературы на классическом языке,

Изъяснение библейского языка как средоточия армянского классического слога.

Переводы с новых языков на армянский и наоборот,

Упражнение в диспутах на древнем языке.

К этому плану должно присовокупить одно весьма важное условие к достижению целей, соединяемых с армянскою кафедрою: для приобщивания питомцев к занятию армянским языком и литературою в университете необходимо учредить в Казанской гимназии подготовительный класс, где учащиеся, заблаговременно получая предварительные в армянском языке сведения и вместе любовь к нему, по переходе в Университет могли бы приступить к более основательному изучению предмета, им уже нечуждого. Весьма естественно, что питомцы, без всякого знакомства с армянским языком поступившие из гимназии в Университет, должны страшиться даже одною мыслью в взрослых летах учиться основным началам совершенно для них нового языка; напротив, снабжаемые в гимназии предварительным в армянском языке образованием, они, без сомнения, в состоянии будут и с большим рвением заниматься этим предметом и скорее преуспевать в нем.

Предлагая, что, армянский язык, как многие восточные, будет введен в гимназию, надо заметить, что в таком случае изложен-

ный мною план должен подвергнуться некоторым изменениям. (12 сентября 1842 г., Казань).

Подписал адъюнкт *Назарянц*.

Թաթարական Ինքնավար Հանրապետության ԿՊԱ, ֆ. 977, ց. 205, 1843, գ. 8344, լ. 17—18:

2. *Եզգարանի գրությունը բերում ենք ամբողջությամբ:*

Его Превосходительству Господину Попечителю Казанского
Учебного Округа, Тайному Советнику и кавалеру

Адъюнкта Армянской Кафедры
Назарянца

Донесение.

Из Армянских творений, приготовляемых мною для напечатания, dokonчено уже сочинение, заключающее в себе краткий обзор достопримечательных событий, всеобщей истории, состоящий из тринадцати листов печатных. Желая снабдить своих слушателей армянстов полезною книгою Армянского чтения, а Армян кратким руководством по части всеобщей истории, я старался при этом творении по возможности соответствовать обоюдной потребности и первых, и последних. Простота в изложении известных фактов исторических, строгая правильность в выражении, вообще, удобопонятность, соединенная с приятными формами: вот предметы, на кои обратил я внимание!

Будучи уверен, что мой труд не будет бесполезен и русским, занимающимся Армянским языком, и Армянам, желающим ознакомиться с главнейшими событиями истории, честь имею представить его на благоусмотрение Вашего Превосходительства.

Адъюнкт Назарянц.

1-го сентября, 1843 г., Казань

Թաթարական Ինքնավար Հանրապետության ԿՊԱ, ֆ. 977, գ. 5481, լ. 1:

5. *Կազանի Համալսարանի Հոգաբարձու Մուսին-Պաշկինին Ակադեմիայի գրեկարերի գեղատեսիլ-Կորսակովին է ուղղում հետևյալ գրությունը.*

г. Вице президенту Императорской Академии наук

Историко-филологическое отделение Академии наук, возвращая Вашему Снятельству рукопись на армянском языке адъюнкта при Казанском университете Назарянца, заключающую в себе краткий обзор достопримечательнейших событий о всеобщей истории и препровожденную его отделением по предложению от 14 декабря прошедшего года № 258 с тем, чтобы рукопись сия была передана на рассмотрение академика Броссе, честь имею донести, что по мнению сего академика сочинение г. Назарянца, в котором

происшествия 73 веков, начиная с Адама до последней революции, причинившей во Франции перевороты, пройдены в последовательном порядке, доказывает терпение и исторические познания автора. Оно может еще быть основанием для обширнейшего устного преподавания и доставит также для армян России приятное и поучительное чтение, какого еще не достает на их языке.

Несмотря на это, надобно сожалеть, преподаватель, способный создать гораздо обширнейшие труды, был вынужден обстоятельствами при преподавании собрать в сотни страниц то, что составило бы материал к хорошему большому сочинению, ежели бы он начертал себе план изложить в стольких же отдельных главах краткую историю и взаимные отношения больших наций Европы, Азии—историю, всеобщее обозрение коей могло бы быть объяснено в конце книги посредством хорошим хронологическим указателем.

Историко-филологический факультет отделения одобряет, с моей стороны, также мнение г. Броссе о сочинении Назарянца, честь имею предъявить оное на благоусмотрение Вашего сиятельства.

Подпись.

23 марта 1844 г.

ՍՈՇԻ ԳՈՒ ԿԼԵՄԵՆՏԻՆԻԱՆԻ ԱՐԽԻԲԻ. Ֆ. 1. ց. 2, 1844. № 36:

26. Ստորև բերում ենք նազարյանի բնագրի մատեններից՝ Փապոֆի նախնական կարծիքը նազարյանի գիտելությանը մասին:

В ПЕРВОЕ ОТДЕЛЕНИЕ ФИЛОСОФСКОГО ФАКУЛЬТЕТА

Внимательно прочитавши рассуждение г. адъюнкта Назарянца: «Обозрение Гайканской литературы от XIV столетия до новейших времен», написанные им на стень магистрата, имею честь донести, что это сочинение вполне удовлетворяет требованиям факультета. Первый период Гайканской литературы изложен хотя и сжато, но довольно отчетливо, замечено, что автор воспользовался всеми доступными ему источниками, которые, впрочем, сами по себе чрезвычайно скудны. Картина 2-го периода умственной деятельности армян начерчена мастерски, в обширном объеме и с критической оценкой всех поименованных писателей, в особенности заслуги Мхитаристов, имевших весьма сильное влияние на развитие просвещения армян, рассмотрены автором с возможною подробностью; труды европейских ученых по части армянской литературы исчислены вполне и оценены по достоинству. Мысли автора о возможности сближения книжного языка Армянского с раз-

говорным высказаны с воодушевлением и проникнуты с любовью к родному слову. Вообще сочинение г. Назарянца доказывает глубокие его знания в разрабатываемом им предмете и большую начитанность. Язык автора не совсем чист и требует исправления.

Э. Профессор *Попов*.

Թաթարական Ինքնավար Հանրապետության ԿՊԱ, ֆ. 977, 1847, էջ 5:

68 *Шъ'и Алиев*, Саади и его Гулистан, М., 1958.

75. Թաթարական Ինքնավար Հանրապետության ԿՊ արխիվում պահվում են Նազար-
յանի ինչպես մադիստորական, այնպես էլ ղոկստորական դիւերտացիաների պաշտպանու-
թյան առթիվ կազմակերպված ընդոթյունների ժամանակ գրված շարագոթյունները՝
պատմության և գրականության թեմաներով: Ելութերը պահվում են՝ ֆ. 977-ի գ. 3-ում,
գ. 9-ում, ֆ. 877-ի գ. 19-ում:

ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ԵՎ ՆՐԱ ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԸ

Լեւրատյանն իր ժամանակին ծագրել է այդ նկարում երեսցող ծանրի ծռությունը, «գրանով,—ասել է նա,—կարելի է չափել նաղարյանի հորինած մտքերի ծռությունը»:

10. *Տե՛ս В Бозрад, Журнал „Современник“, 1847—1866, М., 1959, „Нужно ли распространять грамотность в русском народе“, Ег. Карпович, стр. 132—133: „Очень далеко на заметку „О грамотности...“, стр. 167.*

15. Նալրանդյանի «Թափառական հրեա»-ի թարգմանության սկզբում գետնգլած «Հիսուսյանը» ուսումնասիրությունը առ այսօր դիտվում է իբրեւ ինքնուրույն գործ: Ուսումնասիրությունը պարզեց, որ այն թարգմանված է «Отечественные записки»-ի 1844 թ. № 1, 2 և հաջորդ համարներում տպագրված «ЕЗУИТЪ» վերնագիրը կրող մի թարգմանությունից (թարգմանիչ՝ Ն. Ռատինսկի): Թարգմանելիս Նալրանդյանը նույնությամբ թողել է ֆրանսերեն շխարհանված բառեր, ինչպես և տողատակի ծանոթագրությունները: Թարգմանության վերջում ծանոթության մեջ Նալրանդյանի դիտողություն է անում Իգնատիոս Փափաղյանի «Պատմություն եկեղեցական, հառաքյալ յարժանահաւատ մատենագրաց» գրքում նշված Ռուսաստան եկած «Հիսուսյանների» առթիվ:

Նալրանդյանի թարգմանած «Թալիսմանները» և «Դրոսեհի Շելիբոզը» ուսանքին թարգմանությամբ տպագրվել են նաև «Отечественные записки» ամսագրում (1841, հատ. 14, № 1—2 և 1845, հատ. 38, № 1—2): Մեղ հայտնի չէ, թե Նալրանդյանին ծանոթ է եղել այդ թարգմանությունը, թե ոչ:

«Հյուսիսափայլի» 1858 թ. առաջին համարում նաղարյանը գետնգլում է Томас Рους-ի «Der illustrierte jugent freund herausg» գրքի առաջին գլխի թարգմանությունը (1—12)՝ «Թե ինչպես է մարդը» վերնագրով: Գրքի ուսումնասիրությունը պարզեց, որ Նալրանդյանի «Աշխարհի կազմածը և նորա հրաշքները» հոդվածը (տպագրված «Հյուսիսափայլի» նույն տարվա № 3-ում) ներկայացնում է վերև մատենաշղթած գերմաներեն գրքի Լրորոդ դուխը (74—87): Զարմանալին այն է, որ նաղարյանի թարգմանած գլուխը համարվել է իդեալիստական բնույթի կոմպիլատորվ հոդված, իսկ Նալրանդյանինը՝ մատերիալիզմի ողով շարադրված ինքնուրույն գործ:

18. Գա «Տեղեկագրի» (հաս. բաժ.), 1953, № 8-ում (էջ 83—87), «Բանասիրական պրպատմներ» հոդվածում Մ. Մխիթարյանը գտնում է, որ Ա. Ա. Ն. ծածկանունը չի կարող պատկանել Նալրանդյանին: Նույն «Տեղեկագրի» 1954, № 11-ում տպագրված «Մ. Նալրանդյանին վերադրվող հոդվածի մասին» քննական ակնարկում Ալ. Մարգարյանը ապացուցում է, որ Աղուֆ Բյումենտալը Նալրանդյանը չէ: Իր ժամանակին Աշ. Հովհաննիսյանը միանգամայն ճիշտ կռահել է, որ Հակոբ Սերոյանը չէր կարող Նալրանդյանը լինել, այլ նույն ազգանունը կրող Թիֆլիսից «Հյուսիսափայլին» թղթակցող մտավորականներից մեկը (տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Մ. Նալրանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 2, էջ 100):

Ս. Գարոնյանը «Մ. Նալրանդյանի գրական ստեղծագործության մի բանի հարցերի մասին» հոդվածում առաջ է քաշում Պախալյան ստորագրությամբ գեղարվեստական թարգմանությունները Նալրանդյանի գրչին պատկանելու վարկածը: Քանի որ, ինչպես հեղինակն էլ նշում է, նույն շրջանում ապրել և գործել են Պախալյան ազգանունով հաշ մտավորականներ, որոնցից մեկը գրադվել է թարգմանություններով, ուստի պետք է շարունակել հարցի ուսումնասիրությունն այդ ուղղությամբ: Այդ մասին տե՛ս «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության» (1971, էջ 228—253):

21. Մարտիրոս Ասլանբեկ կեղծ անունով գրված նամակը «Հասարակական Բաղդասարին» վերնագրով, թեև ենթադրաբար առնչվում է Նալրանդյանի «Մեռելահարցուկ» վեպի հերոսներից մեկի հետ, բայց չի կարող Նալրանդյանինը լինել: Նամակում բերված կեն-

նազարական իրողությունները ևն խաղաղ ևն տալիս, որ այն պետք է գրած լինի Նազարյանի: Նազարյանի հետ կապվող նույնպիսի կենսագրական փաստերի հետ ևն առնչվում 1860 թ. «Հյուսիսստիսիայի» № 8-ում կիրակոս Մարգարյան և նույն թվականի № 12-ում Պողոս Դուկասյան կեղծանուններով հոգվածները: Նույնը պետք է ասել 1862 թ. «Հյուսիսստիսիայի» № 4-ում տպագրված մի հոգվածի վերաբերյալ՝ Մատուր Ձևիկի ստորագրությամբ: Վերջինիս մասին նույն կարծիքն է հայտնել Մ. Մխիթարյանը դեռևս 1938 թ. տպագրած «Հյուսիսստիսիայի ամսագիրը» աշխատության մեջ (տե՛ս նույն աշխատությունը, էջ 225):

42. Նազարյանն իրեն ուղբյուր հիշատակում է 1784 թ. Հայոցիդում հրատարակված Էրամերի գիրքը և իսպաներենից ֆրանսերենի թարգմանված «Ինկվիզիցիայի պատմությունը» (հատ. 4, 1817): Գրամերի գիրքը շտուգունդ-գրանգի տրամադրություններով համակված, գերմանական ֆեոդալական միջնադարի և կաթոլիկության դեմ ուղղված գործերից էր և Ստ. Նազարյանի ժամանակ համարվում էր գերմանական բուրժուական-լուսավորական ժամանակաշրջանի լավագույն աղբյուրներից մեկը: «Ուսումնական ճառերի» մեջ Նազարյանը օգտագործել է գերմանացի քիմիկոս Յուստուս Լիբիխի «Քիմիական համակներ» գիրքը (Հելդերբերգ, 1844) «Բնության աստարանների նկարագրություններ» գլխի ինչպես «Գաղափարային և անապատը», այնպես էլ հաջորդ համվածը՝ «Պեղումներ վերնագրով, պատկանում են Ալ. Հումբոլդի գրչին: Նույն հեղինակի ճանապարհորդական նոթերից են հանված «Ուսումնական ճառերի» 3—10 հատվածները:

«Հանդես նոր հայախոսության» երկհատորյակում Նազարյանը գետնդն է տարբեր աղբյուրներից հանված վարքագրություններ (ինչպես Քրիստափոր Կոլումբոս, Ֆերնանդո Կորտեզ, Ֆրանկլին, Մ. Լուիերի մասին և այլն): 1854 թ. Վիեննայի Մխիթարյանները Հաղարյան ճամբարանին ևն ուղարկում իրենց հրատարակությունների ցուցակը, որտեղ նշված են վերև հիշված անուններով գրքույկների հրատարակությունները՝ «Փնտրագրոս Կորտեզ մեքսիկացի», ինչպես և «Քրիստափոր Կոլումբոս», 1850, Մ. Լուիեր (Ղ. Հովհաննյան—1850): Մեկ հայտնի չէ, Նազարյանը ծանոթ է եղել այդ գործերին, թե ոչ:

56. 1854 թ. Պետերբուրգում հրատարակվում է Մ. Ստասուլևիչի՝ «Բյուզանդիոնի պաշարումը թուրքերի ձեռքով» աշխատությունը: Աշխատության հեղինակը գրում էր, թե բանի որ Մոսկովում 11-րդ դարավորությամբ խաղաղասեր էր, ուստի և նա Կոստանդնուպոլիսը գրավեց ոչ թե այն նվաճելու նպատակով, այլ հույներին լատինական լծից ազատագրելու համար: Ձերնիշխակին հանգես է գալիս «Современник»-ում այդ թեզի քննադատությամբ (Н. Г. Чернышев кнй, Полное собр. соч., т. 2, стр. 603—604).

60. Տե՛ս «Отечественные записки», 1857, г. CXXI. «Кригика—библиотека Римских писателей в русском переводе и сочинения Салюстия с приложением его жизнеописания и четырех речей Цицерона против Катилины», М., 1857—1858. Գրախոսությունը գրել է Ձերնիշխակին՝ Благовещенский ստորագրությամբ:

64. 1859 թ. «Современник»-ում Ձերնիշխակին տպագրում է հոգված՝ «Франция при Людовике Наполеона», որտեղ սուր քննադատության է ենթարկում Նապոլեոն III-ի քաղաքականությունը: էջ 396-ում նա գրում է. «Человек казавшийся прежде только политическим авантюристом, вдруг сделавшись по мнению народов, главным органом глубокой политики». Կարելի է ենթադրել, որ Նազարյանը ծանոթ էր Նապոլեոնի քաղաքականությանը: Ձերնիշխակու տված այդ գնահատականին:

110. Նազարյանի ակնարարի վերաբերում է «Հյուսիսստիսիայի» 1862 թ. № 6-ում հրատարակված «Անկարծելի պատմությունը վերջին իրն Սերբաշի» վերնագիրը կրող

պատմվածքին: Մավրիտանիայի կործանված թագավորության վերջին շառավիղն էր տար-
բերությունն ճատորբրիանի նախորդ հերոսների, իր մարդկային բարձր արժանիքները զու-
գակցում է հայրենիքի նկատմամբ ունեցած մեծ սիրուն:

116. Վրթ. Փափազյանի մի շարք գրույցները հիշեցնում են ինչպես այս պարձը, այն-
պես էլ «Հանդեսն նոր հայախոսության» մեջ գտնված գրույցներից մի բանին:

Ս. Գարոնյանն իր ժամանակին ցույց է տվել նազարյանի թարգմանած «Աչլ Գերի-
րի» աղբյուրը (տե՛ս *С. К. Захарян, Микаэла Набобян, Ереван, 1975*). Նկատենք նաև, որ այդ թարգմանության մասին սուաշին անգամ հիշատակվել է 1887 թ.
«Արձագանքում»՝ Աչլու Ջիվանու հրատարակած ժողովածուի առթիվ տպագրած գրա-
խոսականում («Արձագանք», 1887, № 36, էջ 576—577): Նազարյանի գրույցներից մի
բանիսին հանդիպում ենք Սենկովսկու մոտ («История великодушия», «Что такое люди»
և այլն): Նազարյանի գրույցներից մի բանիսին մենք հանդիպում ենք և Արուսյանի մոտ:
Եռանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում հաշատուր Արուսյանի երկերի ժողովա-
ծուի 4-րդ հատորում գտնված (էջ 231 և էջ 234) «Մուտ գարնան» և «Ամառային
սուսվոտի էր գյուղս» գրաբար թարգմանված գեղարվեստական նկարագրությունը, նա-
զարյանի «Հանդեսն նոր գրականության» 1-ին հատորում (էջ 48—51 և էջ 51—52) գտնվե-
լիս «Պարսկան վերագրված» և «Ամառային սուսվոտը դաշտավայրի մեջ», որոնք աչ-
լարյանիս ին թարգմանված նույն աղբյուրից և պատկանում են նույն հեղինակի գրչին:

129. Վ. Գ. Բելինսկին 1840 թ. իր «Стихотворение М. Лермонтова» հոգվածում
գրում է. «И в этом отношении нельзя довольно надивиться поэту: он являет-
ся здесь опытным, гениальным архитектором, который умеет так согласить
между собою части здания...» (В. Г. Белинский, Статьи и рецензии, 1834—1844,
том I, М., 1948, стр. 666).

146. Մ. Մխիթարյանն իր «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը՝ աշխատության մեջ, հենվե-
լով արխիվային տվյալների վրա, հաստատում է, որ Վահան Արամյան ստորագրություն
կրող նամակները պատկանում են Մ. Մսերյանի գրչին: Ուսումնասիրությունը պարզել է
նաև, որ Չ. Մսերյան ստորագրությամբ հոգվածը՝ «Մասնավոր գիտություններ էր վերա-
րենթացից և նպատակի «Հյուսիսափայլ» օրագրի» վերնագրով, նույնպես պատկանում է
Մսերյանի գրչին (տե՛ս Մ. Մխիթարյան, «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը, էջ 237—244):
Այդ հոգվածի մի մասը նույն վերնագրով հրատարակվել է 1859, «Ճոռարդ», № 8-ում:

151. Մ. Մսերյանի նշածը՝ Վիեննայում տպագրված Անտոն Կովզինի «Փիլիսոփա-
ություն» գիրքն է (տե՛ս «Общезнаменательный вестник», 1857, № 2):

161. Գրաքննական կոմիտեն բացատրություններ է պահանջել և՛ նազարյանից, և՛
նալրանդյանից: Վերջինս գտնվում էր Պետերբուրգում, ուստի և նազարյանը եղում է, թե
նա իր հոգվածների մասին տեղեկությունները կտա այնտեղ՝ Պետերբուրգում: Նազարյա-
նի տված բացատրությունները վերաբերում են իր հոգվածներին: Հոգվածների շարքում
նա հիշատակում է և նալրանդյանի ստորագրությամբ լույս տեսած «Մխիթար Սևաս-
տացի և Մխիթարյանը» հոգվածը, հայտարարելով, թե այդ հոգվածում ինքը նկատի է
ունեցել Մխիթարյանների գործունեության առանձին կողմերի նկարագրությունը: Հարց
է առաջանում՝ ինչո՞ւ է նազարյանն իրեն վերագրել նալրանդյանի անունով տպագրված
հոգվածը:

167. Սաղա Դավթյան-Ալեքսանդրյանը նազարյանի և նալրանդյանի բարեկամներից
էր և «Հյուսիսափայլի» ուղղության հետևորդներից: Հ. Զեյրեղյանի գեմ նրա գրած հոգ-
վածը նալրանդյան—Սաղա—նազարյան եռյակի գեմ նորից բարբորել էին թշնամական

կրքերը: 1860 թ. «Հյուսիսամիայլում» տպագրած Տեր-Միրալեւյան-Վարշամյանցի հոդվածը առիթ է տալիս Մ. Մսերյանին գրելու հետեյալ երկրժական ոտանավորը Նազարյանի մասին:

«Չարին ծնունդ Նազարյանց
Ի շարուքյան գերազանց,
Եվ քո ընկեր Վարշամյանց
Լիրը է նման հաջող շանց:

Դու վարդապետ անվեղար
Մուտ առաքյալ մեզ եղար,
Չես Դու արժան փալվին,
Չէ ուտեցող ևս լավին:

Կեր լուծերի կալրասը,
Եվ մի պահիր մեծ պասը,
Խմեն փիվայն ի վերա,
Ստղայի հետ քեֆ արա:

Լուսավորչի լույս հավատ
Պիտի մնան միշտ հաստատ.
Վնասել նմա թե ջանա,
Իմացիր շուտ կփշանա:

Էջմիածնի լույս հավատ
Չուզե քեզ պես գիծ տորտոր
Մեծ մեծ ապա մի բրդեր,
Որպես նոր ուն լուծեր:

Մսերյանի արխիվում պահպանվող այս ոտանավորի մի այլ տարբերակի վերջին տողում լուծերի փոխարեն եղել է Վոլտեր (տե՛ս Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 206, վավ. 1703):

169. Շամախիի հայտնի բողոքական Ս. Համբարձումյանի ջանքերով ստեղծված բողոքական համայնքը 1860 թ. կաթողիկոսից թույլտվություն է խնդրում կարդալու Մ. Գիրքը: Շամախու վիճակալուր Մովսես վարդապետը «վերին կարգադրությամբ» ուժեղացնում է հալածանքը բողոքականների դեմ: 1861 թ. հունվարին խալիբյանին ուղղած նամակում Ս. Զալալյանը գրում է, թե Նազարյանն ու Նալբանդյանն իրենց նամակներում դատապարտում են կաթողիկոսի՝ բողոքականների դեմ մղած պայքարը, ցանկանալով հեղինակազրկել «վեհափառ տիրոջ»: Պահպանվել է Նազարյանի մի հոդվածը՝ «Ազգային նկատողություն» խորագրով: Հոդվածը տպագրվել է եռամսհու՝ «Հանդես գրականական և աստմական»-ի երկրորդ գրքում (էջ 276—277):

170. 1854 թ. «Отечественные записки», ամսագրում Չերնիշևսկին տպագրում է գրական գրախոսական նույն թվականին հրատարակված «Федон или о бессмертии души Монсей Мендельсона» վեճադրով ռուսերեն թարգմանված գրքի մասին:

183. Գ. Մադոյանն իր մենագրության (էջ 140-ի ծանոթագրության) մեջ նշում է, թե քանի որ Մանդինյան քահանան մտերիմ էր Ախվերդյանի հետ, ապա նա կարող էր գրի

առած լինել անկողնին գամված իր բարեկամի առարկությունները նազարյանի հոգվածի դեմ և տպագրել նրա մահից հետո: Անստորագիր հոգվածը գրել է ոչ թե Մանգինյանը, այլ Տեր-Ազարյանը:

198. Նազարյանի մահից հետո նրա ընտանիքին խնամակալ է նշանակվում Մ. Փանյանը: Նա ցուցակագրում է «Հյուսիսափայլից» մնացած նյութերը, նամակները, դանազան գրություններ, ինչպես և գրքերը: Գերմաներեն ձեռագրերը, նամակները, օրագրերը և գերմաներեն գրադարանը հանձնվում է այրուն: Նազարյանի կրտսեր դուստր Ելիզավետա Պետերսոնի թուղած գրություններից պարզվում է, որ գերմաներեն նյութերի և օրագրերի գոյությունը հայտնի է դարձել շատ ուշ: Մոր Երկրորդ ամուսնու մահվանից հետո այդ նյութերը և գրքերը տրվել են ոմն Շումախերի՝ ի պահ: Ելիզավետա Պետերսոնի պահանջով Շումախերը հանձնել է Չյատկոյին, բայց վերջինի հայտարարել է, թե ոչինչ չի ստացել Շումախերից: Այս ձեռագրերի կորստյան մասին հիշատակություն կա 1934 թ. Վ. Վահանյանի հրատարակած «Хаचाгур АճՈՅԻԱՆ» գրքում:

Ելիզավետա Պետերսոնից ստացած տեղեկությունների հիման վրա գրականագետ Ս. Սուրխասյանը մեկնում է Աստրախան և ապա Մարբուշտատ: Բայց նրա որոնումներն անարդյուն են անցնում: Սուրխասյանին հաջողվում է Նազարյանի գերմաներեն գրադարանից գտնել միայն 29 կտոր գիրք, որոնք հանձնում է Հայաստանի գրականության և արվեստի թանգարանին (տե՛ս Գրականության և արվեստի թանգարան, Ս. Սուրխասյանի: Ֆոնդ, 169 համարի տակ պահվող անտիպ հոգվածը):

Անիմա Վ. Ի. Երկեր, հատ. 2, 1958:

Արեղյան Ա. Սահմանադրության և Դուրս, Պոլսոս-Այրես, 1954:

Արեղյան Մ. Երկեր, հատ. 1, 1966:

Արուստի Խ. Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1—10, 1947—1961:

Աղայան Ղ. Երկեր, հատ. 3, 1974:

Այվազյան Գ. Պատմությունը իսկական ուսումնարանին ազգին հայոց, 1880:

Այվազյան Գ. Խանգարումներ հայկարանության ի հետև և ի նորում, 1869:

Արարատյան Առ. Դիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոց ամենապատուական լեզուիս
հայոց, 1858:

Արարատյան Առ. Սխաւանք գրոցն, որ կոչի, Վարդապետարան կրօնի ի պէտս զգուշու-
թեան համազգեաց յերևան հանեալ, 1858:

Արշաւունի Ա. Մոսկովայի հայ մամուլը, 1971:

Կալմախյան Գր. Պատմություն հայ լրագրության. Վիեննա, 1893:

Խալատյան Ա. Պատմական համառոտ տեղություն Բաքվի Հայոց Մարդասիրական ընկե-
րության գործունեության, Բաքու, 1891:

Խոյանյան Խ. Ուրվագծեր հայ տնտեսագիտության մտքի պատմության, XVII դարի և
հերից մինչև XIX դարի 90-ական թթ., 1959:

«Գիւլան իսլամիստ Արուստի», կազմեց. ներածականը գրեց և ծանոթագրեց Ե. Շահա-
գիրը, հատ. 1—2:

«Երախայրիք ներսիսյան զպրոցի», գիրք Ա—Բ, 1828:

Երզնկյան Գ. Պատմություն մանկավարժության, 1895:

Երիցյան Ալ. Պատմություն 75-ամյա գոյութեան ներսիսյան հայոց հոգեոր զպրոցի, հատ.
Ա, (1824—1850), 1898:

«Ժամանակակիցները իսլամիստ Արուստի մասին», կազմեց, ներածականները գրեց
Էր. Մուրադյանը, 1941:

Թադիաղյան Մ. Երկեր, Ուղեգրություններ, նամակներ, փաստաթղթեր, տեքստեր կազմեց,
առաջաբանը գրեց, ծանոթագրեց Ռ. Նանումյան, 1975:

Լեո, Ստեփանոս Նազարուհի, հատ. 1, 2, 1954:

Խանգաղյան Յ. Հոգեւորական ժողովածու, 1963:

Կառապետյան Ռ. Ստեփանոս Նազարյանը, Փիլիսոփայական հայացքներ, 1976:

«Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. 1, 1962:

Հարո Ն. Հայոց մամուլը Ռուսաստանում և Կովկասի մեջ, 1878:

Հովհաննիսյան Աշ. Նալուրանը և նրա մամանակը, գիրք, 1955—1956:

Հովհաննյան Ղ. Մարդկային լեզուին սկզբան հանգամանաց, միութեան ու բաժանման և
ազգային լեզուաց վրա, Վիեննա, 1857:

«Հյուսիսօտարյան» պոեզիան», կազմեց, առաջարկներ գրեց, ծանոթագրեց Մ. Սաղյան:
Մանվելյան Մ. Հայոց գրականության պատմություն, 1911:

Մխիթարյան Մ. «Հյուսիսօտարյան» ամսագիրը, 1958:

Մսերյան Մ. Յիշատակարան կենաց և գործոց մեծանուն պաշտպանաց լազարյան տո՛մին, Մ., 1856:

Նազարյան Ստեփանոս, Նամականի, կազմեց, առաջարկներ գրեց և ծանոթագրեց Ռ. Նանումյան, 1969:

Նալբանդյան Մ. Անտիպ երկեր, աշխատասիրությամբ Աշ. Հովհաննիսյանի, Մոսկվա—Երևան, 1935:

Նալբանդյան Մ. Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1—4, 1940—1943:

Նալբանդյան Մխիթարյան, Վավերագրերի ժողովածու, 1956:

«Նախաշավիղ», Ներածականը և ծանոթագրությունները՝ Ռ. Զարյանի, 1940:

Շահագիր Երվ. Մկրտիչ Էմին, 1900:

Շահագիր Երվ. Միքայել Ղազարյան-Նալբանդյան, Մ., 1897:

Շահագիր Սմբ. Հրապարակախոս ձայն, Մ., 1881:

Շահագիր Սմբ. Ամառնային նամակներ, Մ., 1897:

Պարսամյան Վ. Ա. Ս. Գրիրոյեզովը և հայ-ուս հարաբերությունները, 1947:

Սարգիսյան Բ. Երկու հարյուրամյա հորեկյան գրականական գործունեության և նշանավոր գործիչների Վենետիկի Միսիթարեան միարանություն, Վենետիկ, 1905:

Սարինյան Ս. Հայկական ուսման տիղմ, 1966:

Սևդուհյան Ս. Հովհ. Շահխաթունյանի կենսագրությունը, ՍՊԲ. 1898:

Փափազյան Վ. Պատմություն հայոց գրականության, 1910:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

- Աբամելիք Ս. 260
- Աբելյան Արտ. 29, 45, 49, 266
- Աբելյան Մ. 74, 229
- Աբովյան Խ. 9, 13, 15, 16, 18, 21—31, 33—44, 47, 48, 52—54, 56, 62, 63, 66, 70—72, 162, 171, 174, 179, 188, 189, 224, 240, 265, 271, 285, 287
- Ապոնց Ստ. 13
- Ա. Ա. Ե. տե՛ս Նալբանդյան Մ.
- Ալամդարյան Հ. 14—18, 22, 23 26, 33, 44
- Ալամխանյան Մ. 120
- Ալբանևս, քննադատ 184
- Ալեքսանդր, Նաղարյանի որդին 238, 248
- Ալեքսանդր Մեծ (Մակեդոնացի) 93
- Ալեքսանդր II 127
- Ալեքսանդրյան Գ. 223
- Ալեքսանդրյան Ս. 219, 232
- Ալիշանյան Հ. տե՛ս Սիմոնյան Մ.
- Ալթունյան Ե. 63, 64, 93, 100, 103, 105
- Ալիև Ա. 282
- Ալֆիերի Վ. 195
- Ախվերդյան Գ. 100, 226—230, 251, 286
- Աղաբեկյան Մ. 222, 223, 225, 229
- Աղալան Է. 9
- Աղալան Ղ. 140, 205, 211, 248
- Ալվադյան Գ. տե՛ս Ալվադովսկի Գ.
- Ալվադովսկի Գ. 100, 101, 198, 206, 213—217, 221, 229, 232, 233, 246
- Անաքսագոր, փիլիսոփա 210
- Անվերի, պոետ 96
- Աճառյան Հ. 90
- Առնոլդ Յ. 31
- Ասատրյան Ա. 138
- Ասլանբեգ Մ. (Նաղարյան Ստ.) 138, 140, 283
- Ավադյան Հ. 47, 271
- Ավագով Պ. 275
- Ավետարյան Գ. 89
- Ավետիքյան Ս. (Նաղարյան Ստ.) 88, 139
- Արաղո Դ. 136
- Արամյան Վ. տե՛ս Մսերյան Մ.
- Արարատյան Առ. 13, 15, 16, 20—23, 25—27, 44, 171, 206, 208, 209, 283
- Արևշյան Ս. 9, 52, 73, 216, 282
- Արզանյան Լեդարյանի 47, 271
- Արզանյան Հ. 22
- Արզանով Դ. 27
- Արիստոտել 160, 199, 267
- Արծրունի Գր. 7, 16, 17, 248, 256, 258, 262
- Արմյան Գ. 188
- Բաբյոֆ Ն. 161
- Բալասանյան Բ. 66
- Բաղդասար Դավիթ 89
- Բայրոն Ջ. 107, 194
- Բանդարով Ջ. 59
- Բաստամյան Վ. 200
- Բարխուդարյան Գ. 191, 235
- Բարխուդարյան Մ. 120
- Բարյառինսկի Ն. 128, 282
- Բարսեղ արքեպս. 67, 68
- Բեղդադե տե՛ս Նալբանդյան Մ.
- Բելինսկի Վ. 77, 79, 268, 285
- Բեկետով Վ. 282
- Բենեդիկտով Վ. 191
- Բերանժե 191
- Բերյոզին Ի. 58
- Բերդյան Մ. 47, 129, 215, 216, 271, 282
- Բժշկյան Մ. 60, 89

Բլազովեշչենսկի տեղւոյ Չերնիշևսկի Ն.
 Բլյում Կ. պատուր 41
 Բլումեն (Բլում) Կ. 36
 Բլումենտալ Ա. 138, 283
 Բյորն Լ. 43, 201
 Բյուֆոն 184
 Բոգրադ Վ. 283
 Բոկլ Ն. 151
 Բոսպոլ, արեւելահայ 272
 Բրաման Ռոյ 64
 Բրոսսե Մ. 47—49, 52—54, 61, 62, 75,
 272—277, 280, 281
 Բուրբիխ, ուսուցիչ 31
 Բուլաւե Ֆ. 229
 Գարբիւլյան Ն. 8
 Գալիւն Գ. 142, 149, 212
 Գալֆայան Խ. 229
 Կարիբալդի Զ. 158, 237
 Կեղամյան Գ. 188
 Գեոքեւ Ֆ. 49, 270
 Գերբեա, հնազեա 95
 Կերցեն Ա. 137, 238
 Դլադստոն, դիվանագետ 262
 Դյոմիտ Ի. 43, 46, 94—96, 107, 195,
 197, 199, 201, 202, 267
 Դյուլինադարյան Խ. 9
 Դոպոլ Ի. 197
 Դոմիտ Վ. 104
 Դրամեր, պատմաբան 284
 Դրաս 28
 Դրիպոր Պալատացի 89
 Դրիլլարցեր Ֆ. 201
 Դրիմեւ Լորայրներ 182, 229
 Դուլանյան Խ. 8
 Դալ Վ. 131
 Դադիդի, բանաստեղծ 93, 94
 Դանտե Ա. 106, 107, 115, 122, 212
 Դավթյան-Ալեքսանդրյան Ա. 285
 Դավթյան Բ. 224
 Դարոնյան Ս. 9, 282, 283, 285
 Դեկլանով Ն. 255, 260
 Դեմիտրիտ, նազարյանի Լորայր 10

Դեմոկրիտ 210
 Դերմազին Ն. 106, 192
 Դիոսկերոսյան Բ. 138
 Դիտրիխ Ալ. 27
 Դմիտրիև Մ. 14
 Դորրոլլուրով Ն. 235
 Դոնդուով-Կորսակով 61, 280
 Դորն, արեւելահայ 48, 272
 Դրեպեր Զ. 257
 Դումերկ 0. 30, 31
 Եղյան Կ. 135, 235, 238, 243, 248, 260
 Եղիշե, պատմիչ 20
 Եշե Գ. 43
 Եսայի (Տեր-Եսայան), նազարյանի
 հայր 10—13, 16, 206
 Երիցյան Ալ. 10—12, 16, 17, 71, 108,
 130, 266, 282
 Երմոլով Ա. 13
 Զամեն, պրոֆեսոր 36
 Զարեմա Ֆ. 27
 Զիդել էմ. նազարյանի կինը 56, 242
 Զիդել Ֆր. 40, 44, 56
 Զիկինդեն Ֆր. 197
 Էմանուել, կոմս 138, 139, 205
 Էմին Մ. 55, 71, 100, 119, 123, 165,
 233
 Էնֆիաճյան Լորայրներ 104, 211
 Էրզման, պրոֆեսոր 58
 Բազոր Տ. 64
 Բաղիադյան Մ. 12, 17, 24, 70, 75,
 94, 123
 Բաիւրյան Ալ. 22
 Բեսամբուս 13
 Բուրիւր Պ. 149
 Բուկիդիտեա 31, 51
 Ժան Պոլ Ռ. 66, 201
 Ժորեր, արեւելահայ 29
 Ժուկովսկի Վ. 93, 106, 192

Իգնատյան Ա. 234

Իզմիրյան Հ. 135, 232

Իսահակյան Ն. 236

Իֆլանդ Ավ. 201

Լազարյան Խ. 64, 102, 214, 215, 216

Լազարյան Հովակիմ 14, 55

Լազարյան Հովհ. 64, 98

Լազարյաններ 18, 22, 46, 55, 56, 64,
88 99, 102, 103, 114, 116, 119,
120, 272, 278

Լալազարյան Թ. (Նազարյան Ստ.) 138,
139, 189

Լանսկոյ, Ներքին գործերի մինիստր 215

Լավատեր, աստվածաբան 220

Լևին Վ. Ի. 6, 9

Լևո 7, 11, 16, 21, 22, 29, 39, 43, 46,
78, 140, 225, 265

Լեսսինգ Գ. 43, 46, 107, 220, 257

Լերմոնտով Մ. 190, 193, 194, 285

Լիրիս Ֆու. 284

Լիսիցյան Ստ. 182

Լյուդովիկոս XIII 158

Լուրաշեսկի Ն. 59

Լոմոնոսով Մ. 106, 192, 225

Լուսին Մ. 147, 149, 284, 286

Խալիբյան Հ. 119, 120, 214, 215, 217,
233, 236, 286

Խալիբ Իրրահիմ 58

Խախվելու 31

Խանզադյան Յ. 8

Խանիկով, արևելագետ 234

Խաչատրյան Աշ. 9, 145

Խաչատրյան Կ. 138

Խեմինդեր, ասակադիր 106, 192

Կանո Ի. 43, 82, 261, 267

Կավուր, կոմս 158

Կատարինե Բ, Խազուհի 106

Կատրիկոս Լ. 156, 284

Կատկով Մ. 238

Կատոն Հոմերոսի 156

Կարամզին Ն. 14, 106, 192

Կարապետյան Ռ. 9, 142

Կարլոս XII 150

Կարնովիչ Նիկ. առաջին Չերնիշևսկի Ն.

Կիկերոն Մ. 156, 267, 284

Կիրակոսյան Գր. 228

Կլիսթենես 51

Կլոպշտոկ Ֆ. 267

Կլադիմ Բեկ 58

Կնորր, պրոֆեսոր 271

Կոմենսկի Յան 86

Կոպերնիկոս Ն. 114, 142

Կոստանդինոս Մեծ 118

Կոստանդինոս XI 118

Կովզին Լև. 285

Կորալ Ֆ. 149, 284

Կոցիու Ավ. 201

Կոխով Ի. 14, 106, 192

Կոտուրով Մ. 150

Հան, սենատոր 53

Հակոբյան Պ. 9, 15, 25, 38

Համալսարան Հ. 193

Համալսություն Հ. 234

Համարաձևյան Ա. 286

Հանն Հ. 191

Հայրապետյան Կ. 233, 236

Հասունյան Ա. 123, 149

Հարո Ն. 235, 260

Հարությունյան Գր. 22, 257

Հարությունյան Հ. 138

Հաֆեզ 96

Հեյդ Գ. 43, 160

Հերդեր Ի. 43, 46, 66, 82, 83, 107, 150,
151, 267

Հերման Կ. 31, 266

Հերոսոս 31

Հերոսարատոս 212

Հյուլիան, հայագետ 90

Հյուլիանյան Էդ. 89

Հոմերոս 31, 95

Հովհան Նյուկոմի 226

Հովհաննես Կարբեցի 38, 39

Հովհաննես Վանանդեցի 122

Հովհաննիսյան Աշ. 5, 8, 66, 70, 120,
121, 137, 138, 205, 214, 237, 256,
282, 283

Հովհաննիսյան Ռ. 211

Հովնանյան Ղ. 284

Հոֆման Ֆր. 183

Հոփստիմե, նաղարյանի բույր 10

Հումրուզ Ալ. 229, 284

Զլասոկո 287

Հազարյան Մ. տե՛ս Մանգինյան Ստ.

Հազար Փարսեցի 257, 279

Հարիրյան Ա. 226

Հովակասյան Պ. (նաղարյան Ստ.) 133,
140, 284

Ղեռնդյան Ն. 110

Մադոյան Գ. 230, 286

Մազմանյան Մ. 81, 86

Մաձձինի Զ. 238

Մամիկոնյան Հ. 9, 202, 203

Մամիկոնյան Վ. 165

Մայսուրյան Ս. 11. 263

Մանգինյան Ստ. 28, 133, 206—208,
212, 213, 286, 287

Մանգինով տե՛ս Մանգինյան Ստ.

Մանկունի Վ. 259

Մանվել Կյուսուշխանեցի, վրդ. 26, 110

Մառ Ն. 48, 73

Մատթևոս Կիլ. 221, 243

Մարգարյան Ալ. 283

Մարգարյան Կ. 138, 140, 284

Մարգարյան Ղ. 224

Մարտիրոսյան Զ. 89

Մարտունի Ալ. տե՛ս Մյասնիկյան Ալ.

Մելիշենկո Զ. 267

Մելիք-Հակոբյան Հ. տե՛ս Բաֆֆի

Մելիքյան, վաճառական 66

Մելիքյան Կր. 18

Մենդելսոն Մ. 220

Մեսրոպ Մաշտոց 206, 229

Միսնասարյան Մ. 234, 251

Միրզաբեկյան Հ. 257

Միքայել (Միխայիլ) Ասուրի 49, 52, 53

Մխիթարյան Ա. 139, 212, 214, 215,
217, 232

Մխիթարյան Մ. 8, 129, 135, 239, 283,
285

Մխիթարյաններ 60, 74, 75, 80, 89,
115, 134, 174, 213, 229, 272, 278,
281, 284, 285

Մխիթար Սեբաստացի 74, 89, 285

Մյասնիկյան Ալ. 7

Մյուսեր Ադ. 201

Մյունցեր Բ. 147

Մոլեր Ժ. 197

Մոնտեսքիո Շ. 151

Մովսես Վրդ. 286

Մովսես Խորենացի 20, 73, 172, 279

Մորզենշտերն Կ. 28, 43, 267

Մսերյան Զ. 198, 206, 210, 244, 285

Մսերյան Մ. 16, 22, 25, 33, 44, 119,
139, 206, 207, 209, 210, 212, 213,
221, 233, 248, 285, 286

Մսերյաններ 286

Մովսէֆյան Ստ. 261

Մուհամմեդ II 154, 284

Մունզա Բ. 139, 201

Մուսիւ-Պուշկին Մ. 47, 60, 61, 271,
273, 275, 277, 280

Մուրադյան Գ. 221

Մուֆթիջան Հ. 58

Յան Հուս 148, 149, 211

Յուլիանե, նաղարյանի զուտորը 241

Նալբանդյան Մ. 5, 7—9, 66, 70, 98,
119—126, 128—130, 132, 134,
137—139, 149, 174, 176, 183, 187,
188, 191, 193, 198, 205, 206,
211—217, 219, 224, 230, 231,
235—239, 243, 244, 246, 256, 265,
282—286

Նալբանդով տե՛ս Նալբանդյան Մ.

Նաղուբուն I 150, 157, 208

Նաղուբուն III 157, 158, 164, 284

Նեկման, հայագետ 73

Ներսես V Կիլ. 282

Ներսես, պատրիարք 263

Ներսես Աշտարակեցի 12—14, 16—18,
20, 24, 25, 31, 33, 68—72, 98,
119, 120

Ներսիսյան Վ. 97

Նիլամի 96

Նիկոլայ I 127
Նիկոլաձե Ն. 260
Նիկոլսկի, ուսանող 58
Նյուտոն Ի. 149
Նովիցկի, պրոֆեսոր 81
Նորով, լուսավորության նախարար 127

Շադինով 249
Շահադիդ Ե. 8, 100, 244
Շահազիզ Ա. 7, 10, 29, 40, 43, 114,
191, 192, 198, 204, 234, 237,
257, 264

Շահխաթունյան Հ. 80, 113
Շահբեկ Ա. տե՛ս Նալբանդյան Մ.
Շահխաթունյան Ն. 71
Շահնազարյաններ 10
Շահումյան Ստ. 7
Շանշյան Ն. 114, 115, 232, 251
Շատուրբյան 183, 285
Շենգելի, պրոֆեսոր 261
Շերմադանյան Ադ. 28
Շերմադանյան-Վարդանյան Գ. 18
Շեքսպիր Վ. 107, 197, 199, 200
Շիրկեր Ֆ. 43, 46, 107, 189—191, 195—
197, 200—202, 204, 267

Շիմշիրյան Մ. 9
Շիշկով Ա. 77
Շյուկանց Հ. 211
Շմիդտ Քր. 252
Շվեդս. պետական պաշտոնյա 26, 27, 36
Շումսիսեր 287

Չամչյան Մ. 12, 13
Չառու Գ. 107
Չելեպի Մ. 138, 140, 284
Չիրեխյան Ն. 41, 131, 284, 286
Չերեզյան Հ. 206, 218—220, 222, 232,
255

Պալասանյան Ստ. 217, 246
Պախալյան 283
Պատկանյան Գ. 119, 158, 282
Պատկանյան Մ. 235
Պատկանյան Ռ. 100, 235, 238
Պատկանյան Ք. 226
Պարբուտ Գ. 26, 28—30, 33, 59
294

Պետալոցցի Ի. 86, 87
Պետերման, հայագետ 47, 271—273, 276
Պետերսոն Ե. Նազարյանի կրտսեր
ղուսորը 287

Պետեֆի Շ. 191
Պետրոս Մեծ 48, 150, 208
Պերկլես 50
Պլխանով Գ. 149
Պյոլլադոր 210
Պողոս Ղարաղաղցի, վրդ. 13, 15
Պոնոմարյան Հ. 261, 262
Պոպով, պրոֆեսոր 53, 110, 266, 281,
282

Պոպովյան, վաճառական 66, 67
Պոռյան Պ. 248
Պրոմիթես 135
Պուշկին Ա. 106, 192, 193, 225, 267

Ջալալ էդ Դին Ռումի 96
Ջալալյան Ռ. 234
Ջալալյան Ստ. 109, 119, 217, 232, 286
Ջամի, բանաստեղծ 96
Ջովանի, աշուղ 285
Ջրպետ Շ. 16, 17

Խատինսկի Ն. 283
Խերուշկին, 78, 79, 107
Խիտոսեր ժան Պոլ 201
Խոսերոզ Մ. 44, 46, 267, 268
Խոսել, զիվանագետ 262
Խոսկովչենկո Վ. 23
Խոսոտյան Դ. 140
Խոփանոս 206
Խոզակի, բանաստեղծ 93, 94
Խոսինյան Ն. 102
Խոսոտ Ժ. Ժ. 48, 86, 151, 160, 184

Սաադի, բանաստեղծ 96, 97, 282
Սադաթյան Մ. 190, 193, 194, 234
Սալանթյան Մ. 25, 26, 56, 71
Սալթիկյան Գր. 127, 217, 239, 242,
252, 254
Սալցուտի 284
Սադրաթով, վաճառական 66
Սալաթ-Նովա 226—228
Սալաթնովյան Հ. 233, 235

Սանասարյան Հ. 232
 Սառաֆյան Մ. տե՛ս Նալբանդյան Մ.
 Սարգսյան Խ. 9
 Սարինյան Ս. 9. 74, 179, 180, 203, 204
 Սենկովսկի, արևելագետ 48, 93, 285
 Սեն Պյեր Բ. 184, 185
 Սերոբյան Հ. 138, 248, 283
 Սերովբե, արքեպս., 67, 68
 Սիմոնյան Մ. (Նաղարյան Սոս.) 158,
 221, 222, 234
 Սիմիլցի, շինողնիկ 79, 107
 Սկայորդի տե՛ս Մսերյան Զ.
 Սկոտ Վալտեր 107
 Սլու էժեն 134
 Սոկրատես 113, 117
 Սոմալյան Ս. 73
 Սոսո, մեծահարուստ 16
 Ստասուլևիչ Մ. 284
 Ստեփանն Խ. 234, 247, 256, 259
 Ստեփանյան Գ. 102
 Ստեփանյան Զ. 67
 Ստեփանյան Սոս. տե՛ս Ստեփանն Խ.
 Ստեփանոս (Գասպարյան) 22
 Ստոլովիչ 267
 Սուլթանյան Գ. 11, 66, 109
 Սուլթանշահ Ան. 198. 235
 Սունդուկյան Գ. 248
 Սուրխասյան Գր. 110
 Սուրխասյան Ս. 287

Վառնյան Վ. 56, 287
 Վարդան Արևելցի 52
 Վարդան, սարկավագ 110
 Վարդանյան Փ. 243, 244, 257, 260
 Վեհապետյան Մ. 104
 Վեռլ, պատուր 46
 Վեսելովսկի Յու. 192, 204
 Վերներ Զ. 201
 Վիլկեն, արևելագետ 272
 Վինկելման Ի. 202, 203, 267
 Վոլտեր Ա. 286
 Վորոնցով, փոխարքա 72

Տեր-Աղարյան Մ. 224, 225, 227, 287
 Տեր-Ղուկասյան Հ. 28, 36

Տեր-Միքայելյան-Վարշաճյանց Ս. 138—
 140, 188, 286
 Տիգրանյան Ս. 47, 271
 Տիրացյան Գ. 268

Բաթթ Ա. տե՛ս Նալբանդյան Մ.
 Բաֆֆի 191, 204, 235

Ուալթ Զր. 44
 Ուլանդ, բանաստեղծ 201
 Ուվարով Ս. 29, 37, 46, 47, 273

Փանյան Մ. 241, 252, 257, 261, 287
 Փափաղյան Ան. 75
 Փափաղյան Իգ. 283
 Փափաղյան Վրթ. 181, 285
 Փիրումյան, զրականագետ 10, 11
 Փոնդոյան Հ. 225

Քամալյան Ս. 30
 Քանանյան Գ. 248, 255
 Քաջբերունի Հ. 234
 Քաստի Զիովանի 190
 Քելլեր Վ., Նաղարյանի Լրկրորդ կինը 243
 Քյուրներ, բանաստեղծ 201
 Քրիստափոր Կոլումբոս 113, 117, 149,
 284
 Քրուզե, պրոֆեսոր 40, 41, 45, 49, 267
 Քրուզենշտերն 282
 Քուչուրեկյան Հ. 235, 245—248

Օգարչով Ն. 137
 Օլյա, Նաղարյանի դուստր 248
 Օսով Ալ. 128
 Օտյան Գր. 101
 Օրսինինի, իտալացի հայրենասեր 157

Ֆեոդորով, զրոդ 198
 Ֆիլիպ 11 195
 Ֆիշեր Կ. 261
 Ֆիշեր Զր. 81
 Ֆիրդուսի 90, 91, 93—96
 Ֆրանկլին Բ. 149, 284
 Ֆրեն, ակադեմիկոս 47—49, 52—54, 58,
 272—274, 276, 277

Ֆոյգտ, պրոֆեսոր 89, 93
 Ֆոնվիդին Գ. 106, 192

Երկու խոսք	5
Գլուխ առաջին	
Բնութագրություն	10
Գլուխ երկրորդ	
Ստ. Նաղարյանի գործունեության առաջին շրջանը	58
Գլուխ երրորդ	
Ստ. Նաղարյանը և նրա «Հյուսիսայիլը»	127
Գլուխ չորրորդ	
Ստ. Նաղարյանի կյանքի վերջին տարիները	237
Ծանոթագրություններ	266
Գրականություն	288
Անձնանուններ	290

ԳՐԱԴԱՆ ԴԱՎԵԼԻ ՆԱԴՈՒՄՅԱՆ
PUSAN HAYTOBHA HAHMYAH

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆ
Կյանք և գործունեություն

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մ. Արևիկյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
Ա. Հ. ՇԱՂԳԱՄՅԱՆ
Նկարիչ Գ. Բ. ՆԱԶԱՐՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր
Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
Ս. Կ. ՉԱՔԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ
Զ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ

ՎՖ 00032 Դատվեր 793 Հրատ. 4693 Տպաքանակ 2000
Հանձնված է շարվածքի 03. 02. 1977 թ.: Ստորագրված է տպագրության 02. 08. 1978 թ.:
Տպագրական 18,5 մամուլ, հրատ. 16,65 մամուլ, պայման. 17,2 մամուլ: Թուղթ № 1. 60 $\times$ 841/16:
Գինը 2 ռ. 75 կ.:
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության, 24 գ.

Издательство АН Армянской ССР, 375019 Ереван, Барикамутян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

Эчмнадзинская типография Издательства АН Арм. ССР

